

דברי חבוא

מגוון הנושאים והעניינים בחוברת קתדרה זו, הפותחת את שנתו השישית של הרבעון, מתפרסם למן תקופת בית שני ועד תקופת המנדט הבריטי.

בן ציון לוריא שב דן במיקומה של החקרה בירושלים בעקבות מחקריהם של י' צפריר ומ' בן-דב, לאור החפירות לרגלי הר-הבית, שהתפרסמו בחוברות קודמות. הוא שב ומציע לקבוע את מקומה של החקרה בצפונה של הר-הבית. לדעתו קל היה לשלוט על הר-הבית מהמצודה שעמדה מצפונה לו, וכי החקרה איננה מצודה חדשה שבנה אנטיוכוס אפיפנס אלא היתה ידועה עוד מתקופת התלמיים כמקום משכנו של צבא השלטון. מרדכי גיחון מוצא ב'מלחמת היהודים' ליוסף בן-מתתיהו איפיון ממצה של סגולותיו ושל תכונותיו של הצבא הרומאי, שאיפשרו לו לשלוט, להשליט סדר ולדכא מרידות ברחבי האימפריה הגדולה, זאת תוך השוואה לתכונותיו של הכוח הצבאי של היהודים בתקופת 'המרד הגדול'. במדור הערות והארות משיג מי' פלקס על פירושו של י' פטריך ל'הלכה צדוקית' בענין טומאת מים הנמצאים במחוז ברקע, ומצביע על מגמתיותם של המקורות המביאים הלכה זאת.

שני המאמרים של יהושע שוורץ ושל אלינער ברקת דנים בהיבטים של הקשרים בין הקהילות היהודיות בבבל ובמצרים לבין ארץ-ישראל בתקופת האמוראים ובמאה ה'א. את המניע העיקרי לעליית חכמים מבבל בתקופת האמוראים, אף שבאותה תקופה התחזקו הישיבות בבבל לעומת בתי-המדרש בארץ, רואה י' שוורץ בעובדה שארץ-ישראל פתחה בפני החכמים דרכים רבות ומגוונות להצלחה ולהתקדמות בתחום הרוחני. א' ברקת מתארת את הקשרים בין קהילת הבבלים בפסטאט לבין הישיבה בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'א, ואת מאבקן של ישיבות בבל וישיבת ארץ-ישראל על ההשפעה בקהילת פסטאט המבוססת – ובעיקר המאבק הקשור בסהלאן בן אברהם. היא מגיעה לכלל הנחה, שאולי יש כאן מאבק בין משפחות בבליות לבין משפחות ארץ-ישראליות על ההגמוניה בעולם היהודי.

לפרק עלום למדי בתולדות ארץ-ישראל מוקדש מאמרו של יהושע פרנקל. פרנקל מתאר בהרחבה את ה'תקופה הסלג'וקית' בארץ-ישראל ואת המאבק בין הסלג'וקים לפאטמים על השלטון בארץ, ערב מסעי הצלב. תוך כדי מאבק זה הפכו הסלג'וקים מנוודים ושכירי חרב לגורם פוליטי-צבאי אך שהותם בארץ לא הטביעה עליה חותם כלשהו, שכן היתה קצרת-ימים ומספרם היה מצומצם.

מאמרו של עורד פרי מעביר אותנו אל סוף המאה השמונה-עשרה. פרי בוחן את ההנחה המקובלת כי הקדשת וקף נבעה בעיקר מרצונו של המקדיש להבטיח את רכושו הפרטי בתקופות שבהן ריחפה סכנה על רכושו זה. הוא מגיע למסקנה כי הקדשת וקף בירושלים בתקופה הנרונה על-ידו היתה ביסודו של דבר פעולה כלכלית שנועדה להעניק לבעליה ואו למוטבים על ידו יתרונות שהם, בין היתר אם לא בעיקר, חומרניים. שאלו שטמפפר מצביע על גלגוליה של ה'פושקע' – קופת הצדקה הביתית – כביטוי לאופיה של הצדקה היהודית, מראשיתה כדרך של תמיכה עממית בעניי ארץ-ישראל ובישיבות הגדולות, ועד הפיכתה ל'קופסה הכחולה' של הקרן-הקיימת-לישראל.

החטיבה הגדולה בחוברת זאת מוקדשת לתקופת המנדט הבריטי. בחלק הראשון של מחקרו, המובא כאן, מתאר נקדימן רוגל את אירועי החדשים שחלפו בין פינוי תל-חי לבין השיבה אל הגליל-העליון. שמואל אביצור מתאר את התפתחותו של הכוח האנרגטי בארץ, שתרומתו היתה מכרעת והכרחית להתפתחות של התעשייה ולמודרניזציה של ארץ-ישראל. אריה ל' פילובסקי משחזר פרק מעניין בתולדות מאבקה של העברית בידיש בארץ, מאבק ששב סביב התכנית להקים קתדרה לידיש באוניברסיטה העברית בשנת 1927. שולמית אליאש בוחנת את עמדתה של הרבנות הראשית – ובעיקר את עמדתו של הרב הרצוג – כלפי תכנית 'החלוקה' של שנת 1937, תכנית שהעלתה על סדר-היום גם את שאלת מעמדה של הדת במדינה יהודית ריבונית לכשתקום.

חותם את החוברת המדור תעודה ובו קטעים מתוך זכרונותיו של אליהו שיד, המתפרסמים כאן לראשונה. המאירים את תולדות מפעל ההתיישבות של הארון רוטשילד מנקדת מבטו של אחד הממונים מטעמו, שתדמיתו, כפי שנקבעה בתודעת בני-הזמן ובהיסטוריוגרפיה של היישוב, היא תדמית שלילית כולה.

ועדת מערכת

פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר אברהם גרוסמן, פרופ' אמנון כהן, ד"ר ישראל לוי - האוניברסיטה העברית
פרופ' אלכס כרמל - אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני - אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' נתנאל קצבורג - אוניברסיטת בר-אילן • ד"ר יואב גלבר
ד"ר יעקב שביט • ד"ר יורם צפירי • ד"ר ישראל ברטל

מרכז ועדת המערכת: יהודה בן-פורת
התקין: יורם ורטה
מזכירת המערכת: שלומית משולם

סודות ההצלחה של הצבא הרומאי על-פי מלחמת היהודים ליוסף בן-מתתיהו

מרדכי גיחון

מלחמת היהודים ליוסף בן-מתתיהו הוא אחד החיבורים היחידים המאפשרים לבחון את אמיתות ההנחה שהמשמעת והאימון היו סוד הצלחתו של הצבא הרומאי. יוסף בן-מתתיהו מעמיד זה מול זה את הצבא הרומאי, אשר פעולותיו מושתתות על לחימה סדורה בסך, בתכסיסים מתורגלים היטב, והירארכיה פיקודית ברורה וקבועה, ואת עוז רוחם הקיצוני והמתלהט של היהודים הלוקים בפזיזות, בחוסר-משמעת ובחוסר-מיומנות מקצועית.

שיקולים של יכולת המשק הרומאי לשאת כמאמץ הקיום של צבא-קבע והערכת המידה של נכונות האזרחים להתגייס לצבא זה, הניעו את אוגוסטוס לצמצם את צבאו בתום מלחמת האזרחים במידה ניכרת.¹ מספר הלגיונות בסוף ימיו היה 28, ולמספר זה צורפו מידי פעם לגיון או שניים, עד אשר בתקופת מרכוס אורליוס נתקיים בקביעות התקן של שלושים לגיונותיו. מספר זה לא שונה עד לפרינקיפטום של ספטימיוס סוורוס.²

אם גודלו המירבי של לגיון באותה תקופה הוא 6,000 איש³ ונניח שמצבות כוח-האדם היו מלאות, כי אז הגיע סדר-גודל המשרתים בלגיונות ל-180,000 חייל. עוצמת הפרטוריאנים ושל יחידות המשטרה והאבטחה, ה-Cohortes Urbanae היתה בין 12,000-18,000 איש⁴ ואילו מספר חיילי הצי וספניו נאמד ב-10,000 איש.⁵ את כלל חילות ה'עזר' — ה'אוקסיליה' — ניתן לחשב בכ-250,000 חיילים בימי הדריינוס.⁶

- 1 עיין למשל: Michael Grant, *The Army of the Caesars*, New York 1974, pp. 55ff וכן: G.H. Stevenson, *Cambridge Ancient History*, X, Cambridge 1966, pp. 222ff; J. Kromayer & G. Veith, *Heerwesen u. Kriegsführung der Griechen u. Römer*, München 1928, pp. 478-479
- 2 סטיבנסון, שם; G. Webster, *The Roman Imperial Army*, London 1979, pp. 113-114
- 3 H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Cambridge 1971, pp. 77-92; J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, II, Darmstadt 1881, p. 455; עמ' 114 ואילך; A. Neumann, *Der kleine Pauly*, s.v. Legio, col. 541
- 4 פרטוריאנים: תחילה — 9 קוהורטות, מימי קלאודיוס — 10 ומימי נרו — 12 של 1,000 איש כל אחת (עד לספטימיוס סוורוס שהגדיל ל-1,500 איש). הקוהורטס אירבנה: בימי אוגוסטוס — 3 כמספר, אחר-כך — 4 מימי נרו — 6, כל אחת של 1,000 איש (Tacitus *Historiae.*, 2, 93) ואולי מאוחר יותר 1,500 איש (Dio., *Cassius. Historia*, LV, 24.6).
- 5 C.G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, Cambridge 1960², p. 16
- 6 G.L. Cheesman, *The Auxilia of the Imperial Army*, Oxford 1914, p. 56 (אינו מחשב את ה-numeri) ראה גם להלן, הערה 7.

הצבא הרומאי מנה איפוא, במאתיים השנים הראשונות לספירה הנהוגה, כ־460,000 איש ואם המעטנו, נגיע לכ־500,000. יש גם הממעטים ונוקבעים במספר של 300,000 איש בלבד.⁷ ביחס לייעדיו של צבא זה בתחום הביטחון השוטף ובתחום מלחמה רבתי, המדובר בכוח מזוין קטן, שהרי הביטחון השוטף חייב את הצבא לקיים בעת ובעונה אחת שתי משימות: (א) אבטחתו של ספר באורך של יותר מ־9,500 ק"מ גבול יבשתי; (ב) הרתעתם של אוכלוסי האימפריה מלהתמרד. הא בהא תליא — אי הבטחת ה־Pax Romana הפחיתה במידה ניכרת את כדאיות ההשלמה עם שלטון רומי ועלולה היתה להגביר את הנטייה להיגררות להתקוממות. התפקיד האחר שלהצבא הרומאי היה להיות נכון ללחימה התקפית או הגנתית הן כנגד צבא סדיר שווה לרומאים ברמה, ציוד, כושר ותחכום והכוונה בעיקר לצבא הפרסי־פרתי והן כנגד עמים ואיגודי שבטים אשר נחיתותם בכל אלה התאזנה במידה ניכרת על־ידי עוצמה מספרית, כושר גופני, סבילות ורוח־לחימה ותכופות על־ידי היעדרותם בתנאי שטח אשר היקשו על ניצולה היעיל של העדיפות הרומית. כבר בני אותו זמן היו צרים לעובדה שהבטחת עולמם מופקדת בידי צבא הנחות מזה של כלל אויבי רומא ושרכים מהם ניחנו לכאורה ביתרונות רבים עליה. וגטיוס, אשר כתב את חיבורו ה־*Epitoma Rei Militaris* בימי ולנטינוס (364-375 לסה"נ), מנה את עדיפותם המספרית של הגאלים ושל הגרמנים, חסינותם הגופנית של הספרדים, עושרם של האפריקאים ותחבולותיהם הצבאיות ותחכומם הטכנולוגי של היוונים — כיתרונות בהם הצטיינו אויבי רומא.⁸

דומים ברוחם לדברי וגטיוס הם הדברים הארוכים אשר שם יוספוס כפיו של אגריפס השני, שעה שנאם בפני העם בירושלים כאביב של שנת 66 לסה"נ, במטרה להניאו מלהתקומם נגד רומא.⁹ הוא גם מדגיש את קטנות חילות־המצב הרומיים הפרוסים ברחבי האימפריה. ביחס לגליה, למשל, הוא אומר כי מדינה זו 'שרה לפקודת אלף ומאתיים חיילים על אף שמספר הערים במדינה זו כמעט ועולה על כמות החיילים הרומיים המוצבים בה'.¹⁰ או לגבי התראקים:

οί πέντε μὲν εὖρος, ἑπτὰ δὲ μῆκος ἡμέρην χώραν διειληφότες, τραχυτέραν τε καὶ πολλῶ τῆς ὑμετέρας οχυρωτέραν καὶ βαθεῖ κρυμῶ τοῦς ἐπιστρατεύουσας ἀνακόπτουσαν οὐχὶ διςχιλίσις Ῥωμαίων ὑπακούουσιν φρουροῖς. (*B.J.* II, 368).

[התראקים] המאכלסים מדינה שרוחבה חמישה ימי צעידה ואורכה שבעה, ארץ הררית וחזקה בהרבה מזו שלכם [ארץ־ישראל], אשר חריפות אקלימה המשולג הודף כל כולם

7 סטיבנסון (לעיל, הערה 1), עמ' 238. מקובל לחשב את עוצמת האוקסיליה כמקבילה לזו של הלגיונות או ללגיונות ושאר הגייסות שגויסו מתוך האזרחים (cives). ראה: מרקארט (לעיל, הערה 3), עמ' 463 ומקורותיו שם, הערה 1; עמ' 5-604 והנתונים הלקוחים מהגיינוס שם. בהקשר לחלוקה השווה של הצבא ל־cives ול־peregrini אין אחריות דעים בדבר מעמד הצי. החיבור המסכם האחרון נוטה לדעה האחרונה: D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsflootten der römischen Kaiserzeit*, Bonn 1966, pp. 24ff אפשרויות הגיוס הממשיות של האוקסיליה (עיי'ן: K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen u. Kohorten an Rhein u. Domau*, Bern 1951, p. 139 של האוקסיליה כולל הנומרי לעומת הלגיונות ויתר האזרחים. כבר צייסמן (לעיל, הערה 6) הסתייג מן ההכרח להצמיד אוקסיליות על דרך הקבע מבחינה פיקודית ללגיונות מסוימים. שם, עמ' 49-52. עובדה זו מקלה אף היא על הנחת דלעיל, אף שאני סובר שהפרשים עולים על עשרות אלפים.

8 Flavius Vegetius Rhenatus, *Epitoma Rei Militaris*, recens. C. Lang. Stuttgart 1967, pp. 5-6

9 Josephus Flavius, *Bellum Judaicum*, II, 358-388 [*B.J.*: להלן:]

10 שם, שם, 377.

הצבא הרומאי לפי יוסף בן-מתתיהו

— האינן הם שרים למשמעתם של אלפיים אנשי משמר רומאים בלבד).¹¹

ועוד כיוצא באלה.

לא ייפלא שאותם הסופרים גם חקרו את פשר הצלחתו ויעילותו של הצבא הרומאי למרות הקפדן הקטן וסגולותיהם המלחמיות של אויבי האימפריה. תשובתו של וגטיוס ברורה וחד-משמעית:

Nulla enim alia re videmus populum Romanum ordem subegisse terrarum, nisi armorum exercitio, disciplina castrorum usuque militiae.

(שם, I, 1)

(אנו נוכחים לדעת כי העם הרומאי זכה לשפוך את שלטונו על העולם הודות לאימון בנשק, למשמעת הצבאית ולתרגולת המלחמה).

אמונו של וגטיוס בכוחו המכריע של האימון והתרגול מתבטא גם בקביעתו הבאה:

Etenim in certamine bellorum exercitata paucitas ad victoriam promptior est. rudis et indocta multitudo exposita semper ad caedem.

(שם, שם)

(למעשה יגבר וינצח בכטחה רבה גיס קטן אשר התאמן במלאכת הקרב בעוד שהמון היולי ובלתי מאומן חשוף תדיר לכליון).

ולריוס מקסימוס, אשר כתב את חיבוריו בימי טבריוס, משמש לנו כעד כי כבר מימי הפרינקיפטום הקדומים היתה קיימת ההכרה בחשיבות האימון והרמה המקצועית כערובה לעדיפות הצבא הרומאי:

Venio nunc ad praecipium decus et ad stabilimentum Romani imperii saluti praeservantia ad hoc tempus sincerum et incolumne servatum militaris disciplina tenacissimum vinculum, in cuius sinu ac tutela serenus tranquilusque beatuae pacis status adquiescit. (Valerius Maximus, memorabilia, II, 17).

(אני מגיע עתה לעניין המשמעת הצבאית המוזה עד לעצם היום הזה את המידה המיוחדת לביצורה של האימפריה ומתוך שמירה קפדנית על שלמותה אמצעי קשר וליכוד אמיץ ביותר, אשר בחיקה חוסים השלום והשלווה).

האימון והמשמעת של הצבא הרומאי

הקטע הראשון נלקט מתיאור הצבא הרומאי בספר השלישי של מלחמת היהודים, פרק ה', 70 ואילך, שהוא כולו, במישרין או עקיפין, שיר-הלל לאימון, למשמעת ולשגרה כבסיס להצלחת הרומאים, עד כי מתבקשת השאלה, האם לא היה הקטע הזה לנגד עיני וגטיוס, כאשר כתב את דבריו הוא? וכך אומר יוסף בן מתתיהו:

... γινώσεται τῆν τοσσήνδε ἡγεμονίαν αὐτοῦς ἀφετῆς ἀτῆμα ἔχοντας.

(הרומאים זכו במדינתם העצומה הודות לכשירותם ומיומנותם...)

והוא ממשיך:

כי אינם מחכים לעת מלחמה לאחוז חרב... וכל הימים אינם שוכתים מלשאת את משמרת עבודת המלחמה... שונוי המלחמה שלהם אינם שונים ממלחמת אמת:

11 כל התרגומים המופיעים כאמר הם של המחבר, אלא אם צוינו במפורש שמות המתרגמים.

לוחם דאקי וחייל רומי. גילוף-אבן על עמוד הזיכרון של טריאנוס ברומא

הצבא הרומאי לפי יוסף בן-מתתיהו

‘αἰ μελέται δ’αυτοῖς οὐδὲν τῆς κατὰ ἀλήθειαν εὐτονίας ἀποδέουδιν’
אחד מאנשי הצבא מתרגל בעבודת המלחמה מידי יום ביומו בכל אות נפשו כבעת צאתו
לקרב, ועל כן נקל להם להפליא גבורה במלחמה.¹²
כאשר וספסיאנוס נודף בחייליו, בשל כשלונם כלחימה על גמלה, הוא אומר אליבא דיוסף בן-
מתתיהו:

... ἄν τις ὑμῶν μέμψαιτο τῆς ὀρμῆς τὸ ἀταμίευτον.
(ניתן היה להאשים אתכם בלהט יתר).

שהרי:

τὸ δ’ἀπερίσκεπτον ἐν πολέμῳ καὶ τῆς ὀρμῆς μανιώδες οὐ πρὸς Ρωμαίων, οἱ
πάνρα ἐμπειρία καὶ τάξει κατορθοῦμεν.

(חוסר זהירות במלחמה ולטה ההסתערות המשולהבת ללא מיצרים איננה נאה לרומאים
אשר חבים את הכל למקצוענות המיומנת ולמשמעת). מלחמת היהודים, ד, 44-45.
גם טיטוס, בתוכחתו לחייליו לפני חומת ירושלים, מדגיש מול פזיזות היהודים את סוד גרולתם של
הרומאים — הלחימה הסדורה — שהרי:

οἷς δι’ ἐταξίαν καὶ τὸ πρὸς ἡγεμόνας εὐπειθεῖς ἀεὶ δουλεύει καὶ τύχη.
(בשל המשמעת הקרבית והציות למפקדיהם תמיד שיעבדו לעצמם אפילו את המזל).
מלחמת היהודים ה, 122.

כשיוסף מעיר על דרך לחימתם של הגייסות, הוא קובע כי כוחם של הרומאים היה ב-
‘μετ’ ἰσχύος ἐμπειρία’ (בבקיאות שמתוך האמון ובעוצמתם המספרית) בעוד שהיהודים לחמו
ב'העזה ללא התחשבות' (τὸλμα). במקום אחר הוא מונה בין התכונות אשר היקנו לצבא הרומאי את
'התרגול המתמיד' (διηνεκεῖς μελέται).

המחנות — Castra

כבואנו לנתח את התרגולת, את השגרה ואת נוהלי הקבע המבצעיים של הרומאים ענייננו הראשון
הוא במחנה הרומאי. לא נדון בו בכללו שהרי דווקא המחנה זכה לדיון נרחב,¹³ דיינו בציון שעצם
שיטת הקמתו על-פי נהלים ומתכונות של קבע היא מן הדוגמאות המובהקות של האימון ותרגולת-
הקרב הרומאיים.¹⁴

כדי להגיע לכושר הנדרש להקמת ה-Castra ככל מצב וככל אתר, עבר החייל אימונים רבים.
בקצוות שונים של האימפריה נתגלו מערכות מערכות של מחנות-אימונים אשר הוקמו על-ידי
הגייסות, כדי להפוך את התקנת המחנה, הכניסה אליו והלחימה מתוכו לשגרה ולטבע שני של החייל
ושל היחידה.¹⁵

12 יוסף בן-מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגום י"ג שמתוני), תל-אביב 1964, עמ' 199.
13 אודות המחנה הרומאי ראה: מרקארט (לעיל, הערה 3), עמ' 597-606; וובסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 166-172.

Hygini Gromatici, *Liber de Munitionibus Castrorum* (ed. trad. et recens. A.V. Domaszewski),
Stuttgart 1887; *B.J.*, III, 77-90; Vegetius, I, 21-25; III, 8

Onosander (ed. Köchly), VI, XIII

15 וובסטר, שם. תרגול הקמת המחנה והפעולות המלחמתיות מתוך התבססות עליו מוזכר בניתוח התמרון אשר ביקר
הדריאנוס בלמבויס שבאפריקה ואשר נאום הסיכום שלו נשחמר ברובו בכתובת = CILVIII, 2532, 18042
'munitiones', 'morum', 'fossam'. I.L.S. 9134 המחנות והביצורים כוללים:

חיילים רומיים בונים מחנה. מתוך עמוד טריאנוס

כך גם מצינו שהקמת המחנות היתה שלב ראשון במצור על ירושלים¹⁶ וניצולם הוסיף ללחימת הרומאים ממד נוסף, הן של אורך לחימה הן של ביטחון ויכולת הימלטות, שהרי המחנה המבוצר היה בסיס מוצק, אשר ניתן היה לסגת אל תוכו על-מנת להתארגן לקראת התקפה מחודשת תוך כדי בלימת האויב והתשתו, או כדי להמתין לחילוץ מגזרות אחרות.

להלן קטע המתאר את קרב ההתפרצות של גייסות שמעון בר גיורא מן החומה הראשונה בכ"ט באייר של שנת 70 אל מול מגדלי המצור של הלגיון ה-ט"ו והיי בקרבת שער יפו דהיום.

היהודים הצליחו להרוס את מכונות המצור באש:

κνκλούμενοι τῆ φλογι καὶ τὴν σωτηρίαν τῶν ἔργων ἀπογνόυντες ἀνεχώρου
ἐπὶ τὰ στρατόπεδα. (B.J., V 482f.).

(כאשר הלהכות הקיפום וכאשר פטה תקוותם להציל את מתקני המצור נסוגו הרומאים אל המחנה).

להלן המשך הפרשה בתרגומו של שמחוני:

והיהודים רדפו אחריהם כי עצם מספרם מרגע לרגע על ידי אחיהם הפורצים משערי העיר לעזרתם ונצחונם הוסיף להם עוז ועצמה ואש קנאתם עברה כל חוק. הם הגיעו עד חומות המחנה והתנגחו עם שומרי המחנה [ההדגשה שלי — מ"ג].

B.J., V, 67-70 16

וממשיך יוסף:

τάξις ἐστὶν ἐκ διαδοχῆς ἰσταμένη πρὸ τοῦ στρατοπέδου, καὶ δεινὸς ἐπ' αὐτῇ
Ρωμαίων νόμος τὸν ὑποχωρήσαντα καθ' ἣν δῆπὸς' οὖν αἰτίαν θνήσκειαι.
([שהרין] קיים מערך הבטחה [מתמיד] הניצב לפני המחנה והמתחלה על-פי הסדר קבוע.
חוק ברזל הוא אצל הרומאים כי כל הנוטש את משמרתו זו מכל סיבה שהיא, אחד דינו
למות).

מסתבר שלולא משמר זה, היו הרומאים מונעים אך בקושי רב את חדירת היהודים אל המחנה
בעקבות הנסים וכי לולא המחנה ואבטחתו הנאותה, היו הרומאים סובלים אכרות גדולות יותר
ומערכותיהם היו משתבשות באופן רציני, בטרם ניתן היה להחיש להם סיוע.¹⁷
הדבקות בתרגולת של הקמת המחנה וההקפדה בקיום השגרה של הפרשת כוח לאבטחתו ותפיסת
העמדה מחוץ לחומות — דבר אשר בוודאי תורגל חזר ותרגל — אלה אשר קיפחו את פירות
ההצלחה של ההתפרצות היהודית.

מן הראוי לתת את הדעת גם על החומרה אשר בה נענש החייל על נטישת המשמר (למות —
θνήσκειαι) יוסף בן-מתתיהו מדגיש עניין זה למרות שדין עריקה מן הצבא בשעת קרב הוא מוות
בכל הצבאות עד לימינו אנו ולפחות על-פי הדין הכתוב.¹⁸ הוא לא התכוון לבריחה מן המערכה;
נהפוך הוא, לדעתי כוונתו היתה להיסחפות המשמר אל תוך מערכולת הקרב ונטישתו את המשימה
של אבטחת המחנה.

ההיסטוריה הצבאית עשירה בדוגמאות בהן נסחפו עתודות וגייסות הבטחה עם זרם יתר הגייסות, הן
על-מנת לסייע הן על מנת להיות שותפים בניצחון הנראה כקרב ובא. לא פעם הביא מהלך זה
למפלה.¹⁹ גדולה היתה סכנת ההיגררות לקרב, דווקא משום שמשמר המחנה נצטווה להיערך מחוץ
למחנה. ברם הרומאים קיבלו את הסיכון הזה מתוך ידיעה שהתרגול והמשמעת הנקוטים בידם
מפחיתים את ממדיו עד שעדיף היה לקבלו ולבלום אויב מחוץ למחנה, כדי ליצור מסך יעיל אשר
מאחוריו יוכלו הנסוגים להיכנס אל תוך המחנה בביטחון.²⁰

הנדסת השדה

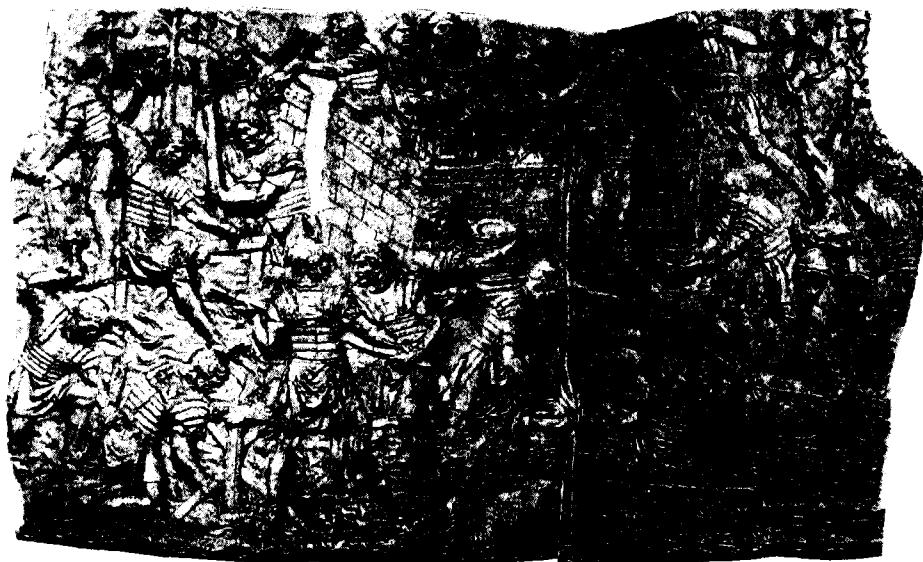
לעניין המחנות מתקשר הנוהל וההספק של הנדסת השדה הרומאית. מערכות המצור אשר נשתמרו

17 משמרות אלה תוארו לדעתי כמה פעמים על-גבי עמוד טריאנוס וראה התיאורים אצל F.A.P. Dzur, *Die Trajanssäule*, Den Haag 1941, pp. 39, 42-43

18 לעניין עונש המוות על עריקה בצבא הרומאי ראה: C.R. Watson, *The Roman Soldier*, Bristol 1969, pp. 119-121; עמ' 573 ומקורות שם.

19 ראה ניתוח הפעלת פרשי המשמר והפרשים ההודיים על-ידי דרויס בקרב ארבלה אצל J.F.C. Fuller, *The Generalship of Alexander the Great*, London 1958, pp. 174-180. דוגמה נאה לאובדן המערכה בהעדר הקצאת עתודה נאותה היא קרב מרג' דאבק ב-15 באוגוסט 1516, עיין: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ ישראל מכתיר ועד תל חי — הסטוריה צבאית, ירושלים 1974, עמ' 73. דוגמה לאובדן המערכה בשל הקצאה מוקדמת מדי וטיפין טיפין של העתודה היא הקרב של נאפוליון בוטרלו, ראה: J.F.C. Fuller, *A Military History of the Western World*, II, New York 1955, pp. 529ff

20 סכנת חדירה של האויב עם הנסוגים אל תוך המפלס היתה גדולה בכל הזמנים. דוגמה יפה מן המרחב הארץ-ישראלי לנעילת שערי המחנה המבוצר מפני הנסוגים, כדי למנוע את חדירת רודפיהם ניתנת ממסע נאפוליון, שעה שנעלו הממלוכים באל-עריש את שער המצודה בפני גייסותיהם הנסוגים מחשש חדירת חיילים צרפתיים יחד עמהם. ראה: מ' גיחון, 'חולות אל עריש והר תבור', מערכות, 160 (יולי 1964), עמ' 18.

בניית מחנה על-ידי חיילי הלגיון במלחמה נגד דאקיה. מתוך עמוד טריאנוס

מסביב למצדה, ביתר, חרבת חמאם אשר בארץ והמערכות ליד אלזיה ונומנטיה ואחרות אשר נתגלו בחוף-לארץ, הנציחו את עבודות ההנדסה אשר בוצעו תוך כדי מלחמה ולמטרות טאקטיות. אליהן מצטרפות דרכים סלולות רבות אשר הכשרתן הראשונה קשורה במלחמות הרומאים בארץ. דבר אשר אמנם לא הוכח מן הכתובות שעל-גבי אבני המיל, אך מתבקש ממהלכן. אסתפק במסגרת סקירה זו בהפניה אל סיכומו של י' רול בנדון ואל המקורות המובאים על-ידו.²¹ ביצוע עבודות ההנדסה חייב, בנוסף על ריכוז הציוד, החומרים ובעלי-המקצוע בשעה הנכונה למקום הנכון, גם את הכשרתם המוקדמת של הגייסות בכיצוע העבודה שנעשתה בפיקוחם וסיועם של המומחים. כל זאת תוך איום של התקפת אויב ואף תוך כדי הפרעות אלימות, כשהגייסות לומדים לחפות על עצמם על-ידי הפרשת חלק מן הכוח לאבטחה. כל אלה חייבו אימון, תרגולת, פקודות-קבע ושגרה, כדי לעמוד במשימות בקצב וכיעילות הנדרשים.²² על האימון הגופני לכיצוע כל מלאכת המלחמה יש לנו כמה עדויות. כך אומר סלוסטיוס (85-35 לפסה"ג) כי נהוג היה בידי הרומאים:

Iam simul ac iuventus belli patiens erat, in castris per laborem usum militiae discebat. (Catilina, 7, 4 ed Jordan).

(להכשיר את הנוער אשר הגיע לפרקו במחנות באמצעות עבודה גופנית לעבודות הצבא).

I. Roll, 'Routes romaines en Israël', *Actes IXe Congr. International d'Etudes Sur les Frontieres Romaines*, Bucuresti 1974, pp. 507ff. יתכן וחלק של אבני המיל ללא כתובת אשר נתגלו לאורך דרכים שיש להניח שנסללו לשם מלחמת בר-כוכבא, כדוגמת דרך בית-גוברין-ביתר, נשאו כתובת שצוירה בצבע ושנמחקה במרוצת השנים. אבני-מיל בעלי שרידי צבע נתגלו בשנים האחרונות. הכתיבה שהיא מלאכה קלה יותר מן החריטה היתה ככל הנראה פועל יוצא של תנאי המלחמה אשר תבעו ביצוע מהיר של המלאכה.

22 לעניין שגרת הקמת המחנה נוכח האויב ראה: *Vegetius*, III, 8 (Lang, p. 84) c.f. *ibid*, I, 25

המלאכות שנדרש הטירון ללמוד כללו על-פי וגטיוס 'fossam ducere' (חפירת חפירים) וכן 'sudes figure' (ותקיעת מוטות בצור).²³

טקיטוס, בתיאורו את מלחמתו של אנטוניוס פרימוס בוטליוס, מציין את חלוקת התפקידים בין הלגיונות לאוקסיליה בתחום הנדסת השדה. מתפקידי הלגיון היה העיסוק בעבודת ההנדסה ממש בעוד שהאוקסיליה הופקדו על אבטחת הלגיונרים ועל ריכוז חומרי הביצור והאספקה.²⁴

חלוקה זו עוד נתקיימה במלחמת היהודים, כאשר טיטוס בלם את התפרצותם הראשונה של היהודים, בתחילת המצור, על חיילי הלגיון העשירי (X Fret.), שעסקו בהקמת מחנם במורד הר הזיתים, הוא עשה זאת בעזרת 'משמרות המפקד והקהורטות האוקסיליות':
 τοὺς μεθ' αὐτοῦ προσβηθήσαντας καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν σπειρῶν. (B.J., V, 84).

תמונה דומה מתקבלת מתיאורי עמוד טריאנוס של מלחמת הדאקים.

בתיאור מסע וספטיאנוס אל תוך הגליל (B.J., III, 115ff.) מונה יוספוס גם את הפלסים:

ὄδοποιοί, τὰ τε σκολία τῆς λεωφόρου κατευθύνειν καὶ χθαμαλοῦν τὰ δυσβάτα καὶ τὰς ἐμποδίουσ ὕλας προανακόπτειν. (ibid II, 118).

(אשר נועדו לישר נתיבים עקלקלים, לפלס דרכים משובשות ולגדוע צמחיות סבך החוסמות את המעבר).

כוח זה המורכב מבעלי מקצועות אינו צועד בראש שדרת המסע עם החלוץ ואפילו לא בראש הגוף העיקרי, ללמדנו שהופעל על-פי הוראת המפקד העליון כלכד למשימות אשר הכריחו את השקעת בקיאותו המיוחדת, בעוד שבכבודות השגרה נזהרו מלחשוף אותו לפגיעת אויב.²⁵

כאשר נתגלה הצורך במשימת השגרה של הכשרת הדרך מציפורי או מערבית ליודפת, הוטלה משימה זו על כוח אשר הורכב מחיל-רגלים ופרשים וניתן רק לשער שצורפו לו גם בעלי מקצוע. המינוח של יוסף 'πεζοὺς τε καὶ ἵππεῖς' אינו מאפשר לנו להבחין במהות השיוך של גייסות אלה. אין להניח שהפרשים שצורפו לכוח הכשרת הדרכים הנדונה נמנו על פרשי הלגיונות. מאתיים פרשי הלגיון שימשו בתפקידי סיור וקישור חיוניים ושוטפים בעוצבותיהם והוצאתם מן הלגיונות היתה משבשת את כושר השליטה והבקרה ללא שיעור.²⁶ לכן יש להניח כי ἵππεῖς אלה מן האוקסיליה היו, ושוב אנו עומדים על השגרה שנתקיימה: האוקסיליה נועדו לחיפוי ואילו הלגיונות — לעבודה. התפקיד הוגדר כהכשרת 'שביל הרים טרשי קשה למעבר רגלי ובלתי-עביר לחלוטין עבור פרשים'.²⁷ הכשרת הדרך באורך של כ-10 ק"מ ארכה ארבעה ימים. מהעדר הרכב מלא של כוח העבודה ועוצמתו אין להסיק מסקנות על היעילות וההספק. לעומת זאת אנו יודעים כי ארבעים וחמישה אלף אנשי טיטוס — אשר בוודאי שליש מהם עסק באבטחה, שליש בריכוז החומרים ושליש במלאכת הבניין — הקימו תוך שלושה ימים דייק סביב ירושלים שאורכו נאמד בכ-7,500 מטר. במלים

Vegetius I, 3 (Lang, p. 7); 4 (Lang, p. 9) 23

Tacitus Historiae, III, XV (Moore & Loeb, p. 354) 24

ראיה לקיום נוהל קבוע בדבר מקום המהנדסה משמש תיאור מסע טיטוס אל תוך יהודה בשנת 70: B.J., V, 47. סדר המסע היה עם האוקסיליה וגייסות המלכים בעלי הכרית בראש, בתור חלוץ, ורק מאחוריהם בדומה לשדרת מסע וספטיאנוס כ-67-68, נעים "ὄδοποιοί καὶ μετρηταὶ στρατοπέδων" (פלסי דרכים ומודדים צבאיים [כתוב במפורש 'מודדי מחנות', אך חפקים היה מקיף יותר]).

לעניין הפרשים הלגיוניים והאוקסיליירים עיין: ווכסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 116, 146 ואילך; קרומויר ופיט (לעיל, הערה 1), עמ' 497-498, J.W. Eady, 'The Development of Roman Mailed Cavalry', *Journal of Roman Studies*, LXVII (1976), pp. 164-168

B.J., III, 141-142 27

אחרות, מתוך כ-15,000 חייל, נדרש כל אחד להקים כחצי מטר רץ של חומה בלבד, אלא שעל-פי הנוהג הרומאי, נכללו בדייק פתחים מוגנים, מגדלים ועמודות-אבטחה.

יוסף בן-מתתיהו מונה במפורש גם י"ג מחנות מצור (φρουρία) ששטחם כ-30×40 מטר.²⁸ מבנים אלה הוסיפו תוספת נכבדה על המכסה של כל חייל. בכל זאת סבורני שכוודאי לא כל הגייסות אשר ניתן היה להעסיקם במלאכת הבניין הועסקו בזמנית וכי החיילים עבדו בקבוצות קטנות יותר ובמשמרות, כדי להגדיל את יעילות העבודה.²⁹

כל מנהל-עבודה יעיד כי העסקת כוחות-עבודה כסדר-גודל זה ובתנאי לחץ של מצור צבאי, איננו אפשרי אלא על-ידי הנהלה בקיאה ומנוסה וקבוצות-עבודה ממושמצות ומתורגלות היטב במלאכה המוטלת עליהן. במלים אחרות, רק משום שהחייל הרומאי היה מאומן בהלכות מלאכת המצור, ניתן היה לנהל מפעל הנדסי עצום זה ללא יצירת תוהו ובוהו ולהוציאו אל הפועל ביעילות ותוך זמן קצר.³⁰

תרגולת הקרב

תכליתה של תרגולת הקרב להקנות לחייל הבודד, למפקד וליחידה את התגובה האינסטינקטיבית-מיידית הדרושה במצבי קרב שונים ואת כושר התגובה הנכונה גם בשעת הפתעה. לשם כך מתורגלים הפרט והיחידה תרגול הגיוני ופשוט ככל האפשר של הצעדים והפעולות הנדרשים בכל מצב ומצב. סוד ההצלחה הוא בהתמדה בתרגולת, עד אשר התגובות הנדרשות הופכות לטבע שני. תרגולת הקרב, שבקיומה אנו מבחינים מן המאה ה"ט לספה"נ ואילך אשר במלוא היקפה הומצאה מחדש במלחמת-העולם השנייה בלבד, היתה נהוגה במלוא מובן המונח בצבא הרומאי!

יוסף בן-מתתיהו חוזר ומדבר בשבח התרגולת הרומאית וקשה שלא להתרשם מן הדברים, שיש בהם גם אכזבה מן העובדה שלא היה סיפק בידי הקנות לחייליו הוא, ולגייסות היהודים בכלל, אותה מתכוון להשגת הניצחון הסופי. במסה על אופי הצבא הרומאי, שכבר הבאנו ממנה לעיל, נאמר בין היתר כדלהלן:

παρασκευάζουσι, μὲν ὃ υν ἐνταῖς μελέταις τῶν ὀπλῶν ὅυ τὰ σώματα μόνον ἀλλὰ καὶ τὰς ψυχὰς αλκίμους..... οὕτως αὐτῶν συναφεῖς μὲν αἱ τάξεις, εὐστροφοὶ δ' εἰσὶν αἱ περιαγωγαί, ὄξειαι δ' ἄκοαὶ μὲν παραγγέλμασιν, ὄψει δὲ σημείοις, ἔργοις δὲ χεῖρες. ὅθεν δρᾶσαι μὲν αἰεὶ ταχεῖς βραδύτατοι δὲ παθεῖν εἰσιν. (B.J., III, 102, 105-6).

(כתוצאה מתרגילי הנשק שלהם הם מחשלים לא רק את גופם כי גם את רוחם... כה מלוכדות מערכותיהם, כה מדויקות תנועותיהם ותרגיליהם, כה מלאה הדריכות לקבלת

28 פרשת הקמת הדייק: B.J., V, XII, 491 ff. בהתאם לנוהל עסקו בבניה ממש הלגיונות (בלבד?). שם, 502.
29 על-פי הערכות של מלומדים שונים נעה הערכת קצב העבודה של מקימי 'חומת הדריינוס' בכריטניה בין 20 ל-45 ירד לקנטורה, זאת אומרת בין חצי מטר רץ (ראה לדמיון שבהערכה שלנו!) ל-25 ס"מ בלבד לכל חייל. גם שם יש כמובן לחשוב על חלוקת משימות, הכנת חומרי בניה, הובלתם והגשתם, הבניה ממש ושמירה שגרתית.

עיין: C.E. Stevens, *The Building of Hadrian's Wall*, Kendal 1966, pp. 2-4, 57ff.

30 יוסף בן-מתתיהו טוען שם, 508: τὸ μὲν ἔργον μὴτῶν [εἶλαι] ἄξιον: 508 (מלאכה זאת היתה יכולה להמשך חדשים), ואף אם הגוים יש בדברים מן ההתפעלות הכנה מן ההספק.

הפקודה והצפיה ל[אותות] ניסים וכה מוכנים הם לביצוע המשימה. כתוצאה מכך החיילים הרומאיים הם בכוננות מתמדת לפעולה ורק לאחר זמן רב מאוד נכנעים ללחץ (וסכל).³¹

אל תרגולת הקבע והתמרונים מצטרפים האימון והתרגול לקראת מבצעים מיוחדים המתבצעים עד שכל פרט וכל גוף יודעים על כוריו את חלקם במבצע הכללי.

המצור על ירושלים הוא העדות לכך שעניין זה לא היה בגדר הלכה בלבד כי אם תורגם על דרך השגרה למציאות, שהרי יוסף בן-מתתיהו שח לנו כי כבר בשנת 68 מתרגל וספסיאנוס את צבאו החונה בקיסריה לקראת כיבוש ירושלים על-סמך כל המידע שבידו, 'כלודורים לקראת קרב':
καθάπερ ἄθλητὰς προήσκει τῶν ἀγώνων. (B.J., IV, 91).

וכוונת הדברים היא שהמיוחד באימון הגלדיאטורים היה הכשרתם להגיב באופן אינסטינקטיבי תגובה נכונה על צעדיו של היריב הצפוי ועל תפעול נשקו המיוחד והמוגדר.³² בצורה זו הוכנו הגייסות למשימותיהם הצפויות במהלך הכיבוש המתוכנן של הבירה היהודית.

הטסטודו

נבחן את השימוש בתרגולת הקרב הלכה למעשה בעזרת כמה דוגמאות. תרגול מקובל היה ה'צב' – *Testudo*. על-פיו יוצרים החיילים גג של מגינים מעל לראשיהם, כשהם מצטופפים זה לזה ומצרפים מגן למגן. בדרך זו נוצרת סככה מפני קליעים וטילים, לפידי אש וכיוצא באלה.

לפחות שלוש פעמים הביאה תרגולת זו במלחמת היהודים להצלחת המצב בתנאים של סכנה לכישלון חרוץ ואבדון.

כאשר ניתק וספסיאנוס מעל צבאו במעלה גמלה ועמו גייס קטן בלבד (בחורף הראשון של מסעו, ב-67-66 לספה"ג) והכל נראה אבוד, הוא פוקד, אליבא דיוסף בן-מתתיהו, מתוך הברקה מחשבתית עילאית' (*ἐνθους γενόμενος*) ליצור את ה'צב'. בדרך זו הוא 'לכד את אנשיו לגוש משורייך הסוכך מתחת המגינים המחוכרים זה לזה':

συνασπίζει μὲν τὸὺς ἄμ' αὐτῶ τὰ τε σῶματα καὶ τὰς πανοπλίας. (B.J., IV, 34).

כך בלם את ההתקפות עליו מן הגנות ובמבנים שמסביב, ניצל ממטחי התצים ואבני-הקלע והצליח לסגת ממבוכ הסמטאות אל מחוץ לעיר.³³

היות הטסטודו תרגיל של שגרה, לא רק בצבא וספסיאנוס, מוכח מן השימוש בו כבר בימי יוליוס

31 יתכן שהמונח הרומאי לתרגולת הקרב הוא 'armatura' וראה דברי וגטיוס בשבח וחשיבות תרגולת זאת, יג (Lang, pp. 16-17). המונח מופיע רק אצל וגטיוס ועוד פעם אחת אצל Ammianus Marcellinus, פרק יד, יא.

32 על גלדיאטורים ואימונם ראה: L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig: 1920. G. Wissowa (ed.), pp. 212 ff; M. Grant, *Gladiators*, Hammondswoth 1971, pp. 42-43

33 מותר להטיל ספק במידת אמיתות התיאור של היות וספסיאנוס הגיבור האמיתי של פרשה זו, אך אף אם נניח שיוסף בן-מתתיהו ביקש כאן להאדיר את שמו של הקיסר-מיטיכו, אין להניח שהפרשה עצמה הינה פרי המצאתו, שכן תיאור הנסיבות הטאקטיות והטופוגראפיות הינו אמיתי. יתכן שהתגובה הנכונה היתה אינסטינקטיבית כתוצאה מתרגולת הקרב אשר תרגלה כללה תרגיל זה.

חיילים רומיים יוצרים במגיניהם צורה של 'צב' (טסטודו) מתחת לחומות העיר הנצורה. מתוך עמוד טריאנוס

קיסר.³⁴ הוא גם הופעל על-ידי חייליו של קסיוס גאלוס במצור שהטילו על ירושלים בקיץ של שנת 66:³⁵

τῶν δὲ Ρωμαίων οἱ πρῶτοι τοὺς θυρεοὺς ἐξερείσαντες εἰς τὸ τεῖχος καὶ κατὰ τούτων οἱ κατόπιν ἄλλους οἱ τε ἕξης ὁμοίως τὴν καλουμένην παρ' ἂντοῖς χελώνην ἐφράξαντο. (B.J., II, 537).

השורה הראשונה של [גוש] הרומאים הצמידו את מגיניהם [מעל לראשיהם] אל החומה, אלה שמאחוריהם הניחו את מגיניהם מעל שורת המגינים הראשונה והשאר חוזר חלילה וברוך זו יצרו סככה הקרויה בפיהם 'הצב'.

טבעו של מכסה זה הוא בכך כי:

καθ' ἧς τὰ βέλη φερόμενα περιωλίσθαιεν ἄπρακτα. (שם, שם).

(הקליעים המושלכים הוסתו מעליהם הצידה בלי לגרום נזק).

תבליטי עמוד טריאנוס מתארים את הטסטודו ומאפשרים לנו לשחזר את צורתו המדויקת, כפי שנתגלתה בוודאי גם לעיני היהודים במלחמתם ברומאים.³⁶ בפעם אחרת נקלעו הרומאים למצוקה כאשר ניסו לשווא לנגח את חומות האנטוניה בשלהי יולי של שנת 70. מכונות המצור נפגעו מידי פעם, קשה היה למצוא חומרי בניין לשיפוצם ורוח הגייסות

34 הטסטודו' בצבא יוליוס קיסר, למשל: B.G., V, 9, 7.

35 מ' גיחון, 'מסע קסטיוס גאלוס עד לשערי ירושלים', א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני, ירושלים תשמ"א, עמ' 283-320.

36 ראה, למשל, התאור אצל קרומייר ופייט (לעיל, הערה 1) לוח 51, ציור 144.

הצבא הרומאי לפי יוסף בן-מתתיהו

נפלה.³⁷ לחיקון המעוות הופעלה יחידת מחץ מצוידת במכשירים ידניים כדי לקעקע את החומה. אש תופת קידמה את פניהם ואמנם:

τοὺς θυρεοὺς ὀροφώσαντες ὑπὲρ τῶν σωμάτων χερσὶ, καὶ μοχλοῖς ὑπώρυττον τοὺς θεμελίους, καὶ τέσσαράς γε λίθους προσκαρτερήσαντες ἐξέσεισαν. (B.J., VI, 27).

(בשלבם את המגינים מעל לראש החלו לחתור מתחת ליסודות כשלומים בידיהם, בהתמדה ועקשות הצליחו לנתק ממקומם ארבע אבנים, דבר אשר הביא להתמוטטות קטע של החומה).

עוד פעם אחת מוזכר 'הצב' במלחמת היהודים, אלא שהפעם לא הביא לתוצאה המקווה. המדובר במצור על ידפת, בשלב הראשון של מסע וספסיאנוס, בשעה שצר על ידפת המוגנת על ידי יוסף בן-מתתיהו. לדבריו, מנע מן הרומאים את הניצול היעיל של 'הצב', שעה שהסתערו על החומות, על-ידי כך שפקד לשפוך על התוקפים שמן רותח. השמן גלש ועבר מבעד לגג המגינים והסב לחיילים כוויות מכאיבות ביותר והללו הוכרחו לסגת.³⁸

החלוצ

מחשבה רבה ומקום נרחב בדיוניהם הקדישו הסופרים הצבאיים הקלאסיים לתנועת צבא דרך מרחב עויין.³⁹ כלל ראשון היה חלוקת הטור הנע לשלושה גופים: חלוץ, גוף עיקרי ומאסף. תיאורי מסעות קסטיוס גאלוס, וספסיאנוס וטיטוס נחשבים לאחד המקורות החשובים ביותר להצגת שיטה זו. על אף תשומת הלב הרבה לא פירוטו הסופרים הצבאיים הקדמונים את טכסיסי הגופים הנ"ל במצבים הקרביים השונים. יש ללמוד אפוא מתיאורי המאורעות עד כמה שהגיעו לידינו. כניסת קסטיוס גאלוס למארכ היהודי ליד גבעון, במסעו אל עבר ירושלים בקיץ 66 לספ"ה, משמשת עדות יחידה כמעט לצורך הארת התרגולת של כוח החלוץ (primum agmen), בשעה שהכוח העיקרי הנע מאחוריו הותקף על-ידי אויב בעוצמה רבה. בקטע הנוגע בדבר נאמר:

[Ιουδαῖοι] μετὰ τοσαύτης γοῦν ὀρμῆς τοῖς Ῥωμαίοις προσέπεσον, ὡς διαρρηῆξαι τὰς τάξεις αὐτῶν, καὶ δία μέσων χωρεῖν ἀναιροῦντας. εἰ δὲ μὴ τῷ χαλαστέντι τῆς φάλαγγος οἱ τε ἱππεῖς ἐκπεριελθόντες ἐπήμυναν καὶ τῶ

B.J., VI, 23-27 37

B.J., III, 270 38 גם במקרה זה ממשיח התיאור את התרגולת הרומאית:

το κεκτηκὸς δὲ τῶν Ῥωμαίων ακραιφνεῖς διεδέχοντο καὶ ταχεῶς ἀντι τῶν ἀποβιασθέντων ἐπέβαινον ἕτεροι, παρακαλευσάμενοί τε ἀλλήλοισ καὶ πλευρὰν μὲν ἐνώσαντες, τοῖς δε θυρεοῖς καθύπερθεν φραξάμενοι στίφος ἄρρηκτον ἐγένοντο.

(בצבא הרומאי באו כפעם בפעם אנשי צבא חדשים למלא חיש מהר את מקום העיפים וכן חזקו איש את אחיו והתכדו יחד והתכסו כמגיניהם עם היותם כגוף מוצק אחד. תרגום: י"ג שמחוני).

Asclepiodoros, *Tactica*, XI; Frontinus, *Strategmata*, I, IV; Aelianus, *Tactica*, XXXVI; 39 Onosander, V; Vegetius, III, VI; Anonymus Byzantinus, *Strategia*, XVII, XX; Leonis Imperatori *Tactica*, IX

πεζοῦ τὸ μὴ σφόδρα κάμνον ἄν ἐκινδύνευσεν ὄλη τῇ δυνάμει Κέστιος.
(B.J., II, 518-19).

(היהודים התנפלו בשצף כזה על הרומאים, עד כי הביקעו אל תוך מערכתם ומכעדה ועשו בהם הרג רב. לולא פנו לאחור הפרשים וחיל-הרגלים, אשר נלחצו פחות, כדי לחלץ את המערך השסוע, כי אז קסטיוס וכל צבאו היו מגיעים עד סף פי פחת).
לשון אחרת, כאשר הגוף העיקרי של שדרת המסע של קסטיוס נפגע כתוצאה ממכת הפתע היהודית בגבעות שממזרח או מדרום לגבעון, עשה החלוץ תפנית לאחור וחש להצלת הגוף העיקרי. תמרון זה נמנה על הוראות הקבע לתפעול משמרות קדמיים בזמן החדש והחדש. מתוך דברי יוסף בן-מתתיהו דלעיל, מסתבר שאכן כך היה הדבר כבר אצל הרומאים, שהרי למי שאינו בקיא בנדון יאמר, שתרגיל זה לא ניתן היה להוציאו לפועל ללא הכשרה מתאימה של המפקד, עוזריו ופיקודיהם.
נחוץ היה לקבל את ההחלטה לפנות לאחור, לשגר משמר קדומני מחודש קדימה כדי ליצור מגע עם האויב התוקף את הגוף העיקרי, לצפות על האויב ולהיערך להתקפת הנגד המתואמת של הפרשים וחיל-הרגלים. כל זאת תוך ניתוק מגע מאותו אויב אשר עמו החלוץ היה במגע קרבי. קשה מאוד לקבל את ההנחה שכוחות החלוץ היו מצליחים בהתקפתם, לו מדובר היה בהסתערות היולית ללא כל אלה. אך גם במקרה שכך היה, נדמה כי פעולתו האינסטינקטיבית של החלוץ מורה על שגרה מתורגלת.

הפיקוד המשני

ספק אם פעולת החלוץ היתה מצליחה, לולא הונהג על-ידי מפקדים ברמה נאותה. קיום פיקוד מיומן ובעל רמה גבוהה בכל הדרגים הוא תנאי יסודי לכושר תפעולו של הלגיון בצורתו ובמבנהו מאז מרוס (כ-107 לפסה"נ). על-פי תקוניו, הפך הלגיון לעוצבה רב-יחידתית ורב-חילית, הבנוי מעשר קוהורטות של חיל-רגלים, חילות-שירות וסיוע ואשר צוות בהתאם לצורך עם אוקסיליות שונות, כדי ליצור צוות-קרב המורכב מחיל-רגלים לגיוני, קשתים, קלעים, מטילי כידון ופרשים למיניהם. מאז יוליוס קיסר מצטיין הצבא הרומאי בהפעלת צוותי-קרב עצמאיים נבדלים מן הגוף הראשי, להשגת היעד האיסטראטגי המשותף. עניין זה מלמד על הכשרה נאותה ובגרות רבה של הפיקוד המשני לדרגותיו. מעניין לציין את היסוסיו של פרידריך השני מלך פרוסיה, מגדולי קברניטי המלחמה בכל הזמנים, בדבר הטלת משימות כאלה על מפקדי-משנה.³⁹
דוגמה נאה לצוות-קרב משימתי ועצמאי במסגרת מסע שיעדו היה משותף, דהיינו ניתוקה של יהודה מן הים מזה ומעבר הירדן מזה, הוא מסעו של פלאקידוס להכנעת פריאה בשנת 68 (מלחמת היהודים ד', 413 ואילך), וראה להלן.
גם הלגיון הלוחם כעוצבה מלוכדת ב-agmen quadratum (מערך מרובע) או כל מבנה אחר, לא לחם כפלנגס בגוש טאקטי מלוכד, כי אם בקוהורטות שכל אחת מהן יכלה להתחלק למניפולי

*39 למשל: Die Werke Friedrichs des grossen, ed. Volz Berlin 1913, VI p. 31

וקנטוריות.⁴⁰ לבסוף אפילו הקנטוריה יכלה ליטול על עצמה תפקידים עצמאיים. כל אלה חייבו את קיומם של מפקדים לכל יחידות ויחידות-משנה אלה, כדי לנהל את הקרב של יחידותיהם במידת עצמאות רבה בהרבה מזו שהיתה נהוגה במבנים פלנגיים מכונסים מלפני הלגיון הקוהורטלי ומאוחר יותר עד למאה ה"ח-י"ט לספה"נ.

ארגון הצבא בעוצבות המחולקות ליחידות ויחידות-משנה. המתפקדות בהתאם לצורך בנפרד, במשולב ובסיוע זו לזו, היקנו לצבא הרומאי גמישות ועדיפות טאקטית ניכרת על כל יריביו. עניין זה היה נהיר כבר לבני אותה תקופה וראיה לכך הם דברי פוליביוס, האומר זאת במפורש ובעקיפין בנתחו את סיבת נצחון המערך הרומאי על הפלנגס המקדוני.⁴¹

יוסף בן-מתתיהו היה ער לעניין זה וניסה לבנות את צבאו על-פי המתכונת הרומאית הגמישה. קוצר הזמן שעמד לרשותו, קיפח את הסיכוי להצלחת ניסיון מעניין זה, אך דבר יוסף ראויים לציטוט:

τὸ δ'εὐπειθὲς ὄρων περιγινόμενον ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἡγεμόνων, Ρωμαικώτερον ἔτεμνεν τὴν στρατίαν καὶ πλείους καθίστατο ταξίάρχους. (B.J., II, 577).

(הוא [יוסף כמדבר על עצמו] הבחין בכך שמשמעת מעולה [של הרומאים] היתה פועל יוצא של ריבוי קציניהם. אי-לכך ארגן את צבאו על-פי המתכונת הרומית והגביר את מספר מפקדי המשנה [בהתאם]).

מחשבה דומה על ריבוי הקצונה כגורם מכריע לנצחון הנשק הרומאי, מבטא גם קסיוס דיו בסקרואת מלחמת בר-כוכבא. הוא אומר כי יוליוס סוורוס הצליח למחוך, להתיש ולחסל את היהודים רק בשל המספר הרב של חייליו וקציניהם.⁴²

(πλήθει τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ὑπάρχων. Dio, LXIX, 13:3)

דוגמה לפעולה עצמית מוצלחת של מפקד-משנה הוא קרב עצמון אשר נוהל על-ידי קסניוס גאלוס (Caess. Gallus), מפקד הלגיון ה"ב, אשר שוגר על-ידי קסטיוס גאלוס בקיץ 66 מקיסריה, כדי לדכא את התקוממות הקנאים בגליל ולרשותו חיל-משלוח אשר הותאם במיוחד למשימה זו. יוסף בן-מתתיהו אינו מפרט, אך מציין במפורש שהכוח הורכב כך שיהיה מתאים ליעד של כיבוש הגליל.

40 למכנה הלגיון ראה: Vegetius II, 5 : 6 III, 20. וגטיוס טעה בפרטים מסוימים. סקירה כללית מסכמת עיין: וובסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 114 ואילך. לעניין קציני הלגיון ראה סקירה כללית: פארקר (לעיל, הערה 2), עמ' 187 ואילך. לעניין ה-agmen quadratum ראה: גיחון, מסע קסטיוס גאלוס (לעיל, הערה 35) עמ' 307, הערה 64.

41 Polybios XVIII; XI-XV ולמשל, שם: XV: 2, 9. οὐ γὰρ ἐξισώσαντες τὴν παράταξιν πᾶσιν ἅμα συμβάλουσι τοῖς στρατοπέδοις μετοπηδὸν πρὸς τὰς φάλαγγας, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐφεδρεύει τῶν μερῶν αὐτοῖς, τὰ δὲ συμμίσγει τοῖς πολεμίοις. (הרומאים אינם עורכים כדומה להם [ליוונים] את צבאם במערכה אחת ואינם תוקפים את הפלנגס עם כל יחידותיהם כחזית מלוכדת, כי אם בעוד שחלקן נשאר מאחור ורק חלקן האחר תוקף).
... ἐν οἷς πᾶσιν ἢ μὲν Μακεδόνων ἐστὶ σύνταξις δύσχρηστος, ποτὲ δ'ἄχρηστος διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν φαλαγγίτην μῆτε κατὰ τάγμα μῆτε κατ'ἄνδρα παρέχεσθαι χρεῖαν, ἢ δὲ Ῥωμαίων εὐχρηστος.

(... כאן [במצבים שאינם מערכה סדורה בשטח נוח ומותאם במיוחד לפלנגס] קשה להפעיל את הפלנגס המקדוני, אם ככלל. שהרי חיל הפלנגס אינו כשיר ללחימה בגופים קטנים [יחידות-משנה] ולא ללוחמת יחידים. לעומת זאת מתאים המבנה הרומאי לכל מקום).

42 M. Gichon, 'The Bar-Kochba War, A Colonial Uprising Against Rome', *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 42 (1979), pp. 82-97

מכאן שעלינו לשער שהיה זה 'כוח-משימה' שקול ורכ-חילי. אכן מסיפור המעשה מסתבר כי נכללו בו פרשים ורגליים אשר חלקם (?) היו לגיונרים.⁴³

גאלוס כיוון פעמיו אל האויב שהתרכז בהר עצמון. בנסיונו להסתער הישר במעלה ההר על הקנאים שנערכו במדרונות, הוא הוכה מכה קשה. ואמנם מבלי לאבד את עשתונותיו המשיך לרתק את היהודים מן החזית ובמקביל הצליח לסגן גייסות מבעד לאגף האויב אל מעלה ההר שבעורפו. אלה הסתערו לפתע על מערכי הקנאים מלמעלה. כאשר חמקו הקנאים אל העמק, הם הותקפו, נרדפו והושמדו על-ידי הפרשים אשר הציב גאלוס שמה בכוונה תחילה לצורך זה.

קסניוס הוכיח דבקות במטרה, התאוששות מהירה ממפלה וניצול טעותו הראשונה להסחת האויב וריתוקו לקראת התקפתו השנייה והמוצלחת. כן הפעיל את פרשיו בצורה הנכונה באותו מרחב הררי, כשניצל את ההצלחה למרדף אחרי האויב המוכה ולהבסתו המוחלטת.

דוגמה אחרת לפעולה עצמית יפה של מפקד משני היא שיגורו של הטריבונוס פלאקידוס (Placidus) על-ידי וספסיאנוס בשנת 67 לספה"נ לכיבוש הר תבור אשר היה תפוס בידי הקנאים.⁴⁴ ואיים על דרכי תעבורה המתקשרות אל הגולן והגלעד. וספסיאנוס חש עצמו לא בנוח במצור גמלא, כל עוד מעוז זה סיכן את דרכי הקישור שלו. נחוץ היה אפוא לבצע פעולה שהיתה לה אמנם משמעות ביחס למצור המנוהל על-ידו, אך שהיתה מנותקת הימנו כליל מבחינה טאקטית ומערכתית.

פלאקידוס שחילו היה מורכב בעיקר מפרשים, שש מאות במספר, חש שאין ביכולתו להעפיל בהר ולהסתער על ביצוריו. אי-לכך ביים נסיגה לאחר הסתערות מדומה במורדות התבור ומשך אחריו את היהודים אל תוך העמק. לאחר שהצליח לגרור אותם שמה ולנתקם מן ההר, פנה לאחור והשמירם. גם במקרה זה מתגלה המפקד המשני כבעל יוזמה וכישרון בשעה שמוטלת עליו משימה עצמית והוא מנצל באופן נכון את תכונות פרשיו. יתירה מזו, ביצוע תמרון הבריחה המבוזמת והמבוקרת הוא אחד מן התמרונים המסובכים ומחייב בין היתר גם שליטה מעולה באמצעות המפקדים הזוטרים.

מן הראוי להזכיר מבצע אחר אשר פקד עליו פלאקידוס, בשעה שעיקר הצבא הרומאי חזר עם וספסיאנוס לקיסריה באביב 68 לספה"נ. משימתו היתה לחסל את ריכוז הקנאים שבמרחב גדר – בית-נמרה שבעבר-הירדן המזרחי. הכוח שעמד לרשותו מנה 500 פרשים ו-3,000 אנשי חיל-רגלים.⁴⁵

כתחילה חזר פלאקידוס על התכסיס אשר נקט בקרב הר תבור וניתק את היהודים מעל מעוזם בבית-נמרה. ברם היהודים גילו רוח התקפית והסתערו על הרגליים הרומאים אשר ככל הנראה נפלו מהם במספרם. הרומאים באו בסכנה גדולה ואמנם נערכו במערך מכונס וכך הדפו פעמים אחדות את הסתערות היהודים. המעבר למבנה מכונס, להגנה הקפית ולהדיפת הסתערות כוחות עדיפים היה מתמרוני היסוד של תרגולת הקרב הרומאית:

Nihil magis prodesse constat in pugna, quam ut adsiduo exercitio milites in acie dispositos ordines servant ... Tertio praeciendum ut quadratam aciem repente constituent, ... Iubetur etiam ut instruant orbis, quo genere, nem vis

43 (510) B.J., II, XVIII, 11: מ' גיחון, מסע קסטיוס גאלוס (לעיל הערה 30, עמ' 303-310).

44 B.J., IV, I, 8 (54-61)

45 Ibid., VII, 3 (410-439)

תמונות שונות של חיילים רומיים על רקע מחנה. מתוך עמוד טריאנוס

hostium interrupt aciem, resisti ab exercitatis militibus consuevit. Vegetius, XXVI Lang 27; 10, 24ff.

(אין דבר החשוב יותר בקרב, מאשר לשמור בקפדנות על ליכוד המערך . . . כדבר שלישי יש לתרגל את המערך המרובע . . . גם את העיגול יש ללמד, כי באמצעות תמרון זה יכול צבא מתורגל לעמוד מול כוח אויב אשר מצליח להבקיע את המערך שלו).⁴⁶

כל אימת שיחידות רומאיות, הקטנות יחסית אך החמושות היטב, שמרו על המבנה המכונס, היה להן סיכוי טוב להדוף הסתערות ולהתיש את התוקף.⁴⁷ כאשר פעלו בצוות-קרב משולב עם פרשים כבמקרה דנן, יכלו לנצל את אלה האחרונים כדי לפגוע במסתער הנבלם על-ידי מערך הרגלים. בתכסיס זה נקט פלאקידוס והוא הפעיל את פרשיו, הן כרובאים בקשת מטווח רחוק יותר הן כמטילי כידון, כאשר היהודים באו בינם לבין חיל-הרגלים הרומאי ככין הפטיש והסדן. בעיקרון עבר תמרון זה בירושה לצבאות האירופיים והיה בשימוש עד לזמן החדש. על אדמת ארצנו שימש, למשל, את הצרפתים עוד במסע של 1799.⁴⁸

על-ידי תמרון נכון הונסו הקנאים לשטח הריגה צר כשהירדן בעורפם. חלקם הושמד על-ידי הרומאים במערך הקרב הסדיר וחלקם טבע בירדן אשר גאה באותו זמן ומנע צליחה.

העתודות

הניצול הנכון של העתודות חורג מגדר הטאקטיקה והתרגולת. ייחד לו דיון מקיף בחבור נפרד אשר יוקדש לאיסטראטגיה הרומאית, אך פטור בלא כלום אי-אפשר גם בסקירה זו, משום שבהפרשת חלק מן הצבא לעתודה אנו חוזרים לתחום הוראות הקבע לקרב. זאת ועוד, כמעט בכל מקרה שידם של הרומאים היתה על התחזונה למרות משמעתם, תרגולתם ושגרתם העדיפות, היתה זאת הפעלת העתודות אשר גברה על תעוזת היהודים.

46 גיחון, מסע קסיוס גאלוס (לעיל, הערה 35), עמ' 307.

47 Vegetius, III, 17 (Lang, p. 101-102)

48 גיחון, חולות אלעריש (לעיל, הערה 19), עמ' 21.

יוסף מציין בין הגורמים לנצחון הרומאי 'מעל לכל נוכחותו של טיטוס תמיד ובכל מקום לצידם של כל הלוחמים'. אף אם יש בכך קורטוב חנופה ומשום מגמה לקנות את רצונו הטוב ואהדתו של בית הקיסר, סבורני שמלים אלה משקפות את המציאות, ואולי בהסתייגות מה, כפי שהיא משתקפת מסיפור המעשה במלחמת היהודים. אין לי ספק שגדולתו של טיטוס כמפקד מושתתת על כך שידע בדרך-כלל להיות בזמן הנכון ובמקום הנכון, כדי להכריע אישית את המערכה. והרי אם נשאל את עצמנו למרכיבים של הפיקוד הטוב, תכונה זאת תחשב כאחת המרכזיות ואזכרת שמותיהם בלבד של מצביאים גדולים מאלכסנדר, קיסר ועד גוסטב אדולף, פרידריך השני מפרוסיה ונאפוליון, מעלה לפנינו את נוכחותם עם הגייסות ובראשם ברגעי ההכרעה.⁴⁹

שלוש דרכים בידי המפקד הבכיר להכרעה במערכה המתנהלת. מתן פקודות נכונות והבטחת ביצוען, הקצאה נכונה של עתודותיו ומתן דוגמה אישית. זו האחרונה מתבטאת היטב בתקופה הקלאסית. לעומת זאת במלחמה מודרנית, שבה נמנע מן המפקד לצעוד בראש חייליו או אפילו בראש חלק משמעותי מהם, היא תכופות קשה לביצוע. הערך של מתן הפקודות הולך ופוחת. ככל שיחידות המשנה מגיעות ללחימה עצמית תחת פיקודם של מפקדי המשנה, מצב המחריף בצבא הבנוי על לוחמת יחידות-משנה כדוגמת הלגיון הקוהורטי ונספחיו. ברם, בכל מבנה צבאי העתודה היתה האמצעי העיקרי בידי המפקד, כדי להשפיע על מהלך הקרב ולנסות להכריעו, לאחר שהוקצו הגייסות אשר נועדו למערכה מתחילתה ובהמשכה בהתאם לתכנית.⁵⁰ בשל חשיבות המהלך הזה, לא פעם קשרו מפקדים עד למאה הי"ח ועד בכלל את הטלת העתודה בעניין הצגת הדוגמה האישית על-ידי כך שנטלו את הפיקוד הישיר על עתודתם.

49 אלכסנדר הגדול נמצא בראש אגף הפרשים המכריע כמתוכנן בקרב איטוס. לעומת זאת פועל בראש ההטריור בארבולה, ברגעים הקריטיים. קודם להבקעת המעורך הפרסי במרכז ולאחר-כך פונה להצלת המצב בימין המעורך הפרסי. עיין דיון אצל J.F.C. Fuller, *The Generalship of Alexander the Great*, London 1958, pp. 157ff. יוליוס קיסר נוטל פיקוד על אגף ימינו בקרב ליד וונטיו כדי להכריע שם את שמאל האויב שנתגלה כחלש 170ff. יחסית. עיין: Idem, *Julius Caesar*, London 1965, p. 109. גוסטבוס אדולף נעוץ בקרב ברייטנפלד ליד העתודה ומנהל משם את הקרב. בשלב ההכרעה הסופית מוביל את פרשי גוטלנד להכרעה אל תוך אגף שמאל של האויב. ראה: Idem, *A Military History of the Western World*, New York 1955, p. 63. מורלברו דוהר בקרב בלנהיים הישר אל תוך נקודת התורפה בפירצה שבימין מערכתו המרכזית ומנצח על בלימת החדירה הצרפתית אל תוכה. שם, עמ' 151. על פרידריך דיינו לצטט את נאפוליון 'גדולתו בשדה הקרב היתה שהגדיל לעשות ברגעים הקריטיים' (*Correspondence de Napoleont*, Paris 1867, XXXII, p. 268). נאפוליון עצמו נטל את הפיקוד האישי ליד גשר לודי במאי 1796 וליד גשר ארקולה בנובמבר 1797, כדי להבטיח את כיבוש האמצעי למעבר הנהר ולהכסת האויב. עיין: J.H. Rose, *The Life of Napoleon*, London 1902, pp. 93ff. 123ff

50 לתפקידה של העתודה ראה: General G.V. Griesheim, *Taktik*, Berlin 1860: 'Die Reserve dient zur Gefechtsentscheidung' (העתודה מיועדת להכרעת המערכה). V. Schäfer, *Kriegskunst*, IV, 7c, Handbuch der Neuen Wehrwissenschaft, Berlin 1936, p. 207: 'Reserven sind Truppen deren Verwändung sich die Führung vorbehält, um durch ihren Einsatz Operationen u. Kampfverlauf zu beeinflussen' (העתודות הן גייסות אשר הניקליד שומר בידו בכדי להשפיע על-ידי הפעלתן על מהלך המערכה והקרב). Operations Military Training Pamphlet 23 IX, *The Infantry Divisen in Attac*, The War Office 1941, p. 1 A portion of every unit or formation will be therefore innitially held in reserve for employment as events develop. Such reserves will be the chief means by which commanders can influence the course of events' (... אי-לכך יוחזק חלק מכל יחידה או עוצבה כעתודה להקצאה בהתאם להתפתחות האירועים. עתודות כאלה הן האמצעי העיקרי אשר עומד לרשות המפקדים, כדי להשפיע על מהלך האירועים [האלה]). על העתודה אצל הרומאים עיין: קרומייר ופיט (לעיל, הערה 1), עמ' 434-432.

הצבא הרומאי לפי יוסף בן-מתתיהו

בדרך זו פעל טיטוס לא פעם. פעמיים הציל את המצב ומנע אסון. כאשר הותקף הלגיון ביום הראשון למצור על-ידי אנשי יוחנן מגוש-חלב בשעה שעסק בהקמת מחנהו.⁵¹ בשני קרבות אלה מעניין במיוחד ההבט של הקצאת העתודות. לבלימת ההסתערות היהודית הראשונה חש, כאמור, טיטוס בעוד מועד עם עתודתו. בהמשך למערכה נשאר טיטוס בקרבת מקום ונסחף לקרב-מגע עם היהודים. אין לנו ידיעות על החזרת העתודה לעורף. נהפוך הוא, אותו חלק שלה אשר הורכב ממשמרו של טיטוס נשאר עם המפקד הכללי והמשיך את הלחימה גם לאחר הדיפת היהודים מהר הצופים. כאשר הסתערו היהודים בפעם שנייה, קשתה מלאכת בלימתם על טיטוס, משום שעתודותיו לא היו מלוכדות מחוץ לקו המגע והוא והגייס אשר עמו נחשפו להסתערות היהודית השנייה מראשיתה.

הזדמנות אחרת אשר בה הצילו טיטוס והעתודות אשר שמר תחת פיקודו את חילו מכישלון חרוץ היתה בשעה שמגיני העיר לכדו את הגייסות הרומיים המתפרצים בתוך סכך הסמטאות של רובע המלאכה בעיר החדשה של ירושלים. כדברי הכתוב:

δοκοῦσί τε ἄν κατακοπῆναι πάντες οἱ παρελθόντες μὴ προσαμύναντος τοῦ
Τίτου. (B.J., V, 339).

(מסתבר שכל המתפרצים היו מושמדים, לו טיטוס לא היה מגיע כדי לחלצם).
כמקובל עד לימינו אנו, השתנה הרבה העתודה הרומאית בהתאם לנסיבות הצפויות לה. במקרה האחרון דלעיל, טיטוס הפעיל (בין היתר?) קשתים ונטל את כיוון הירי שלהם על עצמו. בפעם אחרת, כאשר עוד קודם-לכן חדרו היהודים אל תוך מערך מכונות הירי הרומאיות (μνηχανήματα), טיטוס סייע עם כוח שהורכב (חלקו או כולו) מפרשים וקשתים.⁵²

נסיון המלחמות והפעלת העתודות בתוך בצורות מצורות שונות הניעו את גטיוס לאמר כי:
אמצעי טוב ביותר בעל חשיבות רבה להבטחת הניצחון הוא להציב גייסות מובחרים של חיל-רגלים ופרשים תחת פיקוד מפקדים עודפים [שאינם מועסקים בפיקוד על יחידות חוקפות] בעורף המערך... כדי לבוא לעזרת כל חלק של המערך הנתון במצוקה ולמנוע את הבקעתו.

אכן אין כמלחמת היהודים כדי להמחיש את צדקת דבריו. אף אם נניח שיוספוס ייחס פה ושם לטיטוס את היוזמה או את הפיקוד האישי שלא בצדק, אין בכך כדי לשנות את אמינות סיפור המעשה בדבר הפעלת העתודה ותוצאותיה.

*

לסיכום תכונות הצבא הרומאי במלחמת היהודים אנו מונים:

- א. משמעת קרבית מעולה וכושר ביצוע יעיל של תנועות, תמרונים ותרגולת-קרב אשר הורגלו בהתמדה ומראש.
- ב. גמישות ויכולת פעולה רב-גזרתית בשל ארגון הצבא בגופי-משנה בעלי כושר לחימה עצמית ובשל קיום סגל פיקודי גדול ובעל מיומנות מקצועית טובה בכל הדרגים.
- ג. יכולת פעולה הנדסית משוכללת ורכת-הקף.

B.J., V, 81-97 51

שם, שם, 281. 52

- ד. גמישות מחשבתית ויכולת הפקדת לקחים ממשגים.
- ה. ניצול יעיל של העתודה.
- על תכונות אלה יש להוסיף את התכונות אשר לא נידונו בחיבור זה בהדגשה מיוחדת או בכלל והן:
- ו. כושר גופני ורמת צעידה טובה.
- ז. תחכום בהפעלת הגייסות השונים במשולב ותוך כדי ניצול יעיל של תכונותיהם בהתאם לנסיבות ושטח.
- ח. תרגולת יעילה וציוד יעיל ומספיק למלחמת-מצור לרבות הפעלת ארטילריה (מכונות ירי) ואביזרי הבקעה.
- יצוין שכבר יוסף בן-מתתיהו חש את נקודת התורפה הגדולה של צבא המדגיש את המשמעת והלוחמה בסך מתוך ציות לפקודה ככסיס לכל דבר וכסגולה החילית העיקרית. המגרעת היא באובדן העשתונות, כאשר טלטלת הקרב משבשת את חישוקי המגן של המשמעת ותרגולת הקרב, ובהיגררות כהלה ויאוש המוכילים לתבוסתנות, כתוצאה מהפתעות ושינויים פתאומיים בלתי-צפויים. אומר יוסף:
- τοὺς ἐν ἔθει συντάξεως ὄντας καὶ μετὰ κόσμον καὶ παραγγελμάτων πολεμεῖν εἰδότας ἀναξία φθάσασα θορυβεῖ. (B.J., V, 79).
- (אלה המורגלים בפעולה מתוך משמעת ולמודי מלחמה במערך סדור על-פי פקודה, פגיעים ביותר לאובדן עשתונות כשקמה מהומת פתע).
- הצבא האידיאלי ידע לשלב את יתרונות המשמעת עם אלה של היוזמה העצמית והתעוזה. במקרה דנן חברו כל סגולות הצבא הרומאי ורמת הפיקוד שלו, כדי לנטרל את נקודות התורפה שבהדגשת היתר של אימון ותרגול. מחדלי היהודים מזה ועוצמתם המספרית של הרומאים מזה אף הם השפיעו על תוצאת המלחמה.

עלייה מבבל בתקופת האמוראים*

יהושע שוורץ

תקופת האמוראים נחשבת בדרך כלל לתקופה שבה התחזקו הישיבות בבבל לעומת בתי-המדרש בארץ, עד שבהמשך התקופה עבר מרכז היהדות לבבל. אך במשך כל התקופה הזו היה זרם של עלייה מבבל לארץ-ישראל. עלייה זו היתה הן של חכמים הן של פשוטי-העם! במאמר זה ננסה לעמוד על מספר קווים כלליים הקשורים לשני סוגי עלייה אלה, וכפרט לאור תורת הסוציולוגיה ולימודי ההגירה.

עליית החכמים

בין המניעים החשובים ביותר להגירה מונים החוקרים את הגורם הכלכלי. גורם זה כבר נזכר כגורם הדומיננטי על-ידי החוקר א' רבנשטיין ב'חוקי ההגירה' שפירסם כמעט לפני מאה שנה.² המחקר המודרני איננו מבליט כל-כך גורם זה, כפי שנראה בהמשך, אך עדיין מדגיש את חשיבות הגורם הכלכלי במערכת המשתנים המשפיעים על ההגירה.³ אבל דומה שאין גורם זה ממלא תפקיד חשוב או מכריע בעליית החכמים.⁴ ברור מעל לכל ספק שהמצב הכלכלי בבבל היה הרבה יותר טוב מהמצב הכלכלי בארץ, שהיה לפעמים גרוע מאוד.⁵ בנוסף לכך, כמשך תקופת האמוראים התחזקה הנטייה

* מאמר זה הוא עיבוד מחדש של חומר שנאסף במסגרת כתיבת עבודת גמר בהדרכת פרופ' ש' ספראי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו. עיקרי הרברים הושמעו בכנס חוקרים מטעם המכון לחקר ארץ-ישראל ויישובה שנערך ביד יצחק בן-צבי, ניסן תשמ"א.

1 כוונת המונח היא לכל השכבות החברתיות והרוחניות שלא השתייכו לעולמם של חז"ל. בין שכבות אלה יש כמוכן לכלול את 'עם הארץ', אבל אין לצמצם משמעות המונח 'פשוטי-העם' לשכבה זו. כמו-כן אין הכוונה במונח זה לאדיס או peasant.

2 על חוקר זה ר'חוקי ההגירה' שלו וכן מראי מקומות לפרסומיו מסוף המאה הי"ט (בכתבי עת שאין למצואם בארץ) ראה: E.S. Lee, 'A Theory of Migration', J.A. Jackson (ed.), *Migration*, Cambridge 1969, pp. 283-297; D.B. Grigg, 'E.G. Ravenstein and the "Laws of Migration"', *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), pp. 41-54.

3 O. Gade, 'Geographic Research and: לסקירת הספרות העוסקת בגורם הכלכלי במחקר ההגירה החדש ראה: Human Spatial Interaction Theory: A Review of Pertinent Studies in Migration', R.P. Spencer (ed.), *Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, Washington 1970, p. 73.

4 השתתפותו המסופקת של ר' אבא בתעשיית המשי אינה מוכיחה שחכמים-עולים אחרים עסקו בתעשייה זו בארץ. כמו-כן אין לראות את השתתפות ר' חייא באותה תעשייה כבר בהתחלת התקופה כדוגמה להשתתפותם של חכמים אחרים. ראה באריכות על נקודה זו דברי מ' בר, אמוראי בבל, פרקים בחיי כלכלה, רמת-גן תשל"ה.

5 ראה: L. Jacobs, 'The Economic Conditions of the Jews in Babylonia in Talmudic Times Compared with Palestine', *Journal of Semitic Studies*, 2 (1957), pp. 349-359.

מצדם של החכמים בארץ, כולל העולים מבבל, לפרוש מכל עבודה או מלאכה מחוץ לכותלי בית-המדרש ולהפוך את תורחם לאומנותם.⁶ עובדות אלה מחייבות אותנו לחפש את המניעים לעליית החכמים בגורמים אחרים.

בירושלמי, ראש השנה ב, נח ע"ב מספר ר' אלעזר בן פדת על הנימוקים שהביאוהו ארצה מבבל: דא"ר לעזר והיתה ידי על הנביאים החוזים שוא והקוסמים כזב. בסוד עמי לא יהיו זה סוד העיבור. וככתב בית ישראל לא יכתבו זה המינוי. ואל אדמת ישראל לא יבואו זו ארץ ישראל. וא"ר לעזר כד סלקית להכא אמרית הא גבי חדא. כד מנוני אמרית הא גבי תרתי. כד עלית לעיבורא אמרית הא תלתי הון גבי.

(...) ואמר רבי אלעזר כאשר עליתי לכאן [לארץ-ישראל] נפטרתי [מהקללה] הראשונה. כאשר נתמניתי נפטרתי [מהקללה] השנייה. כאשר עליתי לעיבור נפטרתי [משלושתן]. ר' אלעזר מזכיר בדרך השלילה חלק מהזכויות והסמכויות שארץ-ישראל מקנה לחכמיה: זכות העלייה בעצמה; מינוי או סמיכה;⁷ סוד העיבור.

נבין יותר את הנימוקים האלה, אם נעמוד על המסגרת שבה למדו או פעלו אותם החכמים הבבליים כשהגיעו ארצה. הזרמים העיקריים והחשובים ביותר של עליית החכמים קשורים לאישיות ארצישראלית דומיננטית,⁸ אם בהתחלת התקופה כשמדובר בחכמים שהספיקו עוד ללמוד עם רבי יהודה הנשיא או בהמשכה כשרבי יוחנן בן הנפח כבר היה ראש הישיבה בטבריה.⁹ למשל, ר' חייא (חולין טז ע"א), בניו חזקיה ויהודה (סנהדרין לח ע"ב), רב (חולין קלז ע"ב), ורבי חנינא בר חמא (ירושלמי, נדה ב, ג ע"א) למדו אצל רבי יהודה הנשיא בהתחלת תקופת האמוראים. רשימת העולים תלמידי רבי יוחנן היא ארוכה. למשל, ר' אלעזר בן פדת (ירושלמי, ברכות א, ד ע"ב), איסי בר היני (חולין קלז ע"ב), ר' זכאי (ירושלמי, שבת ז, ט ע"א), זעירי (קדושין עא ע"א), חייא בר יוסף (גיטין לט ע"א), שמעון בר אבא (חולין צג ע"א), ר' חייא בר אבא (שבת קה ע"ב), ר' אושעיה ב' ור' חנינה (סנהדרין יד ע"א), ר' אמי (חולין קיא ע"ב), ר' אסי (שבת מה ע"ב) ועוד הרבה. תלמידים אלה שמרו על תורתו של רבי יוחנן והעבירו דבריו לעולים שהגיעו ארצה אחרי פטירתו. התמונה המצטיירת היא אפוא של עלייה שהיא ברובה של חכמים, שאפשר לכנותה 'הגירת סטודנטים'. הם נמשכו ארצה על-ידי אישיות דגולה ובאותה מידה על-ידי האפשרות ליהנות מזכויות ומסמכויות שהיו חסרות בבבל.

תמונות דומות מתגלות במחקרים הבודקים את התופעה של הגירת סטודנטים. ר' מאירס גילה שהגורם הכלכלי איננו המניע העיקרי בהגירת סטודנטים למרכזי הוראה חשובים מחוץ לגבולותיהם. אלא, אצל רבים מהסטודנטים קיימת שאיפה להצליח ולהתקדם בכל תחום שהוא

6 ראה: מ' בר, 'יששכר וחבולון', בר-אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 167-180.

7 קבלת מינוי או סמיכה נחשבה למאורע משמח במיוחד בעיני העולים. כך כשר' אמי ור' אסי זכו בסמיכה שרו בפניהם שירים (סנהדרין יד ע"א; כתובות יז ע"א). לא כל העולים באו בכוונה תחילה דווקא לזכות בסמיכה. כך מסופר שר' זירא ביקש להתחמק מקבלת סמיכה, אך שינה את דעתו כתוצאה מדברי העולה ר' אלעזר בן פדת, שראינו למעלה, שנימק את עלייתו דווקא באפשרות קבלת הסמיכה. גם בפני ר' זירא שרו שירים בקבלו סמיכה (סנהדרין וכתובות, שם). לא כל העולים זכו לקבל מינוי. כך ר' הושעיה ב' ור' חנינה לא זכו ור' יוחנן בן הנפת הצטער על כך (סנהדרין, שם).

8 כמובן, אין לחשוב שהעולים למדו רק אצל החכם הדומיננטי. כך, למשל, זעירי למד אצל ר' חנינא בר חמא (שבת קנו ע"א) — כך בכתב-יד מינכן 95 ובראשונים) וגם ר' אלעזר בן פדת למד אצלו (ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג).

9 קביעת היחס של 'רבי' ותלמיד' בין שני חכמים לפעמים קשה מאוד. אין ביכולתנו להעמיק בשאלה זו במסגרת מאמר זה.

ושאיפה זאת לעתים רבות הופכת לדחף הפסיכולוגי החזק ביותר המשפיע על חייהם.¹⁰ ארץ-ישראל, כפי שראינו, פותחת בפני חכמים דרכים רבות ומגוונות להצליח ולהתקדם בתחום הרוחני, אבל אין הדרך קצרה להתקבל לסנהדרין או להיכלל בין מחשבי סוד העיבור. המפתח לזכויות אלה נתון בדרך-כלל בידי האישיות הדומיננטית, כדוגמת רבי יוחנן בן הנפח,¹¹ ואין להתפלא אם כן שדווקא אישיות כזו מושכת בכליים רבים אליה.

ברור, שהדחף להצליח מאפיין את הסטודנט המצטיין והמוכשר ביותר.¹² ולכן גם מוכנות ההצלחות הרבות והמהירות שנחלו העולים הבבליים בתפישת משרות רשמיות בסנהדרין ובכניסתם לתוך המנהיגות של חכמי ארץ-ישראל. כך, למשל, ר' חנינא בר חמא היה ראש הישיבה בציפורי (ירושלמי, שבת טז, טו ע"ג), ור' אלעזר בן פדת ור' אמי היו ראשי הישיבה בטבריה (איגרת רב שריא גאון, עמ' 84 במהדורת לוי). ר' חנינא בר חמא, ר' חייא, ר' אסי, ר' אמי ור' חגי נזכרו בין החכמים שפתחו או סיימו דיונים בסנהדרין (ירושלמי, ראש השנה ב, נח ע"ב) ובבליים רבים היו פעילים בקידוש החודש¹³ וכפעולות חינוכיות בארץ-ישראל.¹⁴

לאור דברים אלה ניתן גם להבין את דברי רב יהודה בר יחזקאל, ראש ישיבת פומפדיתא, בכתובות קי ע"ב-קיא ע"א: 'כל העולה מבבל לארץ-ישראל עובר בעשה שנאמר "בבלה יוכאו ושמה יהיו עד יום פקדתי אותם נאום ה'" (ירמיהו כז כב). ישיבת פומפדיתא איבדה חלק נכבד מהתלמידים המוכשרים ביותר שלה, כמו ר' חנינה ור' אסי,¹⁵ ור' זירא, ר' אבא ור' אושעיה ב' שהיו קשורים גם לפומפדיתא¹⁶ וגם לסורא.¹⁷

עליית החכמים מוכנת מבחינה סוציולוגית גם מחוץ למסגרת הסטודנטאלית של החכמים. הדמוגרף א' ל'י, בכואו לנתח את 'חוקי ההגירה' של רבנשטיין שהזכרנו למעלה, מונה ארבעה גורמים עיקריים המשפיעים על ההגירה:¹⁸

א. המשתנים הקשורים לארץ המוצא ¹⁹	ג. מכשולים
ב. המשתנים הקשורים לארץ היעד	ד. מניעים אישיים

10 ראה: R.G. Myers, *Education and Emigration*, New York 1972.

11 ור' יוחנן לא מינה את העולים ר' שמעון בר אבא, ר' חנינה ור' אושעיה (סנהדרין יד ע"א), על אף שהצטער על כך (ראה לעיל, הערה 7). על עניין הסמיכה בכלל ועל מעמדם של ראשי הסנהדרין והנשיא בעניין זה ראה לאחרונה: L.I. Levine, 'The Jewish Patriarch (Nasi) in Third Century Palestine', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Vol. 19₂, Berlin-New York 1979, pp. 665-669.

12 ראה מאיירס (לעיל, הערה 10), עמ' 63.

13 ר' חייא, למשל, נשלח על-ידי רבי יהודה הנשיא לעין טב לקדש את החודש (ראה השנה כה ע"א). גם העולים ר' אושעיה ב' (ירושלמי, נדרים ו, מ ע"א), ר' חנינה (ירושלמי, ראש השנה ב, נח ע"א) ור' חונה (ירושלמי, סוכה ב, נג ע"א) קידשו את החודש שם.

14 ראה, למשל: כתובות קג ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב בעניין תרומותיהם של ר' חייא ור' חנינא בר חמא לחינוך בארץ. ראה גם ירושלמי, חגיגה א, עו ע"ג אודות השליחות החינוכית הרשמית של ר' חייא בר אבא, ר' אמי ור' אסי ביישובי ארץ-ישראל.

15 ר' חנינה — בבא מציעא ו ע"ב. ר' אסי — ירושלמי, עירובין ה, כב ע"ד; ירושלמי, תרומות א, מ ע"א.

16 בפומפדיתא: ר' זירא — קדושין לט ע"א; שבת מא ע"א. ר' אבא — ברכות כד ע"ב; ברכות יא ע"ב. ר' אושעיה ב' — גיטין כה ע"א; בבא מציעא מג ע"ב.

17 בסורא: ר' זירא — ברכות לט ע"א; מנחות כט ע"א. ר' אבא — בבא קמא קב ע"א; נזיר יג ע"א. ר' אושעיה ב' — בכורות לו ע"ב.

18 ראה ל'י (לעיל, הערה 2), עמ' 285.

19 במחקר החדש נוצר המונח 'place utility' — מידת שביעות הרצון או אי-שביעות הרצון עם מקום מסוים, כדי לתאר גורם זה. ראה: P. White & R. Woods, 'The Foundations of Migration Study', P. White & R. Woods (eds.), *The Geographical Impact of Migration*, London 1980, p. 7.

עמדנו כבר על הגורם השני, דהיינו התכונות החיוביות של ארץ היעד בעיני העולים. נוסף רק שאין זה משנה אם תכונות אלה והציפיות שנוצרות מעוגנות במציאות או לא, חשוב רק שאלו הן התכונות כפי שרואה אותן העולה וכמו־כן שקיים לדעתו סיכוי להגשים אותן ציפיות.²⁰

לגבי ארץ המוצא; חלק מהעולים התכטאו בצורה חריפה ביותר נגד החיים הרוחניים בבבל ונוצרו אם כן התנאים הטובים ביותר לעלייה: אי־שביעת־רצון מוחלטת מארץ המוצא וציפיות גבוהות לגבי ארץ היעד. נזכיר חלק מאותן התכטאויות חריפות נגד בבל. ר' ירמיה תאר את חכמי בבל ותורתם כך: 'כבלאי טיפשאי משום דדיירי בארעא דחשוכא אמרי שמעתא דמחשכין'. (בבליים טיפשיים משום שגרים בארץ של חושך אומרים הלכות חשוכות).²¹

על תלמודה של בבל כלל הוא אמר: 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' (איכה ג) — זה תלמודה של בבל.²²

ר' חייא ור' אסי טענו שחכמי בבל אינם בני תורה (שבת קמ"ב) וכמו־כן ר' זירא הדגיש שהבבליים הם טפשים (גדרים מט ע"ב),²³ ובעלייתו מכבל ישב בצום כדי לשכוח את תלמודה של בבל (ככא מציעא פה ע"א). אמנם אפשר לפרש דברים אלה כביטוי לניסיון להקלט בארץ,²⁴ והקליטה לא תמיד תאמה את הציפיות הגבוהות,²⁵ אך דומני שהמספר הרב של מסורות אנטי־בבליות אלה והחריפות הכולטת שלהן, מרשה לנו לגלות בהן מידה של הרגשות האמיתיים של העולים כלפי ארץ מוצאם.²⁶

כמו־כן, גם הגורם השלישי — מכשולים — ממלא תפקיד בעליית החכמים. אין ספק שהתנגדות הממסד הבבלי לעלייה, המשתקפת בדברי רב יהודה למעלה, השפיעה לרעה על העלייה. כך מסופר שגם ר' זירא (שבת מא ע"א) וגם ר' אבא (ברכות כד ע"ב) נאלצו להשתמט מפניו ולעלות מבלי לקבל רשות ממנו. בנוסף לכך, ברור שהנסיעה הארוכה והמסוכנת לפעמים מבבל לארץ־ישראל היתה גם היא גורם המונע עלייה.²⁷ בהתאם לכך אנו מוצאים ב'חוקי ההגירה' של רבנשטיין, שרוב המהגרים נוסעים רק מרחקים קצרים, וההגירה נעשית קשה יותר ככל שהמרחקים נעשים גדולים יותר.²⁸

גם הגורם הרביעי — מניעים אישיים — השפיע על עליית החכמים. לפי המסורת בתלמוד הבבלי,

20 הכוונה ל-'migrant ideology' — דמותה של ארץ היעד בעיני מהגרים. ראה: S.B. Philpott, 'The Implication of Migration for Sending Societies: Some Theoretical Considerations,' *Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting etc.* (לעיל הערה 3), p. 11

21 יומא נז ע"א. ראה גם: מנחות נד ע"א; בכורות כה ע"ב; פסחים לד ע"ב; זבחים ס ע"ב; כתובות עה ע"א.

22 סנהדרין כד ע"א. הראשונים והאחרונים עשו מאמצים כדי לנטרל את כיקורת ר' ירמיה. ראה למשל רש"י על חגיגה י ע"א אפילו וכו'. רש"י לומר שהש"ס של בבל הוא עמוק דווקא מהדרש של ר' ירמיה. ר' ירמיה לא היסס מלבקר בצורה חריפה ביותר אחדים מן החכמים המפורסמים של בבל. את רבא הוא האשים בחוסר כוח סברא (יומא נז ע"א) ואת רב נחמן (בכורות כה ע"ב) ורב ששת (פסחים לד ע"ב) האשים בחוסר ידיעה של מאמרי חכמים.

23 'כבלאי טפשאי דאכלין נהמא בנהמא'. ראה גם ביצה טז ע"א.

24 ראה: S.N. Eisenstadt, 'Institutionalization of Immigrant Behaviour', *Human Relations*, 5 (1952), pp. 373-395. הכוונה היא לנטינו של העולה ללמוד להתנהג בצורה המקובלת בארץ היעד.

25 ראה על כך להלן.

26 גם כאן ראוי להיזהר מפני הכללה. כך, למשל, העולים ר' חייא ור' חנינא בר חמא מגלים גישה חיובית באופן יחסי כלפי בבל (פסחים פז ע"ב). אין כמו־כן ככוונתנו להגיד שכל עולה ועולה הושפע בדיוק מאותם המשתנים.

27 ראה, למשל: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א, ברלין־ווינה תרפ"ד-תש"ה, חלק א, עמ' 114 ואילך. על זמן הנסיעה ראה: D. Sperber, 'Conditions in Third Century Palestine', *Archiv Orientalni*, 38 (1970), p. 25, n. 187

28 ל' (לעיל. הערה 2), עמ' 283.

נאלץ רב כהנא לברוח מפני השלטונות (בבא קמא ק"ז ע"א)²⁹ ור' אסי ביקש בין היתר להיפטר מאמו חולת הנפש (קדושין לא ע"ב).

תופעות אחרות הקשורות לעליית החכמים מתפרשות לאור תורת ההגירה. כך קבע רבנשטיין שרוב המהגרים הם מבוגרים, אך לא בעלי משפחות, או שמהגרים בלי משפחותיהם.³⁰ אמנם בהתחלת תקופת האמוראים חלק מהחכמים עלה יחד כיחידות משפחתיות,³¹ אך תופעה זו אינה חוזרת על עצמה בהמשך התקופה, כשמתחזקים גלי העלייה של החכמים הבבליים. כך, רובם של העולים החכמים הגיעו כרווקים צעירים,³² או נטשו את נשותיהם וילדיהם הקטנים בבבל.³³

ראוי לציין שאי-אפשר להבין את עליית החכמים מבבל לארץ-ישראל מבלי לעמוד על התופעה ההפוכה, דהיינו ירידת חלק מאותם החכמים בחזרה לבבל.³⁴ החוקרים התפלמסו ביניהם אם ירידה זאת בישרה את שקיעת המרכז הרוחני בארץ-ישראל,³⁵ אך מסתבר שאותה ירידה היא למעשה תוצאה של העלייה ואינה חורגת מחוקי ההגירה. כך קבע רבנשטיין שלכל זרם הגירה חזק נוצר זרם נגדי.³⁶ מדובר באותם אנשים שציפויחיהם הגבוהות לא נתמלאו או שלא נקלטו בחברה המקומית.³⁷ חוקרים אחדים קבעו שהתכונות הנפשיות של העולה או המהגר נוטות לנקודת-ביניים בין תכונות האוכלוסיה של ארץ המוצא ותכונות האוכלוסיה של ארץ היעד.³⁸ כך נוצרת תחושת הניכור מארץ המוצא שתורמת לעלייה אך באותה מידה תכונות אלה, שאינן דומות לגמרי לתכונות האוכלוסיה של ארץ היעד, עשויות לגרום לפעמים תגובה שלילית מצדם של התושבים המקומיים ולגרום ללחץ נפשי קשה על העולה.³⁹ תגובות אלה והלחץ הנפשי היו עלולים לתרום לירידה בחזרה לבבל.

29 יש להפריד בין מסורת זו המתארת חכם מבוגר וחשוב, לבין המסורת בירושלמי, ברכות כ, ה ע"ג המתארת עולה צעיר שלא הסתדר בארץ.

30 ראה גריג (לעיל, הערה 2), עמ' 49.

31 ר' חייא עלה ביחד עם בניו חזקיה ויהודה (סוכה כ ע"א) ואולי ביחד עם שני האחיינים שלו רב ורבה בר חנה (השוה: א"ש רוזנטל, "רב בן אחי ר' חייא גם בן אחותו", ספר ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 281-337). גם ר' חנינא בר חמא עלה עם בניו (ירושלמי, פאה ז, כ ע"א; ירושלמי, סוטה א, יז ע"ב; מדרש שמואל ג ז).

32 ראה, למשל: קדושין עא ע"א בעניין זעירי.

33 ר' אביתר שלח איגרת מארץ-ישראל לבבל 'לרב יהודה-בני אדם העולין משם [בבל] לכאן [ארץ-ישראל] הן קיימו בעצמם' ויתנו (את) הילד בווה והילדה מכרו בין וישתו' (יואל ד ג). גיטין ו ע"א.

34 ראה איגרת רב שרירא גאון עמ' 61 (במהדורת לוי): 'ובתר הכי אבני ורבא. ונפיש שמדא בארץ ישראל ואמעטא הוראה תמן טובא ונחית מן דהוה תמן מן בבליא כגון רבין ורב דימי וכלהו נחתי דנחיתו להכא'. (ואחר כך אבני ורבא. ונתרבה השמד בארץ-ישראל ונתמעטה מאד ההוראה שם וירד מי שהיה שם מן הבבליים כגון רבין ורב דימי וכל הנחותי שירדו לכאן. התרגום עם שינויים קלים על-פי א' כהנא, ספרות ההסטוריה הישראלית, ירושלים תשכ"ט², עמ' 95). לכאורה למדים ממסורת זאת שכתוצאה מגזירת-שמד נפסקה העלייה מבבל, אבל אין ידיעותיו של רב שרירא נכונות לגבי השמד ולכל היותר מדובר בירידת הנחותי'. ראה על עניין זה באריכות במאמרי 'Baby-*lonian Commoners in Amoraic Palestine*', שיופיע ב-101, *Journal of the American Oriental Society*, (1981).

35 ראה, למשל: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מרחביה תשל"ו⁵, עמ' 260-261; מ' טננבלט, פרקים חדשים לתולדות ארץ ישראל ובבל בתקופת התלמוד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 16, הערה 6.

36 ראה ל' (לעיל, הערה 2), עמ' 293.

37 ראה ש' ליברמן, "כך היה וכן יהיה" — יהודי ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 3-10. ראה גם מאמרי 'Tension Between Palestinian Scholars and Babylonian Olim in Amoraic Palestine', *Journal for the Study of Judaism*, 11 (1980), pp. 78-94.

38 ל' (לעיל, הערה 2), עמ' 296.

39 ר' זירא, למשל, ניסה לשכוח תלמודה של בבל (בבא מציעא פה ע"א) והתקיף את תושבי בבל (ביצה טז ע"א; נדרים מט ע"א). אך א' גולדברג הראה שר' זירא ניסה בכל זאת לשמור על מסורת בבל בארץ-ישראל. ראה: א' גולדברג, 'ר' זירא ומנהג בבל בארץ ישראל', תרביץ, לה (תשכ"ז), עמ' 319-341. לדעת גולדברג התופעה מתייחסת גם לר' חייא בר אבא, ר' אבא והעולים האחרים מאותה תקופה. השווה: J.A. Jackson, 'Introduction', *Migration* (2, הערה 2), pp. 1-10.

כמו־כן יש לשער שחלק מהירידה לא היתה למעשה ירידת 'עולים', אלא חזרתם לבבל של חכמים־מבקרים שישבו בארץ במשך תקופות קצרות. היתה תמיד קירבה מסוימת בין ישיבת סורא בבבל, שמייסדה — רב — למד בארץ, לבין ארץ־ישראל. חכמים רבים מסורא עלו ארצה בדורות הראשונים של תקופת האמוראים והשתקעו בארץ.⁴⁰ אך חכמים אחרים באו מסורא לתקופות קצרות וכנראה בלי כל כוונה להשאר. אפשר להצביע למשל על חכמי סורא — רב אחא בר עזיא,⁴¹ רב אחא בר עולא,⁴² רב חייה בר אבין,⁴³ רבה בר נתן⁴⁴ ועוד שישבו בארץ זמן קצר ואין כל רמז במקורות לניסיון מצדם להיקלט בארץ או להתנגדות כלשהי שגילו חכמי ארץ־ישראל או תושביה כלפיהם.

עליית פשוטי־העם

התופעה של עליית פשוטי־העם מבבל לארץ־ישראל חשובה לא רק לגבי תולדות היישוב היהודי בארץ, אלא גם מבחינת תולדות ההגירה העתיקה בכלל. המסורות על תופעה זו הן מעטות והיו מבין החוקרים שאף נואשו מלעקוב אחרי תופעה זו כולה בעולם העתיק.⁴⁵ המסורות על עליית פשוטי־העם תורמות אם כן לידיעתנו על היבט בלתי־מוכן זה של תולדות ההגירה העתיקה.

הארכת במקום אחר לגבי אופיין של מסורות התלמוד המעידות על תופעה חשובה זו⁴⁶ ולכן נסתפק כאן בדברים קצרים. מהימנותן של רוב המקורות על־אודות עליית פשוטי־העם מוכחת על־ידי כך שהעלייה נזכרת בהם דרך אגב. אין מטרתם ללמד על העלייה, הם מובאים בתוך דיונים בענייני הלכה,⁴⁷ אגדה⁴⁸ ובמסגרת 'תיקי בית המשפט',⁴⁹ ולכן אין לחשוך בבעלי המסורות שהמציאו עובדות היסטוריות.

מסתבר שהכבלים הגיעו לרוב המרכזים העירוניים הגדולים של ארץ־ישראל, הן בגליל הן ביהודה. ישנן מסורות על בית־כנסת של הבבלים בציפורי כבר בימיו של רבי יהודה הנשיא.⁵⁰ בית־כנסת זה התקיים גם בסוף המאה השלישית⁵¹ והפך לצינור ידוע בעיר.⁵² גם בטבריה היה בית־כנסת של בבליים

40 ראה לעיל על התנגדותו של רב יהודה ראש ישיבת פומפדיאתא לעלייה. כעולים הקשורים לסורא יש להזכיר את ר' אלעזר בן פדת, איסי בר היני, רב ברונא, חייה בר יוסף ועוד.

41 ישב בסורא לפני רב חסדא (פסחים לג ע"ב). ניתן ללמוד שעלה לתקופה קצרה מכיוון שהוא שולח הלכות מארץ־ישראל (בבא בתרא קכט ע"ב) ונזכר גם שהיה לפני ר' אסי (בבא בתרא נו ע"א).

42 גם הוא למד לפני רב חסדא בסורא (שבת נד ע"ב), אך היה בארץ לזמן קצר (ירושלמי, מעשר שני ה, נו ע"ב).

43 שלח הלכה מארץ־ישראל לבבל (יבמות מג ע"א). על היותו בבבל ראה; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל־אביב תשכ"ט, עמ' 284.

44 היה לזמן קצר לפני ר' יוחנן. ראה: בבא בתרא קעו ע"א (בדפוס רמי בר חמא — אך ראה דקדוקי סופרים על אתר).

45 ראה על כך במאמרי הנזכר לעיל, הערה 34.

46 שם.

47 ראה, למשל: שבועות יד ע"ב: 'בעי רבי ירמיה בן בבל שעלה לארץ ישראל ונעלם ממנו מקום מקדש מהו?'. השאלה מתייחסת לזמנו של ר' ירמיה. במסגרת השאלה ההיפותטית נבחר בבלי, היות שהבבלי היה מכיר פחות את האתרים המרכזיים לשעבר של ירושלים.

48 כך, למשל, בעניין תכונותיו המאגיות של עשב מסוים — ויקרא רבה כב ד (עמ' תק"ט במהדורת מרגליות): 'עובדא הוה בחד גברא דסלק מן בבל וכו'' (מעשה היה בגבר אחד שעלה מבבל וכו').

49 ראה קדושין מט ע"ב-ג ע"א.

50 כראשית רבה לג ג (עמ' 305 במהדורת תיאודור־אלבק): 'רבנו הוה יתיב לעי באורייתא קומי כנישתא דבבלאי בציפורי' (רבנו היה יושב עוסק בחורה לפני כנסת הבבלים בציפורי. התרגום על־פי ספר היישוב, ערך ציפורי).

51 ירושלמי, ברכות ה, ט ע"ב: 'רבי יוחנן הוה יתיב קרי קומי כנישתא דבבל בציפורין' (רבי יוחנן היה יושב וקורא לפני כנסת של בבל בציפורי). ראה גם כראשית רבה נב ד (עמ' 543 במהדורת תיאודור־אלבק).

52 ראה ירושלמי, שבת ו, ח ע"א בעניין נעילת סנדלים חדשים בשבת והמרחק שהולכים בהם לפני השבת: 'כמה־הא בהילוכן ... ציפורי אמרין מן כנישתא דבבלאי עד דרתיה דרב חמא בר חנינא' (... מן כנסת דבבלים עד ביתו ...).

במאה השלישית.⁵³ בקיסריה נתגלתה כתובת יוונית על אומן בבלי שהיה תושב העיר וכתובת אחרת מוסרת על אורג שיצר בגדים לפי האופנה הבבלית.⁵⁴ מבית-הקברות העתיק ביפו אנו למדים על הנחתום הבבלי אבומרי בן אחא הלוי.⁵⁵ אין עדויות מפורשות על אודות פשוטי-העם מבבל בלוד, אך ידוע על החכם הבבלי ר' שמלאי שהיה תושב עיר זו⁵⁶ וכן על קשר הדוק בין המרכזים הרוחניים בלוד ובבבל.⁵⁷

יש לציין שאף-על-פי שחלק מהמקורות הנ"ל הם מקורות בודדים, אין ספק שגם הם מלמדים על קהילה בבליית בערים אלה. הבבליים, כעולים אחרים שהגיעו לארץ-ישראל, העדיפו לגור ביחד, כדי להקל על עצמם את תהליך הקליטה.⁵⁸ אך דווקא ניסיון זה גרם למתיחות בינם לבין התושבים המקומיים. כך מסופר על החכם הארצישראלי ר' שמעון בן לקיש בשיר השירים רבה ח ג:

כד הוה חמי להון מצמתין בשוקא הוה אמר להון כדרו גרמיכון. א"ל בעליתכם לא

נעשיחם חומה וכאן באתם לעשות חומה

(כאשר היה רואה אותם מתקהלים בשוק היה אומר להם פזרו עצמכם...).

ממקור זה נמצאנו גם למדים שמדובר בעולים רבים.

אין להעלות על הדעת שפשוטי-העם עלו ארצה מאותן הסיבות שהביאו את החכמים העולים לארץ-ישראל. ברור שפשוטי-העם הרגישו קשר רוחני מסוים לארץ-ישראל, אך נבצר מהם ליהנות מהזכויות האחרות כמו מינוי וסוד העיבור. בכל זאת אפשר שאין לנתק לגמרי את שתי העליות זו מזו. סביר שבמידה מסוימת עליית פשוטי-העם היא חלק של התהליך הידוע כהגירת שרשרת (chain migration). ראינו לגבי החכמים, שהעולים הם בדרך-כלל האליטה. כשמתחזק זרם ההגירה, מתוספים לזרם מהגרים פחות מוכשרים, שלא היה ביכולתם להתחיל בעצמם את זרם ההגירה.⁵⁹ יתכן אפוא שעל-אף שפשוטי-העם לא נהנו מאותן הזכויות שמשכו את החכמים לארץ, עצם עליית החכמים הניע גם אותם.

אבל בניגוד לחכמים, קשה לחשוב שפשוטי-העם יבואו מבלי שיבטיחו לעצמם מקור-פרנסה כלשהו. אין להתפלא אם כן שהערים שהזכרנו למעלה כיעדי הגירה של קהילות בבליות, היו גם

53 ירושלמי, יומא ז, מד ע"ב ובמקבילוח: רבי יוסה מפקד לבר עולא חזנא דכנישתא דבבלאי' (רבי יוסי מפקד לבר עולא חזן בית-הכנסת של הבבלים. התרגום על-פי ספר הישוב). הכוונה לר' אסי (ראה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 228), עולה מבבל ותושב טבריה, וסביר שהכוונה לאחד מבתי-הכנסת הרבים שם.

54 ראה: L.I. Levine, *Caesarea Under Roman Rule*, Leiden 1975, p. 270.

55 R.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, Rome 1952, p. 125, no. 902: 'Αββωωαρῖνιού' Aḇβωωαρῖνιού Baβέλῆς ἀρτοκά[που]. C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, II, Jerusalem, 1971², pp. 141 ff.

השווה ש' קליין *Corpus Inscriptionum*, Vienna-Berlin 1920, p. 44.

56 ירושלמי, פסחים ה, לב ע"א; פסחים סב ע"ב.

57 ראה: י' שוורץ, 'תולדות הישוב היהודי בדרום יהודה אחרי מלחמת בר-כוכבא עד הכיבוש הערבי', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 386-392.

58 לתופעה זו בקרב מהגרים ראה, למשל: E. Kane, 'Men and Kin in Donegal', *Ethnology*, 7 (1968), p. 252; J. Wolpert, 'Migration as an Adjustment to Environment Stress', *Journal of Social Issues*, 22 (1966), pp. 92-102.

59 התופעה נזכרת לראשונה אצל רכנשטיין. ראה: P. White, R. Woods, 'Spatial Patterns of Migration: Flow', *The Geographical Impact of Migration* (19 הערה), p. 37.

ידועות כמרכזים של תעשיית האריגה והצביעה.⁶⁰ ידוע על יהודים שמילאו תפקידים חשובים בתעשייה זו הן בכבל הן בארץ-ישראל⁶¹ ואפשר שרכים מכין פשוטי-העם הבבליים בארץ היו פעילים בתעשייה בין-לאומית זו ואולי אף שימשו מתווכים בין כבל לארץ-ישראל. קיימת גם אפשרות סבירה שחלק מעליית פשוטי-העם לא היתה מכוונת מלכתחילה לארץ-ישראל. במידה שהגורם הכלכלי מילא תפקיד פעיל בהגירת אותם פשוטי-העם מבבל, ולא רק אמצעי לקיום לאחר העלייה, היעד הרווחי ביותר היה סוריה ולא ארץ-ישראל. השערה מעין זו כבר הציע החוקר ל' הרצפלד במאה התשע-עשרה, בטענו ששורשיה של יהדות סוריה הם בכבל.⁶² דבריו לא נתקבלו בין החוקרים, אך לאור 'חוקי ההגירה' של רבנשטיין נראה שיש לעיין מחדש בהשלכות של שיטתו של הרצפלד לגבי עליית פשוטי-העם.

כאמור, לדעת רבנשטיין הגורם הכלכלי הוא בדרך-כלל המניע הדומיננטי להגירה. בנוסף לכך, לדעתו, לעתים רבות ההגירה אינה מתקדמת בקו ישר, אלא בשלבים — migration by stages⁶³ — כך סוחרים יהודיים מבבל שביקשו להרוויח משני העולמות, הן מהאימפריה הפרסית הן מהאימפריה הרומית, היו מהגרים לסוריה. ידוע על השתתפות יהודית פעילה במסחר בין כבל לסוריה ומספר רב של הסוחרים הזרים בסוריה היו יהודים.⁶⁴ בהמשך הזמן, הקירבה היחסית בין סוריה לארץ-ישראל אולי השפיעה על אותם מהגרים וייתכן שבעלייתם ארצה הם היו רוצים להמשיך בעיסוקם בתעשיית האריגה והצביעה. אין להוציא דברים אלה מגדר השערה וכין המקורות, ובפרט אלה המרמזים על הגירת השרשרת שהזכרנו למעלה, מדובר על עלייה ישירה של פשוטי-העם לארץ. ככל זאת, לאור דברי רבנשטיין, השערה זו נעשית סבירה ביותר.

60 על תעשיית הצביעה בלוד וקיסריה ראה: J. Rougé (ed.), *Expositio Totius Mundi et Gentium* c. 31 והשווה .M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 495-498 על טבריה וציפורי ראה: מ' אבייונה, בימי רומא וביונטיון, ירושלים תש"ל⁴, עמ' 155. על מוכר בד כיפו ראה פריי (לעיל, הערה 55), ב, עמ' 137, מספר 931.

61 ראה: J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, I, Leiden 1965, pp. 88-93

62 L. Herzfeld, *Handelsgeschichte der Juden des Alterthums*, Braunschweig 1894², pp. 199ff., 224

63 ראה גריג (לעיל, הערה 2), עמ' 43.

64 ראה: L. West, 'Commercial Syria', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924), p. 189

מקומה של החקרה – בצפון הר-הבית

בן ציון לוריא

מחקר ירושלים, שקיבל תנופה חדשה בשנים האחרונות, העלה מחדש את בעיית מיקומה של החקרה. מבצר זה, שבנה אנטיוכוס ערב מרד החשמונאים, היה מעוזם של הסלווקים ושל המתיוונים. לאיתור מקומו נודעת חשיבות מרובה להבנת תולדותיה של מלחמת החשמונאים.

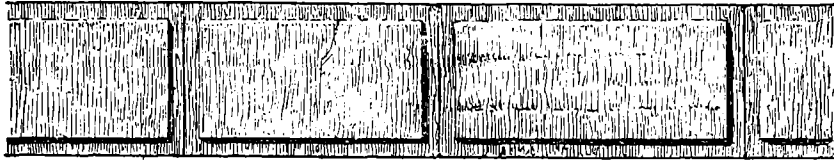
מגילת תענית מספרת על אירוע חשוב שקרה במהלך מלחמות המכבים לשחרור יהודה וירושלים, שלזכרו קבעו חכמים תג בישראל לדורות. וכך נאמר במגילה: 'בְּעֶשְׂרִין וְחֶלְתָּא בְּיָה נִפְקוּ כְּנֵי חֲקָרָא מִירוּשָׁלַם' (בעשרים ושלושה בו [באייר] יצאו בני חקרה מירושלים).¹

המלה ἄκρα ביוונית – וחקרא או חקרה בארמית – פירושה מבצר או מצודה.² לאחר שאפולוניוס כבש את ירושלים והחריב את חומותיה, הוא חיזק את המצודה והציב בה חיל-משמר משלו. בעיני החסידים היה חיל-משמר זה מקור כל הרע בירושלים ובבית-המקדש.³ נסיונו של יהודה לכבוש את המצודה נכשל,⁴ וגם בתקופת שלטונו של יונתן על ירושלים נשאה חקרה והיושבים בה – חיל המצב ומתיוונים קיצוניים – נקודת המשען האחרונה לשלטון הסורי ביהודה ובירושלים. לבסוף הצליח שמעון לכבוש אותה ולסלק את יושביה.⁵

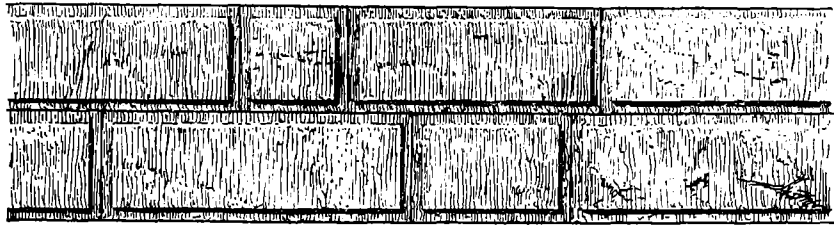
חוקרי ירושלים בדורות האחרונים העלו השערות שונות למקומה של החקרה. ולאור החפירות לרגלי הר-הבית, נתפרסמו באחרונה שני מחקרים חדשים על עניין זה.⁶

י' צפריר רואה בקטע של החומה המזרחית של הר-הבית שמצפון ל'תפר' בנהגה הלניסטית טיפוסית ומשער שזה היה הבסיס של מסד רחב על-גבי נבנתה החקרה. אך אבנים הן אילמות ואי-אפשר לקבוע תאריך מדויק לפי שיטת הסיתות ואופן הבניה. כך, למשל, קבעו החוקרים הלכה שהאבנים הגדולות בחומה, ככותל המערבי, במערת המכפלה וכיוצא בזה, המסותתות בפן חלק וזר מסביב, הן הורדוסיות. כלומר, בניינים אלה הוקמו על-ידי הורדוס, ששלט בשנים 37-4 לפנה"ס. ואולם, עוד לפני שבעים שנה השווה קונרד את הסיתות של אבני הארמון בצור של בית-טוכיה שבעבר-הירדן עם אבני הכותל, והראה ששיטה זו של סיתות היתה מקובלת בארץ 150 שנה לפני הורדוס. על-כן נראה לי כי השיוך של מערת המכפלה, הכותל המערבי וחלקי חומת העיר ומגדליה להורדוס הינו מופרך

- 1 מגילת תענית מפורשת ע"י ב"צ לוריא, ירושלים תשכ"ד. הנוסח בעמ' 14 והפירוש בעמ' 110.
- 2 ראה תרגום יונתן לשמואל ב ה-ו; משנה, ערכין טז. המשנה מזכירה גם את קצרה הישנה של צפורי (castra ברומית), ומשום שזהו כינוי חדש מוסיפה המשנה 'הישנה'.
- 3 ראה: חשמונאים-א, א לב-לה; שם, ג מה.
- 4 שם, ו יח-כב.
- 5 שם, יג מט-נב; יד ז, לו-לז.
- 6 י' צפריר, 'על מקומה של החקרה הסלבקית', קתדרה, 14 (טבת תש"ס), עמ' 17-40; מ' בן-דב, 'החקרה הסלבקית – מדרום להר-הבית', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 22-35. במפה המצורפת למאמרו של י' צפריר צוינו המקומות השונים בירושלים בהם רצו החוקרים לאתר את החקרה, ומראי-המקומות העיקריים.

1

2

נדבך מבניין הארמון בצור שבעבר־הירדן, (1), בהשוואה לאבנים בחומות הר־הבית (2) (לפי קונדר)

מעיקרו. ואם לא די בזה — אין ספק שהורדוס בנה את 'מגדל דוד' הוא מגדל היפיקוס (או מגדל פצאל), ולמרבח הפלא, הסיתות של אבני בניין זה שונה מהסיתות של אבני הכותל המערבי, אין להן פן חלק.

חקירת המצב המדיני בימי אנטיוכוס מעלה ספקות מלכתחילה, אם היה באפשרותו, ובאפשרותם של ההלניסטים 'באנטיוכיה בירושלים', לבנות מצודה גדולה וחזקה במקום זה.

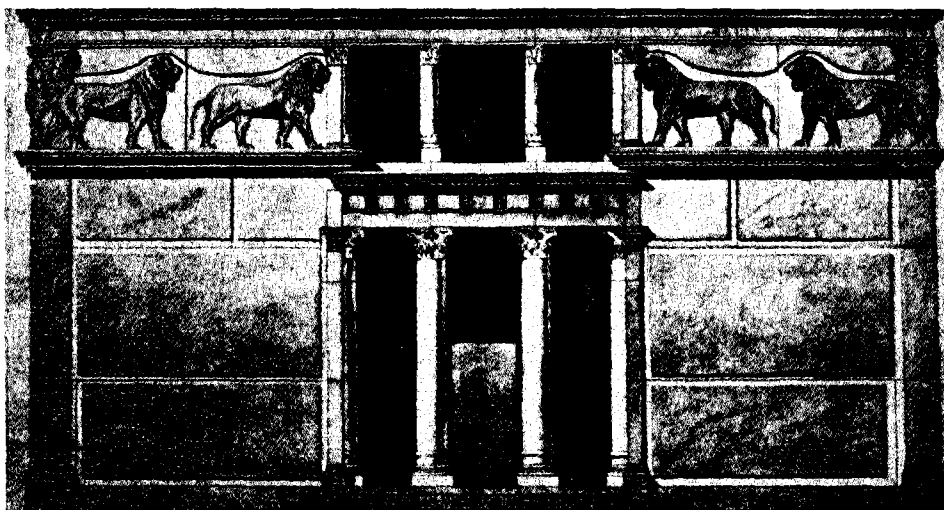
זמן מועט לאחר מסע השוד של אנטיוכוס (168 לפנה"ס), פרץ המרד במודיעין והתפשט על־פני יהודה כולה. האנשים שישבו במצודה וחשבו לשלוט בירושלים, שמעו על נצחונותיו של יהודה המכבי על צבא אפולוניוס, סירון, ניקנור וגורגיאס, והבינו שאינם שולטים יותר ביהודה. בט"ו בכסליו (164 לפנה"ס) בא יהודה לירושלים וטיהר את המקדש משיקוצי המתיוונים. אמנם את המצודה לא כבש, אבל הוא הגביל את תנועותיהם של יושביה.

פחות משלוש שנים עמדו לרשותם של המתיוונים וחיל המצב המקדוני, ואין זה מספיק להקמת בניין גדול ורב־קומות שצריך היה לשלוט על הבית ועל התנועה למקדש. נעיר, שכבר בזמן עזרא היו ארבעה שערים להר־הבית, והנימוק שמעלה 'צפריר, שמן' החקרה שבמזרח' ניתן היה למתיוונים להשגיח על הבאים לחצרות בית־המקדש, אינו משכנע כלל.

בשנת 152 הוכר יונתן על־ידי אלכסנדר בלס בתורת 'סטרטגוס וכהן גדול', כלומר מנהיג ושליט. הוא השתקע בירושלים והטיל מצור על חקרה.

כמשך שלוש שנים ושתיים שנים ישבו המתיוונים וצבא המקדונים בחקרה. אבל מרבית הזמן היו במצור ולא בשלטון.

דברי ביקורת אלה נכונים גם לגבי ההשערה של מ' בן־דב. הוא חשף בעופל, מול השער הכפול, בניין עם חדרים רבים ובו בריכה. יתכן שזה היה בניין ציבורי וייתכן, לדעתי, שזה היה בית־מגורים של משפחה גדולה ואמידה. אין בידי בן־דב עדות על כך שהמבנה היה מוחזק בידי נכרים. המקום מרוחק עוד יותר מאשר האתר שהציע צפריר, והחישוב מראה כי כדי לשלוט מכאן על הנעשה בהר־

חזית הארמון בצור שבעבר-הירדן (שיחזור, על-פי בטלר)

הבית, היה צריך להקים מגדל בגובה של 25 מ'. ונשאלת השאלה למה להניח קיומו של מגדל דמיוני כזה, אם קל לשלוט על הרהבית מהמצודה שעמדה בצפונה של הרהבית? הצעה זו העלו כבר חוקרים רבים (ראה הפירוט במאמרו של צפריר) ודומני שתוקפה לא פג והיא טובה יותר מן ההצעות האחרות.

כיום כ"ה בכסליו (167 לפנה"ס) ערך אנטיוכוס אפיפנס מסע-שוד על ירושלים, בעיקר כדי לשדוד את אוצרות בית-המקדש. על מסע זה כותב יוסף בן-מתתיהו:

ואת חלקי העיר הנאים ביותר שרף אנטיוכוס ולאחר שהרס את חומותיה בנה את החקרא שבעיר התחתונה, כי היתה רמה ונישאה על פני בית-המקדש. ולפיכך חזקה בחומות גבוהות ובמגדלים והציב משמר מקדוני בתוכה. נוסף על אלה נשאר בחקרא רשעי העם וכני בליעל, ומידם של אלה עלה להם לאזרחים לסכול רבות (תרגום א' של טיט).⁷

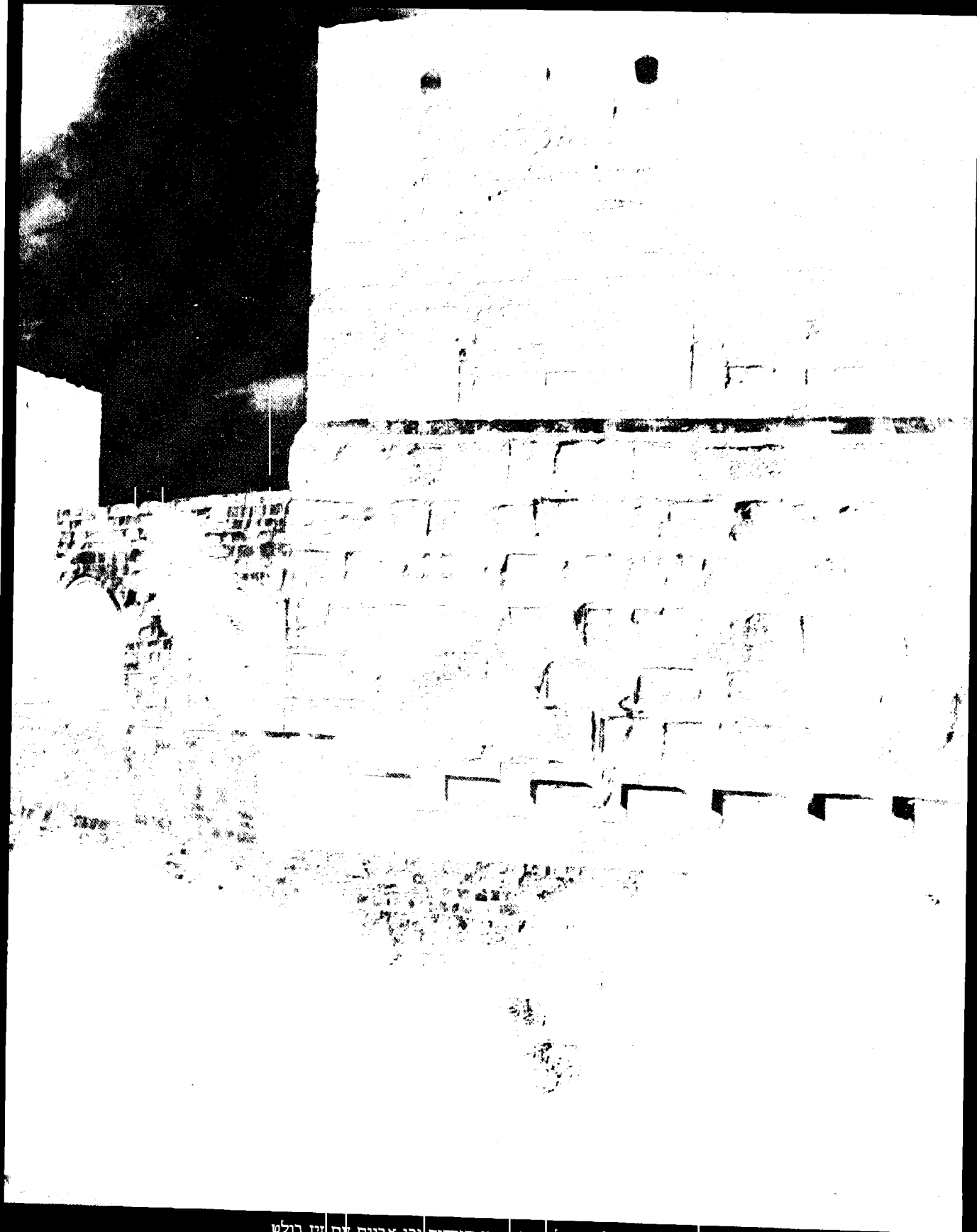
לדעתי, חקרה זו איננה מצודה חדשה שבנה אנטיוכוס; החקרה ידועה עוד מתקופת התלמיים כמקום משכנו של צבא השלטון, כפי שמספר ההיסטוריון: 'כשלבד אנטיוכוס הגדול את ערי שמרון... היהודים נלחמו אתו יחד ברצון כשעה שצר על חיל המצב שהשאר סקופאס⁸ בחקרא בירושלים'.⁹ ובמכתבו של המלך אל תלמי, שר צבאו, הוא מבקש לפצות את יהודי ירושלים על הנזקים שנגרמו להם בזמן המלחמה ועל שסייעו בגירוש חיל המצב המצרים שבחקרא.¹⁰ באותה עת נתפלגו יושבי ירושלים לשתי מפלגות, שנאות זו לזו, חסידים ומתייוונים. את האחרונים מכנה יוסף בן-מתתיהו 'רשעי העם וכני בליעל'. הם השתלטו על החקרה וישבו בה עוד לפני בוא אנטיוכוס לירושלים. על אלה אומר ההיסטוריון כי הם 'נשארו בחקרה', כלומר, המתיוונים היו בה קודם, ולא עזבו אותה גם לאחר שהשתכן בחקרה חיל המצב המקדוני.

7 קדמוניות, יב, 252.

8 שר-צבאו של המלך התלמי.

9 שם, שם, 133.

10 שם, שם, 138. כיוצא בו אומר נחמיה (ז ב): 'חנניה שר הבירה... כי הוא כאיש אמת וירא את האלוהים מרבים'.

בסיסו של מגדל פצאל ('מגדל דוד') מימי הורדוס ובו אבנים עם זיו בולק

גם צפריר וגם בן־דב מדברים במאמריהם על שתי חקרות: תלמיית וסלבקית. אבל המקורות מדברים על החקרה, המצודה של ירושלים, שהיא אחת ויחידה. עולה מכאן שאנטיוכוס לא בנה בניין חדש שקודם לא היה קיים.

לטענתו של בן־דב, המקורות — ספר חשמונאים ויוסף בן־מתתיהו — מורים באופן חד־משמעי שהחקרה מצויה דרומית להר־הבית. אבל במקורות נאמר שעמדה בעיר התחתונה ולא דווקא מדרום להר הבית. וכך מתאר יוסף בן־מתתיהו את העיר הכנויה על שלוש גבעות:

[א] הגבעה שעליה עמדה העיר העליונה היתה גבוהה הרבה יותר (מן האחרות), אנחנו

קוראים אותה השוק העליון: [ב] השנייה נקראת חקרא. עליה ישבה העיר התחתונה; [ג]

גבעה שלישית היתה למולה, שהיתה מטבעה נמוכה מן החקרא. הטירופויון היה חולק את

העיר העליונה מזו של התחתונה והיה יורד עד השילוח (תרגום ש' חגי).¹¹

למרות החורבנות והשפך הרב שנצטבר בירושלים, חלוקה זו לעיר עליונה ועיר תחתונה ברורה לחלוטין גם היום. הנכנס בשער שכם והולך ברחוב הגיא (הטירופויון), כל שלימינו הוא בתחום העיר העליונה וכל שלשמאלו הוא החקרה והגבעה השלישית.

כדי לקבל מושג נכון מהי העיר העליונה ומהי העיר התחתונה נתעכב בכמה נקודות בעקבות התיאור של יוסף בן־מתתיהו ונביט מערבה:

הגובה בעיר התחתונה	הגובה בעיר העליונה
כוויה דילורוזה (עלי־יד שרידי האנטוניה) — 740 מ'	כאזור השער החדש — 780 מ'
הר־הבית (אבן השתיה) — 743 מ'	'מגדל דוד' — 780 מ'
שער האשפתות — 700 מ'	הסמינר ברובע הארמני — 770
בעיר דוד (באמצע) — 660 מ'	קבר דוד — 765 מ'
בעיר דוד (עלי־יד בריכת השילוח) — 635 מ'	הר ציון — 763 מ'

הרגשת הנמיכות של הנמצא בעיר התחתונה מתגברת ממבט מזרחה, להר הזיתים, המתנשא לגובה של 808 מ'.

בהתחשב במטרה שלשמה 'בנה' אנטיוכוס את החקרה — להשקיף ולשלוט בכל הנעשה כהר־הבית¹² — עליה לעמוד בשני תנאים: (א) עליה להיות קרובה לחומת הר־הבית, וליתר דיוק — צמודה לה; (ב) עליה להיות גבוהה מהר־הבית.

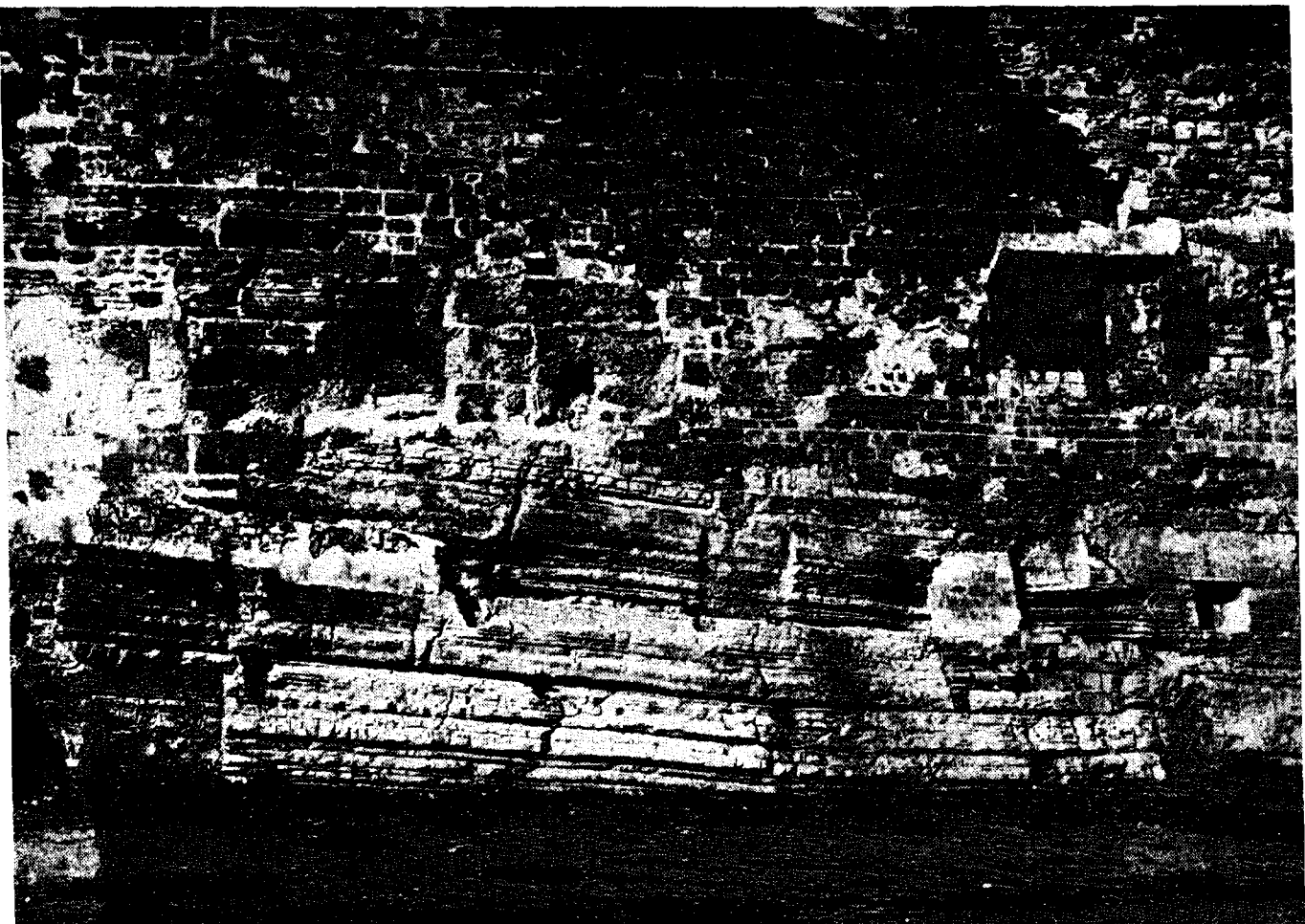
כיום, לצערנו, אין כל אפשרות למצוא שריד ארכיאולוגי של מצודה מן הימים שקדמו למרד המכבים, שהיתה צמודה להר־הבית וגבוהה ממנו, לא מצד צפון ולא מצד דרום.

המשנה מספרת על מידות הר־הבית: 'הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה'.¹³ אין איש מטיל ספק בכך שהחומות הגובלות את הר־הבית כיום הן החומות מלפני החורבן, אם בשלמותן ואם רק בנדבכים התחתונים שלהן. והנה, השטח המוקף על־ידי חומות אלו אינו תואם כלל את דברי המשנה. אין כאן ריבוע של חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, אלא מרובע דמוי

11 מלחמות ה', ד, 137.

12 מטרתם של מייסדיה היתה שונה, הם התכוונו לשמור על בטחון הר־הבית.

13 משנה, מידות ב א.

הצוק שחצב הורדוס, עליו בנה את האנטוניה

מלבן, שלכל אחת מצלעותיו מידה שונה: הצלע המערבית היא הארוכה ביותר ומגיעה ל-488 מ'; המזרחית — 467 מ'; הצפונית — 315 מ' והדרומית — 281 מ'.

ר' אליעזר בן יעקב, שממנו בעיקר באה לנו מסכת מידות, ידע ממראה-עיניו שהרה"בית אינו ת"ק על ת"ק אמה, ואף-על-פי-כן שנה את משנתו כך. יתכן שלא הורה בקדושתם של השטחים הנוספים מצד צפון ומצד דרום, כי נוספו שלא לפי ההלכה. ההלכה קובעת: 'אין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תורות ובשיר, ובית דין מהלכין ושתי תורות אחריהם וכל ישראל אחריהם'¹⁴.

ידוע שהורדוס הרחיב את שטח הרה"בית, אבל טועים הרואים בזה מעשה שטעמו הרצון להיטיב ולמנוע דוחק בהרה"בית בימי חג; תיקון זה קשור לאנטוניה, המצודה שבנה לעצמו.¹⁵ יוסף בן-

14 משנה, שבועות ב ב.

15 כאשר יוסף בן-מתתיהו (מלחמות ג, ג, ג) מספר על רצח אנטיגונוס במעבר התת-קרקעי של הבירה (מגדל שרשן) הוא מעיר, כי שמה של הבירה הוסב (על-ידי הורדוס) לאנטוניה, ולא דייק, שכן האנטוניה הוקמה במרחק-מה צפונה מן המקום שעליו עמדה הבירה, כי שטחה של הבירה (החקרה) נכלל על-ידי הורדוס בתחומי הרה"בית.

שרידי האנטוניה בויה דולרוזה — בניה מימי הורדוס

מתתיהו כותב כי מצפון להר-הבית התרומם צוק-סלע, וכדי להגביה את המצודה מעל לשטח בית-המקדש, לכל תהיה בהשג ידם של הקנאים, חצב הורדוס בסלע ויצר קיר תלול שמעליו הוקמה האנטוניה. הקיר הזה היה מצופה מקרקעיתו ולמעלה בלוחות-אבן, הן לנוי והן כדי להכשיל כל אדם שינסה לעלות או לרדת דרכם. תוך כדי חציבת הסלע יישר הורדוס את משטח הר-הבית בצפון והרחיב את חלקה הצפוני של חצר בית-המקדש.

אם ניקח את נתוני המשנה, על-פי מיקומו של הסלע, עולה כי השטח שנוסף על-ידי הורדוס אורכו מצפון — 315 מ', רוחבו ממזרח — 106.50 מ' וממערב — 115.50 מ'.¹⁶

הורדוס לא ניסה כלל לקיים את ההלכה, ואף לא ראה כלל צורך לדון על כך עם חכמי ישראל. זו הסיבה שאנו מוצאים במקורותינו הסתייגות מסוימת מתוספת זו.¹⁷ על-פי שיטתנו עולה בבירור כי החקרה שנבנתה מצד צפון של הר-הבית, בצמוד לחצר המקדש, לא רק שנמחתה כליל, אלא שמקומה נתפס על-ידי הבניה של הורדוס.

על החג שעליו מדובר בקיצור במגילת תענית, מסופר בספר חשמונאים — א יג מט-נד: והאנשים מן המצודה בירושלים נעצרו לצאת ולכוא לארץ ולקנות ולמכור וירעבו מאד ויגועו מהם רבים ברעב. ויקראו אל שמעון לקחת ימין ויתן להם ויגרשם משם ויטהר את המצודה מן השקוצים. ויבא אליה בשלשה ועשרים לחדש שני בשנת אחת ושבעים ומאה בחלל ובכפות תמרים ובכנורות ובתופים ובנבלים ובשירים ובזמירות כי נשמד אויב גדול

16 על החישובים ראה בספרי: פרקי ירושלים, ירושלים חשמ"א, עמ' 118.

17 על חשיבות המלבן לעומת הריבוע ראה ספרי הנ"ל, עמ' 112.

מישראל. ויקים לעשות שנה שנה את היום הזה כשמחה. ויבצר הר המקדש אשר על יד המצודה [חקרה] וישב שם הוא ואשר אתו (תרגם א' כהנא).¹⁸

כדי לעמוד על ערכו של ניצחון זה, עלינו לסקור תחילה את תולדות המצודה ומעמדה במערכי ביטחונה של העיר. בצפוננו של הר-הבית היו בראשונה שני מגדלים, מגדל חננאל ומגדל המאה. הראשון על שם איש, שאין אנו יודעים מי היה, והוא קרום ונוכר כבר בספר ירמיהו לא לח. כחזון לימים טובים רואה זכריה (יד ו): 'וישבה ירושלים לבטח ממגדל חננאל עד יקבי המלך'. מגדל המאה (נחמיה ג א; יב לט) קרום לוודאי שנקרא על שם משמר בן מאה איש שישב בו, ושתפקידו היה להגן על העיר ועל הר-הבית מצד צפון, בעיקר מפני הכותים. סביר להניח שמגדל המאה נבנה ביוזמתו של נחמיה. מגדל זה הוא לדעתי המגדל הקרוי גם בשם מגדל שרשן (סטרטון), אולי על שם ראש הקולוניה הפיניקית, שהשתקעה בירושלים כחסות מלך פרס והחזיק בה חוצות.¹⁹ בסופה של תקופה זו גדל המבצר ושוכלל. תיאורו המפורט ניתן באיגרת אריסטיאס (פסוקים ק-קד), שיש לדעתי לתארכה זמן מועט לפני תקופת החשמונאים וזה עיקרו:

הבירה [באריס] יושבת במקום הגבוה ביותר ומחוזקת במגדלים רבים... להגן על המקומות אשר על יד המקדש. ואם תקרה מהפכה או מרד או התפרצות אויבים לא יוכלו לפרוץ את החומות אשר מסביב לבית. על מגדלי הבירה ערוכים קלעים ומכונות שונות וגם מקום זה גבוה מן החומות הנוכרות. המגדלים נשמרים בידי אנשים הנאמנים ביותר ואשר נתנו לארץ המולדת אתות גדולים על נאמנותם.²⁰ אין רשות להביא כל איש וזהירות גדולה ינהגו בזה אף אם העומד בראש [הכוהן הגדול] נתן רשות להביא אדם לשם ראייה. בקושי ובלא נשק הביאו אותנו שנינו. הם [המשמר שבכירה] אמרו שהתחייבו לזה בשכועה. ובאמת נשבעו כלם והם חמש מאות איש לבלתי הביא לבירה יותר מחמשה אנשים בבת אחת... כל שמירה המקדש היא הבירה ומיסדה חזקה ככה לבטחון [המקומות] האמורים. (תרגם א' כהנא).

על חשיבותו של כיבוש החקרה תעיד הפרשה, שנכתבה על גבי לוחות הנחושת שהעמיד העם לשמעון כהר-ציון, וכך נאמר שם: 'ובימיו הצליח בידו לגרש את הגויים... ואשר בעיר דוד אשר בירושלים אשר עשו להם מצודה אשר ממנה היו יוצאים ומטמאים מסביב למקדש ויעשו רעה רבה בקודש. ויושב בה אנשים יהודים ויבצרה לבטחון הארץ והעיר...'²¹

כאשר יוסף בן-מתתיהו בא לספר מה עשו מלכי בית חשמונאי בהר-הבית, הוא כותב: 'כשמלכו החשמונאים מילאו את העמק, כדי לאחד את העיר עם המקדש; ולא עוד אלא אף טרחו והורידו את גובה החקרא כדי שאפשר יהיה להביט במקדש גם דרכו' (תרגם ש' חגי).²²

18 א' כהנא, בפירושו לספרים החיצוניים, סובר שהמלים 'וישב שם' מכוונות להר-הבית. הוא כותב: 'שמעון התישב סמוך למקדש, שהרי סוף סוף כהן גדול היה. ואין זה נכון: בהר-הבית לא ישב איש, ואף הכוהן הגדול לא שם היתה דירתו. המלים 'וישב שם' מוסכות למצודה, שהיתה סמוכה להר-הבית. ידוע שעד ימיו של אלכסנדר ינאי היה מקום מושבם של מלכי החשמונאים בחקרה. ראה מאמרי 'טדי וסטרוטיון', סיני, לב, חוברת א-ב (תשרי תשי"ג), עמ' מט.

19 ראה מאמרי 'טרופיון קולוניה של צורים בירושלים', סיני, כט, חוברת א-ב (תמוז תשי"א), עמ' רסז-רע. חוצות = שווקים או חנויות. על פי מלכים א כ לד: 'והצות חשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשמרון...'

20 כיצא בזה אומר נחמיה ז ב: 'חנניה שר הבירה... כי הוא כאיש אמת וירא אלהים מרבים'.

21 חשמונאים-א יד, לו.

22 מלחמות ה, ד, 138.

המעשה הראשון מתאר לדעתי את חיבור הר-הבית והעופל ונראה לי שהחשמונאים שינו לצורך זה את הקימרונות התת-קרקעיים הידועים כ'אורות שלמה'. הם יישרו את השטח הנוסף להר-הבית מדרום ועל-ידי כך סתמו את העמק.

המעשה השני לא ברור דיו. נאמר שהחשמונאים טרחו והורידו את גובה החקרה. אך לא ברור מה הסתירה החקרה ומה עשו שלא להסתיר את בית-המקדש.

במקום אחר מסביר יוסף בן-מתתיהו:

שמעון עורר את העם, לאחר שכבש את המצודה, והנמיך את ההר שעליו עמדה המצודה [הבריס]. העם שמע לו ועבד שלש שנים ימים ולילות והם הורידו את ההר ומאז היה ההיכל גבוה יותר מכל מקום אחר בעיר, כי המצודה יחד עם ההר שעליו עמדה סולקו (תרגם א' שליט).²³

אולם הוא לא דייק. ליוסף בן-מתתיהו היתה כוונה לספר בהזדמנות זו על ההיכל, שהוא מורם מכל מקום אחר בעיר. כך היו בונים היכלות אצל אומות העולם ולא ראוי שההיכל של היהודים, שהוא הנעלה מכולם, לא יהיה כן. ואולם ידוע שקדושתו של הר-הבית לא באה לו מפני שהוא ההר הגבוה ביותר. בסמוך לו, בעיר עצמה, היו מקומות גבוהים יותר. ההר שמצפון, כשטח שמעל למערת צדקיהו, גבוה מהר המוריה כ-30 מ'; העיר העליונה, בסמוך לשער יפו, גבוהה ממנו כ-40 מ'. גם לא נכון שהמצודה סולקה. במגילת תענית נאמר: 'בעשרים ושלשה באייר יצאו בני חקרה מירושלים';²⁴ ויבוא אליה [שמעון] ב"ג לחדש השני... ויבצר את הר המקדש אשר על יד המצודה [חקרה] וישב שם הוא ואשר אתו.²⁵ ממה שסופר על אריסטובלוס הראשון ואנטיגונוס אחיו (קדמוניות יג, יא 301-313), אנו למדים על קיומה של מצודה בירושלים, שכן המלך ובני ביתו והמשמרות שלו ישבו בכירה; ולפי שיטתו אין זו מצודה אחרת אלא החקרה עצמה.

ואולם דברי יוסף בן-מתתיהו על עבודת חציבה גדולה, שהעסיקה פועלים רבים במשך שלוש שנים הם דברי אמת. למפעל זה יש לייחס את החציבה הגדולה שתיאר קלרמון גאנו,²⁶ הנמשכת מהאכסניה האוסטרית²⁷ עד מאחורי המנזר של 'אחיות ציון'. על-ידי חציבה זו הופרד ההר הצפוני הגבוה מהר-הבית, פסק אימו על הר-הבית ולא היה עוד מפגע לבית-המקדש. גם יוסף בן-מתתיהו מזכיר זאת במלחמות ב, ד, ב:

[יושבי ירושלים] הרחיבו את העיר וכנו את הגבעה הרביעית הנקראת ביזתא [בציתא] המתרוממת למול האנטוניה וחריץ עמוק מפריד ביניהם. החריץ הזה נחפר במחשבה תחילה, פן יגעו יסודות אנטוניה כגבעה הזאת, ויקל להגיע אליה... ועמק החריץ הוסיף הרכה על גובה המגדלים.²⁸

אני סבור שזהו מבצעו של שמעון, עליו סיפר ההיסטוריון. כשטח זה עשה שמעון עוד עבודות

23 קדמוניות יג, ו, ו.

24 ראה הערה מס' 1.

25 חשמונאים-א יג, נא-נג; יד, לו.

26 C. Ganneau, 'Archeological Researches in Palestine', *Palestine Exploration Fund*, I, London 1819, p. 49

27 היום בית-חולים.

28 הכוונה למגדלים בחומה הצפונית של הר-הבית.

גדולות — חידש את המצודה, תיקן את חומת העיר, חפר ניקבה מן המצודה להר־הבית ועוד.²⁹ שמעון העסיק את העם בעבודות־ביצור אלו יומם ולילה. רמז לעבודה גדולה זו, שנעשתה בלי הפוגה, אנו מוצאים במגילת אנטיוכוס:

על־כן קימו בני חשמונאי... לעשות שמונה ימים האלה ימי משתה ושמחה כימי מועדים הכתובים בתורה... ולכן אסור לספור בהם... אך חשמונאי ובניו ואחיהם לא גדרו בהם לבטל עבודת מלאכה במקדש.³⁰

כלומר, ביום קביעת המועד עוד היתה העזובה גדולה והחורבן רב, וכל־כך החשיכו החשמונאים עבודה זו, עד כי גם בחג שלהם, בחנוכה, לא התירו לעוסקים במלאכה זו לשבות מעבודתם.

29 אולי יש למצוא זכר לחציבה זו בדברי סטרכו הכותב בתיאור ירושלים: 'זיש לה מסביב תעלה חצובה בסלע בעומק של 60 רגל וברוחב של 250 רגל. ומהאבן הנחצבת בצרו את חומת המקדש'. מקורות הלניסטיים על ארץ־ישראל ושכנותיה, תרגם ד' סאליטרניק, קובץ החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה לזכר ד"ר א"מ מזיא, ירושלים 1934, עמ' 237. כנראה שהמקור שהיה לפני סטרכו לא הובן כראוי, שהרי אין להניח שיסביב ירושלים זה רק 250 אמה. לכן יש לקרוא: החציבה היא ברוחב של 60 רגל ובאורך של 250 רגל, וזה יתאים לחציבה בצפונה של הר־ הבית. השימוש באבנים, החצובות לביצורו של המקדש אף הוא מעיד שהכוונה למקום סמוך למקדש.

30 המגילה כתובה ארמית. תרגם אברהם כהנא, ספרות ההיסטוריא הישראלית, ווארשה תרפ"ב, עמ' 19, פסוק עג.

הקשרים בין קהילת הבבליים בפסטאט, מצרים לבין הישיבה בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"א *

אלינוער ברקת

מתעודות הגניזה וממקורות מוסלמים אנחנו לומדים על קיומה של קהילה יהודית ענפה בפסטאט, היא בירת מצרים המוסלמית, במחצית הראשונה של המאה הי"א. בתקופה זאת שלטה במצרים ובארצות שסביבה השושלת הפאטימית, שושלת שיעית במוצאה, סובלנית בהתנהגותה, שנעזרה רבות בנוצרים וביהודים לביסוס הפקידות והמסחר. תחת שלטון הפאטימים שגשגה הקהילה היהודית בפסטאט וגם בערים אחרות במצרים, ומצרים הפכה להיות אבן שואכת ליהודים מארצות אחרות שבהן לא היה השפע מצוי כל-כך, כמו בכל, ששלטה בה השושלת העבאסית, והמגרב שהיה נתון לשלטון הפאטימים, אך שהמצב בו היה לא יציב מאוד.

יצירת הקהילה במצרים

גרעינה של הקהילה היהודית במצרים היה על-פי המסורת ארץ-ישראלי, ובית-כנסת הירושלמיים היה מעיקרו בית-הכנסת היחיד בפסטאט, וכך, באופן טבעי הנובע ממסורת עתיקה, היתה הקהילה היהודית כפופה למרותה של ישיבת ארץ-ישראל ונהגה על-פי מנהגיה. משהתרבו יהודים ממוצא בבלי בפסטאט, נוצרה קהילה נפרדת ויש לשער שצורכיהם המיוחדים, בייחוד מנהגי התפילה השונים שלהם, הביאו לכך שהם הקימו להם בית-כנסת משלהם (תהליך כזה, כנראה, קרה בכל הערים הגדולות במצרים ובארצות אחרות, שבהן התיישבו מהגרים מכבל). נראה כי זמן ממושך נקרא עדיין בית-הכנסת הירושלמי 'בית הכנסת הגדולה' לעומת 'בית הכנסת הקטנה' של הבבליים. כך נוצרו שתי קהילות נפרדות, שלאחר-מכן נקראו 'פְּנִיֶּסֶת אלעראקיין' (הבבליים) ו'פְּנִיֶּסֶת אלשאמיין' (הירושלמיים).

באופן טבעי פנתה כל קהילה אל המרכז שלה בבעיות הלכתיות ומשפטיות. יש לנו די עדויות לכך שהתקיימו מצד אחד אחדות בסיסית ושיתוף-פעולה בין שתי הקהילות ואילו מהצד האחר התנהלו מאבקים חריפים בין שתיהן, כשהן מייצגות את שני מוקדי-הכוח של העולם היהודי דאז: ההנהגה בכבל (ראש הגולה ושתי הישיבות, סורא ופומבדיתא) וההנהגה בארץ-ישראל (ישיבת ארץ-ישראל).

שתי ההנהגות ניסו כל אחת להרחיב את תחום השפעתה וסמכותה שלה ולבסס הן את שלטונה

* דברים שנאמרו בכנס חוקרים בנושא 'חקר ארץ-ישראל מתקופת המשנה והתלמוד ועד הכיבוש העות'מאני; קשרי כלכלה, תנועת אוכלוסיה, עלייה-לרגל'. הכנס התקיים מטעם יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר ארץ-ישראל ויישובה, בירושלים, בימים 13-14 באפריל 1981.

בעולם היהודי הן את קיומה החומרי, שהיה מותנה בנדבות, תרומות ותשלומים, ששלחו אליהן הקהילות השונות. המאבק בין שני מוקדי-הכוח הללו החל, למעשה, משעה שהתבססו הישיבות ככלל בתקופת התלמוד, ונמשך מאז לאורך כל התקופה, לעתים ברגיעה יחסית ולעתים בהתפרצויות ובמאבקים חריפים כמו מחלוקת הלוח הידועה במאה העשירית.¹ קהילה עשירה כמו קהילת פסטאט היתה מקורה-הכנסה נכבד ביותר ואפשר אפוא להבין את המאבקים שניהלו ישיבות בכל וישיבת ארץ-ישראל על ההשפעה בפסטאט.

בתקופה שבה אנו עוסקים, המחצית הראשונה של המאה הי"א, היה היישוב היהודי בארץ-ישראל מדולדל מאוד עקב קרבות בלתי-פוסקים כמעט שהתנהלו בין גורמים אחדים שביקשו לבסס לעצמם שליטה בלעדית על ארץ-ישראל. גורמים אלה היו בעיקר השושלת הפאטימית שמרכזה היה במצרים; השושלת העבאסית שמרכזה בכגדאד ושממנה נקרעה ארץ-ישראל במאה התשיעית, הקרמטים, ארגון צבאי דתי-שיעי קיצוני שנאחו בסוריה ובצפון ארץ-ישראל; בני טיי ובראשם משפחת בני ג'ראח, שבט כדווי שהתיישב בדרומה של ארץ-ישראל והתעצם מאוד, והביזאנטים שתמיד נשאו את עיניהם לכבוש מחדש את ארץ-ישראל שנכבשה מהם בידי המוסלמים במאה השביעית, בשל חשיבותה הדתית.

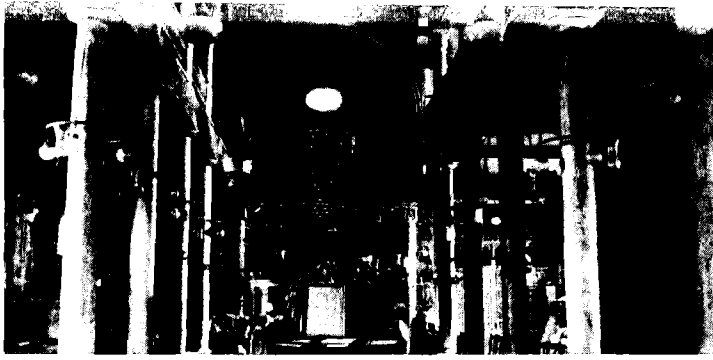
תלותה של ארץ-ישראל ביהודי מצרים

פסטאט, בירת מצרים הפאטימית, שימשה לגבי ארץ-ישראל ובעיקר לגבי היהודים שבה בירת הממלכה והמרכז השלטוני שבו נחתכו עניינים גורליים ליישוב. טבעי היה הדבר שישבת ארץ-ישראל, שהיתה מדולדלת מבחינה כלכלית וחסרת ביטחון מינימאלי בקיומה היומיומי, בגלל חילופי השלטון התכופים והמלחמות הבלתי-פוסקות, תישא את עיניה לעבר קהילת פסטאט המבוססת, שתמיד היה לה נציג ודובר בחצר הח'ליפה הפאטימי, הן לעזרה כספית והן להתערבות פוליטית. אך ליחסים שבין יהודי פסטאט ובין יהודי ארץ-ישראל היו גם פנים אחרות: הח'ליפה הפאטימי הכיר בגאון, הוא ראש ישיבת ארץ-ישראל, בתורת מייצג בלעדי ויחיד של ענייני היהודים בכל רחבי הממלכה. כלומר, באופן רשמי ייצג הגאון שישב בירושלים גם את יהודי מצרים. יש להניח שראש הישיבה קיבל מינוי רשמי מן הח'ליפה, מינוי שפירט את כל סמכויותיו לגבי היהודים. טיוטת כתב-מינוי כזה נמצאה בגניזה ומאשרת את ההנחה הזאת.² מצב זה יצר תלות הדדית בין שני הצדדים. ישיבת ירושלים היתה הסמכות המשפטית הייצוגית העליונה לגבי מצרים והתערבה בכל ענייני קהילה הפנימיים במצרים, ויחד עם זאת היתה זקוקה לעזרת יהודי מצרים כתחומים רבים. מצב עניינים עדין זה גרם לקיומה של מערכת-יחסים מורכבת ביותר בין קהילת הבבלים לקהילת הירושלמיים בפסטאט, ובין כל אחת מהן לבין ישיבת ארץ-ישראל וישיבות בכל.

באמצעות תעודות הגניזה עלה בידינו להכיר כמה מן האישים הבולטים בין היהודים בפסטאט

1 כשנת 921 עמד כראש ישיבת ארץ-ישראל הגאון מאיר שנעזר בכני אהרן. הוא שאף להחזיר עטרת ארץ-ישראל ליושנה בקביעת המועדים, נושא שהיה שנוי במחלוקת בין כלל לארץ-ישראל, מאז המאה השנייה כנראה. מאיר גאון ניצל את העובדה שבתוך ישיבות בכל היו סכסוכים פנימיים, עיבד שיטת חישוב שונה והכריז עליה כמחייבת. רב סעדיה, שעדיין לא היה גאון, יצא נגדו במלחמת חרמה ואיחד סביבו את ישיבות בכל. הסכסוך נמשך שנתיים, עד שבסופו של דבר גברו ישיבות בכל. ראה: ח"י בארנשטיין, 'מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב-תרפ"ד', ספר היוכל לנחום סוקולוב, ורשה תרס"ד, עמ' 58-19; מ' גיל, 'לתולדות גאוני ארץ-ישראל', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 144-150.

2 Drosie 354; ש"ד גויטיין, 'ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה הפאטימית', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 103.

פנים בית-הכנסת 'אבן-
עזרא' בפסטאט, מבט
לכיוון ארון-הקודש. 'גניזת
קהיר' נמצאה בחדר
הנמצא בקצה היציע של
עזרת-הנשים. (צילום:
מאיר בן דב)

במחצית הראשונה של המאה הי"א וניתן לנו לכדוק באמצעותם את מערכת היחסים המורכבת הזאת.

אלחנן ואביו שמריה ויחסיהם עם הישיבה בארץ-ישראל

אלחנן בן שמריה היה מנהיג קהל הבבליים בפסטאט, כנראה מיד לאחר מות אביו שמריה, בסוף 1011 ועד לשנת מותו כנראה, 1026. על-פי מכתב אחד של חושיאל בן אלחנן מקירואן אל שמריה אביו של אלחנן שלנו, אנחנו יכולים להבין שמשפחתו של אלחנן שלנו היתה ותיקה בפסטאט. הנחה זאת מתחזקת על-ידי תוארו של אלחנן הרשום במכתב לקהילת מליג' (עיר בדלתה של הנילוס במצרים) 'אלחנן ראש הסדר שלכל ישראל בן שמריה אב בית דין שלכל ישראל בן אלחנן הרב הראש'.³ מתואר זה וממכתבים אחרים שנמצאו בגניזה וכן מספרו של הראב"ד, ספר הקבלה שנכתב במאה הי"ב,⁴ ניתן ללמוד כמה עובדות חשובות לגבי אלחנן ואביו שמריה. מוצא המשפחה היה אולי מבבל, ונראה שגם אלחנן וגם אביו למדו בישיבת פומבדיתא אצל רב שרירא גאון. זאת על-פי מכתבים שכתב האיי בנו של רב שרירא גאון, המשבחים את אלחנן ואת אביו שמריה, תלמידי הישיבה וסמוכיה, כלומר אלה שאותם מינתה שיהיו נציגיה במצרים ובמגרב. תואריהם של השניים מהווים בעיה נפרדת כאשר לסמכויותיהם הקהילתיות והמשפטיות. אך לפי מכתבים ומסמכים אחדים מתקבל הרושם שהשניים היו מנהיגים רבי-השפעה בקהילתם ואולי אף בפסטאט כולה ובערים סמוכות אליה.

הכפיפות של אלחנן ואביו שמריה לישיבה בבבל והדאגה לאינטרסים שלה, היא כמעט מובנת מאליה ובאה לידי ביטוי ברור במכתבים ובמסמכים. הבעיה המעניינת היא יחסיהם של השניים, בתורת מנהיגי קהל הבבליים, עם הישיבה בארץ-ישראל. מערכת היחסים של השניים עם ישיבת ארץ-ישראל נראית מסובכת ומורכבת, לאור המסמכים המעטים שנמצאו, המגלים טפח ומכסים טפחיים. נראה שבימי אביו, שמריה, זכו השניים להערכה ולהכרה מצד ישיבת ארץ-ישראל, אשר גם הכתירה אותם כתארים. בשטר בית-דין שיצא מבית-דינו של שמריה באו על החתום: 'שמריה אב בית דין שלכל ישראל בירבי אלחנן הראש. אלחנן השנשין המעותר לשלישי בירבי'.⁵

והנה, ידוע לנו היטב ממסמכים רבים שנמצאו בגניזה מבנה הנהגת הישיבה בארץ-ישראל. כראש הישיבה עמד הגאון, הוא ראש הישיבה, הוא הראש, שני לו היה אב בית-דין ומלבדם היו עוד חמישה חברים נוספים בחבורה זאת שנקראה 'חבורת הקודש' וכללה שבעה אנשים, והם נודעו ככינויים 'השלישי', 'הרביעי' וכך הלאה עד 'השביעי'. נוסף לכך נהגה הישיבה להעניק תואר 'חבר'

3 TS 16.134; ש' אכרמטון, במרכזים ובתפוצות, ירושלים 1965, עמ' 116.

4 ר' אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה, מהדורת נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוכספורד תרנ"ג, עמ' 68-67; מהדורת כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 47-46.

5 TS Loan 18; ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 511.

לאישי הקהילות, שהישיבה הכירה בסגולותיהם וביכולתם בתורת תלמידי-חכמים ומנהיגים קהילתיים. החבר היה משמש בדרך-כלל דיין בקהילתו. מלבד זאת נהגה הישיבה להעניק תוארי-כבוד שונים למנהיגי הקהילות המקומיות. באותה דרך בדיוק נהגו גם ישיבות ככל, והתואר המקביל לתואר 'חבר' הארץ-ישראלי, היה אצלן 'אלוף' או 'ראש כלה'.

מהתארים שהוענקו לשמריה ולאחנן, ומעוד כמה רמזים במכתבים אחרים, אנחנו יכולים להבין שישיבת ארץ-ישראל הכירה בשניים ובמנהיגותם, ואף נתנה לכך גושפנקה רשמית על-ידי תארים, וזאת למרות שהשניים היו מנהיגיה של קהילת הבבליים בפסטאט והיו כפופים באופן רשמי למרות ישיבת ככל.

בראשית כהונתו של אלחנן עדיין היו יחסים טובים בינו לבין קהל ירושלים. כמו שמשמע ממכתב ששלח אליהם אחר-כך, כנראה, נתגלע ריב בין הצדדים.

מכתב חשוב העוסק בפרשת יחסיו של אלחנן עם ישיבת ארץ-ישראל הוא מכתבו של יחזקיהו ראש הגולה בן דוד שנשלח מבבל אל יהודה אלוף בר אברהם, כנראה בפסטאט. במכתב נאמר בין היתר: 'ותמה אני ממר אלחנן ראש הסדרן כי בא ממנו כתב אל שער הישיבה הגיד בו כי שלח מכתב אל מרנו גאון צבי יחי לעד' הזהירו לכל יחדש דבר עד אשר יקבנו בשם אבות. הלא ידע אם לא שמע כי לא יוכל להתערב בדבור וסברה זולתי קדושי ארץ ואדירי כל הקהילת[ה] ילונ[ת]'.⁶

אפשר מאוד שאלחנן, שהיה 'ששי' כחבורה ומעותר ל'שלישי', כבר זכה במינוי של 'שלישי' אם כי לנו אין ידיעות על כך ועכשיו ביקש להתמנות אב בית-דין בישיבת ארץ-ישראל. בקשתו זאת נדחתה, כנראה, בגלל סכסוך או מחלוקת שנתגלעה בין שני הצדדים. מה היתה סיבת הריב ועל איזה רקע פרץ קשה לדעת, אפשר רק לשער על-סמך הידיעות הקטועות. אפשר ששמריה אביו של אלחנן עשה ניסיון, שהיה ראשון ויחיד בתקופתו, ליצור בפסטאט מרכז תורה והנהגה נוסף על אלה שבארץ-ישראל ובככל. למסקנה זאת אפשר להגיע על סמך ידיעות קטועות ופירוור רמזים שאספנו ממכתבים שונים. אם אכן עשה שמריה ניסיון כזה, הרי שאנחנו עדים לראשית התהליך של ירידת המרכזים הגדולים וצמיחת מרכזים מקומיים חזקים, תהליך שהיה ניכר ביותר במאה הי"ב ואחריה. אם ניסה שמריה לבסס סביבו מרכז כזה, אין ספק בדבר שבנו אלחנן המשיך בדרכו, כמו שהוא עצמו כותב במכתב לקהל ירושלים משנת 1014 לערך, כמה שנים לאחר מות אביו: 'אמרתי אלך אל מצרים ולא התמהמהתי... ובית מדרשו לכוונן והתאים לבונן...'⁷

אם אכן ביקש אלחנן להתמנות אב בית-דין בישיבת ארץ-ישראל ויחד עם זאת היו לו יומרות להקים מרכז חדש בפסטאט, ראתה זאת בוודאי ישיבת ארץ-ישראל בחומרה רבה, ואולי משום כך סירב יאשיהו גאון להעניק לו את התואר המבוקש והיחסים הצטננו, או אולי אפילו נותקו.

החיכוכים בין הקהילות בפסטאט

יתכן שההרעה ביחסים קשורה לבעיות פנימיות בתוך פסטאט, חיכוכים בין קהילת הבבליים שאלחנן עמד בראשה לבין קהילת הירושלמיים שבראשה עמד אפרים בן שמריה.

6 הכוונה כנראה ליאשיהו גאון שלט עד 1025.

7 P. Heid H. 10; התפרסם על-ידי: A.S. Kamenetzky, 'Deux lettres de L'epoque du dernier exilaraque', *Revue des Etudes Juives*, 55 (1908), pp. 48-53. את כותב המכתב זיהה פרופ' מ' גיל.

8 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the*; התפרסם על-ידי: Bodl. MS Heb. A 3, f. 21. *Fatimid Caliphs*, II, New York 1970, pp. 38-39. (להלן: מאן, יהודים).

הקשרים בין קהילת הבבלים בפסטאט לבין הישיבה בארץ-ישראל

אפרים בן שמריה, יליד עזה שבארץ-ישראל, כיהן במשרתו משנת 1020 בקרוב ועד שנת 1055. אפרים היה אדם עשיר ולא נזקק להכנסות מהקהל, עיקר הכנסתו באה לו ממסחרו בכשמים. היה סמוך ישיבת ארץ-ישראל ודיין ראשי בפסטאט בעל התואר 'חבר' הארץ-ישראלי. נתמנה על-ידי ארבעה גאונים כזה אחר זה, ועיקר קשריו היו עם הגאון האחרון שבארבעה, שלמה בן יהודה, שהוא הדמות המרכזית של התקופה בארץ-ישראל ותקופת גאונו הממושכת 1025-1051, וכפי שניכר גם ממכתביו המרובים. אחד ממכתביו הרבים של שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה מזכיר מחלוקת עזה שפרצה בין קהילות בפסטאט ועיקרה מכון נגד אפרים בן שמריה. כן מספרות השמועות במצרים ששלמה בן יהודה שלח מכתב ובו גינה את הראשים הקודמים 'וגם גינה את ר' אלחנן באמרו התבונן מעשה זה ומעשה העובר'. ואכן, מודה שלמה בן יהודה בהמשך מכתבו כי היו אלו דבריו, אך הם תאמו את העובדות.⁹

קשה לדעת אם המתח בין אלחנן ובין ישיבת ארץ-ישראל נמשך עד סוף ימיו, או שמא חל שיפור ביחסים. מכתב מעניין ביותר, אך קטוע וסתום, בכתב-ידו של אלחנן מספר על פלוני, חוסן בן סעדאן בן אצבג, שחלם בלילה חלום, בו הופיע לפניו 'אמיר המאמינים עליו השלום'. הח'ליפה המת סיפר שאבן עמרן, הוא משה, חזר מארץ-ישראל (אלשאם) והביא עמו פסיקה משם. בפסיקה נאמר שאין לאיש מבין האנשים רשות לשבת במשפט אלא ליחיי בן שמריה. כאמור, המכתב סתום מאד (יחיי — אפשר שמו הערבי של אלחנן) והידיעות קטועות מאוד.¹⁰ תמונה יותר ברורה על היחסים בין קהילת הבבלים ובין ארץ-ישראל מתקבלת, כשאנחנו באים לבדוק את ענייני המנהיג הבבלי שעלה אחרי אלחנן בן שמריה, והוא סהלאן בן אברהם.¹¹

סהלאן בן אברהם

על-פי רשימת היוחסין של סהלאן בן אברהם, ניתן להניח שמוצא המשפחה הוא צפון-פרס, ואולי זוהי הסיבה ליחסיהם ההדוקים עם המרכזים בבבל. אביו, אברהם, וסהלאן הבן נשאו שניהם תארים גם של ישיבות בבל וגם של ישיבת ארץ-ישראל. על-פי מספר תואריהם והמכתבים שנכתבו אליהם ושכתבו הם, ניתן להניח שהשניים היו בעלי מעמד מכובד מאוד בקהילת הבבליים בפסטאט שבראשה עמדו, שהיו להם קשרים הדוקים עם ישיבות בבל ושגם האב וגם הבן נתמנו להיות מייצגיהן במצרים ובמגרב. מעניינת ביותר היא מערכת-יחסיהם של השניים עם ישיבת ארץ-ישראל. נמצא ששלמה בן יהודה קיים התכתבות מסודרת עם אברהם, אביו של סהלאן, ואחר-כך עם סהלאן. אפשר מאוד שהתארים הארץ-ישראליים, 'מומחה' ו'חבר', ניתנו לשניים עוד לפני שקיבלו את התארים בבבל. סידרת מכתבים של שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה עוסקת בפרשה של חבר מסוים שהעדיף לקבל את התואר 'אלוף' משיבת בבל. שלמה בן יהודה רואה בכך משום בגידה: 'אדות המואס בשם חבר והבוחר בשם אלוף כן לא כשורה] נהיה הדבר הזה וגלוי לאל כי יקר עלי

9 A. Marmorstein, 'Les Gueonim en Palestine', *Revue des Etudes Juives*, 68 (1914), pp. 44-45; TS 13 J 9, f. 2; התפרסם על-ידי:

10 TS 8 J 7, f. 13. המכתב נמצא על-ידי פרופ' גויטיין ונמסר לידי באמצעות פרופ' גיל. על כך נתונה תודתי לשניהם. המאמרים המלאים והמקיפים ביותר על אלחנן ואביו שמריה הם מאמריו של ש"ד גויטיין: 'שמריה רבני אלחנן — מחדש התורה במצרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 266-272; 'פעולתו הציבורית של רבנו אלחנן בן שמריה', ספר היוכל לפינקל, ניו יורק 1974, עמ' 117-137. מעט חומר עליהם נמצא גם אצל מאן, יהודים, על-פי המפתח.

11 מאמר מקיף שלי על סהלאן בן אברהם עומד להתפרסם ב'תרכ"ץ'.

עד מאד ושני מכתבים לפני זה קרעתי כי בעת כתבי יעלו דברים חדים על לבבי...¹² חבר זה היה, כנראה, סהלאן. מרירות רבה עולה ממכתביו של שלמה בן יהודה בעניין זה והוא מתקיף את האיי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא, המנסה להרחיב את תחומי השפעתו והכנסותיו בכל מיני אמצעים: 'כי על הדבר הזה יתמידו אגרותם וכל זאת יבקשו להרחיב גבולותם ולו יכלו לפרוש על כל היושב רשתותם, כל זאת להרחיב הנאותם...'¹³

מכל זאת אנחנו למדים שחשוב ביותר היה לישיבת ארץ-ישראל לשמור על קשרים הדוקים ועל נאמנותם של מנהיגי הקהילה הכבלית.

מערכת היחסים של סהלאן בן אברהם עם שלמה בן יהודה היא מורכבת יותר מאשר זו של אביו עם הגאון. כך נמצאו מכתבים רבים של הגאון אל סהלאן, כתובים בנימה ידידותית ומרעיפים שבחים על ראש המקבל. אמנם סגנון ידידותי במכתבים אינו הוכחה ניצחת ליחסי ידידות. בתקופה הזאת הקפידו תמיד במכתבים על סגנון ידידותי ואדיב, אפילו נמלק, ואת דברי הביקורת וההשמצות היו כותבים אל צד שלישי. כמרכן עלינו לזכור ששלמה בן יהודה נזקק לעזרת סהלאן שייצג גוף עשיר ומבוסס — קהילת הבבליים בפסטאט. רוב מכתביו אליו עוסקים בתיאור הקשיים הכספיים של ישיבת ירושלים ובבקשות עזרה כספית ואחרת.

אחד המכתבים מספר על מצבה הגרוע של קהילת ירושלים: הקהילה קטנה ומוטל עליה עול מיסים כבד, שאין היא יכולה לעמוד בו. בגלל המצב הבטחוני הגרוע, הרעב והדבר שפקדו את ארץ-ישראל, פסקה העלייה-לרגל מן התפוצות, וגם התרומות שהיו מגיעות עם העולים חדלו מלהגיע. סהלאן התבקש לגייס כספים במצרים ולקבל את פני יוסף החזן שנשלח מירושלים לפסטאט לצורך מטרה זאת.¹⁴

במכתב אחר סיפר שלמה בן יהודה לסהלאן בן אברהם, שכמה מחברי קהילת ירושלים יושבים במאסר בדמשק ומתענים שם. נמסר להם מפי 'עדי בן מנשה הנודע בשם אלקזאד' (הוא מנשה בן אברהם שהיה נציגו היהודי של הוויזר הנוצרי של הח'ליפה הפאטימי אלעזיז בסוריה ובארץ-ישראל וישב בדמשק), שישוחררו בתנאי שיישבעו כשם הח'ליפה כי לא ישאו עוד בתואר 'חברים' וכי לא ישובו לעסוק בכל משרה ציבורית. שלמה בן יהודה נקרא לבוא לדמשק, אך בשל זקנתו וחולשתו אין הוא יכול לעשות זאת. הקהילה הרבנית בירושלים נדרשת לעמוד בתנאים קשים: הפסקת הכרזת החרם השנתית על הקראים, הקצאת חנות לקראים בתוך השוק, שבה יוכלו לשחוט על-פי דיניהם, היתר לקראים לפתוח את חנויותיהם בימי המועד של הרבניים ודרישה שהאסירים היושבים בדמשק לא יוכלו לשוב עוד לירושלים. שלמה בן יהודה פנה אל סהלאן בבקשה להתערב אצל השלטונות ולהשיג תמיכה למען הקהילה הרבנית בירושלים. הוא גם הזכיר שורה של אישים אחרים בפסטאט, שלהם כתב באותו עניין.¹⁵

וכך עוד שורה ארוכה של מכתבים לאברהם ולסהלאן ולצד שלישי, שמהם אפשר להבין שביין האב ובנו לבין שלמה בן יהודה היו יחסים הדדיים והדוקים. נמצא פתק בכתב-יד של סהלאן המבקש מאהרן החזן לדאוג לשליח שהגיע מארץ-ישראל ולעזור לו לחגוג את השבת.¹⁶ מן הצד האחר נמצא

12 TS 20.181 ; מאן, יהודים, ב, עמ' 127-128.

13 TS 13 J 14, f. 8 ; מאן, יהודים, ב, עמ' 125.

14 TS 13 J 24, f. 1 ; מאן, יהודים, ב, עמ' 187.

15 A. Marmorstein, 'Solomon Ben Judah and Some of his Contemporaries', *Jewish Quarterly Review*, 8 (1914), pp. 21-23

TS AS 150.8 16

הקשרים בין קהילת הבבלים בפסטאט לבין הישיבה בארץ-ישראל

שהיו בוודאי כמה חיכוכים חריפים בין סהלאן בן אברהם ובין שלמה בן יהודה. כבר הזכרנו את פרשת החבר שהפך להיות אלוף. מכתב אחר ששלח שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה עוסק באיש קהילת הבבלים המבקש לדחוק את רגלי אפרים בן שמריה, מנהיג הירושלמיים, ממינויו בתורת אחראי על השוק וענייני השחיטה, מינוי שהעניק לו שלמה בן יהודה. שוק הבשר והשחיטה היה אחד הנושאים הרגישים ביותר, מכיוון שההכנסות משם היו רבות. חצי מההכנסות היו קודש לשיבת ארץ-ישראל, והגאון היה ממנה את האחראי על השוק, שגם היה אמור להתפרנס ממשרה זאת. כנראה שהדוחק היה סהלאן בן אברהם.¹⁷ פרשה נוספת, הנובעת מטיב היחסים שבין שתי הקהילות בפסטאט, היא בעיית הסמכות המשפטית העליונה בפסטאט. נראה שמעיקרו היתה רשות משפטית אחת ויחידה, בית-הדין של הירושלמיים בראשותו של הדיין המקומי, החבר, סמוך לשיבת ירושלים. כמה מכתבים מעידים שאפשר שסהלאן, מנהיג קהילת הבבלים, ניסה לייסד רשות משפטית נפרדת, ועל כך נסערו הרוחות בפסטאט, ובעיקר רוחות אנשי הקהילה הירושלמית ומנהיגם אפרים בן שמריה. שלמה בן יהודה, בתורת סמכות עליונה בנושא זה, התערב וניסה להרגיע את הרוחות. אין ספק ששלמה בן יהודה לא היה מרוצה ממהלך העניינים, אך חשוב היה לו יותר שלום-בית בפסטאט, משום שנוקק לעזרת האישים החזקים שכה לטיפול בעניינים החשובים של ישיבתו, וכך אנחנו מוצאים שהוא מוותר בכמה עניינים של יוקרה וכבוד ושם הישיבה, כדי לשמור על חזית מאוחדת בפסטאט.¹⁸

המחלוקת בין שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם

אחת הפרשות הקשות שעברו על שלמה בן יהודה היא פרשת נסיונו של נתן בן אברהם לדחוק אותו מן הגאונות. נתן היה צאצא למשפחת גאונים ארץ-ישראלית ותיקה, שניצל את היות שלמה בן יהודה זר במוצאו (שלמה בן יהודה אלפאסי) וניסה להשתלט על הגאונות. ארץ-ישראל והעם היהודי כולו נסערו במשך שנתיים מן הקרע, כשנתן בן אברהם הכריז על עצמו גאון והיו למעשה שני גאונים, ומלחמת איתנים נטושה ביניהם.¹⁹ יש לנו מקום רב להניח שסהלאן בן אברהם היה מעורב באופן מעשי במחלוקת ותמך בנתן בן אברהם נגד שלמה בן יהודה. מצאנו שסהלאן העתיק בכתב-ידו, ואולי גם הפיץ, את סיפור חייו של בוסתנאי, ראש הגולה בן המאה השביעית, שכתב נתן בן אברהם, כנראה במטרה להשמיץ את דניאל בן עזריה, נצר למשפחת ראש הגולה בוסתנאי, שישב אותה שעה במצרים, ועשה יד אחת עם שלמה בן יהודה. ממכתבים שכתבו תומכי שלמה בן יהודה אל הנגיד שבקירואן, יעקב בן עמרם, אפשר למצוא שהיו לנתן בן אברהם קרובי משפחה בעלי השפעה בקהילה הבבלית בפסטאט, ואפשר מאוד שהיה לו אפילו קשר משפחתי רחוק עם סהלאן בן אברהם.²⁰

17 S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903, pp. 111-113; TS 20.102
18 Bodl. MS Heb. d79, f. 34 ; ש"ד גויטיין, 'ההתמודדות בין בית הכנסת לבין קהילה', ספר שירמן, ירושלים
חש"ל, עמ' 71-72.

19 J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, pp. 323-345; S.M. Stern, 'A Petition to the Fatimid Caliph Al-Mustansir Concerning a Conflict within the Jewish Community', *Revue des Etudes Juives*, 128 (1969), pp. 203-222; M.R. Cohen, 'New Lights on the Conflict over the Palestinian Gaonate 1038-1042, and on Daniel b. Azarya', *Association for Jewish Studies*, 1 (1976), pp. 1-35

20 TS 18 J 4, f. 16; ENA 3765, f. 10; TS 18 J 4, f. 16 ; שם, עמ' 29-30.

ראינו כבר שהיו לטהלאן סיבות מספיקות לוויכוח עם שלמה בן יהודה, וכנראה משום כך הטיל את משקלו לטובת נתן בן אברהם. אבל יתכן שביטא כמעשיו אלו דווקא התנגדות לדינאל בן עזריה, ששהה אותו זמן במצרים וכנראה ניסה להתבסס בה בתורת מנהיג, ובדרך זו איים על מעמדו של טהלאן בן אברהם. קשה לדעת אם זוהי הסיבה שבגללה היפנה טהלאן את עוקצו נגד דינאל בן עזריה, מה גם שמצוי בדינו מכתב בו מברך דינאל בן עזריה את טהלאן לרגל נישואיו. מכתב זה נכתב לפני המחלוקת בין שלמה בן יהודה ובין נתן בן אברהם, ואפשר ללמוד ממנו על יחסים ידידותיים בין השניים.²¹ אפשר שטהלאן הסתייג מבעלי בריתו של שלמה בן יהודה, האחים הכהנים יוסף ואליהו בני שלמה הכהן גאון בן יוסף, שהיו הרוח החיה במחלוקת שלמה בן יהודה נגד נתן בן אברהם.

שלוש המשפחות הגדולות ודמות ההנהגה במאות ה'י-י"א

יתכן מאוד שלפנינו המשכן של בריתות ומחלוקות ישנות, שמדי פעם צצו מחדש והקיפו כמה משפחות נכבדות בארץ-ישראל ובבבל. ברבע הראשון של המאה העשירית כמאה ועשרים שנה לפני מחלוקת שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם, פרצה מחלוקת בין דוד בן זכאי, ראש הגולה, צאצא לבית בוסתנאי, ובעל-בריתו כהן צדק, ראש ישיבת פומבדיתא, לבין רב מבשר מפומבדיתא שנתמך על-ידי מאיר גאון מארץ-ישראל.²² נתן בן אברהם הוא כנראה צאצא למשפחת גאונים ארץ-ישראלית, אולי משפחתו של מאיר גאון, והוא שכתב את סיפור ההשמצה נגד דינאל בן עזריה, צאצא של דוד בן זכאי. הקשרים נמשכו גם בדור הבא, כשיאשיהו הכהן בן עזריה, נצר למשפחת כהן צדק מפומבדיתא, תמך בפסטאט בדור בן דינאל. הברית בין שניהם פנתה במקרה זה נגד משפחת הכהנים הארץ-ישראלית, שלבניה היו קשרי נישואין, הן עם שלמה בן יהודה והן עם משפחת הנגידיים בפסטאט, יהודה ומבורך בני סעדיה.²³ משפחת הכהנים מארץ-ישראל, שאחדים מבניה היו גאונים בירושלים עברו מצד לצד בהתאם לשיקולים שונים: בסכסוך בין שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם היו לצד שלמה בן יהודה, בוודאי משיקולים משפחתיים, וכפועל יוצא אפשר שתמכו גם בדינאל בן עזריה בתקופת שהותו במצרים. לאחר מות שלמה בן יהודה נאבקו נגד דינאל בן עזריה שדחק אותם ממשרתם, עד שהושגה פשרה ביניהם, ובשלב מאוחר נאבקו נגד בנו. יש לנו עניין עם שלוש משפחות גדולות: משפחת ראשי הגולה בבבל, משפחת מאיר הארץ-ישראלית ומשפחת הכהנים הארץ-ישראלית, כשעל-ידם ממלאת תפקיד נוסף משפחת הכהנים הבבלית. אלו הן המשפחות שעיצבו את דמות ההנהגה של העולם היהודי במאות ה'י-י"א ואם נבדוק היטב נוכל להגיע למסקנה, שאולי יש כאן מאבק בין משפחות ככליות לבין משפחות ארץ-ישראליות על ההגמוניה בעולם היהודי. טהלאן בן אברהם משתלב במאבק הגדול הזה כאחד משלכו.

21 TS 13 J 25, f. 3: ש"ד גויטיין, 'דינאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם; מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, ב (תשל"ח), עמ' 45-49.

22 על מחלוקת זאת ראה, בעיקר: י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 148-162.

23 על כך ראה, בעיקר: מ' גיל, 'מגילת אביתר' - מקור לתולדות מאבקה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה ה'י"א (קריאה חדשה של המגילה)', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 39-106.

הסלג'וקים בארץ-ישראל (1071-1098)*

יהושע פרנקל

את השנים שקבעו למסעי הצלב ניתן לכנות 'התקופה הסלג'וקית', שכן תהפוכות פוליטיות וצבאיות בקרב שבטי התורכמאנים הפכו את ארץ-ישראל למקום מקלט לחלק מן השבטים הללו. במהלך תקופה זו הפכו הסלג'וקים מנוודים שכירי-חרב לגורם פוליטי-צבאי.

שבטי הנוודים התורכמאניים (אוגוז או גז) שהגיעו לסוריה רבתי (אלשאם) במאה האחת-עשרה, היו רסיסים מהזרם התורכמאני ששטף את מערב-אסיה כמאה זו. כינויים של כל מרכיבי זרם זה בשם 'סלג'וקים' איננו מדויק, שכן במקורו היה שם זה מיוחד רק לצאצאיו של סלג'וק בן דקאק (או תקאק)¹ שנמנה עם השבט קיניק, אחד מעשרים וארבעה (שהיו לעשרים ושניים) שבטי האוגוז. יתר על כן, התורכמאנים הראשונים (הידועים בשם נאוכיה) אשר הגיעו לסוריה לא קיבלו מרותה של משפחה זו. ארץ-ישראל שימשה להם כמקום מקלט במהלך בריחתם מערבה מן הסולטאן הסלג'וקי.² תהפוכות פוליטיות וצבאיות גרמו לשינוי ביחסי מנהיג התורכמאנים-נאוכיה של ארץ-ישראל, אתסו אבן אוק,³ עם הסולטאן הסלג'וקי. בעקבות שינוי זה ניתן להשתמש במונח 'התקופה הסלג'וקית' כמציין את השנים שקדמו למסעי הצלב.⁴

ארץ-ישראל לא היתה בתקופת השלטון המוסלמי יחידה כלכלית ופוליטית נפרדת, כי אם מחוז, ולא-דווקא מן החשובים, בפרובינציה של סוריה רבתי (אלשאם). פרובינציה שמן המאה התשיעית

* מאמר זה מושתת על עבודה סמינריונית שנעשתה בהדרכת פרופ' י' ברגל במסגרת המכון ללימודי אסיה-אפריקה באוניברסיטה העברית. כמרכן נתונה תודתי למר' י' דרורי על הערותיו.

1 השימוש בצורה 'סלג'וק' נעשה בעקבות הערבית. הצורה התורכית היא Selchuek
2 סקירה כללית של ההיסטוריה הסלג'וקית ראה במספר פרקים אצל J.A. Boyle (ed.), *The Seljuk and Mongol*
Periods, The Cambridge History of Iran, V, Cambridge 1968. המקורות לחקר התקופה הסלג'וקית
סוכמו עליידי, Cl. Cahen, 'The Historians of the Seljuqid Period', B. Lewis and P.M. Holt (eds.),
S.D. *Historians of the Middle East*, London 1972, pp. 59-78 על תרומת הגניזה לחקר הסלג'וקים ראה:
Goitein, 'Changes in the Middle East', D.M. Richards (ed.), *Islamic Civilisation*, Oxford 1973,
Cl. Cahen, 'La Premier Penetration Turque en Asie Mineure', *Byzantion*, 18 (1948), pp. 5-67. על חדירתם לסוריה ראה
לאחרונה שאכר מצטטא, 'דח'ל אלחרכ אלגו אלא אלשאם', בקובץ דיוני אלמואתמר אלדולי לתאריח' בלאד
אלשאם, עמאן 1974. ברצוני להודות למר יוסוף נאחשה על עזרתו בהשגת קובץ הרצאות זה.

3 ראה עליו הערך 'Atsiz' באנציקלופדיה של האסלאם² [להלן: E.I.²].

4 על מערכה של האימפריה הסלג'וקית ערב מסעי הצלב ראה: Cl. Cahen, 'The Turkish Invasion, the Selchukids', K.M. Setton (eds.), *A History of the Crusades*, I, Philadelphia 1955, pp. 135-176
המצב בסוריה ראה: H.A.R. Gibb, 'The Caliphate and the Arab States', K.M. Setton (ed.), *ibid.*, pp. 81-98. על המצב בארץ-ישראל ראה סיכומו של י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, א. ירושלים 1971, עמ' 3-34.

סרה למרותה של קהיר.⁵ דיון בהיסטוריה של ארץ-ישראל בחקופה המוסלמית קשור לכן קשר הדוק למחקר ההיסטורי של סוריה ומצרים.

פריצת התורכמאנים למרחב הסורי

כאמור, במאה האחת-עשרה הופיעו במערב-אסיה יסודות תורכיים מסוג חדש. בעוד שבכבר שירתו במשך עשרות שנים חיילים-עבדים תורכיים בצבאות הח'ליפות המוסלמית, הרי שכעת הופיעו באיראן, עיראק וסוריה קבוצות נוודים תורכמאניים על משפחותיהם ורכושם. למעשה היתה זו נדירת עם. לאחר נצחון הסלג'וקים במנזיקרת (או מלזגרט) בשנת 1071, החל התהליך שבסופו היתה קדמת-אסיה הביזנטית לארצם של התורכים.⁶

פריצתם של התורכמאנים למרחב הסורי התאפשרה, כעיקרו של דבר, הודות לאי-היציבות הרבה ששררה בו. למעשה מאז כיבושה של ארץ-ישראל, דמשק וערי החוף הלבנוני-סורי בידי הפאטמים, ידע אזור זה רק תקופות קצרות של שקט ממלחמות. סוריה היתה מעין פסיפס-כוחות רופף, בו שלטו לפרקי-זמן קצרים הרכבים משתנים של קואליציות בלתי-יציבות, שבהן נטלו חלק כוחות מקומיים וזרים. לא היה גורם מרכזי שישלוט לאורך זמן ויטיל מרותו על המערכת הפוליטית המפוצלת. בדווים ועירוניים כאחד היו יריב קשה לפאטמים. כוחות שונים בסוריה ביקשו להשתמש ביכולתם הצבאית של התורכמאנים. כך נתאפשר לנוודים התורכמאנים שהגיעו ממרחקים למצוא דרכם בינות לסדקי המבנה הפוליטי הסורי.⁷

בזמן שהתורכמאנים-נאוכיה חדרו לארץ-ישראל משלו בה הח'ליפים הפאטמים. הביטוי הפומבי להכרה בשלטונם היה קריאתה של דרשת-יום שישי מעל דוכני המטיפים במסגדים (ח'טבה) בשמו של הח'ליפה אלמסתנצר.⁸ הח'טבה הפאטמית נשמעה בערים שאליהן נשלחו נציבים פאטמיים מקהיר ובערים שנשלטו על-ידי גורם מקומי עצמאי. אך המשמעות הממשית של הדבר לא היתה גדולה, שכן החצר הפאטמית היתה עסוקה במאבק אלים ומתמשך על השלטון במצרים, שבעטיו לקו יושבי קהיר במגפות ורעב, ושליטיהם התקשו להיענות לאתגרים מבחוץ, ומה גם שאחדים מחשובי החצר הפאטמית היו נכונים להתקשר עם הסלג'וקים ולסייע בידיהם להעביר מן העולם את הח'ליפות הפאטמית. הדמות המרכזית במערך הפאטמי בדרום-סוריה היה מושל רצועת החוף של ארץ-ישראל, פדר אלג'מאלי,⁹ אשר לאחר שהנה קצרה באשקלון קבע בסיסו בעכו, שנמלה הבטיח לו קשר סדיר עם מצרים. שני נסיונותיו להשתלט על דמשק נכשלו; בראשונה תפס את מקומו חידרה אבן מנוז, ולאחר כשלונו השני — בנו של חידרה, מעלא.¹⁰

- 5 אבן חוקל, כתאב צורת אל-ארצ' (מהדורת קרמרס), לידן 1938, עמ' 172, ש' 7. אלמקדסי, אחסן אלתקאסם פי מערפת אלאקאלים (מהדורת דה חויה), לידן 1906, עמ' 154-155.
- 6 על מקומם של התורכים בהיסטוריה המוסלמית למן הקמת הח'ליפות ועד התבססותם של הסלג'וקים ראה: C.E. Bosworth, 'The Barbarian Invasions, the Coming of the Turks into the Islamic World', D.M. Richards (ed.), *ibid.*, pp. 1-16.
- 7 על המצב באימפריה הפאטמית ראה: F. Wustenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, Göttingen: B. Lewis, P.M. Holt & K.S.A. Lambton (eds.), 1881, pp. 254-279; B. Lewis, 'Egypt and Syria', *The Cambridge history of Islam*, Cambridge 1970, pp. 188-197.
- 8 E. Quatremere, *Memoire Geographiques et Historiques sur l'Egypte*, Paris 1811, pp. 389-420.
- 9 s.v. 'Badr alDjamali', *E.I.*²
- 10 אבן אלקלאנסי ד"ל תאריח' דמשק (מהדורת אמדרוח), לידן 1908, עמ' 91-93; 95-96 נלהלן: אבן אלקלאנסי. באחד ממסמכי הגניזה שפרסם ש"ד גויטיין (בחי יהודים בערים דמשק וצור', ארץ ישראל, ח (ספר סוקניק), ירושלים תשכ"ד, עמ' 288-293), נזכר מושל דמשק בשם אבן מנוז.

חולשתה של ביזנטיון

המעצמה השנייה באזור היתה ביזנטיון. מותו של הקיסר בסיליוס השני היה נקודת-מפנה בתולדותיה. תקופת הכיבושים של המאה העשירית הסתיימה והחל תהליך ההתפוררות שלה.¹¹ למזלה לא נפגעו שטחיה, בעיקר כתוצאה מהחולשה והפיצול של המוסלמים מעברו השני של הגבול (תעויר). אנטיוכיה וחלב המשיכו להיות שני המאוזנים הראשיים בצפון-סוריה; הראשונה מאחז לביזנטים והאחרת מאחז למוסלמים.

את הגבול הפתוח בין שתי התרבויות ושני הישויות הפוליטיות הללו שינו התורכמאנים. קשה להצביע על מניעים דתיים לפעילות התורכמאנים בתוככי הטריטוריה הביזנטית. יתר על כן, מקצת מן התורכמאנים לא היססו לשרת את הביזנטים במלחמתם נגד אחיהם לגזע ולדת. הביזנטים והאמירים הבדווים לבית מרדאס, אדוני חלב, ידעו תקופות של איבה ושיתוף-פעולה לחליפין, שבמהלכן נחטפו מבצרי-גבול מיד ליד. נקודת-המפנה היתה התבוסה הביזנטית במנויקרת (1071), שגרמה לשינויים מהפכניים באזור הגבול. קו הגבול נדד למרומי רמת אנטוליה, וכך החל התהליך הממושך שבסופו הפכה האימפריה הביזנטית לתורכיה.¹²

מעמדן של הערים הסוריות

היחלשותם של מוקדי-הכוח החיצוניים, אשר צבאותיהם השפיעו על ההיסטוריה הפוליטית והצבאית של סוריה, בד בבד עם צמיחתם של כוחות מקומיים בעלי עוצמה כלכלית וצבאית, איפשרה ליושבי הערים הסוריות ליטול חלק רב יותר בעיצובה של המערכת הפוליטית המקומית. המליציות העירוניות המזוונות (אחדאת') היו לגורם בעל עוצמה מקומית, אשר מושל העיר הפאטמי (ואלי) וחיל המצב הפאטמי היו חייבים להתדיין עמהן. האחדאת', כמייצגי אינטרסים של קבוצות עירוניות, לא היססו להתמודד עם הפאטמים בין סמטאות הערים הסוריות. ההיסטוריה של ערים אלו בין המאה העשירית למאה האחת-עשרה זרועה אין-ספור מהומות ומלחמות. אין זה המקום לסקור את מהלכן וסיבותיהם,¹³ אך אחת מתוצאותיהן היתה היחלשותו של כוח העמידה המקומי כנגד חדירה מבחוץ. יתר על כן, כוחות בערים הסוריות, אשר ביקשו להיכנות מחולשת הפאטמים, היו נכונים להשתמש בתורכמאנים שהיו גורם צבאי חדש המוכן להשכיר שירותיו לכל דורש. כוחם ויכולתם של העירוניים להשפיע על תנאיהם הפוליטיים היו גדולים במיוחד בערי החוף. בצור, בהנהגת הקאדי אבן עקיל¹⁴ ובטריפולי (טראבלוס אלשאם), בהנהגת הקאדי אבן עמאר, קמו מעין רפובליקות עירוניות אוטונומיות לאחר גירוש המושלים הפאטמים.¹⁵ אוניותיהן הבטיחו לערי החוף יכולת עמידה ארוכה יותר כנגד מצור פאטמי, אך כאשר נוכח הקאדי אבן עקיל ביעילות המצור שהטיל בדר אלג'מאלי הפאטמי על עירו, הוא לא היסס וקרא לעזרתו קבוצה של תורכמאן-נאוכיה.

11 G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, pp. 316-350

12 C. Cahen, *Pre Ottoman Turkey*, London 1968 [להלן: Cahen, *Pre Ottoman Turkey*]

13 על הערים הסוריות ראה: G. Hoffmann, *Kommune oder Staatsbürokratie*, Berlin 1975 לא כל הנחות

היסוד של שיטת הפומן מקובלות עלינו. לעניין האחדאת' והערים הסוריות ראה: E. Ashtor, *A Social and*

Economic History of the Near East in the Middle Ages, London 1976, pp. 203-205, 225-231

14 על אוניה של הקאדי אבן עקיל ראה באיגרת מן הגניזה שפירסם א' אשתור (שטרויס), 'תעודות לחקר

ההיסטוריה הכלכלית והחברתית של היהודים כמזרח הקרוב', ציון, ז (תש"ב), עמ' 152-154.

15 על עניין זה בהרחבה ראה: E. Ashtor, 'Republiques urbaines dans le Proche Orient a l'epoque des

Croisades', *Cahiers de Civilisation Medievale*, 18 (1975), pp. 117-131

שבטי הברווים

כוח מקומי נוסף היו שבטי הברווים, שלמן אמצע המאה העשריית השתלבו במערכת הפוליטית-צבאית בסוריה, ובתנאי הזמן והזירה אף רכשו חשיבות מסוימת. במחוז פלסטין שהו בני ג'ראח משבט טיא ובאזור דמשק בני כלב. שני שבטים אלה היו קשורים בכרית-נישואים. לברווים היה מרכז ברבת-עמון (עמאן אלבלקא).¹⁶ שבט נוסף, בני כלאב, משל על מרכז-סוריה (עמק האורונטס-אלעאצי) ואזור חלב. אחת ממשפחות שבט זה, בנו מרדאס שמה, משלה בין חומות חלב.¹⁷ במהלך מאבק בין עטיה אבן צאלח המרדאסי לבין כן אחיו ויריבו, מחמוד אבן נצר, הוזעקה כנופיה של תורכמאן-נאווכיה להתערב בחלב (שנת 1063). בואה של כנופיה זו, שמפקדה היה הארון אבן ח'אן, היה הצעד הראשון בחדירתם של התורכמאן-נאווכיה לסוריה.

במאבקו כנגד הברווים בדרום-סוריה, זכה בדר אלג'מאלי הפאטמי, להצלחה רבה יותר מאשר בנסיונותיו להכניע את דמשק וצור. אך הברווים לא נעלמו מנופיה של סוריה והמשיכו להיות גורם צבאי חשוב באזור, כשהם לוחמים כנגד השלטון הפאטמי או, לחילופין, משתפים עמו פעולה.¹⁸ נסיונו של בדר אלג'מאלי להיעזר בתורכמאן-נאווכיה במטרה להיפרע מן הברווים בארץ-ישראל היה גורם מכריע בחדירתם לתחום השלטון הפאטמי. הזמנתו של בדר אלג'מאלי את התורכמאן-נאווכיה, בדומה להזמנתם קודם-לכן לחלב ולצור, מלמדת כי בואם לסוריה היה פרי המצב הפוליטי המערער; חדירתם של נוודים לאזור חדש להם כרוכה בהכוונה. הגורמים המקומיים שהזעיקו את התורכמאן-נאווכיה יכלו להבטיח להם מורי-דרך, צידה לאנשים ולבהמות ושכר. בלעדי אלו לא היו התורכמאן-נאווכיה באים לסוריה.

אך בטרם נפנה לתיאור פעולתם בסוריה, נבחן את תהליך חדירתם של התורכמאנים לעולם האיסלאם.

חדירת התורכמאנים לעולם האיסלאם

לאחר התמוטטות הממלכה התורכית (Tuerkue) במונגוליה החיצונית, נדרו קבוצות שבטים תורכיים מערבה והקימו מערך פוליטי בלתי-מגובש בערבה האירו-אסיאתית רחבת הממדים.¹⁹ במאה השביעית נוצר מגע בין התורכים (בערבית תרכ; אתראכ) לאיסלאם. צבאות הערכים-מוסלמים שטפו את האימפריה הסאסאנית (הפרסית). טראנס-אוקסאניה²⁰ היתה לאזור-ספֶר מוסלמי, וכך נוצר גבול בלתי-יציב בין האיסלאם לשבטים התורכיים.²¹

בין השבטים התורכיים לבין האימפריה המוסלמית שררו יחסים של שלום ומלחמה לחליפין. על גבול הערבה הקימו המוסלמים מערך של בסיסים למלחמה נגד הכופרים התורכיים, שמהם יצאו

16 אבן אלקלאנסי, עמ' 94, הערה 1; סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן פי תאריח' אלעיאן (מהדרת עלי סוים), אנקרה 1968, עמ' 153 (להלן: סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן).

17 על תולדות המשפחה ובואם של התורכמאנים לחלב ראה: S. Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Beirut 1971 [להלן: Zakkar, Aleppo].

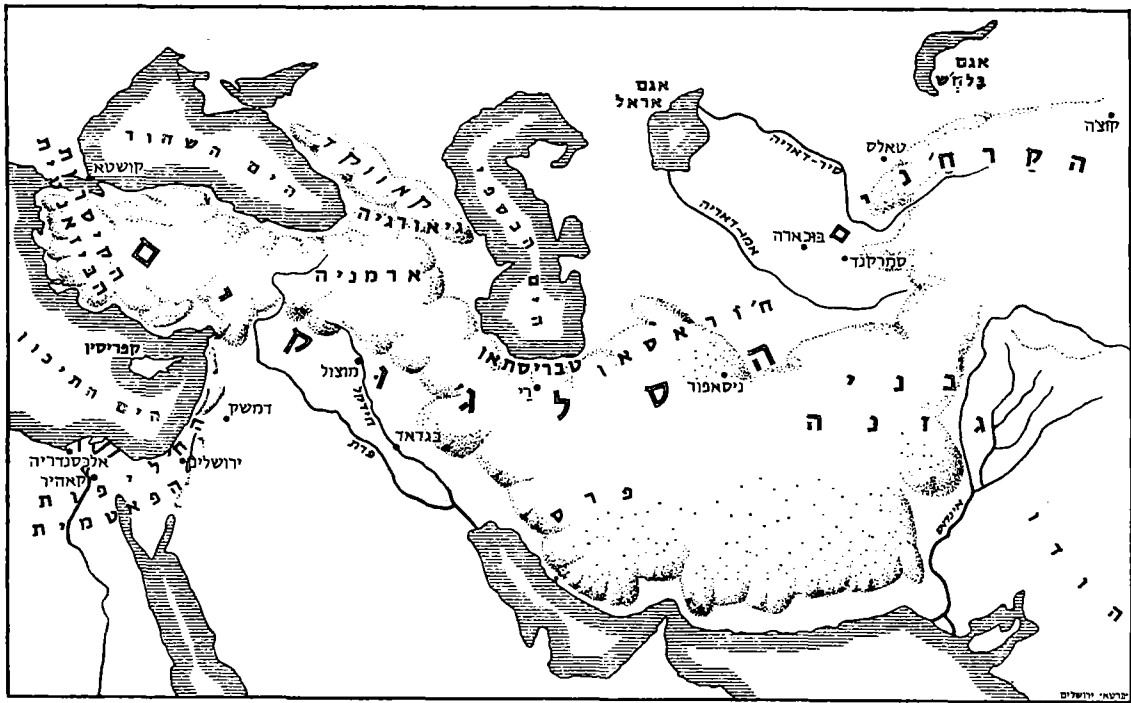
18 סבט אבן ג'וזי, בשולי חיבורו הנ"ל של אבן אלקלאנסי, עמ' 96, הערה 1.

19 V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, III, Leiden 1962, pp. 77 ff.; P.B. Golden, 'The Migrations of the Oğuz', *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), pp. 45-84

20 דהיינו האזור שבין האמר-דאריא (Oxus, בערבית — ג'יחון) לסיר-דאריא (Jaxartes, בערבית — סיחון). כיום כלול שטח זה בתחום ברית-המועצות.

21 H.A.R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923

התפשטות הסלגוקים בראשית המאה האחת-עשרה (על-פי י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ירושלים 1971, עמ' 23)

לוחמי האיסלאם לפשיטותיהם.²² בין הלוחמים למען האיסלאם היו קבוצות תורכיות שהתאסלמו והתיישבו בתוך הטריטוריה המוסלמית. בין הקבוצות התורכיות, שהמשיכו לנדוד בערבה, נמצאו קבוצות אשר הגיעו להסדרי אי-לוחמה עם בני אזור התרבות המוסלמית-איראנית של טראנס-אוקסאניה.²³ בעתות שלום התנהל מסחר בין התורכים למוסלמים, ואחת הקבוצות התורכיות אשר סחרו עם המוסלמים באזור ימת אראל הייתה ה-Oghuz (גוז, אוגוז בערבית),²⁴ שבראשית המאה העשירית עדיין לא התאסלמה.²⁵

הגוז (אלאתרכ אלגוזיה) נדרו באזור המערבי של קו הגבול בין העולם המוסלמי-איראני. בחלקו המזרחי נדדה קבוצה אחרת, הקַרְלוּק (Qarluq).²⁶ במהלך המאה העשירית התאסלמו מרכיבים אחדים של קבוצות אלו. בין המתאסלמים היה תְּקָאק (או דְּקָאק) משבט קיניק, אחד מעשרים וארבעה שבטי הגוז. בהנהגת סְלַגֻּיק (סְלַצוּק) אבן תְּקָאק, עברו קבוצות מבני הגוז לתוך אזור יישובי

22 אלאצטאח'רי, אלמסאלכ ואלממאלכ (מהדורת דה חויה), ליידינג 1927, עמ' 290 [להלן: אלאצטאח'רי].

23 [מחבר אלמוני], חדוד אלעאלם, טהראן 1340 [להלן: חדוד אלעאלם], וכן בתרגומו האנגלי של V. Minorsky לחיבור זה, פרק 25, סעיפים 84-93.

24 אלאצטאח'רי, עמ' 303.

25 אבן פצ'לאן, רסאלה (מהדורת זכי ולידי טוגאן), לייפציג 1939, עמ' 10. במסמך אנונימי כתוב עברית נזכרים ברשימת יריביהם של הכוזרים ה'טורקי'. ראה: S. Schechter, 'An unknown Kuzar document', *Jewish Quarterly Review*, III (1912), p. 210. P. Golden (לעיל, הערה 19, עמ' 78) ה'טורקי' הם האוגוז והם אשר לקחו חלק פעיל בהפלת הממלכה הכוזרית.

26 חדוד אלעאלם, פרק 25, סעיף 19: מקדסי, עמ' 274-275.

הקבע המוסלמים-איראנים²⁷ בנצלם את התפוררות השלטון המרכזי, חדרו הגז, אשר נקראו אז גם בשם תורֶקְמָאן²⁸, לצפון-מערב-איראן. בהנהגת טוג'רוּל־בֶּכ, ראש המשפחה הסלג'וקית, השתלטו הגז על מרכית שטחה של הרמה האיראנית וכבשו בשנת 1055 את בגדאד, בירת הח'ליפות העבאסית.²⁹ הח'ליפה העבאסי העניק לטוג'רוּל-בכ את התואר סולטאן. להלכה ציין התואר את היותו עמוד התווך של הח'ליפות העבאסית, ובדרשות-יום שיש (חט'בה) נזכר שמו של הסולטאן הסלג'וקי לצד שמו של הח'ליפה העבאסי. למעשה היה הסולטאן שליטן האמיתי של איראן ועיראק בעוד שסמכויות הח'ליפה העבאסי היו מוגבלות ביותר.

השינוי המהפכני במעמד הסלג'וקים

במהלך מעברם של השבטים התורכמאניים מאזור הספר המוסלמי-איראני לבגדאד חל שינוי מהפכני במעמדם של הסלג'וקים. מקבוצה שבטית-נומאדית הם היו לשליטי אימפריה. לצורכי שלטונם גייסו הסלג'וקים את הביורוקרטיה האיראנית אשר שירתה את הממלכות שקדמו להם. הסולטאן הסלג'וקי בנה לעצמו צבא שהורכב מחיילים תורכיים (גולֶמָאן), אשר לא השתייכו למסגרת השבטית התורכמאנית. המונח תורכמאן יוחד לבני שבטים תורכמאניים אשר הכירו במרותו של הסולטאן הסלג'וקי.³⁰ אבל מאחר שבקרב השבטים התורכמאניים לא היה קיים רעיון של שלטון ריכוזי העובר בירושה, לא הכירו כל התורכמאנים בסמכותו של הסולטאן. הסלג'וקים התקשו להטיל מרותם על התורכמאנים (גז), וכתוצאה מכך היו קבוצות של תורכמאנים שפעלו מחוץ למסגרת המדינה הסלג'וקית. אחת השיטות המקובלות על הסלג'וקים היתה להדוף קבוצות אלו אל מחוץ לתחום שלטונם, שכן לאחר שהיו מנוודים לשליטי אימפריה, ביקשו הסלג'וקים לצמצם את הנזק שגרמו השבטים התורכמאניים לארץ המזרע.

לאחר מות טוג'רוּל־בכ ירש את מקומו אל־פ־ארסלאן. כאמור, לא כל קבוצות התורכמאנים (גז) הכירו בסולטאן הסלג'וקי, ואל־פ־ארסלאן נאלץ ללחום בכך-דודו קתלמש (או קטלמש, Kutalumush) על השליטה בעיראק. בעקבות תבוסת אביו פנה סלימאן אבן קתלמש מערבה. תחום השלטון הבינוטי באנטוליה שימש מקום-מפלט לקבוצות תורכמאניות שסירבו להכיר במרותו של הסולטאן הסלג'וקי. בין קבוצות אלו נמצאה אחת שנקראה נאוֹכִיָה (יש הקוראים יאוֹכִיָה).³¹ משמעותו של שם שזה אינה ברורה.³² קבוצות של נאוֹכִיָה נמלטו מפני אל־פ־ארסלאן מערבה ובאו לסוריה אשר היתה, להלכה, טריטוריה בה שלטו הפאטמים. בין הפאטמים לסלג'וקים שררה איבה עמוקה המוסברת על-ידי היסטוריונים בני הזמן במונחים דתיים. בעוד הסלג'וקים נשאו כרמה את דגל האיסלאם האורתודוכסי (סונה), שללו הפאטמים את הלגיטימיות של שלטון בית עבאס. בין מפקדי הנאוֹכִיָה שעברו לתחום סוריה נזכר הארון אבן ח'אן. איש זה בא בראש קבוצה אתנית

27 צדר ארדין אבו אלחסן עלי אלחסיני, אח'באר אלדולה אלסלג'וקיה, לאהור 1933. עמ' 1-3.

28 מחמוד אלכאשגרי, דיואן לע'יאת אלח'רכ, ג, קושטא 1333, עמ' 304, 307.

29 אלבנדארי, זבדת אלנצרה ונח'בת אלעצרה, קהיר 1900, עמ' 6-24.

30 נט'אם אלמלכ, סיר אלמלוק (סיאסת נאמה), טהראן 1962, עמ' 131. ספר זה תורגם ללשונויות אירופאיות.

31 סבט אבן ג'ח'י, מראת אלזמאן, עמ' 144-147.

32 Cohen, *La premiere pénétration*, p. 60, n. 3; idem, *Pre Ottoman Turkey*, pp. 148-149; Zakkar, C.E. Bosworth, *Aleppo*, pp. 165 ff. יש הרואים במלה 'נאוֹכִיָה' קשת כפרסית, את מקורו של שם זה ראה: C.E. Bosworth, 'Military organisation under the Buyids', *Oriens*, 18 (1967), p. 150

מגוונת, אשר כללה בתוכה בצד התורכמאנים גם דילמים, כורדים, בדווים ואוג'. הארון אבן ח'אן הגיע לחלב לאחר ששירת קודם-לכן את בני מרוואן בג'זירה ואת הביזנטים.³³ מפקד אחר של הנאוכיה ששהה קודם בואו לסוריה כתחום הטריטוריה הביזנטית היה אתסו אבן אוק.

הפשיטה הסלג'וקית לארץ-ישראל

בני כלאב והמרדאסים של חלב וכן קבוצות אחדות בדמשק ובמרכז-סוריה העדיפו לקיים יחסי ידידות עם הכוח הסלג'וקי, שהתעצם בצפון-עיראק (הג'זירה), על-פני הכרה בריבונות הפאטמית. לכן כאשר תיכנן הסולטאן הסלג'וקי אלפ-ארסלאן, בעידוד גורמים בחצר הפאטמית השסועה בקהיר, לתקוף את הטריטוריה הפאטמית בסוריה ובמצרים, היה ברור כי מסלולו יוליכו מן הג'זירה, דרך חלב, בקעת הלבנון ורצועת החוף של ארץ-ישראל.³⁴ לפיכך הפסיק מחמוד בן נצר המרדאסי את קריאת הח'טבה בשם הפאטמים בחלב. צעדו עורר את מורת רוחו של ההמון העירוני. במטרה לאלצם לקרוא את הח'טבה בשמו של הח'ליפה הפאטמי והסולטאן הסלג'וקי, הציב מחמוד בן נצר ביולי 1070 משמרות צבא בפיקוד הארון אבן ח'אן על שערי מסגד-יום השישי של חלב.³⁵ זמן קצר לאחר-מכן יצא הארון אבן ח'אן את חלב ועבר לצור. אפשר כי לא רק המתיחות שנשתררה בינו לבין המרדאסים גרמה לכך. הסיכוי שהסולטאן הסלג'וקי יופיע בקרבתו, עורר בלב אבן ח'אן, כמו גם אצל תורכמאן-נאוכיה אחרים, אי-נוחות. קבוצות מורדים אלו ביקשו להישמר מידו של אלפ-ארסלאן וביכרו לפעול באזורים ריקים מכוחות צבא מאיימים.³⁶

בעת ההיא (חורף 1069-1070) הגיעו לסוריה כנופיות חדשות של נאוכיה. בפיקודו של צנדק אלתרכי יצאו כנופיות אלו מהטריטוריה הביזנטית ופשטו על צפון-סוריה ומרכזה. הם התקדמו לאורך נהר האורנטס (אלעאצי) והגיעו עד רַפְנֵיָה וחומס.³⁷ בין מפקדי המשנה של כנופיות אלו היו האמיר קרלו (Qaralu), אך גם מצוי הכתיב קרלי (Qurlu)³⁸ ואתסו אבן אוק,³⁹ העתידים למלא תפקיד מסוים בהיסטוריה של צור, רמלה וירושלים. אפשר כי כבר בעת פשיטה זו הגיע אתסו לטבריה.⁴⁰ פשיטתם של כנופיות הנאוכיה על מרכז-סוריה לא היתה חלק מהתפשטות הסלג'וקים. נהפוך הוא, מאחר וסוריה היתה ארץ פרוצה ומחוסרת הגנה מצד צבאות השלטון הפאטמי, היא היתה כר נרחב ונוח לפעולתם של נוודים שביקשו לבזוז את יושביה ולמצוא מרעה לבהמותיהם. השליטה על שדות המרעה היתה גם שורש המלחמה בין הכדווים בסוריה לתורכמאנים. עניין זה מסביר מדוע בני כלאב

33 אבן אלקלאנסי, עמ' 92; סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 122; כמאל אלדין אבו אלעדים, זכרת אלחלב מן תאריח' חלב, ב. דמשק 1954, עמ' 10 [להלן: אבן אלעדים, זכרת אלחלב]; Cahen, *La premiere penetration*, pp. 25-26

34 Cahen, *La premiere penetration*, pp. 29-30

35 אבן אלעדים, זכרת אלחלב, ב. עמ' 16-20.

36 כך הגיבו גם הנאוכיה שפעלו כתחום הטריטוריה הביזנטית. אפשר וזו הסיבה למעברו של אתסו אבן אוק לסוריה. נאוכיה אחרים עברו לשרת את הביזנטים בטריטוריות מרוחקות מקו הגבול עם הסלג'וקים. אתסו סירב לנהוג כך.

ראה: Cahen, *Pre Ottoman Turkey*, p. 27

37 אבן אלעדים, שברת אלחלב, ב. עמ' 46.

38 Cahen, *La premiere penetration*, p. 28

39 צלאח אלדין אלמנג'י, 'ולאה דמשק פי אלעהד אלסלג'וקי', מגילת אלמג'מע אלעלמי אלערבי, 25 (דמשק 1950), עמ' 87-88.

40 אבן שדאד, אלאעלאק אלח'טירה פי ד'כר אמרא אלשאם ולג'זירה (בעריכת ס' אלדהאן), דמשק 1962, עמ' 131 [להלן: אבן שדאד, אלאעלאק].

שער של חאן סלג'וקי
מאדוריר-האני שבאסיה
הקטנה, מן המאה
השלוש-עשרה

והבדווים (ערב) כסוריה גילו נכונות להכיר בריבונות הסלג'וקית תמורת הבטחת חייהם ורכושם (אמאן).⁴¹

תשומת-ליבו של בדר אלג'מאלי, מושל רצועת החוף של ארץ-ישראל והחשוב במפקדי הצבא הפאטמי בסוריה, היתה ממוקדת בשעה זו בצור. הקאדי אבן אבי עקיל, מושלה העצמאי של צור, שחזק כוחותיו בקבוצת תורכמאנים (גז) כפיקוד הארון אבן ח'אן, היה היעד שכנגדו הנהיג בדר אלג'מאלי את צבאות הפאטמים (הצבא המצרי). הוא אף הצליח לשחד את אבן ח'אן, אך הקאדי אבן אבי עקיל לא נכשל; אף-כי חלק מן הגז נטשוהו, לאחר שהרג את מפקדם הארון אבן ח'אן (כשנת 462 הג', אוקטובר 1069 — אוקטובר 1070), הוא השכיל להעביר לצדו קבוצה אחרת בהנהגת האמיר קרלו.⁴² בואם של קרלו ואנשיו שינה את יחסי הכוח. לאחר שהתורכמאנים הטילו מצור על צידון, נאלץ בדר אלג'מאלי לסגת מחומות צור.⁴³ כך שמר הקאדי אבן אבי עקיל על עצמאותו, וכל ימי חייו לא עלה בידי הפאטמים לכבוש את צור.

41 סבט אבן ג'ח'י, מראת אלזמאן, עמ' 142.

42 שם, עמ' 143.

43 אבן מיסר, אח'באר מצר, קהיר 1919, עמ' 20 [להלן: אבן מיסר, אח'באר]; Cl. Cahen, 'La chronique abregée d'al-Azimi', *Journal Asiatique*, 230, 1938, p. 359 [להלן: אלעטי'מין]. אבן אלאח'יר, אלכאמל פי אלתאריח', י, ביירות 1966, עמ' 60 [להלן: אבן אלאח'יר, כאמל]; אבן אלקלאנסי, עמ' 92; מקריזי, אתעאט' אלחנפא, ב, קהיר 1971, עמ' 303 [להלן: מקריזי, אתעאט']; אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 5. נראה לנו כי מכתב חסר-תאריך ששלח עלי הכהן בן יחזקאל אל אכיתר הכהן בן אליהו גאון מתאר את מצב המלחמה. אין בו כל עדות

הפשיטה על רצועת החוף

לאחר שסיימו את תפקידם בצור, לא יצאו התורכמאנים (נאוכיה) את תחום ארץ-ישראל, ובפיקודו של אחסו אבן אוק הם כבשו את רצועת החוף של ארץ-ישראל, זולת אשקלון (שנת 463 הג').⁴⁴ לאחר-מכן (1071-1070) הותקפה רמלה: 'נשללה רמלה ויצאו שבויים ערומים ורעבים'.⁴⁵ אף ירושלים⁴⁶ לא נמלטה מנחת זרועם של הנוודים התורכמאניים,⁴⁷ ואחר-כך פנה אחסו צפונה ופשט על האזורים המקיפים את דמשק.⁴⁸ בשיר ארוך מתאר שלמה בן יוסף הכהן את המאורע:⁴⁹

[63] וגם שרפו הגדישים והחריבו המקומים / ויקצצו העצים וירמסו הכרמים / ויסוכבו את העיר על ההרים הרמים / והחריבו הקברים והשליכו העצמים / וגם בנו ארמונים לחסות בה מחמים / והציבו מזבח הרוג עליו הזעומים / והאנשים והנשים רוכבים עלי החומים / צועקים אל אל אלים לשכך רוב החמים / עומדים כל הלילה להניסם לתנומים / והאויבים מחריבים ומעריבים ומשכימים / וירעו הארצות ויחשפו האדמים / והם עומדים על הדרכים עשות כקץ זוממים / וחותרים האוזניים וגם האף משלימים / וישללו המלכושים להציגם ערומים / וגם ישאגו כאריות וככפירים נחמים / ולא ידמו בני אדם, ולחיות הם דומים / וגם זונות וגם זונים ובזכרים נחמים / וגם רעים וחטאים ומכעיסים כסדומים / וירושו בני טובים והרעיבו למונעמים / ויצאו כל בני העיר ובשדה הם הומים / וגם עוטים על שפם מכאבם דומימים / ולא ריחמו אלמנות ולא חסו יתומים [83].

מתיאור זה ניתן להסיק בוודאות, כי המדובר בפשיטת נוודים על ערי ארץ-ישראל ולא בכיבושה של ארץ-ישראל בידי אחסו ואנשיו. ואכן לאחר יציאתם צפונה, שבו הפאטמים, בפיקוד בדר אלג'מאלי, והשתלטו מחדש על המקומות שנפגעו במהלך פשיטת השוד התורכמאנית (הנאוכיה).⁵⁰ סוריה, שהיתה במידה רבה חלל ריק מבחינה פוליטית-צבאית, נראתה לכנופיות התורכמאנים-נאוכיה

על הימצאותם של תורכמאנים בתחום ארץ-ישראל ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I, Oxford 1920, p. 186; II, pp. 222-223; J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, pp. 346-352. גיל (מגילת אביתר, ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים, ירושלים תשל"ט, עמ' 42 סעיף ו' והערה 11) קובע את תאריך המכתב ל-15 באפריל 1071.

עדות נוספת לקשיי האספקה והתעבורה בארץ-ישראל מצויה בספר האנקדוטות של הקאצי רשיד אבן אלזביר, כתאב אלד'חאיר ואלתחפ (ספר האוצרות ושכיות החמדה, כוויית 1959, עמ' 110, מספר 132: 'סיפר לי אחד מבני לווייתו של אמיר אלג'יוש סיפ אלסלאס בדר אלמסתנצרי (אלג'מאלי), אשר אני בטוח במהימנות דבריו, כי בשנת 462 להג'רה היה הסוכר בעכו וכל דרום-סוריה ליקר המציאות ואף כי ביקשו סוכר לא מצאו'. על גידול קני-סוכר, ייצור סוכר ויצואו יש עדויות בספרות הגיאוגרפית; מקדסי, עמ' 162, שורה 9, עמ' 180 שורה 17; נאצרי-חיסרו, ספר נאמה (מהדורת מחמד דביר סיאני) טהרן 1335 הג', עמ' 16, שורה 18-19. וכן ראה אצל, E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East*, pp. 157-158.

44 אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 255 (כבוש יפו); אבן אלת'יר, כאמל, י, עמ' 68.

45 J. Mann, 'Second Supplement', *Hebrew Union College Annual*, III (1926), pp. 288-289. מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 42 סעיף ה, קובע את התאריך לחמו ד'תתל"א (מאיינוני 1061).

46 סכט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 152; אבן אלקלאנסי, עמ' 98; אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, ברקלי 1909, עמ' 246 [להלן: אבו אלמחאסן, נג'ום].

47 אנו הבחנו בין התורכמאן-נאוכיה לסלג'ויקים. אך ראה ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל כראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 19.

48 אבן אלקלאנסי, עמ' 99.

49 J.H. Greenstone, 'The Turkoman defeat at Cairo', *American Journal of Semitic Language and Literature*, XXII (1906), pp. 144-175 [להלן: Greenstone, *The Turkoman defeat*].

50 אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 173, 200 (רמלה וירושלים).

שנמלטו מלפני אלפ־ארסלאן שדה־פעולה נוח המבטיח הן תמורה לשירותם הצבאי הן אפשרות לשלול ולכוזו והן מרעה לעדריהם. אתסו אבן אוק לא היה סלג'וקי ולא פעל מטעם הסולטאן הסלג'וקי.

התורכמאנים שבים לסוריה

יציאתם של אתסו אבן אוק וגדודיו התורכמאניים (נאוכיה) מארץ־ישראל לאזור דמשק היתה קשורה בהתפתחויות בחלב ודמשק. לאחר שמושל חלב המרדאסי מחמוד בן נצר נכנע לסולטאן הסלג'וקי אלפ־ארסלאן (מאי 1071), הוא התחייב לשתף פעולה עם הצבא הסלג'וקי כנגד הטריטוריה הפאטמית (אלאעמאל אלמצריה) בדרום־סוריה.⁵¹ מחמוד אבן נצר בא לעיר בעל־בכ (אפריל־מאי 1072), ותיכנן משם את המשך צעדיו כנגד מעלא אבן חידרה אבן מנוו, מושל דמשק. בעודו שוהה בעל־בכ, נודע למחמוד כי דודו ויריבו, עטיה אבן צאלח, פועל יחד עם הביזנטים בטריטוריה המרדאסית בצפון־סוריה. כדי לעמוד כנגד עטיה, הזעיק מחמוד את קרלו התורכי ואת האמירים התורכמאניים ששהו בפלסטין (אבן אחי אלמלך, הארון אבן ח'אן, אתסו אבן אוק ואח'ותה). לאתר מות עטיה שילם מחמוד לתורכמאנים את שכר שירותם ושילחם.⁵² קרלו ואתסו שבו לאזור צור־עכו.⁵³

בדר אלג'מאלי, אשר בעבר לחם כנגד שבטי הבדווים כלב וטיא, ביקש עתה (שנת 464 הג') להשתמש בתורכמאנים־נאוכיה על־מנת לפגוע בבדווים (ערב). השיטה של שכירת שירותם של נוודים בעלי כוח צבאי היתה נפוצה,⁵⁴ ואף בשימוש בקבוצה שבטית אחת כנגד רעותה לא היה משום חידוש. אפשר ולתוצאות המלחמות מסוג זה היתה השפעה נוספת, שכן היתה זו לחימה לא רק לשם הכרעה צבאית־פוליטית, כי אם חלק מתהליך רחב יותר שתוצאותיו עיצבו את הרכב האוכלוסיה ואורחות חייה. יעדן של שתי הקבוצות היה אחד: מקורות המים ושדות המרעה. המובסים גידונו לנטישת המקום. במקרה שלפנינו היתה לכואם של התורכמאנים השלכה נוספת; לאחר פגיעתם בבדווים צומצמה עד למאוד הנוכחות הפאטמית בדרום־סוריה.

לאחר שכדר אלג'מאלי סירב לשלם לתורכמאן־נאוכיה את אשר נראה להם כשכר לחימתם נגד הבדווים, הם פשטו על המרחב שבין עכו לטבריה (שנת 464 הג').⁵⁵ משם פנו התורכמאן־נאוכיה לעבר־הירדן המזרחי והתנפלו על רבת־עמון (חצן עמאן אלבלקא) — מבצרם ומקום מפגשם של הבדווים.⁵⁶ לאחר־מכן באו התורכמאנים (נאוכיה) בהנהגת אתסו אבן אוק לרמלה. מאחר ובירת פלסטין היתה הרוסה, 'והי ח'ראב ליס בהא אחד ולא לסוקהא אבואב' (והיא הרוסה אין בה נפש לשוקה אין שערים), אילצו התורכמאן־נאוכיה פלאחים מן הסביבה לכוא לרמלה ולשפץ הריסותיה (שנת 464 הג').⁵⁷ התורכמאנים־נאוכיה גרמו להרס של השטחים המעובדים המקיפים את דמשק.

51 אבן אלעדים, זכרת אלחלב, כ, עמ' 18, 23.

52 שם, עמ' 30-31; סכט אבן ג'חי, מראת אלזמאן, עמ' 153.

53 Cahen, *La Première Pénétration*, p. 34

54 כך לחמו בני ג'ראח ובני כלב בשורות צבא מחמוד בן נצר מדראסי (בשנת 462 הג') כנגד הביזנטים באזור מנבג' שבצפון־סוריה. אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 60.

55 לפי אבן שדאד (אלאעלאק, עמ' 73), נפלה עכו כיד אתסו בהתקפה זו.

56 סכט אבן ג'חי, מראת אלזמאן, עמ' 153.

57 סכט אבן ג'חי, שם, שם.

מושל העיר הפאטמי, מעלא אבן חידרה אבן מנזו, נאלץ למסור את אחיו כבן-ערוכה לידיהם ולשלם להם כופר תמורת התרחקותם מחומות דמשק. בהנהגת קרלו צרה קבוצה של התורכמאן-נאוכיה על חומות עכו. אספקת הצידה (מירדה), שהגיעה באוניות לנמלה של עכו, איפשרה למושלה, בדר אלג'מאלי, להחזיק מעמד.⁵⁸ לתורכמאנים, בדומה לנוודים אחרים, לא היו אמצעים ויכולת לפרוץ חומותיהן של ערים נצורות. שיטתם לגרום לכניעתן היתה מצור, הרעבה, וניתוק הקשרים הכלכליים.⁵⁹

משכירי-חרב לגורם פוליטי-צבאי

התנהגותו של אתסו אבן אוק במהלך מתקפה זו של התורכמאן-נאוכיה אינה דומה להתנהגותו בפשיטה הקודמת (שנת 463 הג'). אז היתה מטרתו שלל רבו, וכתוצאה מכך נגרם נזק ליישובים, ואילו במתקפה השנייה מטרתו היתה כיבושה של ארץ-ישראל (פלסטין ואורדון) ודמשק. כאמור, נערכו בפקודתו שיפוצים ברמלה, והוא אף דאג להמשך עיבודם של מטעי הזיתים בקירבתה, שמחצית ההכנסה מהם נשלחה אל הסולטאן הסלג'וקי. לאחר מות אלפ-ארסלאן ביקש אתסו לשפר את יחסיו עם יורשו, מלכ-שאה,⁶⁰ ואכן לאחר שהצליח אתסו לשכנע את מושל ירושלים הפאטמי, שהיה ממוצא תורכי, למסור את העיר לידי ללא לחימה, שינה אתסו את קריאת הח'טבה בירושלים. שמו של הח'ליפה הפאטמי אלמסתנצר הושמט, ואת מקום הפאטמים (המצרים) תפסו העבאסים והסולטאן הסלג'וקי.⁶¹

מכאן שהיו שני כיבושים של ירושלים. האחד היה פשיטה גרידא, ואילו בשני הפכה ירושלים לכסיסו של אתסו. עדות לכך שירושלים נכבשה פעמיים מוצאים אנו בשירו של שלמה בן יוסף הכהן: '[61] וגם זכר עשותם עם אנשי הירושלמים [62] אשר הצרו להם שתי שנים שני פעמים'.⁶² כאן חל המפנה במעמדם של התורכמאן-נאוכיה. אתסו אבן אוק ואנשיו אשר באו לצור ועכו על-פי הזמנת כוחות מקומיים, דחקו מן הזירה הן את הברווים, יריביהם במאבק על מקורות המים ושרות המרעה, הן את הפאטמים (המצרים), להלכה אדוניה של הארץ. התורכמאן-נאוכיה היו מכונופיית שכירי-חרב לגורם פוליטי-צבאי אשר נאבק על השליטה בסוריה. נצחונותיהם הרחיבו את תחום הטריטוריה בה נקראה הח'טבה בשם הח'ליפה העבאסי והסולטאן הסלג'וקי וכירסמו בתחום השלטון הפאטמי. את העדרה של תגובה פאטמית לסכנה ניתן לתלות בהתמודדות הממושכת על השלטון בקהיר. היריבות הפנימית בחצר הפאטמית הסיטה את תשומת-הלב מהנעשה בסוריה. בדר

58 אבן שדאד (אלאעלאק, עמ' 173) טוען כי אתסו כבש את עכו בשנת 464, אך העיר שבה ונכבשה בידי בדר אלג'מאלי.

59 סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 157-158.

60 Cahen, *La Premiere Pénétration*, pp. 34-35

61 סבט אבן ג'וזי, שם, עמ' 169; מקריזי, אתעאט' ב, עמ' 310; אבן אלג'וזי, אלמנת'ס, חיידר אבאד 1359 הג', עמ' 284 [להלן: אבן אלג'וזי, אלמנת'ס]; אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 88. השאלה של היחסים בין הסלג'וקים והתורכמאנים לבין התורכים שבשירות [כלומר, ממלוכים תורכיים] נידונה אצל D. Ayalon, 'Aspects of the Mamluk Phenomenon', *Der Islam*, 53 (1976), pp. 209-212

62 Greenstone, *The Turkoman defeat*, p. 161. גם אבן שדאד (אלאעלאק, עמ' 199-200) מזכיר שני כיבושים, אך סדר הזמנים שלו שונה. השיר הנ"ל אומר בפשטות שירושלים נכבשה פעמיים תוך שנתיים. לדעתנו הכיבוש הראשון היה בשנת 463 הג' והשני בשנת 465 הג' (1071, 1073). ולא כפי שסוברים מ' גיל (לעיל, הערה 48, עמ' 43, טעיף ז) וגרינסטון (שם, עמ' 172, הערה 143).

אלג'מאלי העדיף להמתין, נשען על ביצוריהן של ערי החוף ונתיבי הים, וכך עברה ארץ-ישראל, להוציא ערים אחדות, לשלטון התורכמאן-נאווכיה.⁶³

התורכמאן-נאווכיה פעלו כמספר קבוצות. אתסו אבן אוק כבש את רמלה וירושלים. קרלו צר על עכו, ואל קבוצת התורכמאנים שלו נסחפתה קבוצה של בדווים משכט כלב. לאחר מותו, בהמשך המצור, ירש את מקומו קרוב-משפחה שבא לעכו מרמלה. לאחר יציאת בדר אלג'מאלי מעכו למצרים, בעיצומו של החורף (שנת 466 ה'ג'), חידשו התורכמאן-נאווכיה את המצור על עכו. מפקדם (אמיר אלתרמאן) היה אחד בשם שכלי.⁶⁴ סיוע מתוך העיר איפשר לשכלי לפרוץ לתוך עכו (רביע א 467 ה'ג', אוקטובר 1074), שהיתה אחד משני הבסיסים הפאטמיים הראשיים בארץ-ישראל (השני היה אשקלון). ובין תומותיה הניח בדר אלג'מאלי, קודם להפלתו למצרים, את רכושו ובני-ביתו. אחרי נפילת עכו פנה שכלי מזרחה וכבש את טבריה.⁶⁵ אותו חלק מארץ-ישראל שהיה בתחום אורדון נשלט כעת בידי שכלי; פלסטין היתה נתונה לשלטונו של אתסו.⁶⁶

אתסו, המתואר כמפקד קבוצות התורכמאנים בדרום-סוריה (צאחב אלקדס ואלרמלה, וכאנ מתקדמאן עלא ג'מיע אלתרכ ואלנאווכיה באלשאם), דרש משכלי להתחלק עמו בשלל כיבושיו, אך שכלי סירב. הוא חיזק עצמו בברית-נישואין עם מעלא בן חידרה בן מנזו, מושל דמשק, והתקשר עם קבוצת בדווים מבני כלב (כך! ולא כלאב) בהנהגת מסמאר בן סנאן, ששהו בעת ההיא בקירבת דמשק. בין שכלי לאתסו פרצה מלחמה, ובקרב שנערך באזור החוף הצפוני של ארץ-ישראל (אלסאחל) הוכה שכלי (אפריל-מאי 1075). בעוד שכלי חומק לטבריה, חידש אתסו את פשיטותיו על דמשק. העיר הראשית בדרום-סוריה היתה יעדו הבא של אתסו, בדרכו להקמת תחום-שלטון תורכמאני המכיר בריבונות הסולטאן הסלג'וקי.⁶⁷

תגובת הפאטמים היתה מצומצמת ביותר. חסאן אבן מסמאר אלכלבי כנה את קלעאת צרח'ד (היא סלכה המקראית),⁶⁸ אולי כתחליף לרב-עמון (עמאן) שנכבשה בידי התורכמאנים. כתובת ההקדשה ציינה את תמיכתו (עדת אמיר אלמאמנין) בח'ליפה הפאטמי אלמסתצר (שנת 466 ה'ג').⁶⁹ אמצעי שהבטיח להיות יעיל יותר היתה תמיכת הפאטמים בשכלי כנגד אתסו. כאן קיוו הפאטמים שמדיניות של תמרון התורכמאנים למאבק פנימי מתיש תפורר שורותיהם. לרוע-מזלם לא יצאו תכניותיהם אל הפועל. אתסו התחזק עד שהיה לאיום על בירתם.⁷⁰

שכלי כתב אל סלימאן אבן קתלמש (Kutalmish) וביקש את עזרתו: 'אתה נמנה על הסלג'וקים ועל בית המלוכה ולפיכך נציית לך ונהיה בשירותך, נוכה לכבוד ולפאר בזכותך. ואילו אתסו אינו נמנה

63 אבו אלמחאסן אבן תע'רי ברדי, אלנג'ום אלזאהרה פי מלוך מצר ואלקאהרה (מהדורת פופר), ב, ברקלי 1909, עמ' 246. יתר על כן, בחצר הפאטמית היו דמויות שגילו ענין בשיחוף-פעולה עם התורכמאנים. מקרזי, אתעאט', ב, עמ' 281, 283, 290, 309, 311, 317. רשיד אבן זביר, כתאב אלד'ח'א'יר, עמ' 197, סעיף 262.

64 לפי מקורות אחדים — Schekly; לפי אחרים — Shoeglue
65 ראה: י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, א, ירושלים 1971, עמ' 30. לפיו: 'שגלי ובעל בריתו ניסו עתה לכבוש את טבריה וליצור כעין נסיכות גלילית שטבריה תהיה מרכזה ועכו נמלה העיקרי'.

66 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 171; אבן שדאד, אלעלאק, עמ' 173-174 ('פסיר אתסו מנכלי (כך!) אלתרכי'); אבן מיסר, אח'באר, עמ' 23.

67 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 172, 173; אבן אלקלאנסי, עמ' 99; אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 99.
68 G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, Beirut 1965², p. 529, J. Sauvaget & L. Wiet (eds.), *R.Ch.E.A.*, VII (Cairo 1937), p. 191

69 אבן אלקלאנסי, עמ' 167, הערה 1; אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, עמ' 253.

70 Cahen, *La premiere pénétration*, pp. 35-36

תבליט סלג'וקי של שני חיילים,
מן המאה השלוש-עשרה

על בית המלוכה ואין אנו רוצים להלך בעקבותיו ולציית לו.⁷¹ בעוד אתסו — בעבר מורד בסולטאן הסלג'וקי — היה כעת נתין של הסולטאן מאלכ-שאה, הרי שסלימאן אבן קתלמש — אף הוא צאצא של הסלג'וק אבן דקאק — היה שרוי ביריבות עם בני-משפחתו באיראן ועיראק, והקים לעצמו ממלכה נפרדת באנטוליה. המאבק הפנימי בקרב התורכמאן-נאוכיה בארץ-ישראל קיבל אפוא פנים של סכסוך פנים-סלג'וקי. בסיוע התגבורת שנשלחה אליו על-ידי סלימאן אבן קתלמש מאנטוליה ובתמיכה פאטמית, ערך שכלי כוחותיו למלחמה בקרבת טבריה. אתסו בא מירושלים, לאחר נצחונו נבזזה טבריה כעונש ליושביה על תמיכתם בשכלי. בעוד עכו נשמטה מידי התורכמאן-נאוכיה ושבה לידי הפאטמים (יולי-אוגוסט 1075).⁷²

כניעת דמשק

לאחר שחזוק עצמו כתגבורת סלג'וקית ובקבוצת חיילים תורכיים (גולמאן) מצבא הסולטאן מלכ-שאה, התפנה אתסו להדק לחצו על דמשק. בהעדר אמצעים לפריצת חומות נקט אתסו בשיטה המקובלת על נוודים קלי-תנועה: 'סגר על דמשק והמשיך בהתקפות עליה ועל הכפרים שבתחומה (אעמאל). הוא ניתק את אספקת הצידה לעיר. כל שנה כאביב, במטרה להגביר את הלחץ על דמשק, עלו עדריו לרעות בשדותיה'.⁷³ כד בכד המשיך אתסו כלחצו על ערים נוספות. מושל חלב שילם דמי-כופר. בדומה לכך עשו הקאדי אבן עמאר בטריפולי והקאדי אבן אבי עקיל בצור. הכופר נועד להבטיח את חופש התנועה היבשתי אל ערי הנמל ואת קשריהן עם העורף החקלאי.⁷⁴ הסדר אי-הלוחמה בין צור לתורכמאנים כלל את זכותם של האחרונים להיכנס לעיר ולעשות שימוש בשירותיה, ואילו הח'טבה הפאטמית בצור לא שונתה.⁷⁵ למרות השתפרות היחסים בין אתסו לסולטאן מלכ-שאה, העדיף זה למנות את אחיו, תאג' אלדולה תתש (תותוש),⁷⁶ למושל סוריה הסלג'וקית. אתסו נזעק וכתב לסולטאן הסלג'וקי: אני המשרת, המציית ובא הכוח באזורים אלו אשר כבשתי ככוחותי שלי מבלי שביקשתי ממך לשלוח אספקה ועזרה. אני מכיר בריבונות שלך. לא עיכבתי את העברת המיסים

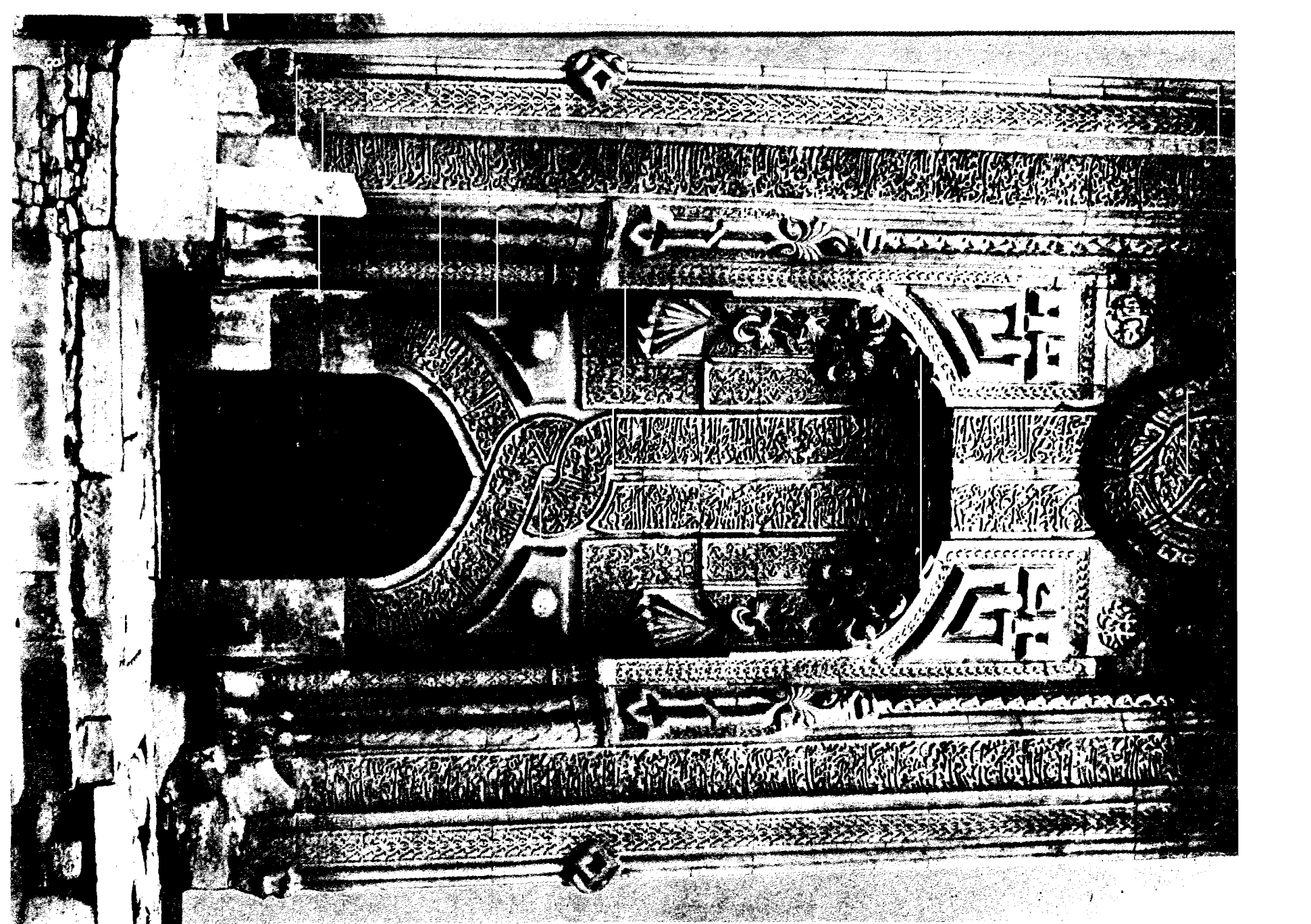
71 סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 174.

72 שם, עמ' 175. לפיו היה מושל עכו החדש, ג'והר אלמדני ואילו לפי אבן שדאד (אלאעלאק, עמ' 174) מינה בדר אלג'מאלי את אביו של שכלי (מנכלי?) למושל עכו.

73 אבן אלקלאנסי, עמ' 99.

74 סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 176, 178.

75 שם, עמ' 178; אבן אלקלאנסי, עמ' 112.
76 s.v. 'Tutush' E.I.¹

הסלג'וקים בארץ-ישראל (1071-1098)

שהוטלו עלי. והנה נודעה לי ההחלטה לשלוח את האמיר תאג' אלדולה תתש. אין שום סיבה לכך ולהרחקתי מן השירות וממקום תמיכתי כנגד אויבים ומתנגדים... והרי אני נמצא אל נוכח מצרים על כל אשר בה; ח'ליפה, וצבא, ואנשי מלחמה, שלטון וכספים. אין מנוס למתנגד להם אלא להיות בעצמו כמספרם ודומה להם בכל.⁷⁷

המשפט האחרון ניתן לפירוש כרמז מאיים. אם אתסו י'לחץ, הוא לא יהסס מלפנות למצרים.⁷⁸ הסולטאן הסלג'וקי חזר בו ושלח אל אתסו את סמלי השלטון הרשמיים.

הלחץ הממושך שהפעיל אתסו על דמשק, המחסור במזון ועליית מחיריו נשאו פרי. מושל העיר הפאטמי, מעלא אבן חידרה אבן מנזו, יצא את דמשק (ד'ו אלחג'ה 467 ג', יולי 1075) ועבר לבאניאס. משם עבר כעבור שבועות ספורים לצור. את מקומו כמושל דמשק מטעם הפאטמים ירש זין (או רזין) אלדולה אנתצאר אבן יחיא אלמצודי.⁷⁹ אך גם מושל זה לא האריך ימים. המתיחות הגואה בין חיל המצב הפאטמי בדמשק, שהורכב כרוכו מחיילים צפון-אפריקאים, לבין המליציות העירוניות (אחדות) הבשילה את פירות המצור הממושך. אתסו הופיע מתחת לחומות דמשק, וזין אלדולה אנתצאר הסכים לצאתה ולעבור לבאניאס (ד'ו אלקעדה, יולי 1076). הביטוי הרשמי לשלטון אתסו על דמשק היה שינוי הח'טבה מן הפאטמים לעבאסים ולסולטאן הסלג'וקי, והחלפת נוסח הקריאה לתפילה מעל צריחי המסגדים (אד'אן) משיעי לסוני. למרות שהבטיח את שמירת הביטחון והסדר בדמשק, לא מנע אתסו מאנשיו מלפגוע בתושביה, אך כעבור זמן-מה פעל אתסו לחידוש עבודת האדמה בסביבות דמשק ואספקת המזון לשווקיה. בדמשק, כמו בירושלים, הנתחה את אתסו, שהתהדר בתואר אלמלך אלמ'ע'ט'ים (המלך המפואר), המגמה לכוון לעצמו ממלכה המשתייכת לתחום העבאסי-סלג'וקי.⁸⁰ נסיונו של אתסו להיאחז בעמק האורנטס (אלעאצ'י) נכשל. חיל-משלוח תורכמאני ששיגר מושל חלב כנגד ג'אולי, אחיו של אתסו, הצליח לסלקו מרפניה.⁸¹

כשלון הפשיטה למצרים

זמן קצר לאחר-מכן יצא אתסו בראש צבאו למצרים. אפשר וזו היתה שיטתו להוכחת נאמנותו לסולטאן, או שמא חולשת הפאטמים עוררה תקוותו כי יעלה בידו לכבוש את בירתם ללא קושי (ספטמבר 1076). כמלא-מקומו בדמשק הותיר אתסו את בנו יחד עם קבוצת בדווים בני-שבט כלב בהנהגת מסמאר אבן סנאן. את נשותיו ורכושו השאיר אתסו בין חומותיה של מצודת העיר ירושלים. אתסו שהה זמן רב באזור החוף המצרי, וכך יכול היה בדר אלג'מאלי לשוב לקהיר ולהתכוון לקרב כנגד הצבא התורכמאני. הוא לא היסס אף לגייס עולי-רגל ששהו בקהיר בדרכם למכה, בנימוק שסילוק אתסו עדיף על החג'. בגידה של קבוצת חיילים בדווים ותורכמאנים בהנהגת בדר אבן חאזם אלכלבי אלטאי גרמה לתבוסת אתסו בשערי קהיר (22 ג'מאדא ב', 469 ג'; כ"ד שבט ד'תתל"ו; 21

77 סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 178-179.

78 על החשש של הוזהיר הסלג'וקי נט'אם אלמלך מעריקת אתסו ומעברו למחנה הפאטמי ראה: Cahen, La premiere pénétration, p. 37

79 שם, עמ' 179; אבן אלג'וזי, אלמנת'ים, ח, עמ' 297; אבן אלקלאנסי, עמ' 108; אבן עסאכר, חהד'יכ תאריח' דמשק (מהדורת בודאן), ג, דמשק 1329, עמ' 134.

80 אבן אלקלאנסי, עמ' 109; אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 100; סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 180; אבן מיסר, אח'באר, עמ' 24.

81 אבן אלעדיס, זכרת אלחלב, ב, עמ' 47.

ינואר 1077).⁸² עדות לקרב ולנצחון בדר אלג'מאלי מצויה בשיר השבח של שלמה בן יוסף הכהן:⁸³

[1] ה' ידין עמים ה' לאורך ימים / הוא דיין אלמנות והוא אבי יתומים / הראת נפלאות אל אשר עשה גם התמים / וגם הציל לבית עלי נאות קדר החמים / המלך הגדול אשר הגדיל תעלומים / אל מסתנצר באללה מעד הוא [א]בא תמים / יחי לעד ברוב הטוב וגם יהיה לקיומים / הכהן בן הכהנים הטהורים השלימים / וגם בניו הכמיהים לכהונה בני אומים / וגם עבדיו האוהבים בנפשותם ללחומים / [11] ובראשם קצין צבאות יחייהו דר מעונים אשר הוא ראש לכל ראשים בכל גוים וכל לאמים / אשר אורו כאור שמש לא יבוש כנכלמים.

המשכו של השיר מתאר את בואם של התורכמאנים למצרים:

[35] וגם פיתה ללב אויב להקריבו אל תחומים / ויעברו הנהרות וגם דרכו האגמים / ויהיו כאויבים כנוטרים ונוקמים / ונכנסו כמו שפריר בזו וגם שפוך דמים / וגם גלו העריות וגם פתחו האסמים / והם עם זר מתאכזר וגם נאזר בנרקמים / מחומשים משולשים וגם ראשים לאמים / וגם לוכשים קובעות / במ שחורים ואדומים / וגם קשת וגם כידון בנות אשפה בפנימים / ויצעקו כמו פילים וינהמו כבהמות ימים ... [60].

לאחר שדן בפעילותו של אתסו בירושלים, שב השיר ועוסק במצור שאתסו הטיל על קהיר:

[105] ובא הצר עלי מבצר בקול המולה וברעמים / כרוב מחולות ובדגלים כמו קרני הראימים / ונכנס אלי אוצר וגם פתח לסתומים / והלך צר לדמשק במזל רב וברננים / לכדה וגם ישבה בה כמות מאתים ימים / ודמו מלוך למו פסטאט ועיניהם נשתמים / ובא ורץ אל העיר המלוכה הסבוכה בעננים / הידועה כמו קאהרה לכל גוים וכל אמים / ... ונצחום עדת עלי עזורי נין זמזמים / וצעקו בני אברהם וישמעאל [אל] הרחומים ... [147] יום שני ארבע נשאר לחדש שבט ובשנים שנת דתחל"ז ליצירה ולחורבן משטימים / שלמה הוא הכהן בן יהוסף נין גאונים.

בקושי רב עלה בידי אתסו לנוס מגיא התבוסה ולשוב לדמשק. יושבי ערים אחדות בסוריה ניצלו את מפלתו ומרדו בו; כך היה בעזה ורמלה. הקאדי של ירושלים ותושבים נוספים התנפלו על רכושו ונשותיו של אתסו שהושארו במצודת העיר (מחראב דאוד). בדמשק (לשם הגיע ברג'ב 469; פברואר 1077) הצליח אתסו להתאושש ממפלתו ואף חיזק עצמו בתורכמאנים שהגיעו מאנטוליה. כך היה יכול לשוב ולהטיל מרותו על יושבי ארץ-ישראל.⁸⁴ חייליו התורכמאניים הענישו את יושבי ירושלים, ולאחר-מכן בא תורן של רמלה, עזה ויפו.⁸⁵ היתה זו פעולת-עונשין גרידא ואין היא משקפת את המדיניות הסלג'וקית כנגד האוכלוסיה העירונית שבתחום שלטונם,⁸⁶ אולם היא

82 אבן מיסר, אח'באר, עמ' 25; מקריזי, אתעאט', ב, עמ' 316-318; סכט אבן ג'ויז, מראת אלזמאן, עמ' 181-184. אבן קלאנסי, עמ' 109-112.

83 Greenstone, *The Turkoman defeat*, pp. 159 ff. השיר נכתב יומיים לאחר הניצחון הפאטימי בשערי קהיר. פסוקים 3-10 מתארים את הח'ליפה הפאטימי. פסוק 11 מתאר את אמיר אלג'יוש בדר אלג'מאלי.

84 סכט אבן ג'ויז, מראת אלזמאן, עמ' 183-185; אבן ש'אד, אלאעלאק, עמ' 200; אבן ח'לדון, כתאב אלעבר, ג, בירות [ללא תאריך], עמ' 473-474; ד, עמ' 65; אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 103-104.

85 לפיכך אין זה כלל אפשרי, כי שירו של שלמה בן יוסף הכהן מתאר את פעילותו של אתסו בירושלים בשנת 1077. כבר עמדנו על כך כי השיר נחתם ב-23 בינואר 1077, וראה: Greenston, *The Turkoman defeat*, p. 151. המתאר את התקפת אתסו, אך נכשל בזיהוי התאריכים (ראה לעיל, הערה 62).

86 אין כל עדות על פגיעה מכוונת של הסלג'וקים או התורכמאנים-נאוכים ביהודי ירושלים וערים אחרות בארץ-ישראל כפי שאין תימוכין להנחה על יחסם האלים במיוחד של התורכמאנים לנוצרים וראה: C. Cahen, 'An Introduction to the First Crusade', *Past and Present*, VI (1954), pp. 6-30.

פסל סלג'וקי של אריה, מן המאה השלוש-עשרה

מצטרפת לשורה ארוכה של מעשי איבה שבהם נפגעו הערים הסוריות באופן קשה. המלחמות, המרידות והפשיטות הקשו על עבודת האדמה, המסחר ואספקת המזון וגרמו לעוני, עליית מחירי המזון, רעב, מגפות ודלדול-אוכלוסין. 'הן אתה יודע' — אומר אחד מתושבי דמשק לאתסז — 'כי לא נשארו בעיר זו עשירית [מיושביה] מחמת הרעב, הדלות, העוני והחולשה הכללית'.⁸⁷

התקפת-הנגד הפאטמית

בעיני הפאטמים היו התנאים בשלים להתקפת-נגד. הראשונה (בשנת 470 הג') העלתה חרס. אולם השנייה (במחרם 472 הג', יולי 1079) אילצה את אתסז להזעיק לעזרתו את תאג' אלדולה תתש (תותוש). האמיר הסלג'וקי, אחיו של הסולטאן מלכ-שאה, ניצל את ההזדמנות שנקרתה לו, ובא לדמשק. כואו הרתיע את הצבא הפאטמי (המצרי) שנסוג חזרה לבסיסו, כך נקרתה לו הזדמנות להשתלט על טריטוריה, שבחלוקה הפנימית הסלג'וקית הובטחה לו שנים אחדות קודם-לכן. תותוש הוציא להורג את אתסז (אוקטובר 1079), לאחר כיבוש צידון בא לארץ-ישראל וכבש את ירושלים, רמלה ויפו.⁸⁸ נסיונות הפאטמים לשתף פעולה עם שבט בני-כלב כנגד תותוש נכשלו.⁸⁹

87 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 186-184, *History of the* (אבו אלפרג' אבן אלעבר) Bar Hebraeuse *World*, Oxford 1932, p. 226 [להלן: בר הבראוס].

88 אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 183 (רמלה), 201 (ירושלים), 255 (יפו); אבן אלקלאנסי, עמ' 112; אבן אלאח'יר, כאמל, י, עמ' 111; סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 197, 200, 201, 203; אבן מיסר, אח'באר, עמ' 26, 27; אבן ח'לכאן, ופיאת אלאעי'אן, בירות 1968, עמ' 295; אבן אלעסכאר, תאריח' דמשק (בעריכת ס' אלדהאן), דמשק 1963, עמ' 434-435; מקרייז, אחעאט', ב, עמ' 319-320. ישנם מקורות הקובעים את מאורעות שנה קודם לכן (דהיינו ספטמבר 1078).

89 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 207.

המאבקים בקרב התורכמאנים

השתלטותו של תותוש על סוריה מציינת שלב חדש בתולדות הסלג'וקים באזור. אמיר סלג'וקי שלט ישירות על טריטוריה בה פעלו בתריסר השנים הקודמות קבוצות התורכמאן-נאוכיה. אתסו ניסה לרסן את פעילותן של קבוצות אלו, אשר היוו איום מתמיד לסלג'וקים, שכן למרות הכרתן בסולטאן הסלג'וקי כאדונן, הרי היה חשש פן תנסנה לשוב ולמרוד. לכן ביכר מלכ־שאה כי אחיו, תאג' אלדולה תותוש, ישלוט על סוריה. לאחר מות אתסו היה דרום-סוריה לנחלת תותוש. אולם צפון-סוריה, שם עברה השושלת המדראסית מן העולם, נותרה זירה פתוחה לפעילות תורכמאנים ובדווים. על חלב השתלט מסלם אבן קורישי, בן שבט עקיל.⁹⁰ צור המשיכה להיות נשלטת בידי משפחת הקאדי אבן עקיל וטריפולי (טראבלוס אלשאם) נשלטה בידי משפחת בנו עמאר. תותוש חתר לחזק את הלגטימאציה של שלטונו, אפשר כי מסיבה זו הוא לא מנע פעילות של אנשי-דת מוסלמים בני המדיהב החנבלי כנגד האשערים.⁹¹ ייתכן והשבחים למדיניותו בכרוניקות המוסלמיות קשורים ליחסי הגומלין בין השלטון הסלג'וקי לבין אנשי הדת.⁹²

אף כי מסלם בן קורישי העקילי קיבל את עולו של הסולטאן הסלג'וקי,⁹³ לא מנע הדבר את הלחימה בינו לבין תותוש על השליטה במרכז-סוריה ואזור דמשק (אלשאם). שלטונו של מסלם בן קורישי בחלב איפשר לו לגייס בני-שבטים בדווים וכורדים מן הג'זירה ואף למנוע בואם של תורכמאנים למחנה תותוש.⁹⁴ אך עוצמת כל-אחד מן הצדדים הניצים היתה חלשה מכדי להכריע את המערכה במהירות. תותוש פעל באזור החוף, ככש את אנטרסוס ומסר אותה לידי אבן עמאר מטריפולי.⁹⁵ זה הצליח לכבוש עיר-נמל נוספת, את ג'בלה.⁹⁶ הכוחות המקומיים בעמק האור־נטס, ובראשם מושל חומס (חמץ) הפאטמי, ח'לף אבן מלאעב,⁹⁷ ביקשו את התערבות תותוש כנגד שאיפות ההתפשטות של מסלם בן קורישי. תותוש נענה ברצון, אך בעודו פועל באזור אנטיוכיה-חלב, הגיעו אליו ידיעות כי מסלם בן קורישי מתכוון לצור על דמשק. צעדו זה של מסלם זכה בתמיכת הפאטמים. אלה פרכו על כל יוזמה אשר תנתק את תותוש מהגוף הסלג'וקי הראשי ותכרסם בשטחיו. מסלם בן קורישי תקף בעמק האור־נטס והגיע עד צור,⁹⁸ אך קשיים בהם נתקל בג'זירה אילצוהו לצאת את סוריה. תותוש ניצל זאת וכבש את בעל-בכ (מאי 1083).⁹⁹

לפעולות אלו לא היתה השפעה על השלטון הפוליטי-צבאי בארץ-ישראל. המשא-ומתן בין תותוש לבדר אלג'מאלי נסתיים בלא כלום.¹⁰⁰ ירושלים נמסרה על-ידי תותוש לאחד המפקדים

90 אבן אלעדים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 67-73.

91 על פעילותו של אבו אלפרג' אלשיראזי באלשאם וירושלים ראה: אבן רג'ב, טבקאת אלחנאבלה, א, דמשק 1951, עמ' 85-92, מספר 28; אבו אלחסיין אבן אבי יעלא אבן אלפרא, טבקאת אלחנאבלה, ב, קהיר 1952, עמ' 248, מספר 685; מגייר אלדין אלחנבלי, אלאנס אלג'ליל בתאריך אלקדס ואלח'ליל, א, עמאן 1973, עמ' 297.

92 אבן אלקלאנסי, עמ' 112.

93 אבן אלעדים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 75.

94 סבט אבן ג'וי, מראת אלזמאן, עמ' 208.

95 אבן אלקלאנסי, עמ' 115; אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 121.

96 סבט אבן ג'וי, מראת אלזמאן, עמ' 208.

97 אבן אלעדים, בעיית אלטלב, עמ' 124-132.

98 סבט אבן ג'וי, מראת אלזמאן, עמ' 215.

99 אבן אלקלאנסי, עמ' 114-116; סבט אבן ג'וי, מראת אלזמאן, עמ' 215-222; אבן אלעדים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 78-82; אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 127; אבו אלמחאסן, נגים, ב, עמ' 272.

100 אבו אלמחאסן, נגים, ב, עמ' 272; סבט אבן ג'וי, מראת אלזמאן, עמ' 224, 235-236.

תבליט סלג'יקי של אשה המונגת בקתרוס, מן המאה השליש-עשורה

התורכמאנים, ארתק-בכ,¹⁰¹ לשמש כנחלתו (אקטאע) יחד עם צרח'ד.¹⁰² העיר צור השכילה לשמור על עצמאותה. חיפה היתה, כנראה, כידי מושל פאטמי.¹⁰³ ככך יש משום הסבר לפעולותיו של הגאון אליהו הכהן. בתחילה 'אסף את כל ישראל במדינת צור ואת כל הגליל ויסמוך אותנו ברשות כל [סוכות 1081], ולאחר-מכן 'הלך לחיפה לקדש את השנה ויחדש את הגאונות ואת הסמיכה בחיפה [סוכות 1083],¹⁰⁴

ככלל טרח תותוש, למרות המלחמות, לשמור על הסדר הציבורי והביטחון בדרכים. כאשר אחד ממפקדי קבוצות התורכמאן-נאווכיה שצירף מלכ-שאה אל תותוש, התרחק מן הצבא והחל לפגוע בסוחרים ובשדות, מבעל-בכ צפונה לאורך האורנטס, מיהר תותוש בעקבותיו במטרה לעצור את ההרס,¹⁰⁵ כתוצאה ממדיניותו, שאליה נילוו צעדים מינהליים (ביטול המכס),¹⁰⁶ נשתרר ביטחון יחסי בדרכי הסחר: 'בשנה זו היו ביטחון ומחירים נמוכים שלא היו כדוגמתם. שיירות המסחר נסעו מנהר הג'יחון לסוריה וליס-התיכון עמוסות ברכוש רב וחפצים, ללא משמר וללא ליווי, בקבוצות גדולות ובודדים ומבלי לשלם מיסי מעבר.'¹⁰⁷ כנראה שלתנאים אלו היתה השפעה על אפשרויות התנועה של יהודי ארץ-ישראל. כך, למשל, התאפשרה קבורתו של הגאון אליהו הכהן: 'ונאסף בשנה השניה לדבר הזה לגן עדן בחודש כסליו בשנה אשצ"ה בצור וישאוהו כל ישראל במסע הכתף ולא על הסוסים מהלך שלושת ימים להר הגליל לדלתון ויקבר בראש ההר אצל ר' יוסי הגלילי';¹⁰⁸ ור' סעדיה חבר היה יכול להלך מאשקלון לחברון.¹⁰⁹

המאבקים בקרב התורכמאנים והערעור על בכורתו של הסולטאן הסלג'וקי איפשרו לפאטמים לשוב ולהתערב בסוריה. למרות הכיבוש התורכמאני והסלג'וקי לא נשתנה המצב בסוריה באורח יסודי. ההתרוצצות בה נטלו חלק כוחות מקומיים ומוקד-כוח חיצוניים נמשכה. ההיסטוריה של סוריה, בין נפילת האחשידים וכואם של הצלבנים, היא בעיקרה תהליך של מלחמות ומרידות שהתורכמאנים והסלג'וקים השתלבו בתוכם. ארתק-בכ תיכנן עם מסלם אבן קורישי ובסיוע פאטימי לכונן טריטוריה עצמאית נפרדת מתחום הסולטאן הסלג'וקי. אבל מותו של מסלם בן קורישי ונצחוננו של תותוש על סלימאן אבן קתלמש הביאו את הסולטאן מלכ-שאה לסוריה (רביעי ב 479 הג'). סוריה חולקה מחדש על-ידי מלכ-שאה. ירושלים ורמלה נשלטו על-ידי ארתק-בכ ודמשק — על-ידי תותוש. השניים הפגינו את נאמנותם לסלג'וקים,¹¹⁰ ומעשי האיבה ביניהם לבין הפאטמים (המצרים)

101 מייסד השושלת התורכמנית החשובה ששלטה בג'זירה. בניגוד לסלג'וקים שנמנו על שבט הקיניק, היה ארתק בן שבט דוגר.

102 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 213; אבו אלמחאסן, נג'וס, ב, עמ' 271.

103 מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 51.

104 שם, עמ' 85, שורות 16-20.

105 אבן אלעדים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 56, 65-67.

106 אבן אלקלאנסי, עמ' 118.

107 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 226.

108 מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל הערה 43), עמ' 50, סעיף טז; עמ' 52, סעיף יח; עמ' 86, שורות 22-26. על קברו, ראה: מ' איש שלום, קברי אבות, ירושלים 1948, עמ' 157.

109 'אליאש, ידיעות על ארץ ישראל במאה הי"א, ספונות, ב (תשי"ח), עמ' ז-ה, יח; 'י ברסלבי, למינויו של ר' אביתר כגאון בחיי אביו ומערת המכפלה לאור תעודה חדשה מן הגניזה, ארץ ישראל, ה (ספר בנימין מזר) ירושלים תשי"ט, עמ' 220-223.

110 סבט אבן ג'וחי, מראת אלזמאן, עמ' 235-236, 239-240, 243-244; בר הבראוס, עמ' 231; אבן אלקלאנסי, עמ' 119.

נתחדשו. ואילו בדר אלג'מאלי, אשר ניסה לכבוש את דמשק (יוני-יולי 1085) ללא הצלחה,¹¹¹ השכיל להיאחז מחדש באזור החוף (סאחל).¹¹²

חלוקת סוריה וחידוש האחיזה הפאטמית בארץ-ישראל

הפאטמים חתרו בעקביות, תוך ניצול היריבות הפנים-סלג'וקית, לשוב למעמדם בארץ-ישראל ורצועת החוף, משם נדחקו על-ידי התורכמאנים. העקביות וההתמדה שגילו בעניין זה בדר אלג'מאלי ולאחריו בנו, שאהינ-שאה אלאפצל, הניעו היסטוריונים ערביים בימי-הביניים להאשימם בשיתוף-פעולה עם הצלבנים.¹¹³ לרשות תותוש לא עמדו די חיילים כדי להילחם בפאטמים, והוא נאלץ לבקש עזרה מאחיו הסולטאן ומן הסלג'וקים של חלב. אמנם בתחילה עלה בידו לכבוש את ביירות, צור וצידון,¹¹⁴ אך במהרה עברו ערים אלו יחד עם ג'ביל, עכו ורמלה לידי הפאטמים (בשנת 1089).¹¹⁵ פיצוי-מה מצא תותוש בסילוק מושל חומס (חמצ) הפאטמי, ח'לף אבן מלאעב, מבעל-בכ, שכן השליטה על עיירה זו היתה חשובה להגנה על דמשק מהתקפות מכיוון כקעת-הלכנון.¹¹⁶ לכיבושים הפאטמיים היתה השפעה על סמכותו של ראש הגולה, דוד בן דניאל בן עזריה:¹¹⁷

וישלח לאשקלון וקיסרין וחיפה וימה במו שליחים פוזזים ומשולחים זכים ומצורעים ונאלחים וכן בכירותה וגביל שלח להם סוכנים ויבקיעם אליו וישם עליהם מס ויכבד עולם כוכד גדול אשר לא היה מעולם ותפתח צור וישלח ידו לנגוע בה וידחה את ראש הישיבה ממנה.¹¹⁸

מרידת הנציב הפאטמי בצור נסתיימה בכיבוש פאטמי נוסף (יוני 1093),¹¹⁹ שכן בהעדר תמיכה עירונית לא התקשה הצבא העולה ממצרים להבקיע את חומות צור. התבססותם של הפאטמים בארץ-ישראל החריפה את היריבות בקרב יהודי הממלכה הפאטמית שנחלקו בין אביתר הכהן בן אליהו גאון לבין דוד בן דניאל בן עזריה.¹²⁰ וכך היה יכול אברהם בן נתן (בלשון מגילת אביתר: 'אבירים הסוכן בן דתן') להודיע לקהל צור בערב ראש-השנה (ספטמבר 1093) על מינוי דוד בן דניאל לראש-גולה.¹²¹ כעקבות השלטון באזור החוף (סואחל) נמנע מעולי-רגל ביוזמים ופרנקים מלהגיע לירושלים.¹²²

111 אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 145.

112 סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 244.

113 אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 273.

114 סבט אבן אלג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 244; אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, עמ' 281; אלעט'מי, עמ' 367.

115 מקריזי, אחעאט', ב, עמ' 326; אבן מיסר, אח'באר, עמ' 28; אבן אלקלאנסי, עמ' 120; אלעט'מי, עמ' 368; אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 176; אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, עמ' 284; אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 165-166 (צור), 174 (עכו), 183 (רמלה).

116 אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, עמ' 285.

117 מ' כהן, 'דוד בן דניאל בן עזריה', מ"ע פרידמן (עורך), תעודה א, חקרי גניזת קהיר, תל-אביב תש"ס, עמ' 139-148.

118 מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 88, שורות 18-21.

119 אלעט'מי, עמ' 369; אבן אלקלאנסי, עמ' 124; אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 223; אבו אלמחאסן, נג'ום, ב, עמ' 293; אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 166.

120 על יריבות זאת עמד בהרחבה מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 52-66.

121 מ' גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 89, שורות 1-3.

122 אלעט'מי, עמ' 369.

לאחר מות תותוש, במהלך מלחמה פנים-סלג'וקית על ירושת הסולטאן, נחלקה סוריה בין בניו; רצ'נאן בחלב ודקאק בדמשק. ירושלים היתה בידי אילגאזי בן ארתק-ככ, ואילו אחיו, סכמאן, היה במחנה רצ'נאן בצפון-סוריה.¹²³ המלחמה בין הסלג'וקים איפשרה לפאטמים להרחיב את אחיזתם בארץ-ישראל. הפאטמים היו נכונים לסייע לרצ'נאן במאבקו נגד אחיו, דקאק. בתמורה הסכים רצ'נאן לקרוא את הח'טבה בשם הח'ליפה אלמסתעלי.¹²⁴ תוך כדי הלחימה הפנימית השתלט סכמאן בן ארתק-ככ על ירושלים.¹²⁵ הפאטמים אשר צפו על מלחמות אלו מאזור החוף (צור נכבשה בידיהם בספטמבר 1097),¹²⁶ תקפו בהצלחה את ירושלים וכבשוה מידי בניו של ארתק-ככ (ספטמבר 1098).¹²⁷ לאחר שהות קצרה באשקלון שב הצבא הפאטמי לקהיר.¹²⁸ אך כיבושים אלה לא ארכו זמן רב, שכן בעוד הפאטמים והסלג'וקים מתגוששים על אדמת ארץ-ישראל, עשו הצלבנים את דרכם לארץ-ישראל ומרביתה נפלה לידיהם.

השפעת הפעילות התורכמאנית והסלג'וקית בארץ-ישראל

מה היו תוצאותיה של פעילות התורכמאנים והסלג'וקים בארץ-ישראל?¹²⁹ דומה כי יש להבחין בשתי תקופות. הראשונה, בשעת פריצת התורכמאן-נאוכיה, היתה תקופה של הרס. ערים נבזזו ועדרי התורכמאנים-נאוכיה רעו כשדות המעובדים. אולם עם התבססות התורכמאנים וסיפוחה של ארץ-ישראל לטריטוריה הסלג'וקית השתנתה התמונה. אתסו ותותוש דאגו לחידוש הפעילות הכלכלית והחקלאית, ולו רק מן הטעם הפשוט שהכנסותיו של שלטון-קבע הינן פועל-יוצא של הפעילות הכלכלית המתנהלת על-ידי האוכלוסיה הנשלטת. יתר על כן, ההרס שגרמו עדרי התורכמאנים-נאוכיה והמלחמות המצומצמות אך הרבות שידעה ארץ-ישראל באותן שנים לא היו גורמים חדשים בקורותיה, לפחות מאז בואם של הפאטמים. שכן במשך כל שנות שלטונם על סוריה נאלצו הפאטמים להיאבק ביושביה העירוניים והבדווים באין-ספור של מלחמות. מכאן שבבואם של התורכמאנים, אם נתעלם מן ההיבט האתני, לא היה משום שינוי קיצוני לגבי האזור. מאחר ושהותם בארץ-ישראל היתה קצרת-ימים ומספרם היה מצומצם, הם לא הטביעו עליה את חותמם, ותוצאות פעילותם לא השפיעו על יהודי ארץ-ישראל יותר מאשר על אחרים. כאשר לטענה כי כיבוש ירושלים על ידי אתסו אבן אוק גרם להעתקת ישיבת ארץ-ישראל מירושלים

123 אבן אלערים, בעיית אלטלב, עמ' 138-151.

124 אבן אלקלאנסי, עמ' 133; אבל אלערים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 124-129.

125 אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 269-270; אבן מיסר, אח'באר, עמ' 37-38.

126 אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 264.

127 אבן אלאת'יר, כאמל, י, עמ' 277, 283-287; אבן אלערים, זכרת אלחלב, ב, עמ' 124.

128 אבן מיסר, אח'באר, עמ' 38; אבן אלקלאנסי, עמ' 134-135; אבן שדאד, אלאעלאק, עמ' 201; מקריד, אחעט', ג,

עמ' 22.

129 שאלת השפעותיה של חדירת התורכמאנים (12) והתיישבותם במערב-אסיה נדונה בשני מאמרים, המציינים את תרומתם החיונית של הנומדים התורכמאניים לחיי החקלאות וכלכלת האזור: C. Cahen, 'Nomades et Sedentaires dans le Monde Musulman'; A.K.S. Lambton, 'Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia', D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation*, Oxford 1973, pp. 93-104, 105-122. ביקורתו של א' אשתור, המזרח החדש, כד (1974), עמ' 201.

לצור,¹³⁰ הרי שדחייתה מתבקשת מן הדברים שנאמרו לעיל. אין כל עדות להנחה כי כתוצאה מן הפעילות הסלג'וקית נשתררה מידה כה רבה של אי-ביטחון, עד שהגאון נאלץ להמלט על נפשו מתחום שלטונם, כפי שאין סיוע להשערה על העברת ספר התורה 'כתר ארם צובה' מירושלים.¹³¹ יתר על כן, המקורות מעידים כי לאחר התבססותם הנהיגו הסלג'וקים מדיניות שנועדה להבטיח את בטחון הערים והדרכים ואת תמיכתם של התושבים בשלטונם.¹³² כך יכול היה יסוע, מטרזן העיר נציבין,¹³³ לבוא לדמשק. אבו חאמד אלגזאלי, אחד מגדולי החיאולוגים המוסלמים בא להתבודד בירושלים ואין עדות כי חשש לבטחונו הפיסי.¹³⁴ חכמי הלכה מוסלמים מפורסמים פחות לא הפסיקו מלנדוד בין ערי סוריה ואף לשהות בירושלים.¹³⁵

אך נשוב להצגת נימוקינו לדחיית הטענה כי השפעת הנוכחות התורכמאנית-נאווכיה או הסלג'וקית היתה מכרעת על גורל ישיבת ארץ-ישראל בירושלים:

א. אין עוררין על כך כי קהילת יהודים, רבנים וקראים המשיכה להתגורר בירושלים עד הכיבוש הצלבני. כמורכב התקיימה קהילה בחברון.

ב. מצוי שטר הנוגע לתביעת מזונות שעליו חתמו בירושלים הגאון אליהו הכהן ובנו אביתר (תמוז ד' תתל"א, זאת אומרת מאי או יוני 1071).¹³⁶

ג. בנוסף לכך נשתמר כנגיזה קטע קטן ובו ציון הבעלים: 'נעתק לאביתר הכהן שנת ד' תתל"ב בירושלים'.¹³⁷ מכאן שבשנת 1072 עדיין שכנה ישיבת ארץ-ישראל בירושלים וטרם עקרה לצור.

ד. העדות הראשונה להימצאותה של ישיבת ארץ-ישראל בצור נמצאת בכתובה שנערכה בעיר צור ביום ז' באלול ד' תתל"ט (8 באוגוסט 1079),¹³⁸ דהיינו זמן רב לאחר שאתסו שיפץ את חומות רמלה והשתלט, ללא קרב, על ירושלים. דומה כי את הסיבה למעבר הישיבה מירושלים לצור יש לחפש בתנאים הכלכליים העדיפים של עיר נמל כצור, או במערכת היחסים בתוך הקהילה היהודית בתחום

130 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז, עמ' פג.

131 'בשנת 1071 שרדו הסלג'וקים את ירושלים והכתר (כלומר ספר התורה) הובא בידי השודדים למצרים'. י' בן-צבני, 'כתר התורה של בן אשר', ח' רבין (עורך), מחקרי כתר ארם צובה, א, ירושלים תש"ך, עמ' 7 והערה 8, שם. (ברצוני להודות לפרופ' נ' אלוני על שהיפנה את תשומת-ליבי לעניין זה).

132 אבן אלערים, בעיית אלטלב פי תאריח' חלב (מהדורת עלי סוס), אנקרה 1976, עמ' 25; סבט אבן ג'וזי, מראת אלזמאן, עמ' 144.

133 אלעט"מי, עמ' 361.

134 על שהותו בירושלים ראה באוטוביוגרפיה שלו: הפרדה מן התעיה והטעות והמוביל אל בעל העוז והמלכות, תרגמה לעברית חוה לצרוס יפה, תל אביב תשכ"ה, עמ' 58. אישיות דתית מפורסמת נוספת שעשתה דרכה ממרחקים לירושלים היה אבו בכר אבן אלעריב אשר יצא מספרד לבקר במזרח בשנת 485 הג'. אבן אלעריב שהה בירושלים ובדמשק, שם פגש את אבו אלפתח נצר אלמקריסי, בטרם יצא חזרה מערבה בשנת 491 הג'. אין כל עדות למכשולים סלג'וקיים בדרכו. אלמקרי, נפח אלטיב, ב, ביירות 1968, עמ' 28, 38-39, 42.

135 על חכמי הלכה שפעלו בירושלים ערב הכיבוש הצלבני ראה אצל מג'יר אלדין, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, א, רבת-עמון 1973, עמ' 297-300. הבולט שבהם היה אבו אלפתח נצר אבן אברהים. איש זה נרד בין ערי סוריה. הוא שהה זמן-מה בירושלים ועזה בטרם השתקע בצור, משם עבר כעבור עשר שנים לדמשק. בעת מגוריו בדמשק היתה פרנסתו על הכנסות מתנוכתה של חלקת אדמה שלו בשכם, שכן הוא נמנע באופן שיטתי מלקבל כספים מאנשי השלטון ובכלל זה מתווש. סבכי, טבקאת אלשאפעיה, ד, עמ' 28.

136 על שטר זה ראה: י' מאן (לעיל, הערה 45), עמ' 289. וכן גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 42. פסקה ה' והערה 7.

137 מ' בית אריה, 'כתבי יד עבריים שהועתקו בירושלים', כ"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים, ירושלים תשל"ט, עמ' 253-254, מספר 5. וכן גיל, מגילת אביתר (לעיל, הערה 43), עמ' 43 הערה 9.

138 ד' פלך, 'שטר פרנא', דיני ישראל, ב (תשל"א), עמ' 179-182, *M.A. Fridman, Proceeding of the American Academy For Jewish Research, New York 1969, pp. 50-51*

השלטון הפאטמי. מכל מקום שתי השערות אלו נראות מבטיחות יותר מאשר דימויים של התורכיים בעיני המחקר במאה העשרים.

שאלה נוספת היא, מדוע באו התורכמאנים לארץ-ישראל, אזור דל אשר שדות המרעה המועטים שבו היו בעת ההיא תחת שלטון הברווים. ככלל, לא העמיקו הנוודים חדרו לתוך ארץ המזרע ללא גורם מקומי המסייע בידיהם במהלך פשיטתם. ואכן הארון אבן ח'אן ואתסו הוזמנו לצור ועכו בידי מושליהן. הלחץ התורכמאני להתפשט היה קיים ממילא. השלטון הפוליטי-צבאי, שכנגדו או בשיתוף-פעולה עמו פעלו התורכמאנים, קבע את האזורים שאליהם הגיעו ואת טיבן של קבוצותיהם. התפוררות השלטון המרכזי בסוריה מנעה אפשרות קיומו של כוח צבאי יעיל שיעצור בעד שבטים תורכמאניים לחדור לתוכה. המספר המועט של שבטים תורכמאניים שהגיעו לארץ-ישראל הינו תוצאה של צרכים פוליטיים מקומיים שגרמו לגיוס התורכמאנים לשירות באזורים מרוחקים מגוף התורכמאנים העיקרי.

בעיני הסולטאן הסלג'וקי היה לארץ-ישראל ערך שולי בלבד. לאחר שתכניחו של אלפ ארסלאן לכבוש את מצרים הומרה במאמץ סלג'וקי כנגד הביזנטים, הפכה ארץ-ישראל מגשר פוטנציאלי למעבר צבא סלג'וקי לאזור-חיץ ובלימה בין הסלג'וקים לפאטמים.

תמורות פוליטיות והשלכותיהן כגורמים בייסוד אוקאף בירושלים של סוף המאה הי"ח*

עודד פרי

א

הקדשת וקף (בריבוי: אַן־קאָף) על־פי דיני האיסלאם התבטאה במתן מעמד משפטי חדש בעל תוכן דתי לנכס מסוים — בדרך־כלל דלא־ניידי — אשר נחשב עד לאותה פעולה רכוש בבעלות פרטית. נכס שהוקדש כוקף חדל להיות בבעלות רגילה ולא ניתן היה להפעיל לגביו שום טראנסאקציה רגילה. לא היה ניתן לרכוש נכס זה, למוכרו, להורישו או לתת אותו במתנה. פירותיו הוקדשו באופן מתמיד (מאבד) למען מטרה או מספר מטרות שצוינו על־ידי הואקף, מייסד הוקף. לגבי המטרות, נקבע בהלכה שהן צריכות להיות ליגאליות, רציפות וקשורות ב'מעשה שיש בו כדי לרצות את האל' (קֶרְבָּה)!

הביטויים ההלכתיים לא היו המאפיינים היחידים של מעשה ההקדשה. ביסודו של דבר היה הוקף מניפולאציה מיוחדת של רכוש, שנעשתה על־פירוב תוך זיקה והתאמה לתנאים ולסדרים החברתיים, הכלכליים ואולי אף הפוליטיים של הסביבה שבה רווח נוהג זה. לכן, מעניינת יותר השאלה, מדוע בכלל ייסדו אנשים אוקאף, שכן בתשובה עליה טמון, להלכה, אחד המפתחות העיקריים להבנת אופיו של מוסד הוקף ולחקר זיקתו לתנאים של החברה אשר קיימה אותו בתוכה. מטבע הדברים, התשובה על שאלה זו תסתמך על עדויות נסיבתיות בלבד. טרם נתקלנו בשטר־הקדש בו מפרט המקדיש במפורש — מעבר להצהרותיו הדתיות הרגילות — מה היו הגורמים ה'ארציים' יותר אשר הניעוהו להקדיש את רכושו כוקף. על־כן לא נותר אלא לבדוק מה היו הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות אשר שררו בעת (או בטרם) הקדשתו של נכס כלשהו כוקף, ולנסות להעריך אם ובאיזו מידה הן השפיעו על ייסודו.

מאמר זה ינסה לבחון האם וכיצד השפיעו התמורות שחלו במצבה הפוליטי של ירושלים בסוף המאה השמונה־עשרה על ייסוד האוקאף בה. ההנחה העומדת למבחן היא, שאם אמנם הוקדשו האוקאף האלה מתוך זיקה כלשהי לתנאים הפוליטיים אשר היו קיימים בירושלים וסביבותיה בעת ההיא, כי אז ניתן לצפות שהתמורות אשר חלו בהם תבואנה לידי ביטוי גם בהשתנות שיעורי הקדשותיהם של אותם אוקאף. על שינויים אלה עשויים, מן הסתם, להשפיע גורמים כבדי־משקל, כגון חוסר־יציבות פוליטית, שלטון מרכזי מעורער, מלחמות, איומים מצד אויב חיצוני וכד'.

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שנכתבה בהדרכת פרופ' ג' בר במסגרת לימודי המוסמך בחוג להיסטוריה של ארצות האיסלאם באוניברסיטה העברית, ירושלים. תודתי נתונה לפרופ' א' כהן ולד"ר י' ברטל שקראו את העבודה והעירו את הערותיהם.

1 סיכום תמציתי אודות הוקף, היבטיו ההלכתיים והתפתחותו ההיסטורית, ראה W. Heffening, 'Wakf', IV, *Encyclopedia of Islam* [EI], IV (1932), pp. 1096-1103 [להלן: EI].

שטר הוקף של עבדאללה אפנדי אל-דאודי אל-דנף (סגל 255, עמ' 120-122) – אחד משבעים ושלושה האוקאף אשר הוקדשו בירושלים בין השנים 1773-1799

השאלה הנשאלת היא, באיזו מידה יכולים שיעורי הקדשות האוקאף לשמש נתון בעזרתו ניתן להעריך את השפעותיהם של גורמים כאלה במקום קבוע ובפרקי-זמן משתנים.

ב

את תולדותיה של ירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה אין לנתק מההקשר הרחב יותר של ההתפתחויות ההיסטוריות שחלו בארץ-ישראל ומחוצה לה בתקופה הנדונה. התפתחויות אלו עמדו בסימן שקיעתה הנמשכת של האימפריה העות'מאנית והתערערות מוסדותיה. תופעה זו התבטאה, בין היתר, בהתרופפות מסגרותיו של השלטון המרכזי ועליית כוחם של שליטים ותקיפים מקומיים, אשר התבססו בפרובינציות השונות על חשבונו. בגלל חולשתה, נטתה הממשלה המרכזית בקושטא להכיר בשליטים מקומיים שונים כמושלים חוקיים באזוריהם, ובלבד שיביעו נאמנותם לשלטון העות'מאני ויעלו מס שנתי לאוצר המדינה. אולם בדרך-כלל התעצמו שליטים אלה יתר על המידה, עד שהיו לאיום ממשי על השלטון העות'מאני ורשויותיו. פעילותם הפכה מרדנית גלויה, ועל השלטון המרכזי עברו זמנים קשים בנסיונות שונים להביא לחיסולם. על רקע זה עלה בידינו של

2 סקירה ממצה ומפורטת על ארץ-ישראל במאה השמונה-עשרה, ראה: A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973 [להלן: כהן, ארץ-ישראל במאה הי"ח].

דאהר אל-עמר, בן למשפחת זידאן הבדווית אשר שכנה באזור טבריה-צפת, לעלות ממעמד של חוכר-מסים (מִלְתָּזִם) מקומי, ולהגיע במהלך הרבע השני של המאה השמונה-עשרה לשליטה אוטונומית על הגליל כולו. משם החל בהתפשטותו לעבר חלקיה האחרים של ארץ-ישראל, כאשר בשיא כוחו, בשנים 1772-1773, נותר רק גב-ההר מחוץ להישג ידו. בשלב זה כבר היתה מרידתו של דאהר בשלטון העות'מאני גלויה, והוא אף נסתייע במורד אחר במלכות — שליט מצרים, הממלוך עלי ביי, אשר ניצל הזדמנות זו כדי לפלוש עם צבאותיו לארץ-ישראל. רק בשנת 1775, לאחר מאמצים שנמשכו לסירוגין לאורך כל תקופת שלטונו, הצליחו העות'מאנים לחסל את דאהר ולמגר את כוחו. ואולם החלל הפוליטי שנוצר בעקבות הסתלקותו, התמלא מייד על-ידי אחד ג'זאר פאשא, קצין עות'מאני שאפתן, אשר הצטיין במסע חיסולו של דאהר והתמנה, בתמורה לכך, למשרת הואלי (מושל הפלך) של צידון. ג'זאר התבסס בנלאית צידון ואף זכה לצרף מדי פעם גם את הולאיתים של טריפולי ודמשק לתחומי שלטונו. על אף שג'זאר, בניגוד לדאהר, צמח משורות הצבא והמנהל העות'מאניים ואת שליטתו באזורים הנזכרים קיבל באמצעות מינוי רשמי מאת הממשל העות'מאני בקושטא, ככל-זאת גברו שם החששות מפני כוחו העולה. לחששות אלה היה בסיס, שכן ג'זאר אשר החליט להתבצר בעכו דווקא, בנה לו עוצמה פוליטית אוטונומית ונושאת את עצמה מבחינה כלכלית וצבאית במידה שהיה בה כדי לסכן את השלטון העות'מאני המרכזי. ברם, יש לזכור כי עוצמה זו כלמה ב-1799 את התקדמות צבא הפלישה של נפוליאון בונאפרט בארץ-ישראל ואילצתו לסגת חזרה למצרים.

כיצד, אם-כן, השפיעו ההתפתחויות הפוליטיות שתוארו לעיל על שיעורי הקדשות האן קאף בירושלים? התשובה שמאמר זה מנסה לתת על שאלה זו מבוססת על נתוני ההקדשות של שבעים ושלושה אוקאף חדשים, אשר נרשמו בפנקסי הסג'ל של בית-הדין השרעי בירושלים, בפרק זמן רצוף של עשרים ושבע שנים שחלפו בין התאריכים; ג'מאדא אל-אולא, 1187-צפר, 1214 (יולי 1773-יולי 1799).³

לא לחינם נבחר פרק-זמן זה. משני עבריו תוחמים אותו מאורעות היסטוריים חריגים, אשר הטביעו את חותמם, בתוצאותיהם ההרסניות ובעוצמתם, על ארץ-ישראל ויושביה, בעיקר בחלקיה הדרומיים ובמרכזה.

ראשיתה של התקופה היא בעיצומן של הפלישות הממלוכיות ממצרים לחלקיה הדרומיים של ארץ-ישראל, בהנהגת עלי ביי ומחמד ביי אבו אל-ד'הב. פלישות אלו השתלבו, כזכור, עם פעילותו המרדנית של דאהר אל-עמר נגד 'השער העליון', שהגיעה אז לשיאה עם השתלטותו עקובת הדמים על יפו וסביבתה והמצור שהטיל על ירושלים כהכנה לקראת כיבושה. סדרי החיים השתבשו בחבל-ארץ זה לחלוטין, ולא ייקשה לתאר את מצוקתם של תושבי ירושלים בתוך כך. שנים אלו, שהיו בהן פלישות, מאבקי-כוח וקרבות בין שליטים מקומיים ופרובינציאליים מתמרדים ואף מצור, באו על סיומן רק ביולי 1775, עת חוסל דאהר, הגייסות הממלוכיים שבו מצרימה והחיים החלו לחזור למסלולם התקין.

אחריה של התקופה, אף היא כפלישה ממצרים, אך הפעם של גורם זר ומאיים במיוחד — נפוליאון בונאפרט. ממסמכים שונים העוסקים בפרשה זו בסג'ל עולה כי תושבי ירושלים נתפסו לכהלה מייד עם הגעתן של הידיעות הראשונות על נחיתת נפוליאון באלכסנדריה. כבר אז, במחצית

3 סג'ל, כרכים 255-281. גישתי אל פנקסי הסג'ל המצויים בארכיון בית-הדין השרעי בירושלים התאפשרה באדיבותו של שיח' סעד אל-דין אל-עלמי, מִפְחֵי ירושלים וקאדי בית-הדין. על כך נתונה לו תודתי. כן נתונה תודתי לפקיד בית-הדין, בראשות שיח' אבראהים צברי, אשר הקצו לי מקום-עבודה בלשכתם וסייעו לי בכל הדרוש.

יולי 1798, הם מוזהרים על-ידי השלטונות כי מטרתו הסופית של כונאפרט היא לעלות על ירושלים ולהשתלט על אתריה המקודשים,⁴ וזמן קצר לאחר-מכן מגיעה למרכז השלטון בדמשק קריאתם הנמרצת להחיש בהקדם לעירם נשק ותגבורות-צבא כדי להתגונן מפניו.⁵ התגבורות בוששו להגיע,⁶ ובהלחם של תושבי ירושלים גברה, ככל שבונאפרט אכן התקדם במסעו, והעיר החלה מתמלאת פליטים אחוזי אימה שכרחו מעזה, רמלה, יפו וסביבותיהן.⁷

הנה, ככתחילתה של התקופה הנסקרת כך גם בסופה, התנסו יושבי הארץ בשנים סוערות למדי של תוהו ובוהו פוליטי, חוסר-יציבות, סכנה ואי-בהירות לגבי העתיד. מה היו שיעורי הקדשות האוקאף בשתי נקודות-זמן אלו, בהשוואה לשיעורים שנרשמו בתקופה השקטה יותר שחלפה ביניהן, היא השאלה אשר התשובה עליה עשויה לסייע בידינו לבדוק אם וכיצד התממשו ההנחות שהוצגו לעיל בירושלים.

השיטה בה נקטנו לצורך אותה בדיקה, היתה השוואת מספר האוקאף שנוסדו בשלוש השנים 'הקריטיות' שבין 1775-1773, למספרם בפרקי-זמן זהים לאורך התקופה הנוותרת כת עשרים וארבע השנים. בדרך זו קיבלנו תשעה מירווחים תלת-שנתיים בעלי ערכים משתנים של הקדשות-וקף, באחרון שבהם נכללת 'הטראומה הנפוליאונית' של 1798-1799. בלוח 1 ניתן תיאור גראפי של התוצאות אשר נתקבלו מהשוואתם של ערכים אלה. הממצאים העולים ממנו מצביעים על התאמה ברורה: באותן שנים סוערות שסימנו את שתי קצוותיה של התקופה הנבדקת, ירדו שיעורי-ההקדשות לנקודות-שפל מהנמוכות ביותר שניצפו לאורך התקופה הנסקרת כולה. עליות בשיעורי-הקדשות הוקף הסתמנו דווקא בשנים שבהן דומה היה כי הסכנה חלפה והחיים החלו שבים למסלולם הרגיל. תוצאות בדיקתם של שיעורי ההקדשות גם בשלוש השנים שקדמו לתקופה הנסקרת וכן בשלוש השנים שבאו אחריה (כמתואר בעקומה במקווקו) עוד מבליטות מגמה זו: כפי שידוע,

4 איגרת מתאריך 3 צפר, 1213 (17 ביולי 1798) מאת הואלי של דמשק אל הקאדי, המפתי ונקיב אל-אשראף של ירושלים (האשראף היו אלה שהוכרו כצאצאי הנביא מחמד. הנקיב שריכוז את ענייניהם, מילא תפקידים שונים במנהל העות'מאני המחוזי), וכן אל הקאדים של שכם. יפו ועזה (סג'ל 279, עמ' 151):

ولا يخفى عليكم ما وصل علمه الينا واليكم من قيام اهل الشرك التام الفرائسيه ومن معه من الانام اهلك الله الجميع على الدوام وقد استولوا على اجمى الحصون البهية نجر اسكندرية المحمية مع ان هذا الامر قد اشتهر وامره انتشر ومن المعلوم ان القدس الشريف وما حوله من اماكن الشريعة حرم مقصود ونظر العدو اليه محدود بل هو الغاية القصوى لاهل الجحود

(איך נסתר מכך מה שאנו ואתם יודעים כי הכופרים הגמורים הצרפתיים, יאכדם האלוהים, כבר השתלטו על המוגן שבמבצרים המפוארים, עיר-הנמל אלכסנדריה הנצורה... אלא שהעניין כבר נפוץ והתפרסם, וידוע כי ירושלים והמקומות הקדושים שמסביבה הם מגמת פניו של האויב והוא נושא את עינו אליהם בהתמדה. אדרכא, זוהי מטרסת הסופית של הכופרים).

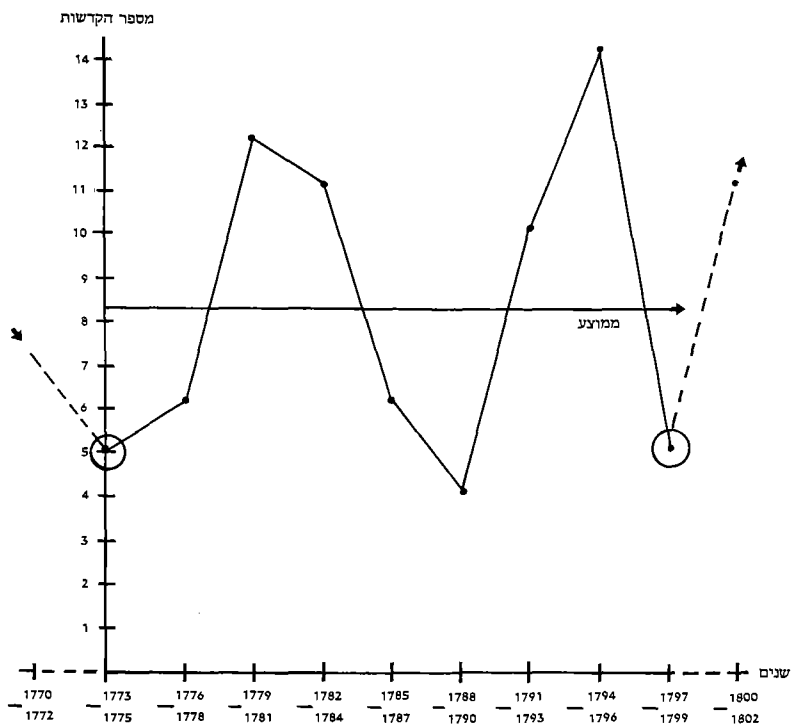
5 איגרת מתאריך 15 צפר, 1213 (29 ביולי 1798) מאת הואלי של דמשק אל הקאדי, המפתי, נקיב אל-אשראף, המתסלם (מושל המחוז), מפקדי חילות המצב העות'מאניים בירושלים ונכבדיה (סג'ל 280, עמ' 4-5), המאשרת את הבקשה דלעיל.

6 סג'ל 280, עמ' 18.

7 اعدى دين هزيمت قرين اولان فرانسه كفره سنك بوندن اقدم قدس شريف وسائر اولحوالي استيلا ودست درازلغى حسنييه مقاطعات ميريه دن غزه ورملة وياقه مقاطعه نك اكثر رعايلرى خوفه تبيعت ايله وطن اصليه لرينى ترك وهروب قدس شريف وخلييل الرحمن وسائر اولحوالي يه فرار ومتفرق اولوب (קודם לכן, בעקבות עריצותם והשתלטותם של אויבי הדת בני-התבוסה, הכופרים הצרפתיים, [על] ירושלים וסביבותיה [כך!] מרבית תושבי המחוזות של עזה ורמלה ויפו, הנמנים עם המחוזות המעלים מס לאוצר המדינה, נטשו את אדמות מולדתם ונמלטו כשהם אחוזי אימה אל ירושלים וחברון וסביבותיהן, שם נפוצו לכל עבר). הדברים לקוחים מתוך פרמאן מתאריך 26 רביע אל-אח'ר, 1214 (17 בספטמבר 1799) (סג'ל 281, עמ' 94), המצווה על החזרתם של פליטים אלה למקומותיהם, לאחר שהצבא הצרפתי כבר נסוג מארץ-ישראל בחזרה למצרים.

לוח 1: שיעורי הקדשות הוקף בירושלים, 1773-1799 (במירווחים תלת-שנתיים)

המאורעות אשר השנים 1773-1775 ציינו את שיאם, החלו עוד קודם-לכן, ב-1770-1771, עת פלשו הכוחות הממלוכיים הראשונים לארץ-ישראל וחקרו אל צבא דאהר שחנה אז ברמלה. שיעורי ההקדשות בשנים שקדמו לתקופה הנסקרת היו נמוכים יחסית, והמגמה הכללית אשר הסתמנה היתה של המשך ירידתם. בשנים שלאחר סיומה של התקופה הנסקרת, בעקבות ירידה נוספת שחלה בשיעורי ההקדשות בזמן פלישת בונאפרט, מתאימה עלייתם המחודשת של שיעורים אלה לנסיבות שלאחר הנסיגה הצרפתית ומעברו של הצבא העות'מאני למתקפה.

ממצאים אלה עומדים לכאורה בסתירה לאחת ההנחות המקובלות להסברת הגורמים שהניעו אנשים להקדיש את רכושם כוקף. על-פי אותה הנחה, המתייחסת בעיקר להקדשתם של אוקאף 'אהליים',⁸ אחת הסיבות הנפוצות להקדשה היתה רצונו של הפרט לשמור על רכושו מתיגרת ידם של מושלים עריצים ושאר חמסנים, ביחוד במקומות ובתקופות שבהם זכויות הפרט לא היו מעוגנות בחוק כלשהו.⁹

נקל לעקוב אחר ההיגיון שבהנחה זו. בתעודות-הקדש (וקפיאת) רבות מצויים ביטויים

8 אוקאף 'משפחתיים', כלומר אוקאף שפירוטיהם הוקדשו לטובת המקדיש עצמו וצאצאיו אחריו. מרבית האוקאף שנבדקו לצורך המאמר שייכים לסוג זה.

9 ג' בר, מכוא לתולדות היחסים האגראיים במזרח התיכון 1800-1970, תל-אביב 1971, עמ' 75; H.A.R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol. I, part 2, London 1958, p. 169

פורמולטיביים חוזרים, המצהירים בתוקף כי הוקף והסידורים שנקבעו בו יעמדו לנצח-נצחים והמאיימים כי כל המעז לפגוע בהם, האל ישיב לו כגמולו. לכך עוד נוספה הגושפנקה של פסק-דין מחייב שקיבל הוקף, עם רישומו, מאת קאדי בית-הדין השרעי, באמצעות 'המשפט המדומה' הנהוג בשיטת ההלכה החנפית.¹⁰ בהקדשה, כך אפשר לטעון, קיווה המקדיש לחסן את רכושו מפני פגיעות הזמן, על-ידי ההיתלות בסייגים שהטילה השריעה על רכוש כזה: אם אין למוכרו או להעבירו בירושה, בוודאי שאין להפקיעו או לגרום לאובדנו.

לו כך היה הדבר, היינו מצפים כי בתקופה נתונה, ככל שרמת בטחוננו של הרכוש הפרטי נמוכה יותר, כך יעלה בה שיעור הקדשות האוקאף. ומכיוון שרמת בטחוננו של הרכוש היתה על-פירוב ביטוי של מצב הביטחון הכללי, יכולים היינו לשער כי ככל שזה יהיה מעורער יותר, תיתכן הקדשתם של אוקאף רבים יותר, ולהיפך. ברם, ראינו כי בירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה, נהגו התנודות בשיעורי האוקאף שהוקדשו בה, על-פי היגיון אחר לגמרי.

ג

השאלה מדוע ירדו שיעורי הקדשות האוקאף דווקא בזמנים שבהם ניתן היה לשער את ההיפך — או בצורה כוללת יותר — כיצד ככלות-הכל ניתן לפרש את התנודות בשיעורים אלה, תידון בשלב מאוחר יותר של מאמר זה. לפני-כן מן הראוי יהיה לבדוק, לאור הממצאים האחרונים, באופן מעמיק יותר את ההנחה המובלעת בהם, לפחות בהקשרה לירושלים בתקופה הנזכרת. לשאלה האם באמת יש לצפות לעליית שיעורי ההקדשות בתקופות שבהן ריחפה סכנה על בטחון הרכוש הפרטי ושלמותו, קודמת השאלה האם באמת יכול היה אדם לקוות כי באמצעות ההקדשה בוקף יחסן את רכושו מפגיעה חיצונית, בעתות שלום כבעתות מלחמה.

למרות שלא ניתן לענות על שאלה זו תשובה חד-משמעית וברורה, הנה המעיין בדפי הסגל אינו יכול שלא להתרשם משפע העדויות הנמצאות שם, על-אודות התנכלויות חוזרות ונשונות ופגיעות קשות ברכוש וקף, שיש בהן כדי לעורר לפחות בו עצמו הרהורים וספקות בנוגע למידת חסינותו של רכוש כזה ויכולת שרידותו.

קדושתו של הוקף לא עמדה לו, למשל, לשייח' עבדאללה אפנדי אל-חסיני, נקיב אל-אשראף של ירושלים באותה עת, כדי להציל את רכושו מכלייה. רכוש זה — פרדס במבואות העיר יפו — שהביא לבעליו רווח נאה של למעלה מ-400 גרוש בכל שנה, הוקדש על-ידו כוקף לטובת עצמו וצאצאיו בשנת 1179 להג'רה (1765). כמה שנים אחר-כך, ב-1773, נכבשה יפו, על-ידי דאהר אל-עמר. הלה, ברצותו לבסס את אחיזתו בעיר ולשפר את ביצוריה, לא היסס לעקור את הפרדס הנזכר ולהקים דווקא בתוואי שעמד בו, חומה ואורווה לקשירת בהמות.¹¹

גורלו של וקף אחר, יוקרתי וגדול הרבה יותר — וקף חאסכי סלטאן בירושלים — לא שפר אף הוא

10 מקורו של נוהג זה בוויכוח הקיים באסכולה החנפית בין שתי גישות שונות להגדרת הוקף ותוקפו. האחת, המיוחסת לאבו חניפה, מייסד האסכולה, גורסת כי אין לוקף תוקף מחייב ומותר למקדיש, בתנאים מסויימים, לחזור בו מהקדשו. השנייה, המיוחסת לתלמידיו, גוזרת בדיוק את ההיפך. לפיכך, וכדי למנוע ספקות העלולים להתעורר כתוצאה מאותו ויכוח, מביימים החנפים בשעת יצירת הוקף משפט מדומה, שבו מוטלת כביכול שאלת תוקפו של אותו וקף על כף המאזניים. הקאדי מכריע כמובן כדעת התלמידים, ופסק-דינו נכלל בתוך תעודת הוקף ומקנה לה משנה תוקף. ראה: ש"ד גויטיין וא' בן-שמש, המשפט המוסלמי במדינת ישראל, ירושלים תשי"ח, עמ' 158-160. יצויין כי השיטה החנפית היתה שיטת הפסיקה הרשמית בבתי-הדין השרעיים של האימפריה העות'מאנית.

11 סגל 256, עמ' 8, צו (מךסום) מתאריך 27 רג'ב, 1189 (13 בספטמבר 1775) מהראלי של דמשק אל מושל יפו, ראה גם בסגל 269, עמ' 102-104.

בעת ההיא. ברגיל, משך וקף זה את עיקר הכנסותיו מכארבעה-עשר כפרים ששכנו באזור לוד-רמלה והשפלה הפנימית.¹² ברם, בשנה שחלפה בין יולי 1774 ליולי 1775, לא נרשמה לזכותו הכנסה כלשהי מהם. לבית-הדין השרעי הסבירו הממונים על גביית הכנסות הוקף מאותו אזור, כי בעת בה ביסס שם דארה את כוחו, הוא השתלט על מקורות ההכנסה של הוקף והפקיעם בחוזק יד לעצמו. כמה מכפרי הוקף, כך טענו הם, אף נבזזו ונחרבו במהלך של פעולות האיבה שהתחוללו באזור בין צבאות דארה, הגייסות העות'מאניים והפולשים הממלוכיים ממצרים.¹³

פגיעות ברכוש וקף לא הצטמצמו רק לעתות מלחמה ולמעשיהם של מורדים במלכות. גם בעתות שלום לא ניצלו הכנסותיו של וקף זה או זה מציפורניהם של חמדנים למיניהם, שליחירשות וחקיפים מקומיים כאחד. בתחילת שנת 1777, למשל, פנו הנהנים של וקף פלוני, אשר הכיל נכסים קרקעיים ובנויים שונים בסביבות לוד-רמלה, בתלונה רשמית (עֶרְדְּחָאֵל) אל 'השער העליון'. הללו טענו כי מושלי האזור ושליחיהם (אָה־לִי-עֶרְף טאי־פֶהֶסִי) נוהגים להטיל על הכנסות אותו וקף מיסים כבדים (תְּכַאֲלִי־יִי שאקה) שלא בצדק והרבה מעבר למה שמקובל ומעוגן בחוק. [למרות ש]הם [הנהנים מהוקף] מוגנים ממעשי פגיעה ועוולה' — נאמר בפרמאן שסיכם פרשה זו — 'ולמרות שאין להתנכל להם בהטלת מיסי-עושיק ובשאר "בדעות" ומעשי חמס המנוגדים לשריעה, הנה באו המושלים ושליחיהם ופגעו בהם על-ידי כך שגבו מהם מיסים כבדים שלא כחוק'.¹⁴

בוקף חאסכי סלטאן, שכבר נזכר פה קודם-לכן, היתה הפגיעה חמורה הרבה יותר. לאורך התקופה הנסקרת כולה חזרו מנהלי הוקף והפצירו ב'שער העליון' כי יפעל לאלתר להפסקת התעמרויותיהם הנשנות של הואלים של דמשק, טריפולי וצידון, ושל המתסלמים של עזה ורמלה ושליחיהם, נגד כפרי הוקף ויושביהם, אך לשווא. פרמאנים בעניין זה נוסחו על-ידי השלטון המרכזי ושוגרו בזה אחר זה מקושטא,¹⁵ ואולם לא היה בהם כדי להניא את נציגיו של אותו שלטון מלהמשיך ולהסיג את תחומי של הוקף, לגזול מהכנסותיו, לחמוס את כפריו, לעשוך את יושביהם ולגרום בכך, אליבא דמנהלי הוקף, לחורבן הכפרים ולנטישת התושבים:

מזה שנים רבות נוהגים הואלים והמתסלמים של עזה ורמלה, דמשק, צידון וטריפולי להשתלט שלא בצדק [על כפרי הוקף] ולהטיל על תושביהם, ללא רשות ובתירוצים שונים, מיסי-עושיק שונים כמו הקדומיה, תשריפיה, ד'ח'ירֶה-בֶּהֶא וקֶפְתָּאן-כהא.¹⁶ לשם-כך הם מינו שליחים מיוחדים ו[כאמצעותם] הם גובים [מיסים אלה] בכוח וקונסים שלא

12 ראה: הוקפיה של חאסכי סלטאן מתאריך אוסטט שעבאן, 964 (8-17 ביוני 1557) (סג'ל 270, עמ' 18-24), וכן מאזני-הוקף משנת 1200 (1786) (סג'ל 267, עמ' 78-80) ומשנת 1214 (1799) (סג'ל 281, עמ' 98-101).

13 סג'ל 257, עמ' 54-55; 55-56.

14 مظالم وتعدياتدن محمی ومصنلر اولوب تکالیف شاقه مطالبه سی وخلاف شرع شریف سایر کونه بدع ومظالم ایله تعدی اولنملری اقتضا ایتمزایکن اهل عرف طایفه سی طرفلرندن بلا امر شریف تکالیف شاقه مطالبه سیله تعدی

(פרמאן מתאריך אואח'ר מחרם, 1191 (10-19 במארס 1777) (סג'ל 258, עמ' 56-57).

15 ראה פרמאנים מתאריך 11 ד'ו אל-חג'ה, 1190 (21 בינואר 1777) (סג'ל 258, עמ' 127-128); מתאריך 27 ג'מאד אל-אולא, 1196 (10 במאי 1782) (סג'ל 270, עמ' 47-48); מתאריך אואיל מחרם, 1197 (7-16 בדצמבר 1782) (סג'ל 265, עמ' 42-44) וכן מתאריך 19 רמדאן, 1212 (7 במארס 1798) (סג'ל 279, עמ' 108-110). בפרמאנים הללו מאוזכרים עוד שניים נוספים שנוסחו באותו עניין בשנת 1183 (1769-1770) ובשנת 1184 (1770-1771).

16 ככל הנראה המדובר הוא במיסים לא-סדירים והיטלים מיוחדים שנגבו מהאוכלוסיה בהודמנויות שונות, כמו בעת הגעתו של מושל חדש לאזור (קדומיה) או לכבוד עלייתו בדרגה של פקיד עות'מאני בכיר (תשריפיה, קפתאן-כהא), וכן מיסים שנועדו לכיסוי ההוצאות שנגרמו למושלים ושליחיהם בתהליך הגבייה של המיסים הרגילים (ד'ח'ירֶה). השווה: M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Istanbul 1954, Vol. II, p. 134; Vol. III, pp. 447-448; 1964, כהן, ארץ-ישראל במאה הי"ח, עמ' 199-201, 217, 257.

פרמאן מראשית מחרם, 1197 (7-16 בדצמבר 1782) (סג'ל 265, עמ' 42-44) בדבר הפגיעות החוזרות ונשנות של מושלי המחוזות העות'מאניים ברכושו של וקף האסכי סלטאן

כדין אח תושבי הוקף. יתירה מזו, המתסלמים של עזה ורמלה השוכנות בסמוך לכפרים הנזכרים מציקים ללא הרף לתושביהם, מרכושם הם חושבים ל שלהם חיטה, מספוא, קפה, שומשום, אורז, טבק, בקר, צאן וכדומה, בכל כמות שהם רוצים, ללא רשות ובניגוד לשריעה, לחוק ולתנאי החסינות [של הוקף]. אוראז הם שולחים אליהם גובים מתוך צבא שכירי-החרב שלהם ו[הללו] ב[קבוצות של] שניים ושלושה מבקשים כסף רב וגובים [אותו] בשרירות-לב וככוח, עד שהביאו בכך לבריחתם של כל תושבי הוקף, בגורמם לו נזק והפסד כבדים.¹⁷

17 סג'ל 270, עמ' 47-48, פרמאן מתאריך 27 ג'מאדא אל-אולא, 1196 (10 במאי 1782):
 שנים עדידה-דן ברו עזה ורמלה ושאם ושיידא ושאם טראבלס ואלו ומתסלמרי טרפלנדן פזולי תסלט ורגאיה אוזרלרינה קדומיה ותשריפיה ודחירה בה ופתאן בה וסאיר בהאנה אילה בלא פרמאן קונה קונה תכאליפ שאקה תחמיל אביון מבושר תעיין וגבירא תחמיל ורגאיה וקפ בגיר חק תגרימ אילדקלרנדן מא עדה קרא מרקומה גווארנדה וקע עזה ורמלה מתסלמרי טרפלנדן רגאיה מרקומ אוזרלרינה תסלט ובלא פרמאן חלאפ שרע שריפ ומגאיר קאנון ושروط סריסטית דיילה דקלרי מקדארי חטפה וטארי וקפווה וסוסאם וברנג ואקוז וטגיר וקיון ויונק אמחלי אשיאי רגאיה מרקומון אוזרלרינה בראגוב עדה אוזרלרינה מבושר נאמילה לונדת טאייפה-סנדן תעיין ואיקישר ואוגר קאט אקעה תלב וגבירא תחמיל אילה באלקיה רגאיה וקפ בראקנדה וברישאן אילדקלרנדן גאנב וקפ שריפ חסארט וגדר עטימ אילדקלרי

מחאות בדומה לזו על גרימת נזקים לוקף זה או זה, אם על-ידי גזל הכנסותיו או הטלת מיסי עושק עליהן, שוגרו לפרקים אל 'השער העליון' גם מצד המתנולים (ממונים) על האוקאף של מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע בירושלים וקברי האבות (מערת המכפלה) בחברון, או של מסגדים שונים בעזה, כמו ג'אמע אל-ג'אולי, אל-ג'אמע אל-כביר וג'אמע אבו אל-עזם. הממשלה הגיבה בהוצאת צווים בנידון.¹⁸ אך ספק רב אם אלה סייעו במשהו לשינוי המצב.

לא די בכך שהשלטון המרכזי הוכיח אוזלת-יד בטיפולו בחריגות הללו, הוא אף נטל בהן לעתים, במודע או שלא במודע, חלק פעיל. בשלהי שנת 1777, למשל, הסב המשיגח על האוקאף של הערים הקדושות בחג'אז, התרמין שריפין נאט'רי,¹⁹ אשר פיקח בתוקף תפקידו זה גם על האוקאף של מסגדי הר-הביית וקברי האבות בחברון, את תשומת-ליבו של 'השער העליון' לעובדה המצערת שמש הטבק (דח'אנן רֶסְסִי דוֹנְמִי) אשר אמור היה להיגבות על-ידי אוקאף אלה מאדמוחיהם, נגבה למעשה על-ידי אוצר המדינה כחלק ממיסי המירי, והדבר גורם כמובן להצטמקות הכנסות הוקף ולשיכוח אורחותיו.²⁰

לכסוף, תקיפים מקומיים או אֶעִיָאן למיניהם, אף הם לא משכו ידם מנכסי וקף לא להם. 'מזה כמה שנים' – טוען אותו נאט'ר אל-חרמין – 'נוהגים מספר חמסנים, המתפארים בתואר שייח', להשתלט שלא בצדק על כפרי הוקף [של חברון] ולהזיק לו',²¹ זאת בעוד וקף אחר שהוא היה מופקד עליו, וקף חאסכי סלטאן, נתון להתקפותיו חסרות הרסן של אספסוף המונהג על-ידי אחד סעודי אל-עלמי, אשר '... הופיע ומזה כמה שנים משרך דרכיו בפשע. ברצותו לעמוד בראשה של כנופייה הוא הסית עוד מספר אנשים ללכת בעקבותיו, ובתאוותו לגזול את כספם של תושבי הוקף הנזכר, הוא הסב לו נזק. מאחר שהוא אינו חדל ממעשי החמס והתוקפנות שלו, הפכה אפשרות בריחתם של כל תושבי הוקף לעניין ודאי'.²²

תלונות חוזרות ונשנות אלו על פגיעות ברכוש וקף והסבת נזקים חמורים לו משמעותן ברורה. הן מעידות על כך שרכוש כזה לא תמיד זכה ליהנות בפועל מהחסינות אשר הוענקה לו בכוח. קשה לומר באיזו מידה היה רכוש שהוקדש כוקף פגיע, בהשוואה לרכוש אחר אשר לא הוקדש כוקף. עצם פגיעותו של הוקף ואי-עמידתה של חסינותו, לא פעם ולאורך זמן, במבחן מול תאוות השלטון או הבצע של גורמי-כוח שונים היא המשמעותית לעניינו.

ד

קשה לדעת באיזו מידה השפיעה פגיעותו של רכוש הוקף על הרגלי ההקדשות של תושבי ירושלים. אף-על-פי-כן ראוי לתת את הדעת למספר שיקולים בהקשר זה:

- 18 ראה צווים (מְאָאִסִים) מתאריך 15 רג'ב, 1191 (29 באוגוסט 1777) (סג'ל 258, עמ' 104) ומתאריך 19 רג'ב, 1198 (7 ביולי, 1784) (סג'ל 265, עמ' 7) וכן פרמאנים מתאריך 4 רביע אל-אול, 1210 (18 בספטמבר 1795) (סג'ל 277, עמ' 106-107) ומתאריך 16 רביע אל-אול, 1210 (30 בספטמבר 1795) (סג'ל 277, עמ' 107-108, 109-110).
- 19 על פונקציה זו, אשר מולאה באורח מסורתי על-ידי הסריס הראשי (דאר אל-סַעֲאֶדַת אַגְאֶסֶ) של חצר הסולטאן בקושטא, ראה: M. d'Ohsson, *Tableau*, B. Lewis, 'al-Haramayn', *EF²*, III (1971), pp. 175-176; *Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1820, pp. 307-312.
- 20 פרמאן מתאריך 17 שואל, 1191 (28 בנובמבר 1777) (סג'ל 259, עמ' 87-88).
- 21 פרמאן מתאריך 16 מחרם, 1192, (14 בפברואר 1778) (סג'ל 259, עמ' 92-95): *برقاج سنه دن برو شيخ نامنده ظهور آيدن بعض متغلبه لر قراي موقوفه ئي فضولى ضبط و غدر ايلدكلرندن غيري...*
- 22 *لد قصه سي اهل بسند سعودي نام كمنه ظهور وبرقاج سنه دن برو شقاوت سلوك وسر جمعيتك اراده سيله بعض كمنه لري دخي تحريك وكندويه تبعيت ايله وقف مشار اليه رعايا سندن جلب مال سودا سيله اضرار مظالم وتعدي دن خالي اولماغله رعاياي وقف كلياً برا كنده و بريشان اوله جفي امر بديهي اولوب رאה فرماني نوسفيس باوونو عنيين متاריך 5 مחרم، 1194 (12 يوناير 1780) (سگيل 261، عم' 95-96) ومتاריך 18 شعبان، 1194 (18 سפטمبر 1780) (سگيل 262، عم' 51).*

א. פגיעות, כמו אלו שתוארו כאן ברכוש וקף, לא היו תופעה חדשה ובלתי-מוכרת, וידוע מעל לכל ספק כי תולדותיהן חורגות הרבה מעבר למסגרת הזמן הצרה הנדונה פה. פרמאנים שעוסקים בכעייה זו שוגרו מקושטא לירושלים לפחות החל מהיובל השני לשלטון העות'מאני בארץ-ישראל, וכחוננם הם מזכירים מאוד את אלה שצוטטו כאן. ב-1579, למשל, פחות משלושים שנה לאחר היווסדותו של וקף חאסכי סלטאן בירושלים, מסכם פרמאן אחד מאלה את קובלנתו של מנהל הוקף דאז, אחד צ'אוש חאג'י חסן, הטוען כי פעמיים בכל חודש מגיעים שליחי הסנג'ק-ק'יים (מושלי המחוזות) של ירושלים, עזה, צפת ושכם לכפרי הוקף וחומסים את רכושם של יושביהם, עד שאלה נאלצו לברוח ולוקף נגרמו נזק והפסד.²³ פרמאנים דומים לזה נוסחו בזמנים שונים גם ביחס לוקפים אחרים בירושלים ובמקומות נוספים בארץ-ישראל.²⁴ סביר להניח כי ככל שתופעת ההתעמרויות באוקאף, ובאוקאף גדולים ויוקרתיים לא כל שכן, היתה שכיחה יותר ובעלת רציפות היסטורית ארוכה יותר, כך גם היתה היא מוכרת וידועה יותר לציבור שהמשיך, למרות הכל, להקדיש אוקאף.

ב. באותה מידה גם סביר להניח כי בשל זיקתם האמיצה למוסדות וקף שונים בעיר, אם כנהנים מפירותיהם אם כנושאי משרות במסגרתם, היו העלמא או אנשי הדת הבכירים בירושלים,²⁵ ערים אולי יותר מאחרים לפגיעות המתמשכות במוסדות אלה ובהכנסותיהם, מה גם שהללו נמצאו בוודאי לא אחת ניזוקים מהן בעצמם. אלא שמתברר כי דווקא אותם עלמא ואנשי הממסד הדתי העדיפו יותר מכל קבוצה חברתית אחרת באוכלוסיית ירושלים של סוף המאה השמונה-עשרה, להשקיע את הנכסים הרבים שצברו בימי חייהם בהקדשות אוקאף.²⁶ הסתירה העולה לכאורה מכך נותנת פתח למחשבה, שמא לאותו שיקול של הגנה על הרכוש הפרטי מפני תוקפנות חיצונית, לא היה משקל רב בהנחיית מעשיו של חלק ניכר מאלה שאמרו להקדישו כוקף.

23 U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, p. 58, Doc. 12

24 ראה: שם, עמ' 144-146 מסמכים 92-93; עמ' 145, הערה 4.

25 על מהותו של הקשר בין המשפחות המכובדות של ירושלים באותה עת — רובן ככולן נמנו על שכבת העלמא ואנשי הממסד הדתי — לבין מוסד הוקף, ראה: G. Baer, 'Jerusalem's Families of Notables and the Waqf in the Early 19th Century', unpublished paper for the Conference on the Legacy of Ottoman Palestine, Haifa, 17-21 December 1979

26 העלמא ואנשי הדת הבכירים בירושלים הקדישו 25 (כ-35 אחוזים) מתוך 73 האוקאף שנסקרו בעבודה זו, 4 אוקאף פחות משאר חושבי העיר המוסלמים, אשר הקדישו באותה עת את מספר האוקאף הרב ביותר — 29 (או כ-40% מכלל ההקדשות). יחד עם זאת יש לזכור כי חלקם של העלמא ואנשי הדת הבכירים באוכלוסיית ירושלים ודאי היה קטן בהרבה מזה של המוסלמים האחרים. בתחילת המאה התשע-עשרה נאמדה האוכלוסייה המוסלמית בירושלים כ-4,000 נפש, מתוך אוכלוסייה כללית שמנתה אז כ-9,000 (ראה: Y. Ben-Arieh, 'The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century according to Western Sources', M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem (1975), p. 51). את מספרם של העלמא החשובים בכלל זה ניתן להעריך, על-פי מניין השמות של משפחותיהם הנזכרות בקובץ הכינוגרפיות של מי שהיה מפתח ירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה (חסן בן עבד אל-לטיף אל-חסיני, תראג'ים אהל אל-קדם פי אל-ק'רן אל-ת'אני עשר, ירושלים [ללא תאריך]. עותק מצולם של כתבי-יד במחיצתו של רוקפלר, ירושלים) בכ-900-1450 נפש, או כ-10-15 אחוז מכלל האוכלוסייה של ירושלים, לעומת 30-35 אחוז של יתר המוסלמים. אם הערכות אלו נכונות, משמעות הדבר היא שחלקם של העלמא האלה בהקדשות היה גדול פי כ-2.3-3.5 מחלקם באוכלוסייה, בעוד שחלקם של שאר המוסלמים בהקדשות היה גדול רק פי כ-1.15-1.3 מחלקם באוכלוסייה. אצל מגזרים אחרים של אוכלוסיית ירושלים היו שיעורים אלה נמוכים עוד יותר, לפי אותו חישוב, והרושם המתקבל הוא שבקרב העלמא ואנשי הממסד הדתי בעיר אכן רווחה הקדשת האוקאף במידה הרבה ביותר.

ג. לכאורה קיימת סתירה דומה גם בין ההתרשמות כי העלמא ואנשי הממסד הדתי בירושלים הקדישו באופן יחסי אוקאף רבים יותר ועשירים יותר,²⁷ לבין העובדה שלפחות להלכה היו בני שכבה זו מחוסנים בלא-הכי מפני הפקעת רכושם על-ידי השלטונות. יתירה מזו, מסתבר כי דווקא המיעוטים הלא-מוסלמיים בירושלים, אשר לכאורה היו חשופים יותר לסכנות מעין זו, הקדישו בתקופה הנסקרת אוקאף מעטים יותר ודלים הרבה יותר (כולם, אגב, של נוצרים; יהודים לא הקדישו כלל בתקופה הזו).²⁸ נראה כי גם בדברים אלה יש כדי להחליש את הטענה כי בירושלים של סוף המאה השמונה-עשרה נוסדו אוקאף בעיקר מתוך חשש בעליהם לבטחון רכושם הפרטי.

אמת, כל השיקולים הללו, מסתברים ככל שיהיו, עדיין אינם מבטלים לגמרי את האפשרות, כי בירושלים הוקדשו אוקאף 'אהליים', בין היתר, מתוך חשש בעליהם לבטחון רכושם הפרטי. גם פגיעותו של הוקף ואפילו מודעות הציבור לה, אינם בכחינת הוכחה חותכת לכך שהמקדיש הפוטנציאלי לא ראה בוקף דרך אפשרית, אם כי לא יעילה לחלוטין, להבטחת נכסיו. יש לזכור כי בעצם רישום הוקף בבית-הדין השרעי זכה המקדיש ליתרון — הכרה בעלת תוקף של פסק-דין מחייב לגבי הקשר שהיה לו ולצאצאיו אחריו עם הרכוש אשר הקדיש. גם תלונותיהם של מנהלים ונהנים של אוקאף אשר נפגעו למרות הכל, יכולות היו לבוא, לפי פירוש אחד, מתוך ההכרה בחובת המדינה לדאוג לבטחון הוקף ונכסיו כמתבקש על-פי חוקי השריעה ותנאי ההקדש.

ואולם, אפילו היה הדבר כך, כבר ראינו כי ההיגיון שעל-פיו נעו שיעורי-הקדשות הוקף בתקופה הנסקרת, היה בכל-זאת שונה ממה שניתן היה להבין לאורך של ההנחות דלעיל. אפילו הקדישו תושבי ירושלים, בין היתר, מתוך דאגה לבטחון רכושם הפרטי, נראה כי על התנודות בשיעורי הקדשותיהם השפיעו דווקא גורמים אחרים, שהם מעבר לחישובים אשר אותם אנשים היו עשויים לשקול ברוח זו, כדי לקדם את ההתפתחויות הפוליטיות של אותה תקופה. כגורמים אלה ידובר להלן.

ה

ההנחה המרכזית בעניין זה היא שהקדשת וקף בירושלים באותה עת היתה ביסודו של דבר פעולה כלכלית שנועדה להעניק לבעליה ו/או למוטבים על-ידו יתרונות שהם, בין היתר אם לא בעיקר, חומריים. היתה זו צורה שימושית למדי של השקעה בנכסי דלא-ניידי, אשר אמורה היתה להבטיח למקדיש ולצאצאיו הכנסה קבועה מאותם נכסים, תוך מניעת פיצולם בכל דרך שהיא ושמידתם כגוף אחד.²⁹

מבחינה מצומצמת זו, לא היתה הקדשת וקף אלא אחת ממגוון טראנסאקציות של רכוש — מכירה, קניה, החכרה, משכון, ציווי (במגבלות הכמותיות והפרסונאליות הקבועות בשריעה), הענקה במתנה ואחרות — אשר היוו חלק בלתי-נפרד מהפעילות שאפיינה את שוק נכסי דלא-ניידי של העיר. יש

27 הקדשה ממוצעת של בן ירושלים באותה תקופה הכילה בדרך-כלל בית-מגורים (דאר) אחד או שניים, לעתים בנוסף לחנות (דפאן) או מבנה 'תעשייתי' כגון טחנת-קמח (טאחונה). בית-כד (מעצרה) או מאפייה (פֶרֶן). לעתים רחוקות הכילה הקדשתו גם נכסים חקלאיים מעבר לגני-ירק (חאכורה) או פרי (בֶּסְתָאן) קטנים. אם הוא היה עאלם, הכילה הקדשתו, לעומת זאת, בממוצע 2-5 בתים, מספר חנויות, 2-3 מטעי פרי ו/או כרמים, חלקות אדמה, לעתים אף בנוסף למבנה תעשייתי זה או אחר.

28 אף לא אחד משלושה-עשר האוקאף שהוקדשו על-ידי נוצרים בתקופה הנסקרת הכיל יותר מבית אחד בלבד. השווה: G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London 1962, pp. 164-166

לזכור כי גם הרכוש המוקדש היה, לפחות קודם הקדשתו (ובמידה ידועה, גם לאחר-מכן) חלק בלתי-נפרד מאותו שוק עצמו.³⁰ כאחד ממרכיביה החשובים של כלכלת העיר, היה שוק זה עשוי בוודאי להגיב כמוה על נסיבות ותנאים פוליטיים משתנים. ניתן לשער כי בעתות משבר וסכנה, מצור, מהומות וחוסר-שקט בכלל, היה שוק זה שרוי בהאטה ומיתון, ואילו בעתות שלום ורגיעה – בפריחה ושגשוג. את התנודות בשיעורי הקדשות האוקאף בירושלים ניתן לפרש באופן דומה. אותם הגורמים אשר כיוונו את מהלכה של הפעילות הכלכלית בעיר, וראי השפיעו, ובאותו אופן, גם על תחום זה, שכאמור, נגזר מאותה פעילות והיה חלק ממנה. ואמנם כפי שזכור, בדיקת התנודות בשיעורי ההקדשות ועיתויין העלתה כי קיימת התאמה בין מצבי החירום והמצוקה אשר ציינו את שנותיה הראשונות של התקופה הנסקרת וסיומה, לבין שיעורי הקדשות מהגמוכים ביותר שניצפו ביחס לאותה תקופה בכללותה. כמו-כן ראינו כי עם חלוף המשבר, שבה והסתמנה בשיעורים אלה מגמת עלייה.

בערך במחציתה של התקופה הנסקרת חלה שוב ירידה משמעותית בשיעורי ההקדשות, אך הפעם מבלי שהסיבה האפשרית לכך תיראה לעין בבירור, כמו במקרים שהתייחסו לראשיתה של אותה תקופה ולסיומה. ברם, את השינוי הזה אפשר גם-כן לייחס, ברוח הדברים דלעיל, להידרדרות קיצונית נוספת, שקרוב לוודאי כי חלה אז במצבה הפנימי של העיר וסביבתה. יש לזכור כי היציבות והביטחון לא היו ממאפייניו המובהקים של סנג'ק ירושלים בעת ההיא, וכי הפרתם של אלה תכפה, על-פי עדויות שונות, לאורך המאה כולה. אי-שקט פוליטי, אנארכיה, גילויי מרי והתקפות בדרוים בלתי-פוסקות פגעו קשות במחוז זה, במנהלו התקין ובכלכלתו, אולי יותר מכל מקום אחר בארץ-ישראל בתקופה הנדונה.³¹ יתכן מאוד כי הירידה הנזכרת בשיעורי ההקדשות מעידה על אחת מאותן תקופות, שבהן גברה השפעתם השלילית של גורמים אלה והיתה למזיקה במיוחד. שינוי לטובה, אם גם ארעי, חל במצב המתואר עת כיהן אחמד ג'זאר פאשא במשך חמש שנים רצופות, מ-1790 עד 1795, כואלי דמשק. בסנג'ק ירושלים, שנפל אז בתחום אחריותו, נעשה לראשונה ניסיון רציני, שנשא פרי, לייצובו של השלטון העות'מאני, לאכיפת החוק על הברווים ולהחזרת השקט והביטחון לאזור.³² מעניין להיווכח כי בתנאים החדשים שנוצרו בעקבות צעדים מועילים אלה, שבו שיעורי הקדשות הוקף ועלו במידה שלא נודעה לאורך התקופה הנסקרת כולה. כך, בסיכומו של דבר, ניתן לראות את האופן שבו היו נסיבות ותנאים פוליטיים עשויים להשפיע, אם בכלל, על ייסוד אוקאף ושיעורי הקדשותיהם בירושלים של אותה תקופה. אם אכן השפיעו תנאים פוליטיים, דוגמת אלה שתוארו כאן, על שיעורי הקדשות הוקף בירושלים, הרי שהשפעתם היתה, ככל שניתן להתרשם מממצאיה של עבודה זו, בלתי-אמצעית וישירה למדי: ככל שהתנאים הללו היו גרועים יותר, כך היה שיעור האוקאף שהוקדשו בעיר נמוך יותר, ולהיפך.

1

73 האוקאף, אשר על נתוני הקדשותיהם התבסס המאמר בניסיון להשיב על כמה מהשאלות שהעלה, הוקדשו על-ידי אוכלוסיה מעורבת. כללית ניתן להבחין בין מרכיביה בארבעה מגזרים

30 על כמה מהדרכים 'החוקיות' שהיו ננקטות לצורך פירוקם של אוקאף קיימים והשכת נכסיהם אל השוק החופשי, ראה: G. Baer, 'Hikr', *EP*², supplement to Vols. I-III (to be published).

31 כהן, ארץ-ישראל במאה הי"ח, עמ' 170-171.

32 שם, עמ' 171-172.

עיקריים אשר ייצגו, לפי אותה חלוקה, ארבעה מעמדות שונים בחברה העירונית של ירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה:

- א. אנשי האליטה הצבאית / שלטונית העות'מאנית (6 אוקאף);
- ב. עלמא ואנשי-ידת בכירים (25 אוקאף);
- ג. מוסלמים אחרים, שלא השתייכו אף לא לאחת מהקאטגוריות הנ"ל (29 אוקאף);
- ד. נוצרים, מארבע העדות העיקריות בירושלים של אז – היוונית, הקאתולית, הארמנית והקופטית – (13 אוקאף).³³

לעיל נדונה הדרך בה, כנראה, השפיעו תמורות ומצבים פוליטיים על שיעורי הקדשות האוקאף של אוכלוסיית המקדישים על כל מגזריה השונים כאחד. עתה מעניין יהיה להיווכח כיצד השפיעו אותם התנאים על הקדשותיה של כל קבוצה מאלו שנמנו לעיל, בנפרד. עקומת ההקדשות אשר הותוותה בלוח 1- ביטאה, כזכור, את התנודות בשיעוריהם של כלל האוקאף שנוסדו בתקופה הנסקרת. לוח 2 הוא ניסיון לפצל עקומה זו למספר עקומות-משנה המבטאות, כל אחת, את התנודות בשיעורי הקדשותיה של כל אחת מארבע קבוצות המקדישים במשך אותה תקופה. להלן נדון, על-פי-ממצאי לוח 2, במידת התאמתן של התנודות בשיעורי הקדשותיה של כל קבוצה למיתאר הכללי שהורכב מכולן, ואם ניתן לאתר הכדלים משמעותיים ביניהן.

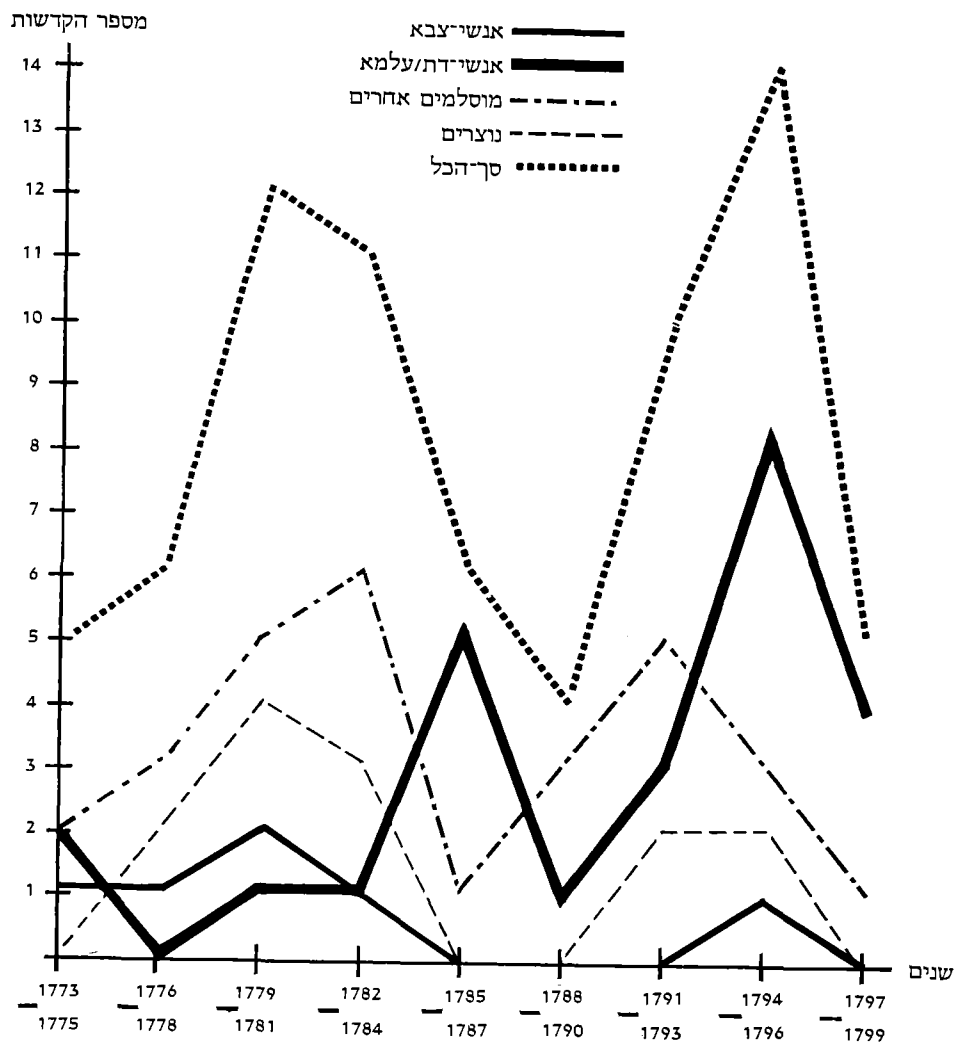
האוקאף אשר הוקדשו על-ידי אנשי הצבא – שישה בסך הכל³⁴ – מעטים מכדי שניתן יהיה להסיק מסקנות כלשהן על-סמך התנודות הקלות בשיעוריהם. יחד עם זאת, יש להניח כי התפתחויות פוליטיות דוגמת אלו שאיפיינו את השליש האחרון של המאה השמונה-עשרה, היו צריכות להשפיע, ובצורה ניכרת, על אנשי שכבה זו, אשר יותר מאחרים היה זה תפקידם להיערך לקראת אותן התפתחויות ולהתגייס לפעולה כנגדן. באותו אופן סביר להניח כי בעתות חירום ואחיזה בנשק תיחלש מעורבותם של אנשי הצבא בפעילות הכלכלית (המתמתנת בלא-הכי) של העיר, תהליך אשר עשוי להשתקף, כפי שראינו, גם בירידת מספר האוקאף המוקדשים. התנודות בשיעורי הקדשותיהם של אנשי הצבא, קלות ובלתי-ניכרות ככל שתהיינה, לפחות אינן סותרות הנחה זו.

הנוצרים, אף הם לא ייסדו אוקאף רבים במשך התקופה הנסקרת, אך די היה באלה כדי לבטא תנודות של ממש בשיעורי הקדשותיהם. ככל העולה מן הממצאים של לוח 2, התאימו תנודות אלו בצורה המרשימה ביותר לתנודות אשר ניצפו ביחס לכלל האוקאף שהוקדשו בירושלים באותה עת. משמעות הדבר היא, כנראה, שהנוצרים (או האוכלוסיה הלא-מוסלמית ככלל) הושפעו במידה הרבה ביותר מהתהפוכות המדיניות שעברו על ירושלים בעת ההיא. על-פי עדויות שונות, היו תחילת השליש

33 הפרטים אודות המקדישים השונים והשתייכותו של כל אחד מהם לאחת מהקבוצות הנזכרות לוקטו בעיקר מתוך שטרי-ההקדש עצמם והושלמו במידת הצורך והאפשר ממקומות אחרים כסג'ל או מקובץ הביוגראפיות של אל-חסיני.

34 הקדשת אוקאף, בייחוד 'אהליים', על-ידי אנשים משכבה זו יכולה להיות אחד מביטויי השתלבותם הגוברת בחיי הכלכלה של הקהילה שעל הגנתה היו מופקדים, שכן תהליך זה לווה בדרך-כלל בצבירת נכסי דלא-ניידי והתעסקות בניצולם בנוסף לפעילויות הצבאיות או במקומן. ואולם, כנרמז, מעטים מאוד היו האוקאף אשר הוקדשו מקרב קבוצה זו. הסבר אפשרי לכך הוא שהקדשת אוקאף רווחה רק או בעיקר אצל אלה מבני שכבה זו אשר הצליחו יותר מאחרים להשתרש במקומות שירותם ולרכז בידיהם כוח כלכלי ניכר. ואמנם, מרבית המקדישים משכבה זו השתייכו לצבא הספאיהם הפיאודאלי, אשר מטבעו היה בעל כושר השתרשות רב משל הכוחות הסדירים, הכפופים בכוח לשינויי היערכות מודמנים. בנוסף לכך הם נמנו על דרגי הפיקוד הבכירים ושימשו כאלאי-ביים (מפקדי יחידות הצבא הפיאודאליים) בירושלים ובמרכזי סנג'קים אחרים בשכנותה. כקיצור, וככל שמדובר בשכבת אנשי הצבא, נראה כי מקדישי האוקאף שבהם היוו קבוצה אכסלוסיבית ומצומצמת למדי.

לוח 2: התפלגות שיעורי הקדשות האוקאף בין קבוצות המקדישים בירושלים, 1773-1799

האחרון של המאה השמונה-עשרה וסיומו תקופות קשות למיעוטים הלא-מוסלמיים בירושלים. מאורעות אותם הימים, אשר מהם סבלה אוכלוסיית העיר בכללותה, הביאו כנראה להיווצרותו של לחץ כבד עוד יותר על מיעוטים אלה.³⁵ לא זו בלבד שמצבם הכלכלי בוודאי החמיר כתוצאה מהמאורעות הללו (גם בשל הפגיעות שנגרמו בעטיים לתנועת צליינים והגעת תרומות מחוץ-לארץ), הם אף נפלו קרבן להצקות שונות מצד האוכלוסייה המוסלמית וראשיה, אשר הונעו בכוח

35 השווה (עם מצבם של יהודי ירושלים באותה עת): א' כהן, 'תעודות נוספות על חלוקת חובות הקהילה היהודית בירושלים ובחברון במאה הי"ח', שלם: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 319-317.

הלחץ הקשה שהם עצמם היו נתונים בו או ככוח רגשות אנטי־נוצריים שבדרך־כלל גאו בזמנים כאלה, כמו, למשל — וכמיוחד — עת פלש בונאפרט לארץ־ישראל.³⁶ כתנאים כגון אלה הירידה בשיעורי הקדשות האוקאף של קבוצה זו איננה תמוהה. כך גם עלייתם מחדש עם חלוף המשבר. מידה רבה של התאמה לתנודות בשיעוריהם של כלל האוקאף נראית גם ביחס להקדשות המוסלמים אשר לא נמנו על שורות הצבא או העלמא. אלא שזו לא היתה כה מושלמת כמו במקרה של הקדשות הנוצרים. בשלוש נקודות זמן שונות (ב־1782-1784, ב־1788-1790 וב־1794-1796) סטתה עקומת הקדשותיהם מהקו הממוצע שביטאו שיעורי כלל ההקדשות. עם שהסיכות הספציפיות לכך אינן ברורות, עדיין ניתן לשער, ברוח הדברים האמורים עד כה, כי גם מגזר זה של אוכלוסיית ירושלים הושפע מהתמורות שחלו במצבה הפוליטי של העיר, הגם שבמידה פחותה מזו של הנוצרים, למשל.

אם התנודות בשיעורי הקדשות האוקאף אכן שיקפו באופן המתואר פה את התמורות שחלו במצבה של אוכלוסיית העיר בהשפעת ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות של התקופה הנסקרת, נראה כי שכבת העלמא ואנשי הדת הבכירים בירושלים היתה מגזר האוכלוסייה אשר הושפע מאותן התפתחויות במידה הפחותה ביותר. בלוח 2 מומחשת נקודה זו בכך, שבעוד העקומות המייצגות את שיעורי־הקדשותיהן של הקבוצות האחרות, נראות כמקבילות זו לזו ומתאימות לעקומה העליונה המבטאת את השינויים בשיעורי כלל ההקדשות, הנה עקומתם של אנשי הדת והעלמא מצטלכת עם כולן וממילא נמצאת סוטה במידה ניכרת מעקומת כלל ההקדשות. בעצם, אמורים דברים אלה על מחציתה הראשונה של התקופה הנסקרת, וייתכן כי מצבם החומרי האיתן של בני שכבה זו ואולי אף מעמדם החברתי הגבוה הם הגורמים אשר העניקו ליוזמותיהם הכלכליות מרחב של תימרון ומידה רבה יותר של איתנות במהלכים שהכתיבו בפרק הזמן הנדון את קצב הפעילות הכלכלית של העיר בכללותה.³⁷ מעמדם היה כנראה גם זה שאיפשר אחר־כך לעלמא ואנשי הדת הבכירים בירושלים להפיק, ככל העולה מלוח 2, את התועלת הרבה ביותר מצעדי ההבראה שנאכפו על סנג'ק ירושלים בימי שלטונו של ג'יזאר כואלי דמשק: בערך מחצית האוקאף המתייחסים לשנים 1791-1796 הוקדשו על־ידי בני מעמד זה בלבד. נראה כי גם הפעם, הודות ליוקרתם הציבורית וקירבתם אל חוגי השלטון, נדרשו אנשי שכבה זו לשלם את המחיר הנמוך ביותר בעבור הצעדים הללו, אשר לעתים מזומנות לא נעדרו מהם גם מעשים של עריצות. אולם אין פירוש הדבר שחסינותם של אלה היתה מוחלטת, ובזמנים שונים — שאמנם ציינו נקודות שפל קשות במיוחד — הושפעה גם קבוצה זו באופן דומה לזה של קבוצות אחרות באוכלוסיית ירושלים, וכמותן התבטא אצלה הדבר בירידה חדה למדי ברמת הפעילות הכלכלית.

*

הסברה כי יתכן קשר אפשרי בין הוקף לבין התנאים הפוליטיים ששררו בעת הקדשתו, הועלתה כבר מזמן. במאמר זה נעשה ניסיון ראשון לבחון אותה באופן שיטתי. הדרך שנקטה לצורך זה, היתה

36 ראה: סג'ל 280, עמ' 43, 62, 63-62, 65-63, 66-65, 69, 80-81, 81-82, 83.
 37 כפי שכבר הוזכר פה קודם־לכן, נמנו העלמא ואנשי הדת הבכירים בירושלים, רובם ככולם, עם המשפחות המכובדות ובעלות ההשפעה בעיר. גם העובדה שהללו הקדישו, בהשוואה לקבוצות־אוכלוסין אחרות, אוקאף רבים ועשירים יותר — אם אינה מעידה בהכרח על הימנותם עם השכבות האמידות יותר באוכלוסיית העיר — הרי היא מצביעה על מידת הזדקקות מועטה למדי מצדם לנכסים נזילים, תופעה המתקשרת בדרך־כלל עם ביטחון כלכלי מוצק ואשראי גבוה, שבני שכבה זו בוודאי נהנו מהם, כנראה הודות למעמדם.

בדיקת התדירות ביצירתם של אוקאף חדשים על רקע המאורעות הפוליטיים שחלו בפרק-זמן ומקום נתונים.

בירושלים, בסוף המאה השמונה-עשרה, העלתה בדיקה זו כי קיימת התאמה ברורה בין עתות מצוקה של חוסר-ביטחון ואי-שקט פוליטי, שלטון מרכזי מעורער, התמרדויות מקומיות, מלחמות, פלישות של גורמים זרים ומצור, לבין ירידות חדות למדי בשיעורי-הקדשות האוקאף. עליות בשיעורים אלה חלו בשנים שבהן דומה היה כי הסכנה חלפה והחיים החלו שבים למסלולם. ממצאים אלה עומדים בסתירה להשערה המובלעת בהנחה מקובלת האומרת כי בני אדם הקדישו אוקאף, בין היתר, כדי להבטיח את רכושם הפרטי ולשומרו מפגיעה. השערה זו אומרת כי בנסיבות פוליטיות מסוימות, שבהן מאיימת סכנה ממשית על בטחון רכושו של אדם (כמו גם על בטחונו האישי), תחול עלייה ניכרת במספר האוקאף המוקדשים, זאת, בהשוואה לתקופות של שלום ורגיעה.

הנחות סותרות אלו מחדדות את השאלה, באיזו מידה אכן קיווה אדם כי באמצעות ההקדשה בוקף יחסן את רכושו מפגיעה חיצונית, בנסיבות כגון אלו שנזכרו לעיל וזולתן. כאן התברר כי במקרים חוזרים ונשנים, ככל שהדברים אמורים לגבי ירושלים בתקופה הנדונה, לא עמדה חסינותו של הוקף במבחן, וברצות החזק או בעל השררה לחמוס את רכוש הזולת, לא העובדה שהיה זה רכוש-וקף היא שגרמה לו להימנע ממעשיו.

פגיעותו זו של הוקף בוודאי לא נעלמה מעיניו של ציבור המקדישים הפוטנציאלי. אדרבא, נוהג הקדשת האוקאף רווח במידה הרבה ביותר דווקא אצל אותו מגזר באוכלוסיית ירושלים, אשר לגביו הונח כי היה מודע יותר מאחרים לפגיעות הנזכרות במוסדות-וקף. כן נתברר כי אותו מגזר — העלמא ואנשי הדת הבכירים — הקדיש את האוקאף הגדולים והעשירים ביותר, למרות שלהלכה היו אנשיו מחוסננים בלאר-הכי מפני הפקעת רכושם בידי השלטונות. זאת בהשוואה למגזרים אחרים אשר עם היותם חשופים לסכנה מעין זו, הקדישו בדרך-כלל אוקאף מעטים ודלים הרבה יותר. ממצאים אלה וקודמיהם אינם מותירים מקום לספק; החשש לבטחון הרכוש הפרטי והרצון לשומרו מפגיעה לא היו הגורם אשר עמד ביסודו של הקשר שנמצא בין התמורות שחלו במצבה הפוליטי של ירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה לבין התנודות בשיעורי האוקאף אשר הוקדשו בה באותה עת. ביסוסו של קשר זה על תפיסת מעשה ההקדשה כאקט כלכלי לכל דבר, אחד ממגוון טראנסאקציות של רכוש אשר איפיינו את הפעילות הכלכלית כעיר והיו לחלק ממנה — נראה מוצק יותר. על יסוד תפיסה זו, ניתן לראות את התנודות אשר ניצפו בשיעורי האוקאף כביטוי סכימאטי לתמורות שחלו, כנראה, בכלכלת העיר בעטיין של ההתפתחויות הפוליטיות בתקופה הנדונה. ככל שהשפעתן של תמורות אלו היתה שלילית ומזיקה יותר, כך השתקף הדבר בשיעורי הקדשות נמוכים יותר, ולהיפך.

כך, בסופו של דבר, ניתן לראות את האופן שבו היו נסיבות ותנאים פוליטיים עשויים להשפיע על ייסוד אוקאף ושיעורי הקדשותיהם בירושלים של סוף המאה השמונה-עשרה. השפעה זו, כך נראה, היתה תלויה בגורמים שמשקלם רב משל חישוביו או חששותיו של המקדיש הפוטנציאלי בן-העיר. העובדה שאותם התנאים השפיעו לא רק על שיעורי הקדשותיהם של תושבי ירושלים ככלל, אלא — במידה זו או אחרת — אף על הקדשותיהם של מספר מגזרי אוכלוסיה שונים כפרט, משתלבת עם ראיה זו ומעניקה לה ביסוס נוסף.

ה'פושקע' וגלגוליה – קופות ארץ-ישראל כתופעה חברתית

שאל שטמפפר

אופיה של חברה משתקף, בין היתר, ביעדים שלהם היא מקציבה כספיי-צדקה. כך מבטאת התמיכה המתמדת של יהודי התפוצות ביושבי ארץ-ישראל את זיקת עם ישראל לארצו. אולם ניתן ללמוד על חברה לא רק מיעדי-צדקה אלא גם מהשיטות לאיסוף כספיי-צדקה. ביניהן בלט בדורות האחרונים השימוש ב'פושקע' – קופת-צדקה ביתית – כאמצעי לקיבוץ כסף!

קופת הצדקה הביתית היא המצאה של המאה התשע-עשרה וכיוון שלא נדרש תיחום טכני בכנייתה, אין ללמוד ממנה על הטכנולוגיות החדשות של העת החדשה. לעומת זאת, מעידה הופעתה על צרכים חדשים בחברה היהודית ומלמדת על שינויים באופייה.²

השימוש בקופה ביתית פשוט מאוד. ארגון-צדקה מפיץ את הקופות בכתים ומדי פעם עוברים נציגי הארגון מבית לבית ומריקים אותן. שיטה זו מאפשרת לקבוצה קטנה של פעילים להתרים ציבור גדול. אולם, מה היה יתרונה של שיטה זו על המנהג הישן של העמדת קופות-צדקה בבת-כנסת,³ או של התרמה יזומה של מקבצי צדקה שעברו מבית לבית שגם באמצעותם הותרם ציבור גדול? נראה שמספר יתרונות הצדיקו בנסיבות מסוימות את הפצת הקופות. איסוף מבית לבית כדאי רק בתנאי שלבעלי הכתים יש כסף מזומן 'פנוי'. אצל עניים אין הפרוטה מצויה, במידה שתצדיק פניות אליהם. לעומת זאת, באמצעות ה'פושקע' צברו אותם עניים סכומים שהיה בהם כדי להצדיק את הזמן הכרוך בפניות אליהם. השימוש בקופות-צדקה ביתיות, בהשוואה להצבת הקופה בבית-הכנסת הגדול גם מגדילה את המאגר של תורמים אפשריים. בדרך זו ניתן להתרים גם את מי שלא היה בבית-הכנסת מדי יום. יתר על כן, דרך זו מאפשרת איסוף נדבות מנשים, שכן בדרך-כלל הן לא פקדו את בתי-הכנסת בימי חול, וכך קופות בבתי-כנסת לא יכלו 'לספוג' כסף ממחצית הציבור היהודי. אמנם

1 המלה 'פושקע' תציין במאמר זה את החפץ שבאמצעותו אספו כסף למען המוסד, שייקרא כאן 'קופה'. המלה הגיעה לידידיש מן המלה הפולנית Puszko. משמעות המלה הפולנית היא קופסה, וכפרט קופסה לאיסוף תרומות לצדקה. המלה 'פושקע' נהרגמה לעברית במספר צורות: 'כיס' כתעודה מ-1841 (א' טויכר, 'תעודות מימים עברו', מזרח ומערב, ג (תרפ"ט) עמ' 69) או 'שופר' (למשל, בדבריו של ר' יצחק אלחנן ספקטור ב'ירושלם' של לונק, ט (תרע"א) עמ' 39). השימוש במלה 'שופר' משקף את משמעות המלה בלשון חז"ל, כך למשל במשנה שקלים, ה-ו (תורת נתונה לפרופ' ד' שפרבר שהעיר לי על כך). התרגום המצוי ביותר ל'פושקע' הוא 'קופה'. מלה אחרת לציון אותו חפץ היתה 'ביקס' בידידיש מגורמנת (ראה: הכתבים הציוניים של צבי הירש קלישר, ירושלים תש"ז, עמ' תקכז). יש להדגיש שהשימוש כאן במלה 'פושקע' מבדיל בינה לבין הקופסאות שהיו מוצבות בבתי-כנסת עוד הרבה לפני המאה הי"ט (ראה להלן, הערה 3). הרוגמה הקלאסית לנוהג זה נמצאת כבר במקרא (מלכים ב' יח').

2 על הבעיות הקשורות בהפצת חידושים, ראה: E. Rogers, *Communication of innovation*, New York 1971².

3 על תולדות קופת ר' מאיר בעל הנס ראה: ש' רפפורט (שי"ר), 'רבי מאיר בעל הנס', ירושון, ו (1868), מחברת א, עמ' 65-92, וכן א' רובינשטיין, 'קונטרס כחית למאור של יוסף פערל', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 140-157 וכו' מתואר נסיונו של פערל לעמוד על מקור המנהג. על מנגנון התמיכה ביושבי ארץ-ישראל שהתפתח במזרח-אירופה ראה: י' הלפרין, 'על יחסם של הועדים והקהילות בפולין לא"י', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 82-88.

הבעלים, שהיו בבתי-כנסת בימי חול, ייצגו את המשפחה מבחינה כספית. אך קופות בבתים הגדילו את ההזדמנויות שכסף יגיע לצורכי צדקה. אם כך, נשאלת השאלה מדוע השתמשו בקופות-צדקה ביתיות רק החל מהמאה התשע-עשרה וכן מדוע היה השימוש בקופות אלה, כפי שנראה, מוגבל למטרות מסוימות בלבד.

ב'פושקע' אי-אפשר להשתמש לכל מטרה ולא כל אחד יכול לנצלה. ה'פושקע' מועילה, כמובן, רק לצרכים מתמידים ולא לצרכים חד-פעמיים או דחופים, שכן איסוף הכסף באמצעותה דורש יותר ארגון מכפי שאפשרי למגבית חד-פעמית, והכסף שנאסף באמצעותה איננו מגיע מיד לאחר חלוקתה. מובן שרק אנשי המקום יכולים להשתמש בשיטה זו ולא 'מבקרים' מהחוץ, וזאת מאותן הסיבות. מגבלה אחרת של השימוש בקופות הצדקה הביתיות היא שהצלחת השימוש בהן תלויה ברצון הטוב של החורמים. מי שתורם למטרה מסוימת במסגרת אחרת, ובפרט כאשר הוא עושה זאת תחת לחץ חברתי, אינו מעוניין כל-כך לתרום שוב לאותה מטרה בביתו. מגביות מקומיות לצורכי צדקה יכלו להשתמש בלחץ חברתי, התרמות פומביות, פניות לבעלי-השפעה וכד', כדי להשיג את מטרותיהן — כל זאת מבלי להזכיר מיסים שונים. יש להניח ששיטות אלו לא היו פחות יעילות מן ה'פושקע' והשיגו את מטרתן ביתר מהירות וביתר פשטות. הצורך במידה רבה של הזדהות עם מטרת הצדקה והחשיבות של חוסר-פומביות והעדר לחץ חברתי מתכבט יפה בקטע מתחינה שנחברה לאמירה בשעת תרומה ל'פושקע':

רבנו של עולם אזו וויא די פושקע איז פארמאכט קיינער ווייסט ניט וואס אינוועניק איז פאראן. נאר דער גבאי וואס אפענט איר אויף ארויס צוא נעמען דאס געלד, אזו איז דאס הארץ ביא אמענטשען פארשטעלט, קיינער ווייסט ניט וואס ער טראכט... (רבנו של עולם כמו שהפושקע סגורה ואף אחד אינו יודע מה יש בתוכה, כי אם הגבאי שפותחה כדי להוציא את הכסף, כך הלב נסתר מן האדם ואף אחד אינו יודע מה שזולתו חושב...)⁴.
וכך חוזרת השאלה לאיזו מטרה נועדה ה'פושקע', שהרי מוסדות שטיפלו בבעיות מקומיות יכלו להפעיל אמצעי-לחץ יעילים, ואילו מוסדות לא-מקומיים שטיפלו באותם התחומים היו נענים ב'עניי עירך קודמים'. כך למשל, אין אוספים כסף לפני חג הפסח עבור עניי עיר אחרת. מכאן שהשימוש ב'פושקע' היה יעיל רק לשם מטרה שלא היתה לה מקבילה מקומית ושהיה בכוחה לעורר עניין בציבור, למרות שלא מילאה צורך מקומי. ואכן היו שתי מטרות כאלה; התמיכה בעניי ארץ-ישראל והתמיכה בשיבות הגדולות שמספרן היה קטן וששירתו אזורים רחבים.⁵ כך ניתן להבין, כפי שנראה להלן, את נקודות המגע הרבות בין המנגנונים לתמיכה ביושבי ארץ-ישראל והמנגנונים שארגנו את התמיכה בשיבות הגדולות של מזרח-אירופה.
העדות הראשונה הידועה לי על השימוש ב'פושקע' נמצאת במכתב של צבי הירש להרן אל ר' משה פרנקל בהאמבורג מיום ט' בשבט תקפ"ז (1827):

ואחרי זכינו לכך כי היטיב בעיני רופ"מ נ"י להיטיב מעמד הצדיקים והת"ח עניי ואביוני א"י הקדושה חוב"ב, בהעמד קופות בבית מדרשו, עליו תטוף מלתנו, אולי יוסיף חסדו על יושבי אה"ק ת"ו לייסד שמה התחייבות יחיד סגולה, המתנרבים בעם בסך קבוע לשנה, ככל אשר שאלנו ממעלת כבוד האלופים הופ"מ דהק"ק שמה יע"א, או להרבות קופות

4 ש"ס תחינה, ווילנא תרס"ד, עמ' 227. יש להניח שתחינה זו פורסמה עוד קודם-לכן.

5 אמנם היו יוצאים מכלל זה, אך הם היו מיעוט שבמיעוט. כך למשל, מציין קרלינסקי שבתחילת המאה התשע-עשרה אספו יהודי קעלם כסף באמצעות 'פושקע', כדי לעשות מגורה מפוארת לבית-הכנסת. ח' קרלינסקי, ליטע, א, ניו יורק 1951, עמ' 1444.

יחידים, שיעמידו קופה בביתם, להתנדב לתוכה לעיתים מזומנות, ובכל שעת רחמים ורצון יזכרו זכרון ירושלים ואחיותיה יתר שלשת עה"ק תוב"ב. וגם במדינתנו השתדלנו כזאת, אשר לא רצה להתחייב כסך קבוע, קיבל מאתנו קופה, להעמיד בביתו או בבית אשר יתפלל וילמוד שמה, לתת לתוכה נדבתו שלא בתורת התחייבות, ועל הרוכב עלה לתקופת השנה יותר מהתחייבות שבקשנו מאתו, וכן עשו ועשו גבאים ומשתדלים טובת א"י ת"ו במדינת פולין ורוסיה יע"א.⁶

מדברים אלה קשה להכריע בשאלה היכן המציאו את ה'פּשקע' – במזרח-אירופה או במערבה. אך השאלה לענייננו איננה זו של זכות הראשונים, אלא היכן התפתחה השיטה. להרן ממעט להתייחס ל'פּשקע' ומרבה לדרוש תרומות שנתיות או עונתיות וקבועות למען עניי ארץ-ישראל. לעומת זאת, השימוש ב'פּשקע' נעשה נפוץ למדי במזרח-אירופה. לפני סקירת התהליך של התפשטות השימוש ב'פּשקע' במזרח-אירופה, יש לציין את השינוי המהותי ביחסם של יהודי מזרח-אירופה לעניי ארץ-ישראל, שהתרחש במאה השמונה-עשרה.

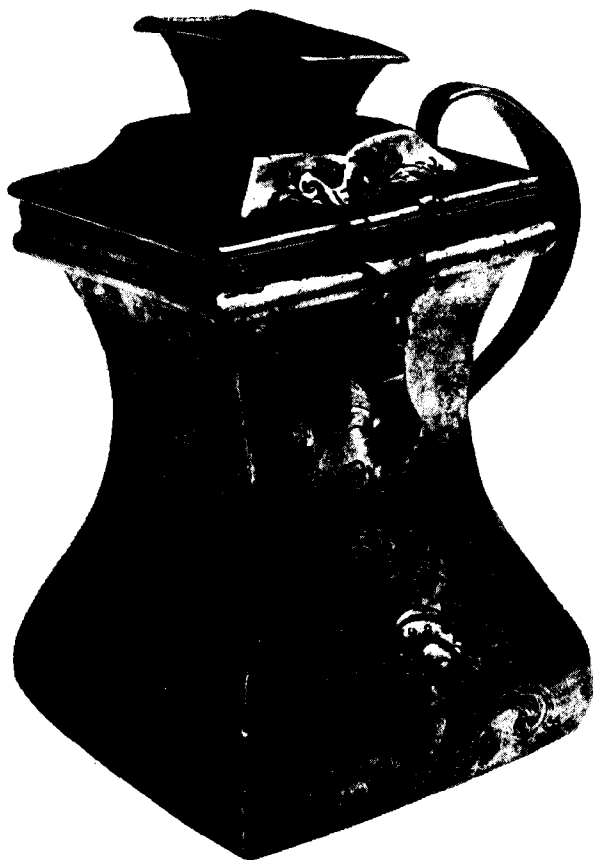
בשלהי המאה השמונה-עשרה ובתחילת המאה התשע-עשרה הגיעו לארץ-ישראל גלים אחדים של עולים ממזרח-אירופה שבאו בקבוצות מאורגנות. היו אלו העליות הידועות של החסידים ושל הפרושים (תלמידי הגר"א).⁷ לעליות אלו היתה השפעה רבה על יחסם של יהודי מזרח-אירופה לתושבי ארץ-ישראל וכן על ארגון התמיכה בהם. עד אז היו רוב יושבי ארץ-ישראל בחינת דמויות 'אקסוטיות', אנונימיות ואגדות רבות נקשרו בהם. בזכות תדמית זו שפעלה על דמיונם של יהודי אירופה ובזכות ישיבתם בארץ-ישראל, זכו לתמיכה.

העולים שבאו בעליות הנ"ל לא התמזגו עם התושבים הוותיקים. הם הקימו מוסדות נפרדים ובמידה רבה ניהלו את חייהם כשלוחה חברתית ותרבותית של יהדות מזרח-אירופה. ראשי העולים היו קשורים בקשרי משפחה ורעות עם הדמויות הבולטות ביהדות מזרח-אירופה – הן במחנה המתנגדים הן במחנה החסידים – ובהיותם הנציגים של אותן הקבוצות, יכלו לפנות אליהן כדרישה לעזרה כספית. ואכן כך נעשה, וסכומי הכסף שנשלחו לארץ-ישראל מאותה אוכלוסיה במזרח-אירופה הלכו וגדלו.

שלבי ההתארגנות בקרב החסידים והמתנגדים היו דומים. כמעט מיד עם בואם של החסידים לארץ-ישראל הורגש הצורך בעזרה כספית מחוץ-לארץ. כשנה לאחר בואם נשלח ר' ישראל מפאלאצק

6 'וב' ריבלין (עורכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדס, א. ירושלים תשכ"ה, עמ' 136. תודתי נתונה לא' מורגנשטרן שהביא עדות חשובה זו לחשומת-לבי. בארכין פערל ישנם שני מכתבים משנת תקע"ט שטיבם טרם הוברר. שניהם נשלחו מארץ-ישראל לאליעזר בראנשטיין בצ'רנוביץ, אך זהות השולח איננה ברורה. בראשון נאמר: 'בקשתי שיהי' חשב בעינינו כהרבה', ובשני: 'ובקשתי שהיא [מרת זאלדי – ש"ש] גם היא תשים לנגד עיניו [?] [את] אגרת לעשות את בקשותינו ולפרוש בכל עת וזמן מעות א"י בפּשקע מיוחדת כדי לשלוח לנו איזה סך ככל שנה [וש]נה ויהיו לנו לעזר ולסעד'. תודתי נתונה לד"ר י' ברטל שמסר לי על מכתבים אלה. ירחמיאל כהן סיפר לי כי במוזיאון ישראל יש קופות-צדקה שנראות כמועדות לשימוש ביתי, ושלדעתו נעשו לפני שנת תק"צ במרכז-אירופה. כיוון שהשימוש בקופסאות אינו נזכר במקורות נוספים, נראה שהוא היה שם מעין מנהג משפחתי ולא שיטה של מנגנון מאורגן לגביית כסף. יעקב ליפשיץ (זכרון יעקב, ב, קובנה תרפ"ז, עמ' 30-31) מזכיר החלטה 'להעמיד בכל בית ישראל קופסא שנקרא או בשר שופר...'. אך לא ניתן תאריך או מקור, לידיעה זו.

7 על עליית החסידים ראה: י' הלפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז. המקור החשוב ביותר לתולדות עליית הפרושים הוא 'ספור החללת הישוב האשכנזים הנקראים פרושים במחצית השניה של המאה הששית' שהועתק מפנקס הכולל אשר בצפת והתפרסם אצל א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 138-157 וכן בהמשך, שם.

קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע וחוקק בצורת בסיס של מנורה. קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע וחוקק. נעשתה בווינה, 1846
 קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע וחוקק בצורת בסיס של מנורה. קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע וחוקק. נעשתה בווינה, 1834

חזרה לאירופה, כדי לארגן תמיכה עבור העולים.⁸ הוא קבע 'מעמדות', כלומר התחייבויות אישיות לתרום סכומים קבועים — אם פעם בשבוע ואם פעם בשנה — עבור היושבים בארץ הקודש. לאחר פטירתו, בסביבות שנת 1783, עמד ר' שניאור זלמן בראש מגבית זו. כבר ב-1781 חתמו ר' ישראל מפאלאצק, ישכר בער סג"ל ור' שניאור זלמן על גזירה האוסרת שימוש בכספים שנאספו למען עניי ארץ-ישראל לצורכי צדקה מקומיים, והוסיפו:

עוד ראינו לגזור גזירה שוה לכל נפש מן המתגדבים בעם, ליתן דבר קצוב מדי שבוע בשבוע לקופת אה"ק, שיהיו זהירין וזריזין לפני כל רגל ורגל מכל רגלים לסלק כל מה שמגיע מהם עד רגל ההוא...⁹

אך בדברים אלה אין עדיין זכר ל'פושקע'. על מידת ההצלחה של המנגנון החסידי אנו יכולים ללמוד, בדרך עקיפה, מכתב-הלשנה ששלח אביגדור מפינסק למושל הרוסי בשנת 1800:

8 י' היילפרין (לעיל, הערה 7), עמ' 30.

9 ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' ט. על המונח 'מעמדות' ומשמעותו בהווי החסידי ראה: י' ריבקנד, יידישע געלט, ניו יורק תש"ך, עמ' 155-156.

הגם שהרב של הקארלינים זלמן בן ברוך מצדיק א"ע לאמר, איך שמשנים קדמוניות היה המנהג ליתן מעות על פרנסת האנשים היושבים בירושלים להתפלל שם, אך כאשר נעיין בפנקסאות אזי נוכל לראות שהסך שהי' נתאסף בימים הראשונים היה כמו חלק מאה מן הסך שמאספים עכשיו ואינם משגיחים על שכפי דת ישראל מחויב להניח תשעה חלקים על עניי עירנו וחלק העשירי על עניי ירושלים.¹⁰

כאמור, פעלו המתנגדים (הפרושים) באופן דומה. הקבוצה הגדולה הראשונה של מתנגדים הגיעה ב-1808, ובראשה עמד ר' מנחם מנדל משקלוב. כשנתיים לאחר-מכן נשלח ר' ישראל משקלוב, שזה מקרוב בא, חזרה לחוץ-לארץ, כדי לאסוף כסף עבור העולים וכידו ניתן מכתב החתום בידי מנהיגי הפרושים בצפת ובו נאמר:

הזדרזו ראשי קהלתכם, לילך על פתחי המתנדבים בעם בחכמתכם, וכל אחד ואחד יבא על פינקס הנדבה כהשגת ידכם, לתת בכל שבוע ושבוע משנותיכם דבר ראוי על חיזוק ישוב חרבן ארצכם, ועל זה יתמנה שמש גובה כדעתכם, ואיסוף כל הנדבות להגבאי הממונה על זה בקהילתכם, והן יבקשו נדבה על העבר...¹¹

הניסיון של המתנגדים הוכתר אף הוא בהצלחה. המתנגדים והחסידים כאחד ריכזו תחילה את פעולותיהם באזור המוצא של העולים. הם פעלו בקרב חוגים שהיו קרובים לעולים וניסו להכניס סדר וקביעות בתמיכה. אך הצורך הדחוף להשיג כסף עבור יושבי ארץ-ישראל גבר על המכשולים הגיאוגרפיים והאידיאולוגיים. כך למשל, במסגרת פעולותיו של ר' ישראל משקלוב נשלח ר' אברהם דנציג (בעל 'חיי אדם') מווילנה לגרמניה, לבקש עזרה למען יישוב המתנגדים בארץ-ישראל.¹² חשיבותה של מגבית זאת לחסידים ולמתנגדים כאחד מתבטאת בפשרה שנעשתה ביניהם ב-1812.¹³ יש לזכור שר' ישראל משקלוב היה מתנגד חריף לחסידות, אבל בכך לא היה כדי למנוע ממנו לחתום על הסכם ע"מ. הסכם זה כלל חלוקת אזורים לשד"רים חסידיים ומתנגדים וכן את שילובו של המנגנון הוותיק יותר של החסידים בפעולות המרכזי בוילנה. אולם טעות תהיה כידינו, אם נחשוב שפשרה זו נעשתה בסיס לשיתוף-פעולה בין שני המחנות היריבים. מיד אחרי חתימתו היו הפרות, או לפחות טענות להפרות של ההסכם. אולם עצם הנכונות לבוא לידי פשרה היא מאלפת.¹⁴

על רקע התגברות ההתרמה עבור העולים לארץ-ישראל והאצתה הופיעה ה'פושקע' במזרח-אירופה, אולם השיטה לא התפשטה שם מיד. ה'פושקע' איננה נזכרת בכתב-הלשנה שחיבר יוסף פרל בשנת 1829. במכתב זה, שהיה מיועד לממשל האוסטרי, כתב פרל על כך שהיהודים אוספים כסף ושולחים אותו לחוץ-לארץ:

למטרות המגביות הנזכרות אפשר למצוא גם כעת, הן בגאליציה והן באותו חלק של

10 ד"צ הילמן (לעיל, הערה 9), עמ' קמב-קמג.

11 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 344-345. ושם, מבוא מקיף.

12 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים 1977, עמ' 759.

13 תיאור ההסכם משנת 1812 (וכן של הסכם נוסף ב-1818) כלול בכרוז 'תכתוב זאת לדור אחרון', ירושלים תר"ה. פרטים נוספים ראה: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 141; ש' הלוי, ר' ישראל משקלוב, סיני, ג, כרך ה (תרצ"ט-ת"ש), עמ' ל-לו.

14 ראה: י"י ווייס, 'פסק החתם סופר בענין חלוקת מעות לבני ארץ ישראל', מוריה, ח, גליון ב-ג (סיוון תשל"ח), עמ' כד-כז. וכן ראה איגרתו של ר' אש"כ סופר (בנו של החתם סופר) משנת 1846 על המשך הדיונים בספר 'זכור לאברהם', ירושלים תשל"ב, עמ' כט-לא. על יחסו השלילי של ר' ישראל משקלוב לחסידות ראה: י' חשבי, 'קטרוגו של ר' ישראל משקלוב על החסידים', קרית ספר, נא, 1-2 (טבת-ניסן תשל"ו), עמ' 300-303.

הונגריה הגובל בה, בכל בית כנסת ואף בכל חתי התפילה, ובכל האכסניות ובתי ההארחת היהודים, קופסה חתומה ועליה פתק בכתב יד או בדפוס ובו הוראות לגבי צורת מתן התרומה. ולגבי התפילה הקצרה ביותר בשעת מתן התרומה. הקופסאות נפתחות לעתים מזומנות על-ידי הממונים לכך ומשתמשים בהן לצורך הידוע... מגבית זו, במיוחד כאשר אין חובת דיווח עליו, מאפשרת העברת סכומים ניכרים לחוץ לארץ.¹⁵

פרל ישב אמנם בגאליציה, ואין ללמוד משתיקתו על הנעשה במקומות אחרים, אך יש להניח כי אילו היה מכיר את ה'פושקע', ודאי היה מזכיר אותה. עוד בשנת 1841 נקבע בביאליסטוק כי יש 'לשלוח בכל שבוע אנשים' לבתים פרטיים, לאסוף כסף למען קופת ר' מאיר בעל הנס.¹⁶ אולם יש לנו עדויות מלבד זו של להרן, המעידות על התפשטות השימוש ב'פושקע' במזרח-אירופה במשך שנות השלושים והארבעים. בשנת 1830 נשלחה איגרת מכולל החסידים בצפת ובה נאמר:

... אחינו בני ישראל רחמנים ובני רחמנים את האפשרם [כך!] החזיקו ידינו אשר יסרו

חקנות קבועות הן בתקופות הקבועות בבית כל אחד ואחד ושאר מעמדות.¹⁷

פולינה וונגרוף, שנולדה בברויסק בשנת 1833, כתבה בזכרונותיה שהיו בבית הוריה שתי קופות-צדקה — האחת למען עניי ארץ-ישראל והשנייה על שם ר' מאיר בעל הנס.¹⁸ בכתב-פשרה בין הכוללים של החסידים ושל המתנגדים משנת 1845, שבו דובר על חלוקת ההכנסות הבאות מהונגריה, נאמר:

כל ההכנסות של אה"ק מה שיכנס מעתה בתוך השופרות בכל המקומות ההם... בין

מבעלי בתים וסוחרים בין מבתי כנסיות ובתי מדרשים...¹⁹

ב-1852 כתב נשיא כולל גאליציה ש'מעמידין הקופות של ר"מ בעל הנס... בבית [!] נדיבי העם'.²⁰ במשך השנים התפשט השימוש ב'פושקע' בארצות שונות, ובתחילת המאה העשרים היו ברוסיה בלבד יותר מרבע מיליון קופות-צדקה ביתיות שצברו כסף למען היישוב בארץ-ישראל ולהן חלק חשוב בהצלחת ההתיישבות האשכנזית בארץ-ישראל.²¹

למרות ההבדלים הגדולים בין יהדות מזרח-אירופה ומערבה אנו מוצאים מנהג משותף לשתייהן — הנהגת תרומה מיוחדת וקבועה ל'פושקע' בשעת הפרשת חלה או הדלקת נר-שבת. הסיבה לכך נובעת מאופיה של ה'פושקע'. כאמור, היוזמה לתרום ל'פושקע' באה תמיד מן התורם. מכאן שלכאורה קל מאוד לדחות תרומה לה. כנגד 'סכנה' זו נוצרו מנהגים לתרום ל'פושקע' בזמנים קבועים וזו היתה אחת הסיבות להצלחתה.

פרל הזכיר תופעה זו (אם כי לא בקשר ישיר ל'פושקע') בכתב ההלשנה שלו משנת 1829:

וכן חזה [המחבר] מראש שכת זו לא תסתפק בהמצאה כזאת [של קופסה לר' מאיר בעל

15 א' רובינשטיין (לעיל. הערה 3), עמ' 156-157.

16 'הלפרין, גולה וארץ ישראל', העולם, יח, גליון לו (ט' באלול תר"ץ), עמ' 719.

17 'ריבקנד, דפים בודדים', ירושלים לזכרו של א"א לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' קסה.

18 P. Wengeroft, *Memoiren einer Jüdische Grossmutter*, Berlin 1912-1922, p. 118

19 ב"צ דינבורג (דינור), מאסף ציון, ד (תר"ץ), עמ' 65.

20 ראה קטע מתשובה של ר' מ"ו איטינגא המובא אצל י"ז כהנא, מחקרים בספרות ההלכה, ירושלים תשל"א, עמ' 249. תודתי נתונה לפרופ' ש"ז הבלין שהביא מאמר זה לתשומת-לבי.

21 ערך 'חלוקה', ייברייסקאיה אנציקלופדיה (ברוסית), XV, עמ' 523. ראה החומר שמביא יערי (לעיל הערה 12), עמ' 57-61. בשנת 1849 עדיין נקראו קופות הצדקה הביתיות 'קופות חדשות' (לעומת הקופות הקבועות בכת"י כנסת). כך בכתב-פשרה על חלוקת ההכנסות של שד"רים לגורג'סטן, דג'סטן וערי קאווקאז. ראה: א"ר מלאכי, לקורות החלוקה בירושלים, לוח ארץ-ישראל, יח (1912), עמ' 96-100.

הנסן] ובהדרגה תטיל חובה על כל יהודי שיתרום לקופסאות הנזכרות לפני כל ארוחה, ובאמת כך היה, ולא זו בלבד שהם הורו לתרום לקופסאות אלה לפני הארוחות אלא הטילו על כל אישה יהודיה שתתרום לפני הדלקת נרות השבת והחגים.²²

במשך הזמן התפתחו ונפוצו המנהגים לתרום בזמן הפרשת חלה והדלקת הנר בערב-שבת. בתעודה משנת 1841, שהבאנו לעיל, נאמר שגבאים היו צריכים לסכב את העיר ולאסוף תרומות בזמן הפרשת חלה.²³ ברור שמבחינת הזמן, נוח יותר לעבור מבית לבית בשעת הפרשת חלה (בבוקר) מאשר בזמן הדלקת הנר. מנהג זה מוזכר בפשרה שנערכה בין החסידים והמתנגדים בשנת 1845.²⁴ המנהג השתרש גם במערב, כפי שאנו לומדים, למשל, מן הדינים-יחשבונות הכספיים של הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם. החל משנת 1854 הם מציינים לעתים קרובות 'דמי קופות החלה של נשים שאננות', או בקיצור, 'חלה געלט'.²⁵ במזרח-אירופה התפתח במיוחד המנהג לתרום ל'פושקע' סמוך לזמן הדלקת הנר. כך קיבלה הפעולה אופי דתי-טכסי, ואף חוברו תחינות מיוחדות למעמד זה.²⁶ בדרך זו נעשו תרומות לארץ-ישראל חלק קבוע ומהותי של החיים היהודיים, ולנוהל זה נודעה השפעה חינוכית על כל בני הבית ובמיוחד הילדים, בהתאספם יחד לקבל את השבת. התפוצה הגדולה של מנהג זה מלמדת לא רק על חשיבותה של ארץ-ישראל ולימוד תורה כעניניהם של התורמים, אלא גם מסבירה את הצלחתה של ה'פושקע' כשיטת מגבית ללא גובה ובקרב ציבור לא עשיר.

ה'פושקע' מילאה תפקיד לא פחות חשוב במערכת התמיכה של ישיבות ליטא. עליית קבוצת ה'פרושים' היתה רק אחד משני המפעלים הגדולים של תלמידי הגר"א. השני היה ייסוד ישיבה גבוהה בוולוז'ין על-ידי ר' חיים בן יצחק מוולוז'ין, בחיר תלמידי הגר"א. לישיבה זו יש לזקוף חידושים רבים לעומת המקובל בזמנה. אחד החידושים החשובים ביותר היה ניתוקה של הישיבה מן הקהילה המקומית. בתחילת המאה היה מקובל שבחורים שכאו ללמוד בעיר מסוימת, היו נתמכים על-ידי בני העיר. בוולוז'ין קיבלו התלמידים תמיכה מן הישיבה. ר' חיים פיתח מנגנון מסועף לאיסוף כספים, שכלל העמדת גבאים בערים שונות לאיסוף כסף וכן שימוש בשד"רים שסבבו בליטא ואף מחוצה לה.²⁷ למעשה הוא אימץ אותן שיטות שהיו נהוגות באיסוף כספים למען יושבי ארץ-ישראל. באמצעות הכספים שנאספו, תמך ר' חיים בתלמידים וכיסה את הוצאות מוסדו, בלי להזדקק לאנשי המקום.

טבעי היה שמנגנון המגבית למען הישיבה דמה כל-כך לזה שהוקם למען תושבי ארץ-ישראל. אותו ר' חיים שייסד את הישיבה, תפס מקום מרכזי במגבית שארגן ר' ישראל משקלוב וזאת, הודות למעמדו של ר' חיים כבחיר מתלמידי הגר"א.

כשנשלח ר' ישראל משקלוב מארץ-ישראל, הוא פנה תחילה לר' חיים מוולוז'ין, כדי לקבל את עצתו

22 ראה לעיל, הערה 15.

23 ראה לעיל, הערה 16.

24 ראה לעיל, הערה 19.

25 ראה: י' ריבקין, 'ירדשע געלט (לעיל, הערה 9), עמ' 101-102 (ערך 'חלה געלט').

26 ראה לעיל, הערה 4. וכן י' ריבקין, שם, עמ' 142 (ערך 'ליכטגעלט'), עמ' 246 (ערך 'ר' מאיר בעל הנס געלט').

27 על נסיונו של ר' חיים לעודד תמיכה בישיבתו, ראה מכתבו על דבר ייסוד הישיבה שהודפס במקומות רבים ובשניונים קלים. מקור נוח הוא ספרו של ש' אסף, מקורות לתולדות התנוך בישראל, ד, תל-אביב תש"ח, עמ' קע-קעב. וכן מכתב-תמיכה של רבני ווילנה, שם, עמ' קעג. על מכתב זה ראה: י' ריבקין, 'האגדה החסרה', הדואר, לר, גליון כא (22 במארס 1957), עמ' 383-385. אין בידינו עדויות מדויקות על השד"רות בזמנו, וראה על כך: י' ריבקין, 'לתולדות השד"רות הוולח'ינית בארה"ב', הדואר, מה, גליון יא (14 בינואר 1966), עמ' 169-170. גליון יב (21 בינואר 1966), עמ' 187-188; מ' צינוביץ, עץ חיים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 95.

ועזרתו.²⁸ ר' חיים המשיך במשך כל חייו להתעניין ביישוב ארץ-ישראל,²⁹ ואף עודד את יושביה לקנות קרקעות ולעבדן (לא מתוך שאיפה לפרודוקטיביזציה, אלא כדי לקיים בהן מצוות התלויות בארץ).³⁰ בין פעולותיו הציבוריות האחרונות היתה כתיבת מכתב האוסר העברת כספים שנתרמו לקופת ר' מאיר בעל הנס ולמען יושבי ארץ-ישראל למטרות אחרות.³¹ בנו יצחק, שהיה יורשו כראש הישיבה בוולוז'ין וכמנהיגה של יהדות ליטא, המשיך במסורת של מעורבות בענייני ארץ-ישראל,

ושמו מתנוסס כראש הגבאים של ארץ-ישראל ברשימה משנת 1840.³²

אין פלא אפוא שאחת העדויות הקדומות ביותר לשימוש ב'פושקע' מזכירה כנשימה אחת את השימוש בה גם על-ידי המגביה למען יושבי ארץ-ישראל וגם על-ידי ישיבת וולוז'ין. עדות זו נמצאת בתיאור של ליטא בשנות השלושים, שכתב נוסע פולני ידוע בשם איגנץ חודג'קו. בתיאורו את העיר וולוז'ין הוא כותב:

znajdziesz w każdym żydowskim domu, zwłaszcza po miasteczkach przy
drzwiach obok *Jerozolimskiej* i *wolozynska* karbonkę

בעיקר בעיירות קופסאות 'ירושלמיות' ו'וולוז'ינאיות' ליד הדלת).³³

אין לנו עדויות לוויכוחים על הזכות לחלק קופות-צדקה ביתיות בין המגנגנון שהתרים למען יושבי ארץ-ישראל לבין זה שהתרים למען הישיבה בוולוז'ין, שכן אותם האנשים היו פעילים בשני המגנגנונים. אולם עם ייסוד ישיבות גדולות אחרות, שאימצו את שיטת ה'פושקע', התעוררו התנגשויות בין הישיבות. כשניסתה ישיבת מיר להפיץ קופות-צדקה ביתיות, טענו ראשי ישיבת וולוז'ין שיש בכך עבירה על איסור 'השגת גבול'. הדבר הגיע לדין-תורה ונפסק שיש זכות לכל ישיבה להפיץ קופות אלו.³⁴ אך כמאה התשע-עשרה המגביות חיו בדרך-כלל בשלום זו עם זו. היו תקופות שהיה מסוכן לאסוף כסף ולשלוח אותו מחוץ למדינה ואז, לפעמים, אספו כסף למען יושבי ארץ-ישראל במסווה של איסוף למען ישיבות.³⁵ היה גם לפחות מקרה אחד שנטען כי ישיבות לוקחות לעצמן כסף שהיה מיועד לעניי ארץ-ישראל.³⁶ אך, כאמור, המקרים האלה היו בחזקת חריגים.

28 א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (לעיל, הערה 7), ג, עמ' 131-141. ר' ישראל משקלוב מכנה את ר' חיים 'אבינו. אבי התעודה' (שם, עמ' 141).

29 ראה החומר שמביא א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, לפי מפתח השמות.

30 שם, עמ' 20.

31 ראה: ספר מגיני ארץ, לכוב תר"ג, עמ' 1-2 (אין מיספור עמודים במקור). במכתב של ר' אברהם אבלי מוילנה (שם) יש הערה האומרת על ר' חיים 'אשר זמן מועט קודם שנתבקש בישיבה של מעלה יהיה דעתי' לפקח בענין חיות אחב"י שבארץ הקדושה...

32 ראה: א"ר מלאכי, 'לקורות החלוקה בירושלים' (הערה 21 לעיל), עמ' 87 ובספרו הנ"ל (לעיל, הערה 29).

33 I. Chodzko, *Obrazy Litewkie, Vilna 1862*, p. 188. החומר נותח על-ידי י' שאצקי, קולטורגעישיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בוענוס איירס 1950, עמ' 181-185. שאצקי מזהה את ראש הישיבה כר' יצחק (צ"ל אליעזר יצחק) ב' הלל, אך מבחינת הזמן, אין הזיהוי מתאים, כיוון שנעשה ראש הישיבה רק בשנת 1849. התיאור מתאים לר' יצחק, בנו של ר' חיים מייסד הישיבה. ר' יצחק זה היה ראש הישיבה מ-1821 עד 1849. יש לנו מקורות המעידים על כך שידע לטינית ופולנית, והדברים מתאימים לתיאורו של חודג'קו.

34 מ"י גאלדבערג, תולדות הגאון ר' חיים יהודה ליב, וארשה 1901, עמ' 8.

35 ח"ה ריבלין, חזון ציון ירושלים שקלוב, ירושלים — תל-אביב תש"ז, עמ' 86. גם לישיבות היו בעיות עם הממשלה לרגל מגביותיהן. ראה על כך: מ' בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, תל-אביב תשל"א, עמ' 86. ליפשיץ טוען (זכרון יעקב, כ, עמ' 30) שהשימוש בשם ר' מאיר בעל הנס נעשה כדי להסתיר את מטרת המגביות למען עניי ארץ-ישראל מעיני הממשלה.

36 במכתב משנת 1876 כתב הנצי"ב ש'משולחי אה"ק האוכלים אותי בכל פה דוברי נבלה', אך הוא לא פירט את הרקע. ראה: מ' ריינס, 'אכסניות של תורה', אוצר הספרות (תרמ"ט-תר"ן), עמ' 28. תודתי לדר"ר ע' אטקס שהפנה

ה'פושקע' הגיעה לאמריקה יחד עם הגל הגדול של מהגרים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. עוד במאה השמונה-עשרה הגיעו שד"רים מארץ-ישראל לאמריקה הצפונית, ובמרוצת הזמן עלתה חשיבות הכספים שנאספו בארצות-הברית כשכיל יושבי ארץ-ישראל. מסתבר ששד"רי ארץ-ישראל הם שהביאו את ה'פושקע' לאמריקה.³⁷ ישיבת וולוז'ין התחילה לשלוח אף היא שליחים לארצות-הברית בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, אך הכסף שנאסף שם לא היה מרכיב חשוב בתקציבה עד למאה העשרים.³⁸ גם גופים אחרים החלו לקבל עזרה מיהדות אמריקה. מוסדות ששירתו צרכים מקומיים במזרח-אירופה (ושלא יכלו לפנות לקהילות אחרות באזור, מסיבות שמנינו לעיל), יכלו לפנות אל מצפוננו של ציבור המהגרים בארצות-הברית, לתמוך בקהילת המוצא או האזור שמשם באו. וכך נעשתה התמיכה ביהדות מזרח-אירופה, בעיני המהגרים, למצווה הדומה למצוות התמיכה ביושבי ארץ-ישראל, שאף הם חיו בארץ רחוקה וניתקלו בבעיות מיוחדות. לארצות המוצא נקשרה אפילו הילה של קדושה על-ידי היהודים ב'מדינה הטריפה'. כך התרכזו מחלקי קופות הצדקה הביתיות שאיימו לפגוע בקופת ר' מאיר בעל הנס, שהיתה מקור חשוב מאוד לוועד הכוללים (שנוסד ב-1866) בארץ-ישראל.

לכן, בשנת 1887 יצאו ותקנו ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, ועמו עוד שמונים וחמישה רבנים, שלא יהי רשות לשום אדם להוסיף עוד שופר על עוד צדקה חדשה.³⁹ על עמדתו זו חזר ר' יצחק אלחנן ספקטור בתשובה שהשיב בשנת 1888.⁴⁰ השואל, רב מניו-יורק בשם צבי קנטרוביץ, שאל אם יש רשות למוסדות-צדקה פרטיים בארץ-ישראל להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית. ר' יצחק אלחנן השיב בשלילה והוסיף 'שאינן רשות לשום צדקה לקבוע פוסקעס מלבד למען עניי ארץ ישראל המכונה "רמב"ן"'. כשנה לאחר-מכן הוא הביע נכונות לאפשר למוסדות מסוימים להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית, אך בתנאי שהמוסדות הללו יקבלו רשות לכך 'מרכני וגאוני ירושלים'.⁴¹ מתשובות אלו השתמע שאין רשות לישיבות וולוז'ין ומיר להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית, למרות שכנראה לא זו היתה כוונתו. כדי לברר את הדבר ולקבל אישור לזכותן של הישיבות העתיקות להפיץ קופות בארצות-הברית, פנו רבה של מיר, ר' יום טוב ליפמן, וראש הישיבה של מיר, ר' חיים ליב טיקטינסקי, לר' יצחק אלחנן ספקטור בבקשה שיודיע שאין תקנותיו חלות על הישיבות. תשובתו של ר' יצחק אלחנן היתה חיובית, והרבנים ממיר קיבלו תשובות ברוח זו גם מר' ירוחם פרלמן ('הגדול ממינסק') ור' דוד פרידמן מקרלין (סמוך לפינסק). הם הדפיסו את התשובות על דף, כנראה לשם הפצתן בארצות-הברית.⁴² תחומי הפעילות של מספר אנשים המעורבים בפרשה זו מלמדים על המשך הקשר האישי בין שני המנגנונים – זה של הישיבות וזה של קופות ארץ-ישראל. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), שהיה אז ראש הישיבה בוולוז'ין,

אותי למקור זה. על הטענה שהזכרה ועל יחסים מתוחים בין שני המנגנונים, ראה גם במאמר של מורגנשטרן העומד להתפרסם בקרוב.

37 ראה: י' קלנר, 'ראשית התארגנותן של קהילות יהודי ארה"ב לעזרת הישוב בא"י (1881-1883)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 377-426.

38 ראה: י' ריבקינד, 'לתודות השד"רות הוולוז'ינית בארה"ב' (לעיל הערה 27).

39 התקנה התפרסמה על-ידי לונץ, 'החלוקה', ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 38.

40 שם, עמ' 49.

41 שם, עמ' 214.

42 י' ריבקינד פירסם קטעים מתשובה זו במאמר-ביקורת שלו על ביוגרפיה של ר' יצחק אלחנן ספקטור שכתב אפרים שימוף. הדואר, גליון 32 (תשכ"ב), עמ' 395-397. הוא מבקר את המחבר על כך שלא דן בתשובה זו. אך כיוון שהעותק שבידו היה כנראה יחידאי, נראה שדבריו לא היו מוצדקים. אני מקווה לפרסם תשובה זו בקרוב באכסניה אחרת.

היה זמן מה חובב-ציון ובין הפעילים להגנת הזכויות של קופות ר' מאיר בעל הנס, לעומת מוסדות צדקה אחרים. אותו ר' קנטרוביץ, שהתעניין בקופות ארץ-ישראל ושלח שאלה לר' יצחק אלחנן, היה גם גבאי של ישיבת וולוז'ין בארצות-הברית.⁴³

הישיבות לא הסתפקו בחיקוי השיטות לאיסוף הכסף שפותחו על-ידי היישוב בארץ-ישראל. המוסד של 'הכולל' בארץ-ישראל, דהיינו גוף שמחלק תמיכה בצורה מסודרת לקבוצה של אנשים שנחשבו ראויים לתמיכה, הועתק לאירופה בשנת 1879, כשנפתח כולל הפרושים בקובנה. במסגרת זו ניתן לתלמידי-חכמים צעירים להקדיש את כל זמנם, כמשך שנים אחדות, ללימוד התורה. באופן רשמי היתה מטרת הכולל להכין אותם לרבנות, אך בסדרי הכולל לא היתה שום מסגרת פורמאלית להכנה זו. חברי הכולל הקדישו את כל זמנם ללימוד עצמאי בבתי-מדור בקובנה, ולא ניתנה להם הכנה מעשית לרבנות. הכולל הצליח למשוך תלמידים ותרומות ותוך זמן קצר נוסדו כוללים נוספים במזרח-אירופה.⁴⁴ הרעיון של יצירת קבוצה נבחרת החיה בקדושה ומייצגת את הציבור, מצא לו אפוא שורשים לא רק בארץ-ישראל אלא גם מחוצה לה.

הקשר בין מנגנון הישיבות והמנגנון למען יושבי ארץ-ישראל, הן מבחינת שיטות איסוף הן מבחינה אישית, מלמד אותנו על הדמיון בבעיות שעמדו לפנייהם ועל הדמיון בתדמיות של שניהם בעיני הציבור; שניהם נתפסו כגופים המקיימים מצוות — יישוב ארץ-ישראל ולימוד תורה. התמיכה רבת ההיקף בהם מלמדת עד כמה היו מקובלים בחברה היהודית ערכים מסורתיים אלו.

'הקופה הכחולה' של הקרן-הקיימת-לישראל אינה אלא גלגול של ה'פושקע'. הרעיון לייסד קרן לאומית הועלה כבר בקונגרס הציוני הראשון בבאזל בשנת 1897 על-ידי פרופ' צבי הרמן שפירא, אך רק בקונגרס החמישי ב-1901 הוחלט על הקמת קרן כזו. כבר לקראת הקונגרס פורסמו בעיתון הציוני *Die Welt* מאמרים בנושא זה, ובגליון מיום 10 באוגוסט 1900 פורסם מאמר ובו תכנית מעשית להקמת הקרן. המאמר שהופיע בעילום שם (המחברים היו, כנראה, חברי הוועד הפועל הציוני) דן בעיקר בשיטות לאיסוף כסף.⁴⁵ הצעת המחברים היתה להפיץ סדרות של כולים שיימכרו לציבור היהודי בכל הארצות. ואכן הוחלט בקונגרס לגייס כסף באמצעות מכירת הכולים, שקנייהם היו אמורים לאוספם בתוך חוברות מיוחדות. לרעיון של הפצת הכולים היו יתרונות וחסרונות. בדרך זו קל לפקח באופן מדויק על זרימת הכסף לקופות הארגון. כיוון שבולים ניתנים כנגד כל תרומה, נמנעו חששות למעילה בכספי התרומות. תקוות המארגנים היתה שהרצון לאסוף ולשמור סדרות שלמות תגביר את ההתמדה בתרומות. אולם הדפסתם והפצתם של כולים מוסיפות לנטל המוטל על המנגנון; יש צורך לא רק להעביר כסף למרכז, אלא גם לפקח על תנועה של כולים בכיוון השני, מה גם שבהדפסת הכולים יש צורך בהשקעה כספית לא מבוטלת. לצד הצעה זו, הועלה רעיון נוסף בקונגרס — עריכת 'ספר זהב' שבו יירשם שמו של כל אדם שיתרום עשר לירות שטרלינג או יותר. הרעיונות נתקבלו ובו במקום נרשמו שמות התורמים הראשונים לספר הזהב.⁴⁶

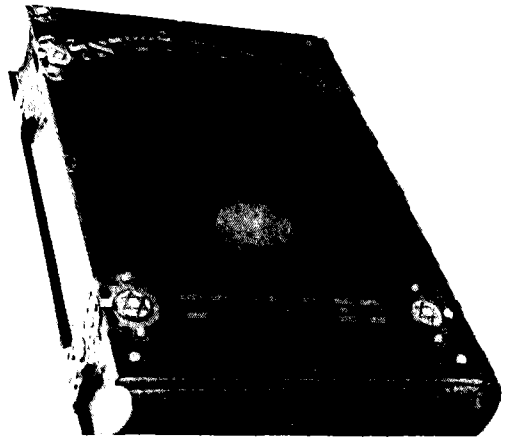
43 ראה מאמרו המעניין של ר' בצלאל לנדוי, 'הנצי"ב מוולוז'ין במערכה ליישוב אר"י בקדושתה', המעיין, יד, גליון ג (ניסן תשל"ד), עמ' 11-23 ובמיוחד עמ' 17-18. על קנטרוביץ ראה: י' ריבקינד, 'לתולדות השדר"רות הוולוז'ינית בארה"ב' (לעיל, הערה 27).

44 לתיאור הכולל ראה: ד' כ"ץ, תנועת המוסר, ג, תל-אביב תש"ד, עמ' 19-30.

45 ג' קרסל, 'קורות', מגילת האדמה, ירושלים תשי"א, עמ' כד.

46 שם, עמ' 36.

GOLDENES BUCH		ספר הזהב	
1	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
2	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
3	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
4	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
5	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
6	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
7	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
8	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
9	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
10	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
11	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
12	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
13	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
14	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
15	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
16	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
17	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
18	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
19	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
20	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
21	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
22	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
23	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
24	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
25	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
26	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
27	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
28	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
29	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
30	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
31	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
32	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
33	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
34	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
35	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
36	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
37	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
38	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
39	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
40	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
41	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
42	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
43	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
44	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
45	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
46	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
47	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
48	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
49	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna
50	£ 100	Dr. Th. Herzl	Vienna

הכרך הראשון של ספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל והעמוד הראשון בו

לשיטה של רישום ב'ספר הזהב' תמורת תרומה גדולה לא מצאתי תקדים. אנשים שילמו סכומים גדולים למדי, כדי להירשם בספר הנמצא בעותק יחיד ובמקום מרוחק. לכאורה, התמורה (הרישום) לא נראית שווה לתרומה ולא בעלת כוח למשוך תורמים. היה אמנם פרסום לעצם הרישום בספר, אך ניתן פרסום דומה גם לתרומות רגילות. הנצחת שם על-ידי רישומו על בניין או חפץ אחר שנחרם הוא מנהג עתיק, אך לתנועה הציונית בחיתוליה לא היה על מה לתלות שלט ועל רקע זה המציאו את 'ספר הזהב'. הצלחתו מלמדת אם כן לא רק על הזדהות עם מטרת ציוניות, כי אם גם על הרצון העמוק בקרב הציבור היהודי להנצחת השם. השיטה חדשה, אך היסוד ישן. לעומת הכול ו'ספר הזהב' לא היתה ה'פושקע' שיטה מודרנית ואף לא מכובדת. אדרבא, ה'פושקע' היתה סמל של אי-הסדר והערכים של המסורת, שכנגדם רצו רבים בתנועה הציונית למרוד. היה אם כן ניגוד בין היעילות של השיטה שהיה בכוחה למשוך תורמים, והמטען הסמלי שלה שדחה את ההנהגה הציונית. למתח זה ניתן הד בהערה שמופיעה בדף-רוחשבוך שכתב צ'לנוב על פעולות הקרן-הקיימת לישראל ברוסיה בשנת 1909-1908. נאמר בה:

עתה נמצאת כבר בידי חברינו כ-200 מקומות 7000 קופסאות שנעשו כתבנית הקופסאות

שבחור"ל. מלבד זה נמכרו מקודם גם 857 קופסאות מוסקבאות (בעלות שש צלעות) ... מספר הקופסאות הנמצאות בכלל המקומות עולה לערך 10,000...⁵⁴

מדבריו אנו למדים שנעשה ניסיון במוסקבה לעשות קופות-צדקה ביתיות שיכליטו גם בצורתם את ההבדל בין לבין ה'פושקע' המסורתית. צ'לנוב מצדו טרח לציין שהקופות שהוא הכין היו על-פי דוגמה מחוץ-לארץ.

למרות ההבדלים בין התנועה הציונית והיישוב הישן, מלמד השימוש ב'פושקע' על-ידם שהוא מועיל במיוחד, כאשר כוח-האדם המתרים מוגבל, יש אהדה בהמונים למטרה וציבור התומכים אינו יכול לתרום סכומים גדולים בבת-אחת. תנאים אלה מתאימים למה שידוע לנו על מקורות התמיכה בשני המגנטונים. שניהם קיבלו את עיקר הכנסותיהם מההמונים הלא-עשירים. בתחילת המאה לא היו היהודים האמידים יותר מעונוניים בדרך-כלל במפעל הציוני או במפעל אורתודוכסי. מגנטונים אלה היו צריכים להתאים את עצמם למצב זה, וחשיבותה של ה'פושקע' מלמדת על כך. בזמננו, עם שיפור המצב הכלכלי של יהודי הגולה והתגברות האהדה לישראל, נותרה ה'פושקע' בשולי רשימת האמצעים של המגביות השונות, אם כי היא עדיין ממלאת תפקיד חינוכי. תולדות ה'פושקע' מלמדות אפוא על תכונות-יסוד בתולדות הצדקה היהודית ומגלות תהליכים בחברה שיצרה אותה.

54 ראה עמ' 6 בדין-וחשבון שצוין לעיל, הערה 52.

לשון, תרבות ולאומיות ביישוב החדש – הדיון הציבורי בתכנית להקים קתדרה ליידיש בירושלים בשלהי 1927*

אריה ל' פילובסקי

לרב סדן
כמלאות לו ע"ט

בנובמבר 1981 ימלאו שלושים שנה מאז חנך רב סדן את החוג ליידיש באוניברסיטה העברית בירושלים. בגליון 11 של הרבעון 'די גאלדענע קייט' הובאו הנאומים שנישאו ב-4 בספטמבר 1951, במסיבה שנערכה לכבוד ייסוד החוג! נואמים אחדים התייחסו ושבו והתייחסו בדבריהם, מי ברמז ומי במפורש, לתכנית להקים קתדרה ליידיש בירושלים בשנת 1927.

הסופר דוד פינסקי הזכיר, כי ב-1927 התקיימה בניו-יורק סעודה חגיגית שבה תרם מו"ל היומון 'טאג', דוד שפירא, סך מאה אלף דולר למען קתדרה ליידיש בירושלים. "ל מגנס... הסכים לתרומה... היה זה חג גדול אשר אחריתו אכזבה מרה. קורטורין האוניברסיטה דחה את התרומה, כיוון שלא רצה לפתוח את שערי האוניברסיטה ליידיש. חיים גרינברג, בשבחו את הפרופסורים שאישרו את הקמת החוג ליידיש בשנת 1951, העיר כי 'שנים רבות... נמצאו מי שלא נראה בעיניהם כי יוקצה מקום ליידיש בחיים האקדמיים של המולדת היהודית'. נימוקיהם היו 'רציונליזציה... אמתלאות בעלמא של סנוביות פסבדועברית... כסות כלויה לרגש נחיתות... חוסר כבוד עצמי'. רקטור האוניברסיטה דאז, משה שובה, אמר:

כאשר מתבונן אני כרב שטוק [סדן], נזכר אני בפרק היסטורי. לנגד עיני ניצבת הישיבה הגורלית ב-1927, כאשר נשקלה שאלת הקתדרה ליידיש... בחוצות ירושלים נשמע קול מחאתו של 'גרוד מגני השפה'... אוסישקין, ז"ל, תמך [בגדוד] במרץ. דברי אוסישקין בישיבה היו תוקפניים מאד. פרופ' שלום תמך בקתדרה נמרצות... אמרתי כי הואיל ושום דבר יהודי אינו זר לי, אני בעד הקתדרה. ביאליק אמר דברים כדורבנות על תולדותיה של יידיש וניבא את כליונה. ד"ר מגנס היה במבוכה גדולה, כי היתה סכנה שהיישוב יחרים את מוסדנו. הגרעין הצנוע של האוניברסיטה לא יכול אז להרשות לעצמו מאבקים. לפיכך

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודתי לקבלת תואר דוקטור, 'יידיש וספרותה בארץ-ישראל: 1907-1948', האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם, שנעשתה בהדרכתו של פרופ' ח' שמרוק. תודתי נתונה לפרופ' שמרוק על שהדריכני במחקרי, כעצה טובה ובמחשבה מפרה.
1 ראה: שם, עמ' 187-202.

יצאנו את הישיבה לאחר החלטת פשרה, אשר קברה למעשה את הענין. הבינונו כי קתדרה ליידש [באוניברסיטה העברית] לא תקום במהרה.² מדברים אלה מתברר, שההצעה לייסד קתדרה ליידש בירושלים עוררה בשעתה פולמוס סוער בארץ-ישראל. פולמוס זה והשלכותיו הם נושאו של מחקר זה.

הצעת היומון 'טאָג' לייסוד קתדרה ליידש באוניברסיטה העברית

בסוף שנת 1927 שהה באמריקה, בשליחות מטעם האוניברסיטה העברית, נשיאה (צ'נסלור) דאז, י"ל מגנס. במשך השנים הרבות שבהן עסק בפעילות ציבורית-ציונית-וכלל-יהודית בניו-יורק, הכיר מגנס מקרוב את יהודי מזרח-אירופה שהשתקעו באמריקה. בהיכרות זו נעוץ יחס הכבוד וההערכה של מגנס, יליד אמריקה, אל המורשת התרבותית והרוחנית של יהדות מזרח-אירופה.³ סביר להניח, כי ביקורו זה של מגנס הניע את מו"ל העתון הניו-יורקי 'טאָג', דוד שפירא, לחזור על הצעת יומונו, מאפריל 1925, בדבר הקמת קתדרה ליידש ליד האוניברסיטה העברית בירושלים.⁴ מתקבל על הדעת, כי מגנס הביע את הסכמתו לתכנית. על רקע זה ניתן להבין את הסעודה החגיגית שהעיתון ערך לכבוד מגנס ב-6 בנובמבר 1927, ואשר במהלכה הודיע דוד שפירא, שהוא וידידיו ירימו תרומה בסך 50,000 דולר לייסודה של קתדרה ליידש בירושלים. הדבר נעשה לציון מלאת 13 שנה לקיום העתון.

בנאומו בסעודה החגיגית אישר מגנס, כי אכן הציע 'טאָג' בשעתו לכוון קתדרה ליידש. לאחר התייעצויות נענתה הפניה בחיוב. מאז קיימו דיונים במועצה האקדמית של המכון למדעי היהדות. לפיכך מקבל הוא את תרומת 'טאָג', בהסכמתם המלאה של חברי המכון למדעי היהדות בירושלים.⁵ בדיווחו של 'טאָג' וכדברי שלושת הנואמים העיקריים במסיבה, המתוארת כ'אסיפה פון די שענסטע עלעמענטן אין אַמעריקאַנער יידנטום', נשמעים הנימוקים העיקריים שהועלו להצדקת ייסודה של קתדרה ליידש בירושלים.

ראובן בריינין, אשר דיבר עברית, ראה במאורע מפנה בתולדות התרבות היהודית. ריב הלשונות שנוהל על-ידי הבראיסטים וידישיסטים פנאטיים, גרם נזק רב לשתי הלשונות, לשתי הספריות וליצירה היהודית ככללותה. היחס השלילי ליידש ולספרותה בארץ כמעט וכפה מאבק נגד העברית ונגד הבית הלאומי בארץ-ישראל. בנוסף לכך גרם הדבר נזק למלחמה למען זכויות המיעוטים, שנוהלה על-ידי הקיבוצים היהודיים שבאירופה המזרחית. הוא הדגן לגבי החינוך היהודי בגולה. מאידך גיסא, השנאה והזלזול מצד ידישיסטים כלפי העברית והתרבות העברית, הרחיקו את אנשי המחנה העברי מהמקורות של לשון העם.

ריב הלשונות עלול לפלג את העם. ייסוד הקתדרה ליידש, יהיה גולת הכותרת במאמצים הנעשים

2 ראה: שם, עמ' 188-189. דברי פינסקי, שם, עמ' 192; גרינברג, עמ' 193. ראה גם עמ' 197 וכדברי דב סדן, עמ' 199-200.

3 אליבא דש"ה ברגמן, החלו מגעיו של מגנס עם יהודים יוצאי מזרח-אירופה, בעת שלמד בברלין וכהיידלברג, בתחילת המאה העשרים. ראה: האנציקלופדיה העברית, כב, עמ' 27. אביו של מגנס, מוצאו מפולין. על מגנס ראה: נ' בנטורין, למען ציון, תשט"ז; *Encyclopedia Judaica* (ירושלים), XI, עמ' 716-718.

4 ראה: טאָג, 7 בנובמבר 1927, עמ' 1 והשווה: א' וולינר, 'פריי איך זיך אין חלום', יידישער אַרבעטער, 3 (1925), גליון 7, עמ' 10-11.

5 ראה: טאָג, שם, עמ' 5. דברי מגנס נדפסו גם ב'הצפירה', 27 בדצמבר 1927, עמ' 2.

יהודה ליב מגנס

על-ידי יוצרים בשתי הלשונות, לשם השכנת שלום-בית. אין לנהל מלחמה בין העברית לבין היידיש. נהפוך הוא; יש הכרח להעמיד את שתיהן יחד כמחסום בפני ההתבוללות והריאקציה. הסופר דוד פינסקי הטעים אף הוא, כי קתדרה ליידיש בירושלים עשויה להקהות את חריפותו של ריב הלשונות. הוא הדגיש כי אין הוא מזדהה עם הניצים בריב זה והמשיל את השפות יידיש ועברית, שהן אוצר אחד, לשני חשבונות-בנק של אדם אחד. אין פינסקי מופתע מכך שהעברית היא שפתה של האוניברסיטה בירושלים, משום שהציונות שואפת לתחייתן של ארץ-ישראל והלשון העברית. עם זה, לולא הוקצה מקום ליידיש באוניברסיטה, היה הדבר מבטא שלילה עצמית. פינסקי הדגיש, כי ספרות יידיש בעלת שעור-קומה צמחה בחמישים השנים האחרונות מתוך לשון נחשלת וחסרת כללי דקדוק.

מגנס הטעים כנאומו, כי על שפת היידיש להיות מקצוע הנלמד באוניברסיטה, משום שהיא היתה והינה שפה המשמשת מיליוני יהודים. נוצרו בה יצירות ספרות ופולקלור ויש בה תעודות חשובות לתולדות עם ישראל. הקצאת מקום ליידיש באוניברסיטה העברית תביא להעלאת קרנו של העם היהודי בעיני עצמו ובעיני אחרים.⁶

מגנס עמד במפורש על כך, שההוראה בקתדרה תעשה בעברית, משום שהלשון העברית היא המקור העיקרי לחיים ולמחשבה היהודיים.

באותו מעמד מסר גזבר 'טאָג' לידי מגנס חוזה, לפיו התחייב 'טאָג' לאסוף 50,000 דולר להקמת הקתדרה ליידיש. כמובן, המציא לו מקדמה בסך 10,000 דולר.

ההתנגדות לקתדרה בארץ והפולמוס הציבורי שבעקבותיה

הידיעה על הסכמתו הפומבית של מגנס לקבלת התרומה ולייסוד הקתדרה נפוצה, ככל הנראה, בעקבות דיווח שנתפרסם בעמוד הראשון של 'דבר' מיום 10 בנובמבר 1927. סופר בו על קרן בסך 100,000 דולר שנודבה לצורך הקמת קתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית בירושלים.

יוסף קלוזנר ומנחם אוסישקין הביעו מיד התנגדות חריפה ביותר להכנית ופתחו במסע נמרץ לסיכולה. למטרה זו גייס קלוזנר חלק ממורי המכון למדעי היהדות. בארכיונו שמורה טיוטה

6 רעיון זה חזר ונשנה בדיווחי 'טאָג'. קריקטורה בעמ' 4 מראה כיצד יידיש הושכה על כיסא רם — הקתדרה — דבר אשר יקנה לה את המקום שהיא ראויה לו בינות שפות התרבות בעולם.

למברק, בלא תאריך, שבה רשומים, מלבד שמו, שמוחיהם של הפרופסורים אפשטיין ומאן.⁷ במברק, המיועד אל מגנס, נאמר כי הידיעות בדבר הקתדרה ליידיש זיקו רבות לאוניברסיטה. שלושת האישים הביעו גם התנגדות נמרצת ליוזמה.

ב-18 בנובמבר 1927 הבריק מגנס וביקש להודיע לקלוזנר כי עברית נקבעה כשפת ההוראה של הקתדרה המיועדת.⁸ באותו תאריך כתב אוסישקין לקלוזנר והודיע לו את נוסח המברק שישגר למגנס:

As friend University and yourself beg you relinquish Yiddish chair whatever the conditions. Huge outburst being organised severer than Hilfsverein. Whoever triumphs University ruin certain. Withdraw prior kingdning battle.

אוישישקין אף הוסיף במכתבו פתגם רוסי שמשמעו — אלהים לא יתן, החזיר לא יאכל.⁹ ב"כ"ג בחשוון תרפ"ח כתב אוסישקין לקלוזנר, כי הרב אסף סירב להבריק למגנס, משום שהפרופסורים לא התייעצו עמו בנידון. על-כן יישלח המברק באותו יום כחתירתו של דוד ילין בלבד.¹⁰ אוסישקין סיים את מכתבו בציינו 'מכיליק קבלתי תשובה כפי שנבאת'.¹¹

אוישישקין מתכוון לאיגרת שהמשורר שלח לו, במענה למכתבו מיום י"ט בחשוון תרפ"ח (14 בנובמבר 1927). אוסישקין פנה אז אל ביאליק, 'לעת עתה לא בעתונים', ושאל אותו מה יעשה 'בתור ראש הסופרים והמשוררים העבריים ובתור חבר הקורטוריון [של המכון למדעי היהדות] על יצירת מבצר יודישיסטי על הר הצופים'.

ביאליק השיב ביום כ"א במרחשוון [תרפ"ח], כי מגנס 'עשה שלא כדין', כאשר 'קבע קתידרה' על דעת עצמו. בשל כך ראוי הוא ל'נזיפה רבה'. אשר לעצם העניין, אין הוא פוסל את 'הז'רגון מלהיות אוביקט למחקרים ולמדע'. הוא מבקש מאוישישקין להמחין לשובו של מגנס ארצה ומהיר אותו מפני 'הכרזת מלחמה מבוהלת', שתביא 'בשעה זו רעה גדולה לא"י ולישובה, רעה אשר לא נוכל פְּרָהּ. ראה התנבאתי'. המשורר סיים את דבריו בציינו, כי הוא 'נשען על בית[ן] של אוסישקין, שתביא לידי ריסון 'בעלי הדמים הרוותחים'.

אוישישקין ענה לביאליק, ביום כ"ג בחשוון ודיווח לו על תוכן המברקים הנשלחים למגנס. כמו-כן ביקש אותו לקרוא את מאמרו של א"מ פרידמן, שנדפס בו ביום כ'דאר היום': 'מה שמרגיש כל יהודי פשוט "בטלן" לא מבין ולא מרגיש ראש המשוררים הלאומיים — עם ואמלל וגלותי'. ביום כ"ז בחשוון תרפ"ח (22 בנובמבר 1927), השיב ביאליק, כי ידע שאיגרתו הקודמת לא תניח את

7 הטיוטה בארכיון קלוזנר שכבית הספרים הלאומי, תיק 544. תודתי נתונה למחלקת כתבי יד וארכיונים בבית הספרים על הרשות שניתנה לי לעיין בארכיון. על י"ג אפשטיין ראה: תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגיו, ו, עמ' 2489-2490 [להלן: תדהר], על י' מאן ראה: *Universal Jewish Encyclopedia*, VII, עמ' 324-325.

8 שם, תיק 515. בו ביום שוגר מכתב אל מזכירות האוניברסיטה המאשר את קבלת מברקם של השלושה. ראה: ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 14/3. תודתי נתונה למנהל הארכיון, מר י' ריבלין, על עזרתו הרבה באיתור התעודות על הקתדרה.

9 ראה: ארכיון קלוזנר, תיק 225. המברקים נכתבו באנגלית, משום תקנות הדואר דאז. בארכיון אוסישקין שבארכיון הציוני, A24, תיק 8, 783, שמור הטקסט העברי של המברק. בענין Hilfsverein עיין: מ' רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב, עמ' 184-234.

10 ראה: ארכיון קלוזנר, שם. המברק שבו מדובר נוסחו: 'יסוד הקתידרה — הרס עבודתנו. נתון לתקן תיכף'. ראה: ארכיון אוסישקין, שם. על הרב ש' אסף ראה: תדהר, ב, עמ' 769-770. על דוד ילין ראה: שם, שם, עמ' 569-570.

11 מכאן שאוישישקין הודיע לקלוזנר, כי יכתוב לביאליק ויבקש להצטרף למסע נגד הקתדרה. מכאן גם ברור, שקלוזנר הזהירו שהמשורר יסרב לעשות כן.

דעתו של אוסישקין: 'אני מצרף גם מחשבה להרגשה והוא יתרוני עליכם... אתם רואים "גבורה" בהרבות שאון ומהומה ואני דברי חז"ל לי לעינים איזהו גבור... ואיזהו חכם'.¹² יום קודם לכן, כתב קלוזנר לאוסישקין והודיע לו כי 'הטלגרמה החריפה פעלה את פעולתה'.¹³ סביר מאוד להניח כי קלוזנר התכוון בדבריו למברק שמגנס שיגר ב-20 בנובמבר 1927. מגנס ביקש אז, כי תעשה פניה לאוסישקין ולילין, למען יאותו להשהות את המחאות הפומביות נגד ההצעה. מגנס הבטיח שהגושא יהיה תלוי ועומד עד לשובו ארצה. החלטה חיובית בשאלה התקבל, אך ורק אם סגל ההוראה באוניברסיטה ודעת הקהל בארץ יגלו הבנה להצעה ויסקימו לה.

מגנס הקדיש את עיקר מברקו לטענה אשר כלפיה מופנה בלי ספק הרישא במכתבו של קלוזנר אל אוסישקין. קלוזנר הכחיש שם מכל וכל שהיו הצעה או דיון כלשהם על אודות קתדרה לידיש במכון למדעי היהדות. גם י"ג אפשטיין לא שמע מעולם על כך ולעולם לא היה מסכים לכך. מגנס מטעים, כי מספר חודשים קודם-לכן הוצע במכון, להקים מסגרת ללימודי יידיש במוסד ואיש לא התנגד לכך, מאחר שהובהר במפורש כי עברית תהיה לשון ההוראה בקתדרה.¹⁴ מן האמור לעיל, גלוי לעין, כי לשאלה האם נידונה הקמת הקתדרה במועצת המכון בירושלים, טרם הסכמתו הפומבית של מגנס, ניתן משקל ראשון כמעלה כטיעונים הפורמאליים בעד ונגד התכנית. בהמשך דבריו לאוסישקין, מעיד קלוזנר על התמיכה לה זוכה הצעת הקתדרה בקרב מורי האוניברסיטה. 'ד"ר שלום, ד"ר בנט, ד"ר מאיר, ד"ר סוקניק כולם בעד זה. לא הייתי מאמין אלמלא שמעתי באזני'. קלוזנר מוסיף כי עורך 'הארץ', מ' גליקסון, כתב לו שאין הוא ומערכת העיתון מתנגדים לקתדרה.

הכוונה היא לגלויה שגליקסון שיגר לקלוזנר ביום כ"ב בחשוון תרפ"ח (17 בנובמבר 1927). עורך 'הארץ' מביע בה את דעתו שאין להתנגד לידיש 'בחור אוביקט למחקר מדעי'. גליקסון, אשר חשש מפני הישנות הסערה שהתחוללה עם ביקורם של אש והירשביין, הזמין את קלוזנר להעלות את השגותיו על הקתדרה, מעל דפי 'הארץ': 'מוטב שאתה תדבר על השאלה משיבואו הצעירים מגדוד מגני השפה לפסוק לנו הלכות חיים' [ההדגשה במקור].¹⁵ קלוזנר מייחס עת עמדת גליקסון ועמיתיו לביאליק: 'ודאי יש כאן השפעה של ביאליק והוא מסוכן ביותר כי מאגנס מאמין בביאליק כבאלהים. הוא בעיניו מומחה לכל דבר'. אשר לאפשרות להדפיס מאמר ב'הארץ', מעיד קלוזנר, כי 'מאן ואפשטיין אינם מתירים לי זאת, וכן לא לפרסם את הטלגרמה שלנו'.¹⁶ אף-על-פי שקלוזנר סבר ש'קתידרא ז'רגונית' משמעה 'חורבן' האוניברסיטה העברית, ביקש הוא מאוסישקין שלא 'לפרסם שום דבר בעתונים' ו'לא להרבות שאון כדי שלא

12 המובאה, מתוך פרקי אבות ד א ואבות דרכי נתן כג א. מכתביו של ביאליק בארכיון אוסישקין, חיק 8, 781, 782. המכתב השני נדפס באגרות ביאליק, ד, עמ' כז. ככל שידוע לי האיגרת מיום כ"א במרחשוון טרם פורסמה. את מכתבי אוסישקין ראה: מ' אונגרפלד (עורך), ביאליק וסופרי דורו, תל-אביב 1974, עמ' 24. בתרפ"ט טען אוסישקין, כי הוצאת 'מאזניים' עלולה לשרת את היידישיזם (שם, עמ' 22-23). ביאליק (אגרות, ד, עמ' רלו, רמו-רמז) כינה את דברי אוסישקין 'בדיחה נאה לפורים'.

13 ראה: ארכיון אוסישקין, חיק 8, מכתב 784.

14 ראה: ארכיון קלוזנר, חיק 515.

15 ראה: שם, חיק 291. על פרשת ביקורם של אש והירשביין בארץ ראה: א"ל פילובסקי, 'יידיש וספרותה בארץ ישראל, 1907-1948', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, פרק ב.

16 ראה לעיל, הערה 7.

לעורר ביותר את הצד שכנגד'. מתקבל על הדעת, כי בעקבות הפצרה זו נמנע אוסישקין מדיון פומבי בשאלת הקתדרה.¹⁷

מברק מטעם 'ועידת מורי ארץ ישראל' (דאר היום, כ"ו בחשוון תרפ"ח), היה אז ההד הפומבי היחיד להסתייגות מן הקתדרה.¹⁸

ב-27 בנובמבר 1927, כונסה 'הועדה הארץ ישראלית של המכון למדעי היהדות'. ועדה זו הורכבה מחברי סגל האוניברסיטה ואנשי ציבור, דוגמת ביאליק ואוסישקין. על-פי סיכום הדיון, דרש מ' אוסישקין שלא להעלות את שאלת הקתדרה 'בוועידת המועצה'. כוונת דבריו היתה למוסד שכונה אז, 'קורטוריון של המכון למדעי היהדות'. הקורטוריון עמד לדון בדצמבר 1927 גם בייסוד הקתדרה. אוסישקין הוסיף, כי אם יידון העניין שם, על הוועדה הארץ-ישראלית של המכון להביע התנגדות עקרונית לקתדרה. 'הכנסת לימוד האידיש בזמן זה תכניס לתוך האוניברסיטה שאלות פוליטיקה וסכסוכים המסכנים את העבודה המדעית של האוניברסיטה'. לאחר 'ויכוח ממושך', תמכו בהצעת אוסישקין, מלבדו, י"ג אפשטיין, נ' בנטויץ, ד' ילין, י' מאן וי' קלוזנר. נגדה הצביעו, ח"ג ביאליק, ש"ה ברגמן וא"ל מאיר.¹⁹ שלושת האישים הללו ביקשו לרשום בסיכום את התנגדותם להחלטת הרוב, אך הסכימו שאין להכריע בנושא כלי שיערך דיון עליו בארץ. בו במקום נבחר מגנס לבא-כוח המועצה למושב הקורטוריון. מינויו הותנה בכך, שאם שאלת הקתדרה תועלה במועצה, יגן שם מגנס על דעת הרוב.²⁰

יום לאחר הישיבה, כתבו ג' שלום, ש"ה ברגמן, ד"צ בנעט וא"ל מאיר, איגרת ארוכה ליי"ל מגנס.²¹ ארבעת המלומדים, אשר היו ברכות הימים לפרופסורים במוסד, קיבלו את השכלתם התיכונית והעל-תיכונית באירופה המרכזית והמערבית. הוא הדין כמ' שוכה, אשר מכתבו יוזכר להלן.²² בעלי המכתב פונים אל מגנס מתוך 'כאב לב עמוק ודאגה רבה', נוכח התעמולה המתנהלת בירושלים נגד כינון הקתדרה. ארבעת האישים סבורים כי הם במיעוט. הם גם חולקים על מי ששלח למגנס מברקים ואיומים, תוך העברת השאלה הנידונה אל 'שדה השוביניסמוס והטרור'. יש להקים קתדרה לידיש באוניברסיטה בד בבד עם ייסודן של קתדרות לתנ"ך ולבלשנות או לאחר הקמתן. מן האיש שיעמוד בראש הקתדרה לידיש יידרשו ידיעות רבות ומגוונות, משום שידיש מהווה מושא חשוב מאוד למחקר. עם זה יש לדאוג כי הוא לא יהיה בשום פנים 'אגיטטור לאידיש'. הוראת היידיש נדונה במוסד לפני שנה וחצי ואיש מבין חברי המכון למדעי היהדות לא התנגד לתכנית.

17 בארכיון אוסישקין, תיק 8, 783. מרוכזים מברקיו ומברקי ילין ומגנס כשעליהם כותרת המחוקה בעפרון: 'בבקשה להרפס את חלוף הטלגרמות בין אוסישקין לילין ומגנס'. ידיעות ב'הארץ' (29 בנובמבר 1927, עמ' 2 ודבר', בו כיום, עמ' 2) נועדו, בלי ספק, למתן את הוויכוח ולהרגיע את מתנגדי התכנית.

18 שם, עמ' 4. הקתדרה מכונה 'מסוכנת'. כמ"כ נאמר: 'נמנעים עתה ממוחאות פומביות בתקוה [שמגנס] יבין לרוח העם כארץ ויתקן בעוד מועד'. והשווה: הארץ, 17 בנובמבר 1927, עמ' 3, אשר דיווח כי הסניף הירושלמי של הסתדרות המורים יצא נגד הקתדרה, משום 'שמצבה של העברית 'איננו מזהיר'.

19 ראה: ארכיון אוסישקין, תיק 8, 783. יעקב מאן מוזכר בתעודה כ'פרופסור פוקד' [אורח]. בתום אותה שנה אקדמית שב מאן לישיבת קבע בסיניסטי.

20 התנאי נתקבל בארבעה קולות נגד שניים. ילין כתב למגנס כיום ה' בכסליו תרפ"ח (30 בנובמבר 1927), כי ביפוי-כוח לא יוזכר התנאי, אך למעשה הוא יחייב אותו. ראה: ארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3.

21 ראה: שם, שם, תאריך האיגרת: 11/28/תרפ"ח [!]

22 בנעט, שוכה ושולום למדו בגרמניה (לפי גבולותיה עד 1939), ברגמן בפרג ומאיר בווינה. מן החמישה היה רק מאיר 'Ostjude' (נולד בסטינסלבו). על שלום ראה: *Encyclopedia Judaica* (ירושלים), XIV, עמ' 991-992; על בנעט, שם, IV, עמ' 161 וקרסל, לקסיקון הספרות העברית, א, עמ' 299 [להלן: קרסל]; על ברגמן, שם, ד, עמ' 614-616 ותדהר, ד, עמ' 1857-1858, על מאיר, קרסל, ד, עמ' 1144 ותדהר, ה, עמ' 2182.

התקרה הנצרות (מפני של) לא מסתפקת בלבד - וזוהי באמת דבר
 סנוס' קלוזטר, גדול ומשקיף אנו אנוחה לאקסורביה, האילום וכו' וכו'.
 ממך טענות כאלו ברשו השקניסטיים כלל הורבות באי התאמה אמת
 סגרת הקרבנות לשפות-אליהם! ודי למקין! ועם להפיק
 קבלו אטאל הקרובה מקורה אלתא-היסוט, פרוסיה רחוקה כן
 תקרה האידים בעבריה דוקו ומפני אר עמדה העבריה האלתא
 ככה טלגרפו עק שפכו הרס האלה "א צי הקמה הקרובה אגל.
 סכנה הסגרות וסכסוכא פנימים. אנו מושקים, שהרסיסה בין
 הסטודנטים ובגרות הקה' אלה רחמים אולי האלגמאות, ונצח
 על זכר. קרוה לנו בגלוי הקרה, כי רק בהנהלת האוניברסיטה
וצמה דאוי קדבר: אם היא לא תרצה והסטודנטים
 יבגלו להנהלה חזקה, לא יהיה הפגנות. ויהי מפן: מושקים אנו
 שאסור אגמרו אהרוד לאחור ולפניהם בפני אינאים אל קרוה
 ודכני מטודות פסיכיות. כי כל הכנסה אל התהילה בפני אינאים ט'
 היום תביא לדי כן לכל סדר שגם האוניברסיטה יגדו לראות אינאים
 ומבריות, ישמחו כלפי צ"ח כאלה.

מה שנגד אנוס אחת האוניברסיטה, עי ראונו ביומן קודם, באיכו קווח
 דבר ופכנה מופנים אנשים בארץ ואלו אלה מוסר טיפיקרדיה לובינסטי
 אז אחר אנה עבר קודר "א אפשה לנגדי וצרכיה של הרחוק.
 aufnehmen" ואל כל בנים א' אפשה לנגדי וצרכיה של הרחוק.

אנחנו אמונתנו אכרוא עק דברים אלה
 ונתנו דוראם דלומך ומחלים עק הטלה אמרה
 בדבובותק עלובת האוניברסיטה קודיזה.

קדמי כבוד והוקרה
 זנו אדנו טרע שנתנו לה רבים, וכאשר לא הינו מכירים מזה
 אהרן כוהן-ראל, והיא המוססים המספר נרא יפנו לאוניברסיטה ויכנסו
 לאבא את הסכסוכים הפוליטיים. המה אלה יצדקו ארזי אדל" ויכרו
 דרוביטור אהרבות מאיפוז. ונתן מוסקה, התפל אל יאלו אמיתיים (2000) אל
 חריק קבוק זה את האוניברסיטה הדבריה. של אצרי אל האופי הכנאסטי.
 אנו אלה בקולטנו מן האויר אל הקיסטריה האוניברסיטאית, סוכרים אנו שיהגרו
 קטן אורמים כמאוי: "קדיה המצקה של התנהלה ליכולה אל קושי למנוע
 פנימי סטודנטים מאינם ראויים לכבוד המוסד. בן זכר אמרם חלוק, ולאו ידע
 מסור עצמו לירטול אור הקרובה: אם מנו יהיה אגיסטריה-אוידיז ואל
 אגדי יל באמת יסוד אלטור. אמכן הגדר ולוי האקצה דפטרון הא"י!
 זכרתי מפני זה את הענין לכתיבה. כל מוסד מוסדר אין קושי ליצאה אל
 וקאציה יסוד יצק מנבאים לנו שמקרה פה לו יהיה כל מוספה קידני
 התקרה?

האלו כישמי
 גדלם אלוך

ה.צ. בעד

קטע מאגרתם של ה' ברנמן, ג' שלום, דיץ בנעט וליא מאיר אל ייל מגנס, 28 בנובמבר 1927

עכשיו, משהגיעה העת להגשימה, מתעורר לפתע 'יצר הרע הפוליטי והדימוגי... אלה הם ההרגשות של השוביניסמוס הלאומי והפרסטיג' והנקמה שעלינו היה להלחם בהם ולא לטפחם עוד יותר'.²³

האיגרת מסכמת את הטענות המועלות בירושלים נגד ייסוד הקתדרה: (א) הואיל והייבסקציה רודפת את העברית בכרית-המועצות, אזי יש לרדוף את היידיש בארץ, משום שביידינו הכוח לעשות כן. ארכעת האישים סבורים 'בתור בני אדם ובתור יהודים', כי טענה מעין זו אינה ראויה לתשוכה. (ב) 'ההכשר' "ממזר" יאפשר דיבור יידיש באוניברסיטה. המלומדים מטעימים בהקשר זה, כי בשלילת היידיש טמונה תיאוריה רצינאליסטית קיצונית, החסרה הבנה היסטורית. אל לה לאוניברסיטה לסתום את הדרך למחקר באמצעות 'דוגמה מפלגתית כלשהיא'. הארכעה מוסיפים כי הם חדורים אמונה חיובית בעברית, אך אין להם דוגמה שלילית נגד יידיש. אשר לעצם הטענה כי הקמת הקתדרה תביא לידי דיבור יידיש בין כותלי המוסד, הרי שאלה דברי נבואה ואין טעם בוויכוח על כך בלא שיצטבר ניסיון בנידון. (ג) מתנגדי הקתדרה טוענים כי אין להורות יידיש בירושלים כל עוד זו מהווה 'כח חי'. נימוק מעין זה 'מסוכן עד למאד לחופש ההוראה והחקירה' ואם לנהוג על-פיו הרי שאין לחקור באוניברסיטה את הנצרות ואת האיסלאם. טיעון דומה לזה השמיעו השוביניסטים בימי מלחמת-העולם הראשונה, כדי להביא לידי סגירת הקתדרות לשפות הלאומיות של אויביהם.

האיגרת מעידה על סערת הרוחות שהצעת הקתדרה עוררה בארץ.²⁴ יתירה מזו, מתוכנה ברור כי המברקים למגנס בדבר החורבן הצפוי לאוניברסיטה עם הקמת הקתדרה הודלפו לציבור. המלומדים מאשימים את 'שולחי הטלגרמות' בהסתת דעת הקהל והסטודנטים. אם הנהלת האוניברסיטה תעמוד על שלה, לא תתקיימה הפגנות. 'אסור לגמרי להרתע... ולפחד מפני איומים של טרור ובפני מטודות פשיטיות'. אם ההנהלה תיכנע ללחצים ייווצר מצב, לפיו כל עת שיגעו באוניברסיטה ב'שאלות חיוניות וחברתיות ישתמשו בכלי זיין כאלה'. התקרית שאירעה עם מרטין כוכר מוכיחה עד כמה מוכנים אנשים 'להתמסר להיסטריה שוביניסטית'. אל לה לאוניברסיטה להכנע לצנזורת הרחוב. כוונת הארכעה ללחץ שגדוד מגני השפה הפעיל על בוכר לכל ישא הרצאה בגרמנית באוניברסיטה העברית. יצויין כי עניין זה התרחש ימים ספורים לפני המסע נגד ביאליק בעקבות מסיבת התה לכבוד אש והירשביין.²⁵

בסוף האיגרת הוסיפו הארכעה, כי לאחרונה מושמעת 'נבואה פנטסטית' והיא, שבאמצעות הקתדרה 'יחדרו קומוניסטים לאוניברסיטה'. לדעתם, 'ההנהלה בידה החזקה יכולה למנוע כניסת סטודנטים שאינם ראויים לכבוד המוסד'.

אחדות מן הטענות שנסקרו באיגרת, מצאו להן הד ביומון 'דאר היום'. בעוד 'דבר' ו'הארץ' מסרו ידיעות ענייניות קצרות על הקתדרה ונמנעו במתכוון מעיסוק בפולמוס,²⁶ נקט 'דאר היום' קו ברור

23 הדגשה זו ואלו אשר להלן, במקור.

24 עדות נוספת לכך יש במכתב (באנגלית) שמזכיר האוניברסיטה, ש' גינצברג, שלח למגנס ב-24 בנובמבר 1927. הואיל והתסיסה בעניין הקתדרה אמיתית, רצוי שמגנס ינהג בזהירות מירבית בהחלטות שתקבלנה בקורטוריון. ראה: ארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3.

25 ראה: דאר היום, א' באייר תרפ"ז; הארץ, 3 במאי 1927, עמ' 4. וראה את מכתבו של בוכר בנידון. הארץ, 5 במאי 1927, עמ' 1. גרסת הגרוד נרשמה ב'לשוננו', כ"ח בתמוז תרפ"ז, עמ' טו. בעניין אש-הירשביין, ראה לעיל, הערה 15.

26 השווה: ש' פיאטרושקה, טאג, 7 בינואר 1928.

הדיון הציבורי בתכנית להקים קתדרה לידיש

נגד ההצעה. הנימוק העיקרי שהועלה במאמרים וברשימות שנתפרסמו שם בנידון היה, היידיש היא סכנה לעברית, וזאת, משום חתירתה ל'רמה לאומית'. על-סמך קביעה זו הסיקו מחברי המאמרים והרשימות מסקנות, איש איש וסגנונו.

לפי דברי י' הוראת היידיש באוניברסיטה העברית תעניק 'תעודת הכשר' ללשון המשמשת 'מזון פגום' למליונים. משיוסר הפגם שהיה 'תריס הגנה לעברית', יתערערו יחסי הכוחות בין שתי השפות, לטובת היידיש, לכדי 'הכרעה וכבוש'.²⁷

מ' רבינון הטעים כי אין הוא מאמין בשלום בין מחנות היידיש והעברית. ההבדלים ביניהם סוציאליים ותרבותיים, 'היסטוריים' כמעט, והם 'עמוקים יותר מדי מהטשטש ע"י מאורע רצוי זה או אחר'. מי שייבחר לקתדרה, ישתדל להדגיש את 'לאומיותה, דמוקרטייתה ופרוגרסיביותה' של היידיש ואז 'יש לחוש כי נקים "צלם בהיכל"' ואף-על-פי-כן להתנגד כליל לקתדרה. על האוניברסיטה להתנות תנאים לפרופסורים שיוורו יידיש במוסד. אין די בקרן כדי לייסד את הקתדרה, דרושה גם 'ערבות מוסרית'. יצויין כי רבינון היה ראשון המסתייגים מן הקתדרה אשר כינה אותה 'צלם בהיכל'.²⁸

אליהו אליעזר פרידמן הסיק, שהקתדרה עלולה להביא חורבן 'לשפה העברית ולשלמות האומה בכלל'.²⁹ אנשי היידיש בניו יורק הולכים כדרכו של אנטיוכוס, אשר בשעתו לא החרیب את המקדש, אלא ניצלו כדי ליוון את יהדות ארץ-ישראל. לו רצה משהו להקים קתדרה 'לז'רגון ההישפניולי או ליחר הז'רגונים של נדחי ישראל', לא היה מי שיתנגד לכך. אין בין דוברי הלשונות הללו מי שיראה כאחת מהן 'השפה הלאומית'.³⁰ של העם היהודי. פרידמן חזה, שהיידישיסטים יפתו בכסף סטודנטים בחוץ-לארץ ויביאום ללמוד בקתדרה. האוניברסיטה תחל לפרסם 'ביולטינים' בידיש ועד להוצאת עיתון בז'רגון בארץ לא ירחק היום. יידיש תילמד בכת-ספר תיכוניים, היא תשטוף את הארץ והלשון העברית תישכח. מצב מעין זה יהווה סכנה חמורה ללאומיות בארץ. כל זאת, משום שמחמת החלשת מעמדה של הדת בארץ, נותרה הלשון העברית מפלטה האחרון של הלאומיות היהודית כאן. 'הדור הבא ספק הוא עד כמה יהיה יהודי אבל עברי יהיה בודאי'.

על-יד מאמרו של פרידמן, נדפס הכרוז 'קריאה גדולה'. חברי הסניף הירושלמי של גדוד מגני השפה, מתריעים בו על הסכנה הנשקפת לארבעים שנות עבודה עברית בארץ.³¹ אסור למכור 'בעד נזיד ערשים את נשמת האומה בדמעת מאה אלף דולר'. בעקבות 'חלול הקודש' דרושה 'מלחמת תנופה'.

יצויין עם זה, כי העתון הדפיס ב-30 בנובמבר 1927,³² במדורו הקבוע 'הד העתונות', את מאמר המערכת ש'הדאר' פירסם על הקתדרה בט"ז בחשוון תרפ"ח. שם נטען, כי בעניין הקתדרה אין לדבר על נצחונות לצד זה או אחר. ריב הלשונות הוא 'הופעה טבעית הנוטעה בתוך הכרת אלפים ורבות

27 ראה: 'קתדרה לאידיש במכללה הלאומית' ועוד על הקתדרה לאידיש, שם, כ' וכ"ב בחשוון תרפ"ח.
28 תענית כו ע"ב. רבינון חתם ב'דאר היום', כ' בחשוון תרפ"ח, במדור 'תגים': מהפך פשטא. הזיהוי על-פי א' יערי, קרית ספר, תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 300. על רבינון ראה: קרסל, ב, עמ' 825-826.
29 'במחרת', שם, כ"ג בחשוון תרפ"ח, עמ' 1. על פרידמן ראה: קרסל, ב, עמ' 660.
30 התייחסותם של מתנגדי הקתדרה לז'רגון, בולטת לעין. על ז'רגון ראה: האנציקלופדיה העברית, יט, עמ' 804.
31 מניין זה הוא על-פי שנת עלייתו של א' בן-יהודה לארץ. באותו גיליון, עמ' 3 העלה עומות — הוא העיתונאי יהושע קרניאל — את תרומת שפירא ל-200,000 דולר, שמוטב היה להפנותם לחינוך העברי 'הגוסס'. הוא הציע להנהלת האוניברסיטה להכין שמשות חדשות, לקראת ההפגנות שתערכנה נגד הקתדרה.
32 כמובן פורסם שם ('א בכסליו תרפ"ח, עמ' 1) נאומו של מגנס בסעודה מטעם 'טאג'.

כמשך שנים ודורות' והוא יימשך גם בעתיד. התרבות העברית היא נדיבת לב דיה, כדי לקלוט לתוכה את שנוצר 'בלשון העם בטוהר לב ובכונה ישרה'. הקתדרה מוקמת לא 'לשם איזה פוליטיקה כי אם לשם חקירה ומדע'.

באווירה המתוחה שנוצרה סביב ייסוד הקתדרה, כונס ב-4 בדצמבר 1927 חבר המורים של המכון למדעי היהדות ליישיבה יוצאת מן הכלל, על-פי בקשת י"נ אפשטיין, נכחו בה י"נ אפשטיין, י" מאן, י" קלוזנר, ש' אסף, א' גולאק, ד' ילין, מ"צ סגל, א' רופין וג' שלום. גם בישיבה זו הושם הדגש על השאלה האם חבר המורים הסכים אי-פעם להצעה להקים קתדרה ליידש בירושלים. ג' שלום היה היחיד מבין המשתתפים שטען, כי אכן דנו בעבר על קתדרה ללשונות יהודיות.³³ בקולות כל הנוכחים, למעט ג' שלום, הוחלט להודיע לי"ל מגנס, כי 'עולם לא נתן חבר המורים את הסכמתו לייסוד קתדרה ליידש באוניברסיטה. יחד עם זאת סוכם, פה אחד, להימנע מקבלת החלטות עד לשוכו של מגנס ארצה.

יום לאחר-מכן, ב"א בכסליו תרפ"ח, הופץ חוזר מטעם מזכיר האוניברסיטה, ש' גינצברג. גינצברג מציין שערך בדיקה בפרוטוקולים של המוסד, ולא מצא שמוזכרים בהם קתדרה ליידש או ל'לשונות היהודים'.³⁴

מ' שובה פנה אל י"ל מגנס ב-8 בדצמבר 1927 והודיע לו כי כלל לא הוזמן ליישיבת מורי המכון ב-4 בדצמבר. לדעתו 'התרבות העברית אינה יכולה להבנות במרומים המפשטים של איזה עבריות מלאכותית'. צריך לצקת לתוך התרבות העברית המתהווה, את ערכי התרבות שנוצרו ביידש. הציונות לא תוכל להיבנות אם תשלול את העושר התרבותי שצמח בפזורה. היצירה היהודית היא מקשה אחת, ואין לגשת אליה על-פי אמת-מידה סלקטיבית. חיוני ליישוב בארץ למנוע ניתוק מן העולם היהודי שבחוץ לארץ'. עם זאת, הסתייג שובה מן העיתוי לייסוד הקתדרה. לדעתו, קודמות ליידש קתדרות אחרות.

בסיום דבריו הוא חיווה את דעתו, כי לכשתוקם הקתדרה, מן הדין כי יועמד בראשה 'ציוני נאמן שמבין את היהדות כלה'.³⁵

השאלה, האם עניין הקתדרה הועלה במועצת המכון למדעי היהדות היתה, כאמור, לנקודה הפורמאלית המרכזית בפולמוס. כפי שצויין לעיל, הטעים מגנס בהתבטאויותיו הפומביות, כי הדבר אמנם נידון ואושר במועצת המכון, בעוד קלוזנר ותומכיו הכחישו זאת מכל וכל.

מגנס חזר על גירסתו ב-18 בדצמבר 1927.³⁶ הוא מדגיש כי בפגישה בביתו של קלוזנר, שבה דנו על מערך הלימודים במכון למדעי היהדות באוניברסיטה, הציע שיידש י"ה אחד המקצועות שילמדו במכון. קלוזנר העיר, כי לא יתנגד לכך אם ההוראה תעשה בעברית. מגנס מניח, כי הדיון נערך בישיבה השמינית של המכון. הוא מוסיף, כי לא היתה זאת הצעה פורמאלית, כשם שלא היו הצעות פורמאליות לגבי שורה של נושאים אחרים שהוזכרו אז. אין כל אפשרות למנוע ששאלת הקתדרה

33 השווה לעיל, עמ' 110.

34 ראה: ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 14/3.

35 ראה: שם. ועיין לעיל, עמ' 103-104. שובה, ליד הלה שבגרמניה, עשה בליטא בין השנים 1920-1925 ועסק שם בחינוך יהודי. ראה: תדהר, ד, עמ' 1863. והשווה לעיל, הערה 22. גם לבנעט היה מפגש בלתי-אמצעי עם יהדות מזרח-אירופה. הוא סיפר לפרופ' שמרוק, כי כהיותו צנוור בצבא הגרמני, איפשר לו רייון את המשך הוצאת 'לעצטע נייעס' בוויילנה. והשווה א"י גולדשמידט, פנקס פֿאַר דער געשיכטע פֿון ווילנע אין די יאָרן פֿון מלחמה... וילנה תרפ"ג, עמ' 587. אין ספק כי מלומדים אלו וכן ברגמן ושלום, אשר צמחן בתקופה של תהיות וחילופי-דרך לאומיים, התרשמו עמוקות מייחודו הלאומי של הקיבוץ היהודי במזרח-א"י פה ומשורשיותו.

36 ראה: שם, שם, מכתב באנגלית אל ש' גינצברג.

לידיש תועלה באספת מועצת ההנהלה של המכון למדעי היהדות. כל מי ששוחח אתו בעניין זה, חפץ לרון בו ואף לתמוך בו שם. אשר להגבלת יפוי הכוח שלו,³⁷ הבהיר מגנס, כי לא יקבל על עצמו לייצג את דעת הרוב במועצת הקורטוריון. הוא מוכן להציג את השקפת הרוב, אך כשום פנים לא יצביע בצורה שתסתור את דעתו בעניין הקתדרה. הוא ימליץ על הקמתה. יחד עם זה יציע, כי המועצה תטיל על הרץ.³⁸ על המכון ועל הוועד הארץ-ישראלי שלו, לברר את המצב ולדאוג לכך שהקתדרה תיווסד בלא שתתעורר מחלוקת שתחרוג מן התחום האקדמי. דבריו אלה של מגנס מבטאים, בלא ספק, את רצונו למנוע, ככל האפשר, הפקעת הנושא מן ההקשר האקדמי שלו והפיכתו לפולמוס ציבורי רב מתח.

למגנס היה מידע נוסף על ההתרגשות שתכנית הקתדרה עוררה בארץ. נורמן בנטוויץ כתב אליו, ב-29 בנובמבר 1927, וביקש ממנו להסיר את הצעת הקתדרה, משום שיש בה מן הפולמוס. שכרה של תוספת המדע הכרוך בקתדרה, ייצא בהפסד שלום הבית במוסד. אליבא דבנטוויץ, רק כעבור מועד שאין הוא מגדיר, ניתן יהיה להקים קתדרה לידיש בלא התרגשות ומריבה. דבר שהוא 'כיום' בלתי-אפשרי.³⁹

זאת אף זאת. ב-3 בדצמבר 1927, כשמגנס שהה עדיין בניו יורק, דיווח 'טאג' בעמודו הראשון על התנגדות קלוזנר, אוסישקין, ילין, בנטוויץ ואפשטיין לתכנית הקתדרה.

בראיון לק' סילמן (כתובים, סד, 21 בדצמבר 1927, עמ' 2), חזר קלוזנר על טענתו, שמעולם לא נידונה הצעה לייסד קתדרה לידיש במכון למדעי היהדות. יצוין כי שבועיים קודם לכן, בגליון ס"ב, עמ' 3, נאמר ב'כתובים' כי גורל הקתדרה טרם הוכרע. הציבור בארץ עוד לא הסכים לכך וגם 'לא כל חברי ההנהלה של המכללה... הם בדעה אחת עם האיש שניהל משא ומתן עם אנשי הדולרים'. באותיות גדולות ופזורות נמסר גם, כי על-פי ידיעות שמקורן ב'טאג', "'התיר" ד"ר קלוזנר את הקתדרה'. אין ספק כי בהדגשה זו, ביקשו שטיינמן ושלונסקי להביא לכך שקלוזנר יגיב ב'כתובים' על עניין הקתדרה. הדמיון לדרך שבה הניעוהו לצרף את קולו למקטרגים נגד ביאליק, על מסיבת התה לאש ולהירשביין, גלוי לעין.⁴⁰ ואכן, תוך התייחסות ישירה לגליון ס"ב, הטעים קלוזנר כי מעולם לא 'התיר' לימודי יידיש באוניברסיטה.

מששאלו סילמן על 'דעתו הברורה על הקתדרה', השיב קלוזנר, כי כפרופסור במוסד אסור לו לעסוק בשאלה בפומבי, אך התנגדותו מובנת ל'קורא העברי'. השקפותיו בשאלת הלשונות ידועות 'במשך שלושים וחמש שנה'.

ביטוי פומבי להתנגדותם לקתדרה, נתנו קלוזנר ואוסישקין, כשיחותיהם עם שמחה פיאטרושקה. על שיחות אלו דיווח פיאטרושקה ב'הינט' וב'טאג'.⁴¹ קלוזנר שב והדגיש כי מעולם לא 'התיר' את הקתדרה. אליבא דפיאטרושקה, היו נימוקיו דומים לאלה שהשמיע אוסישקין. אוסישקין גילה לו את נוסח המברקים שנשלחו למגנס והוסיף, כי קלוזנר ואפשטיין איימו להתפטר, אם אכן תוקם הקתדרה. הוא הטעים כי אין זו שאלה מדעית-תרבותית, כי אם פוליטית.⁴² אפשר שתומכי ההצעה

37 לעיל, עמ' 108.

38 הוא הרב יוסף הרמן הרץ, רבה הראשי של יהדות אנגליה. ראה עליו *Encyclopedia Judaica* (ירושלים), VIII, עמ' 398.

39 ראה: ארכיון האוניברסיטה העברית, 14/3. 40 ראה בעבודתי (לעיל, הערה 15), עמ' 111-112.

41 ראה שם, 30 בדצמבר 1927 ר' 7 בינואר 1928. על פיאטרושקה ראה: לעסקיאן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור, ז, וילנה תרפ״ו-תר״ץ, עמ' 153-155 [להלן: לעסקיאן].

42 טענה זו זהה במהותה לקביעתו של אוסישקין בתרע״ח, כי תנועת החייאת הדיבור העברי איננה 'תרבותית' פדגוגית, כי אם 'פוליטית-מדינית'. ביאליק יצא חוצץ נגד דברים אלו, תוך קיטרוג על 'לשונו המשובשת של מר אוסישקין'. ראה: הגינה, אודיסה, אב-אלול תרע״ח.

אינם עוינים את הלשון העברית ואין הם מתכוננים להציב את היידיש כמעמד לאומי הזהה למעמדה של העברית. אולם, לאמיתו של דבר, הקתדרה תשמש מבצר ליידישיזם. מבצר זה יחריב את מפעל תחיית הלשון העברית בארץ. קתדרה ליידיש ניתן יהיה להקים רק כעבור שנים רבות, לכשיווסדו כל הקתדרות של האוניברסיטה ולאחר שהיידישיזם הלוחם יעבור מן העולם. אוסישקין הטעים כי אין הוא מתנגד ליידיש גופא, כי אם ליידישיזם. אסור שתינתן לתנועה זו דריסת רגל בארץ-ישראל, במסורה כלשהו.

כפי שרואים מכתבתו של פיטרורשקה, היו לפולמוס על הקתדרה הדים בעיתונות היהודית ברחבי העולם. הרוב המכריע של הכותבים תמך תמיכה מלאה בהצעה ועם זה צפה קשיים בהגשמתה הלכה למעשה.

א' גולדברג כתב ב'היינט', (25 בנובמבר 1927), במדור 'פון טאָג צו טאָג', כי האינסטיטוט של העם ושכלו הישר התגברו על ההתנגדות להקמת הקתדרה. יחד עם זאת, אין לקוות לשלום בשאלת השפות. לדעתו ההתייחסות באמריקה לנושא זה היא תיאורטית בלבד, בעוד בפולין מדובר בשאלה המקפלת בתוכה יחס לעבר והשקפה לעתיד. היידישיזם הלוחם, שחשש להודיע על הקמת הקתדרה,⁴³ וההבראיזם המיליטאנטי לא יאפשרו את הסינתיזה שעליה מדברים באמריקה. בין שני המחנות הללו מצוי מחנה גדול דיו, התומך בהתייאת העברית ועם זה, נפגע הוא מהדיבורים על ניתוח שנשמת העם ובשפת העם. אף כי בהקמת הקתדרה אין עדיין כדי לבשר על שלום בין עברית ויידיש, הרי שיש בה למשוך את לבבות שוחרי העם אל הר הצופים.

בוריס סמוליאן, שנכח בסעודה מטעם 'טאָג', טען שמגנס, המצטיין בנאומיו המאולתרים, טרח הפעם לקרוא נאום שהוכן מראש, ואשר ממנו לא סטה כמלוא הנימה. מגנס הסביר כי יקרא מן הכתב, מחמת החשש שדבריו לא יובנו בארץ כיאות. סמוליאן התרשם אז, כי הנהלת האוניברסיטה הסכימה להצעה, בשל הצורך באמצעים כספיים ומשום הרצון להרחיב את היקף פעילותו של המוסד. אליבא דסמוליאן, רק ימים יגידו מה יעלה בגורל ההצעה. יתכן שייסוד הקתדרה יקרב את הלכות, אולם אם מגנס יאלץ גם להבא לשקול מראש כל מוצא-פיו, אזי ייווצר מצב שלא יגרום נחת-רוח לקנאי היידיש ולקנאי העברית כאחד.⁴⁴

התגובה החריפה ביותר כלפי ההסתייגויות מכינון הקתדרה נדפסה, ללא חתימה, כ-28 בדצמבר 1927, בביטאון של צעירי ציון באמריקה, 'פֶּאַרן פֶּאַלק'. סביר מאד להניח, כי חיים גרינברג הוא שחיבר אותה.⁴⁵ גרינברג מותח ביקורת קשה על הצהרת מגנס בסעודה מטעם 'טאָג', כאילו שורתת חמימות-דעים באוניברסיטה בנושא הקתדרה. נהפוך הוא, יש שם מתנגדים קיצוניים לתכנית. יתירה

43 כוונתו, קרוב לוודאי, ל'בונד'. בטאון ה'בונד' בפולין ('פֶּאַלקסצייטונג'), פירסם באותו יום רשימה קצרה 'מען חנדלט זיך צו יידיש און מען באַרױקט די הונדערט פּראָצענטיקע העברעיסטן'. הרשימה מלגלגת על הצהרתו של מגנס, כי לימודי היידיש בירושלים יתקיימו בעברית בלבד. אין הבטחה זו מרגיעה את הפשיסטים העבריים. כשהחיים הם לצידה של היידיש, אין לה לחשוש מפני 'המקלות הקדושים' של חברי גרוד מגני השפה ואין היא צריכה להגנתו 'המדעית' של רקטור 'אוביקטיבי'. כ-9 בדצמבר 1927, עמ' 2, הביא העיתון, ללא פרשנות, את הידיעה המוזכרת להלן בהערה 55. מן האמור מתברר, כי 'פֶּאַלקסצייטונג' לא פסל את תכנית הקתדרה.

44 ראה: 'דער יידישער פֶּאַקולטעט אין דעם העברעישן אוניווערזיטעט', דאָס יידישע וואָרט, וויניפּג, 15 בנובמבר 1927. בדיווח ב'טאָג' מ-7 בנובמבר 1927, לא הוזכר שמגנס קרא את נאומו מן הכתב.

45 ראה: 'אַרױם דער יידישער קאַטעדרע', שם, עמ' 3-4. השוואת המאמר לנאומו של גרינברג במסיבה לכבוד ייסוד הקתדרה ליידיש בירושלים כ-1951 (לעיל, עמ' 1), מבססת את ההשערה דלעיל. דברי זכאי (להלן הערה 96) מחזקים אותה חיזוק נוסף.

מזו, אין מגנס יכול להוכיח, מחמת ניהול תיעודי המזכיר חברה קדישא בעיריה זוטא, כי העניין נידון שם אי-פעם. יחד עם זה, ברור כי חוגים מסוימים נתקפו היסטריה, משנודע להם כי עומדים לטמא את טרקלין האוניברסיטה על-ידי הבאת ה'שפחה'. אין צל של ספק, כי עברית היא שפת היישוב בארץ, ואין לבזוז זמן על כך בפולמוס עקר עם יידישיסטים מן הסוג של ז'יטלובסקי ופרץ הירשביין. מחבר המאמר יוצא בחריפות יתירה נגד אוסישקין וא"א פרידמן. כמו-כן הוא תוקף את קלוזנר ומטעים, כי אין מדובר כאן בהוראת יידיש בגנים ובבתי-ספר, כי אם בלימוד מדעי שיעשה בעברית. חששותיו של קלוזנר הם ביטוי לנאיביות משכילית קרתנית ולחוסר-אמונה בכוחה של העברית בארץ.⁴⁶ זאת ועוד, יתכן כי ההתנגדות לקתדרה אינה משקפת אהבה ענוגה ורוטטת לעברית, כי אם את הכוז המשכילי שמימים ימימה, כלפי יידיש. הכותב משווה יחס זה ליחסו של הטוראי הרוסי שעלה לדרגת סמל וכיוון שכך, החל חותם את מכתביו לאמו האיכרה 'בנך לשעבר אנטווא ניקודישניק'.

יצוין כי היומונים הגדולים בידיש בניו יורק התייחסו במעט לתכנית הקתדרה. 'מאָרגן זשורנאַל' הסתפק בדיווח בכרוניקה שלו. 'פאָרווערטס' עבר על העניין בשתיקה כמעט ו'טאָגבלאַט' התעלם ממנו כליל.⁴⁷

לעומת זה פירסם שכנא אפשטיין, מעורכיו של היומון הקומוניסטי 'פֿרײַהייט', מאמר חריף ביותר נגד תכנית הקתדרה.⁴⁸ תגובה זו, פרי עטו של אחד מראשי הקומוניסטים היהודיים באמריקה, חשובה מאד, משום שיש לראות בה ביטוי לעמדה הקומוניסטית היהודית הרשמית כלפי תכנית הקתדרה.

אפשטיין מלגלג על שמחתם של היידישיסטים לנוכח התכנית. אשר למו"ל 'הטאָג', הרי שיוזמתו תכניס אותו לשערי ההיסטוריה היהודית כגיבור לאומי. אָפּוֹפִיָה כחמש מערכות, מכוא ואחרית דבר עתידה להכתב על הצעת הקתדרה. תפריט הסעודה החגיגית, הכתוב אנגלית, יישלח לארכיון של ייווא.⁴⁹

רעיון הקתדרה הוא תרמית כפולה. מחד גיסא, כוונתו של שפירא היא להגדיל את תפוצת יומונו, באמצעות מגבית ציבורית. מטרתה של זו לאסוף סכומים נוספים ל-10,000 דולר שנתרמו בסעודה מטעם 'טאָג'.⁵⁰ מגבית זו תעניק פרסומת רבה ל'טאָג' ותציגהו כמצילן ומגינן של לשון היידיש וספרותה. האחדות המדומה ש'טאָג' השכין בין סוציאליסטים, ציונים ואוהדי הקומוניזם,⁵¹ מגמתה לאחזו את עיני הציבור, כאילו 'טאָג' הוא יומון בלתי-תלוי ובלתי-מזדהה מבחינה פוליטית. מאידך גיסא, תכנית הקתדרה משמשת היטב את הציונים. הללו, עשור לאחר ה'בלוף' של הצהרת בלפור, מתפרנסים אך ורק מתרומותיהם של עשירים, הממלאים כלשהו את התרמיל הציוני שהוא כולו

46 יהודיות אחדות מסלונים ומרדום, על ה'צאינה וראינה' ועל ה'מעשה-הביכלעך' שלהן ואף האנלפכתיות שביניהן, תהינה גורם יידישיסטי יותר גדול מאלף סטודנטים בבלשנות יידיש. אף-על-פי-כן, גם קלוזנר לא יעלה על הדעת לתבוע מראש לשכת ההגירה, שימנע כניסתן לארץ עד אשר ילמדו לדבר עברית.

47 ראה: ב"צ גולדברג, 'ארום דער יידישער וועלט', טאָג, 13 בנובמבר 1927, עמ' 5. 8 בנובמבר, עמ' 4, הביע גולדברג התפעלות מהתרוממות הרוח ששררה בסעודה מטעם 'טאָג'. הוא הדגיש כי נציגים אחדים מן העיתונים המתחרים נכחו באותו מעמד.

48 'די נייע רעטער פֿון דער יידישער שפראך און ליטעראַטור', פֿרײַהייט, 27 בנובמבר 1927, עמ' 6. על אפשטיין ראה: לעקסיקאָן, ז, עמ' 26-28.

49 הוא מצוי בארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3.

50 ראה לעיל, עמ' 107. בארכיון האוניברסיטה יש חוזרים שהודפסו בהידור רב, באנגלית וביידיש, שבהם פנה להרים תרומות לקתדרה. תרומות מעל ל-100 דולר עתידות היו להירשם בספר מיוחד.

51 רמז לא' ריין, שהשתתף בסעודה מטעם 'טאָג'. ראה ברשימה המוזכרת לעיל, הערה 47.

נקבים. הציונים חככו רבות בדעתם ומצאו תחבולה: היחס לידיש, הנרדפת כאורח פשיסטי ובאמצעות פוגרומים בארץ-ישראל, ישונה במקצת, ועל-ידי כך ישיגו הציונים שתי מטרות: (א) הם ימשכו לצידם את היידישיסטים, כיוון שהללו מוכנים למחול על הכל ובלבד שתושמע להם מלת עידוד לידיש; (ב) ההמונים ישוכו להרים תרומות למען ארץ-ישראל.

אפשטיין תוקף את ש' מרגושס, על שטען בסעודה מטעם 'טאָג', כי זו הפעם הראשונה שידיש תילמד באוניברסיטה כלשהי. הלא בארצות-הברית גופא נלמדת יידיש במספר אוניברסיטאות וגם בהמבורג יש קתדרה לידיש. אשר לברית-המועצות, הרי שלא זו בלבד שיש שם קתדרות לידיש ליד כל האוניברסיטאות החשובות, אלא שידיש נלמדת בידיש, ולא בתור 'שפה זרה'. אולם מחמת שכרית-המועצות הינה 'גלות', ואילו פלסטינה, שבה יש פרעות בין יהודים וערבים, שבה מדכאים את היידיש ושבה האימפריאליזם האנגלי מוצץ את מיטב הלוח מן העמלים — היא ארץ היהודים החופשיה — הרי ששם יש להקים אוניברסיטה עברית. ברם, עצם קיומה של אוניברסיטה זו מוטל בספק. התמונת היפות המציגות את בנייני המוסד, הן 'בלוף' ציוני, שמטרתו איסוף נדבות תוך הקשה על קופת-צדקה. לאמיתו של דבר יש בכל אלה לא רק תרמית, כי אם גם מהתלה, משום שהידיש וספרותה יילמדו בעברית, כאילו היו מקצועות נוכריים. ועוד, באמצעות לימודים אלה, יבקשו להוכיח לגויים כי אף אצל היהודים מצויים חידוד והומור. אל לידישיסטים לעלות. הלא 'טאָג' בעצמו הכריז, כי ייסוד הקתדרה הינו נצחון לעברית. לשווא סוכר כריינין, כי הדבר יביא לשלום-בית בין העברית והידיש. תוחלתו זו לא תתגשם. אין זה, כי ריב הלשונות עלול לפלג את העם לשבט עברי ולשבט יידיש. הפילוג היה ומן הדין כי יתעצם ויחרף. אין מדובר כאן בשאלה של שפות, כי אם בשאלה הנוגעת לניגוד האינטרסים שבין הבורגנות היהודית לבין העמלים היהודים. הציונים הם אויבי העמלים היהודים, להם משמשת יידיש כשפת חיים ומאבק. היידישיסטים אינם

מבינים זאת ועל כן הם משרחים, שלא מדעת, את הריאקציה הציונית.⁵² דבריו של אפשטיין אינם טעונים פירושים. עם זה יצויין, כי קביעתו בדבר קיומן של קתדרות לידיש ליד כל אוניברסיטה חשובה בברית-המועצות היא אחיזת עיניים. קתדרות מיוחדות לידיש לא הוקמו בברית-המועצות. לעומת זאת, הורו אז קורסים בלשון יידיש וספרותה במחלקות יהודיות, שהיו מסונפות לפקולטות לפדגוגיה במוסקבה ובמינסק. הקורסים נועדו להכשיר מורים לבתי-ספר, ששפת ההוראה בהם היא יידיש. מספר התלמידים היה זעום.⁵³ לימודי יידיש באוניברסיטאות באמריקה טעונים מחקר, אולם ברור כי ב-1927 לא היתה קיימת בשום אוניברסיטה באמריקה קתדרה עצמאית לידיש. אשר לאוניברסיטת המבורג, לא היתה שם מעולם קתדרה לידיש. פרופ' ש' בירנבוים הורה שם סמינרים על לשון יידיש וספרותה, במסגרת לימודי הגרמניסטיקה במוסד.⁵⁴

52 ב'פרייהייט' 7 בדצמבר 1927 (מדור 'טאָג אין טאָג אויס') לעג אַמכאָ ל'טאָג' והאשימו שדיווח על ההתנגדות לקתדרה במדורו האנגלי בלבד. קוראי 'טאָג' אינם יודעים אנגלית ועל-כן מסתירים שם את הדברים שאינם מנעימים לעיתון. ב'צ גולדברג (וידער אין שלאַכט', טאָג, 9 בדצמבר 1927). סתר טענה זו. (מדובר בידיעה המאחרת לעיל, עמ' 113). לא יתכן שעובדה זו לא היתה ידועה לאַמכאָ [ש' אפשטיין?].

53 ראה: A.A. Greenbaum, *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia 1918-1953*, Jerusalem 1978, ch. 2; וראה: וויסנשאַפֿטלעכע יאַרביכער, מוסקבה 1929, עמ' 253-255. תודתי לדר"ר א' גרינבאום על שהפנה אותי ליאַרביכער.

54 בהמבורג לא נעשו עבודות מחקר על יידיש. תודתי נתונה לפרופ' בירנבוים על המידע שמסר לי בעניין זה (במכתבו מט' בתשרי תשל"ז). וראה רשימתו ב'יווץ בלעטער', 7 (1934), עמ' 163-164.

לכבוד
הגב' א' ג' ס

כ"ד

הגב' א' ג' ס . י. ה. ב. ב. ג. ג.

הבצמ או מוצא אגולן לכה זכא בעצמן הקתדרה לזיש ולפוז
לכה אג צמנו, לוא אפז שיש לב אכבור מיאוד במילין סדריס, אא אפז
אפז לא ביגי באורג פטיאפס לז חכר חורזים של המכון למדני ימידוג, אאר
כה נלקבל בלוט, שאפס לז רוי. כוי אפוז לע אפס, יש לי וקן בבלוט
זו, אפז קלוד אג צמנו. חזר לא. הולמטי, אפז יוד, אלא תכן היאפס
יוד ל.

בבקות סדריג אפז יכולה אפמב כדורזים כמפסיים של איז דקרוז
עלובוגי, אאר קסם יל' עסטרוז, זקס זל' ע'ל נכיסס מלכדאזוי של
ססדרג טאזיקה כזו גולמוד וכו', כישו קוד רג סדס הססורג
מאזיק עלט פז אקטוליות כוזוק פדג. ע'זינו לסק אונג ולנטיאז אאג,
אאפ פז ארדה אונג וכולה ל'פוז טאלמט גויאזי של אחרז קטנן. אום זילג
קוינו, לעזאז אג טנק' וועאדס לסדל של פוס, עליו סדלוז קזופ.
אאפ הייז של טאמפ פדריז עד זודריס חמנו לעכניס אן עגריגות פדריג,
עולרי וולרי, אא אאפ במדקוז סיכויז, מעוררם קסן טאוז טאקטול
ולאפפ פז טפז ל'יגי. ע'קר ג' הימזי קז'ולק גוז אאזי כרכוס העצוז,
למסרו די פפז כיריג, ימננייס, לנריג מייק' דמחיוז מיע' לעמנו למיסודו
אא ככא לעדז קטני סדלוז כוז. ע'למנו כוזז מיוזי לא י'ער, אא הוא יל'ל
אא גייז סיכויזים עס תכנמ. כל פאלמטיים הכריאים של הימזיז טיג
כ'יין לע'זיל אאפ לעכסיסאל מוק עגריגות פולן י'דליג. אזי ח'צזז קוזוז

קטע ממכתבו של מ' שובה
אל י"ל מגנס, 8 בדצמבר
1927

מעניינת העובדה כי בכתבי-העת החשובים בידיש, כ'די צוקונפט' הניו-יורקי ו'ליטערארישע
בלעטער' הוורשאי, אין מזכירים כמעט את הפולמוס. 'די צוקונפט' כלל לא הגיב בנידון, דבר
התואם את דרכו של העורך, א' ליאסין, שלא לעסוק בריב הלשונית. האיזכורים ב'ליטערארישע
בלעטער' בעניין מעמדה של היידיש בארץ היו מאופקים מאוד. הידיעה היחידה שנדפסה שם בקשר
לקתדרה, מסרה על החלטת 'ועידת המורים' בירושלים כלשונה, בתוספת מלה אחת: 'בארבארן!'⁵⁵

אישורה העקרוני של התכנית ודחייתה הלכה למעשה

כאמור, מועצת קורטוריון המכון למדעי היהדות, היא שעמדה להכריע בנושא הקתדרה. מועד
ומקום כינוסה לא היו ידועים עדיין בתחילת דצמבר 1927.⁵⁶ בסופו של דבר התכנסה המועצה
במגנצא שבגרמניה ב-27-28 בדצמבר 1927. חשוב לציין, כי יום לפני תחילת המושב פירסם 'הארץ'
בעמודו הראשון מברק שבו הודגש כי השאלה טרם הוכרעה. שום צעד לא יינקט עד לשוכו של
מגנס ארצה. שמירת שלום הבית במכון מחייבת דיון זהיר בתכנית, על-מנת למצוא דרך נאותה

55 ראה: ליטערארישע בלעטער, 1927, עמ' 995 ולעיל, עמ' 108. מאמרים נוספים על הקתדרה ראה: א' קורלניק,
טאָג, 6 בדצמבר 1927, עמ' 5 ו' שפירא, דער אידישער אַרבעטער (ניו-יורק), 23 בדצמבר 1927, עמ' 7. חלק מן
החומר הנ"ל מצוי בקד"ש, 461. במחלקת כתבי-יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי. תודתי נתונה לר' ויזו שהראה
לי תיק זה. בארכיון האוניברסיטה רשום תיק 129, המכיל 'קטעי עתונות'. הואיל והוא איננו, לא מן הנמנע כי שני
התיקים הם היינו הך.

56 ראה: 'הארץ', 4 בדצמבר 1927, עמ' 1 ו-'Jüdische Rundschau', 13 בדצמבר 1927, עמ' 694.

להגשמתה. הואיל והתאריך הצפוי לכינוס המועצה היה 26 בדצמבר, ברור שפרסום המברק נועד למנוע סערה ציבורית בעניין זה.

ב־30 בדצמבר הודיע 'טאָג' בעמודו הראשון, על החלטה פה־אחד בדבר ייסוד הקתדרה המוצעת.⁵⁷ למחרת היום, במאמר מערכת שכוון בעיקר למתנגדי ההצעה בארץ, הביע 'טאָג' את התקווה כי יובן שהקתדרה נוסדה לא לשם ניהול מערכה כלשהי, אלא כדי לסייע להשכין שלום בריב הלשונית העקר והעיקש. המאמר מביע שמחה וסיפוק מכך, שדוד שפירא יזם את התכנית. יתירה מזו, בעקבות החלטת מגנצא, יטול שפירא על עצמו לבדו את כל ההוצאות הכספיות הכרוכות במפעל. הידיעה על אישור הצעת הקתדרה נתפרסמה ב'הארץ' מ־1 בינואר 1928, עמ' 1.⁵⁸ מאמר המערכת שמשא גליקסון כתב שם בו ביום, משקף את הלך הרוחות של מרבית ההבראיסטים הפרינציפיוניים בארץ. אליבא דגליקסון הכרעת הקורטוריון עלולה היתה לעורר מצב מסוכן, משום התנגדותם של רוב מורי המכון לתכנית. עמדתם זו תמוהה נוכח עדותו של מגנס, כי מורי המוסד הסכימו להצעה בשעתה. המורים המסתייגים מן הקתדרה, לא השמיעו את נימוקיהם, כפי הנראה כדי לערוך דיון פנימי בנושא. לדעת גליקסון אין מדובר בהתנגדות עקרונית, כיוון שלידיש חשיבות כמקצוע־עזר בחקר ההיסטוריה והפולקלור היהודיים. זאת אשר להיבט המדעי־היסטורי של השאלה. אשר לבחינה הלאומית־עכשווית, הרי שרע מאוד הדבר, אם חוששים כי הקתדרה לידיש תערער את היסוד העברי של 'קיומנו הלאומי'. יחס היידישיסטים לתכנית אינו צריך להשפיע על השיקולים המדעיים הנלווים להצעה. עם זה, גרס גליקסון את דחיית התכנית, משום שקתדרה למקצוע־עזר כיידיש מן הדין כי תוקם לאחר ייסודן של קתדרות חשובות יותר, שחסרות היו עדיין באוניברסיטה.⁵⁹ גליקסון הדגיש, כי האוניברסיטה חטאה בהתפתחות בלתי־מתוכננת ואל לה להוסיף על כך חטא נוסף.

הידיעה על החלטת הקורטוריון עוררה בארץ התנגדות נמרצת מצד אותם החוגים אשר גילו מלכתחילה הסתייגות גמורה מן ההצעה. העיתונות דיווחה על צעדי מתאה שונים. סטודנטים מן האוניברסיטה העברית איימו בשביתה. גדוד מגני השפה בירושלים התכונן למאבק נגד הקתדרה, וארגן אספה ארצית של הסתדרויות־נוער שביקשו לפעול נגד הקתדרה. המחאות כוונו למועד שובו ארצה של מגנס. בבואו לירושלים, הודבקו כרוזים בחוצות העיר, בשני נוסחים: 'הקתדרה לז'רגון צלם בהיכל העברי', 'הקתדרה לז'רגון חורבן האוניברסיטה'.⁶⁰

ב־דאר היום' מ־6 בינואר 1928, כתב 'סופר סתם'⁶¹ כי הגרוד, אשר 'לא ינום ולא יישן', הגיש אולטימטום ל'קן היסוד'. אם תוקם 'קתדרה לז'רגון' ו'קן היסוד' לא תפסיק את תמיכתה

57 שמות משתתפי המועצה מוזכרים שם. רשימה מלאה יותר, מטעם האוניברסיטה העברית, נדפסה ב־דאר היום', י"ז בטבת תרפ"ט. ד"ר הרץ, יו"ר; פרופ' ביכלר מאנגליה; הרב הראשי ד"ר לוי והרב ליבר מצרפת; א' פריימן ומ' בוכר מגרמניה, הרב שור ומ' בלבן מפולין; ד"ר קראוס וד"ר דינודרוק מאוסטריה; ד"ר ברודי מצ'כיה וד"ר שלסינגר, בא כוח הוועדה האמריקאית של המכון.

58 למחרת הודיע 'דבר' (עמ' 1), כי שפירא ינדב מכספו 100,000 דולר לקתדרה.

59 השוה לעיל, עמ' 112, 119, 124.

60 ראה טאָג, 5 בינואר 1928; הארץ, 2 בינואר 1928; דאר היום, 4 בינואר 1928. הכרוז בנוסח הראשון שמור בארכיון האוניברסיטה, 14/3.

61 'קתידרא לאידיש', שם, עמ' 4. כ"י מיכלי העיר באַגלדענע קייט', 94, עמ' 178, בעקבות מאמרי (שם, 93), כי סופר סתם הוא א"ז בן־ישי. ריב הלשונית אמנם רצוף פרדוכסים, אך קשה להניח כי בן־ישי, חבר מערכת 'הארץ' עד 1931, הוא סופר סתם הנ"ל. אין זה מתקבל על הדעת שבן־ישי, אשר הסתייג בחריפות במאי 1927 מן המסע של גדוד מגני השפה ו'כתובים' נגד ביאליק (ראה בעבודתי המוזכרת לעיל בהערה 15, עמ' 105), יתמוך בשם ברודי בגרוד, כעיתון שיחסיו עם 'הארץ' היו מתוחים.

באוניברסיטה, יילחם הגדוד באוניברסיטה 'כמו שנלחמים כל הגדודים שבעולם'. 'סופר סתם' מדגיש כי בראש המחאה לא יעמדו נערים, כי אם 'גדולים... ובכללם גם אוסישקין'.⁶² הוא מוסיף כי גונבה לאוזוני הצהרתם של כמה פרופסורים, כי 'האידיית תחדור' לאוניברסיטה 'רק על גבי גויותיהם'. הכותב מציין, כי יתכן שהדבר 'מקבל צורה יותר רצינית' מאשר 'מלחמת השפות' לפני שתיים עשרה שנה.⁶³

על הלך רוחות אחר בעיר ניתן ללמוד ממכתב של ראובן כצנלסון אל מגנס מ-6 בינואר 1928. כצנלסון, שהוזמן חמישה חודשים קודם-לכן לשמש גזבר הוועדה למען גדוד מגני השפה בירושלים, תבע בירור בעקבות הכרוז שהגדוד פירסם ב'דאר היום'.⁶⁴ לאחר הכירור התפטור כצנלסון מתפקידו. הוא כותב את איגרתו לא רק כדי להסתייג ממעשים בלתי-אחראיים שנעשו עם שובו של מגנס ארצה. רצונו להדגיש, כי רבים מבין התומכים בהשרשת העברית בארץ 'מתיחסים כחיבה ליצירת קתדרה כה חשובה ורבת ערך'. בדברי תשובתו (12 בינואר 1927 — צ"ל 1928) הביע מגנס צער רב נוכח 'המדרגה הנמוכה של שוכניות עיוורת מצד חלק מן היישוב בא"י'.⁶⁵ כ"כ בטבת תרפ"ח (5 בינואר 1928) נחתמה אחת התעודות החשובות ביותר בפולמוס הקתדרה.⁶⁶ חתומים עליה י"נ אפשטיין, י' מאן, י' קלוזנר, ש' אסף, ד' ילין, מ"צ סגל וא' גולאק. היא מופנית אל 'כ' ד"ר י"ל מגנס'. זוהי תעודה מקורית, אשר אין העתק ממנה, לא בארכיון מגנס⁶⁷ ולא בארכיון האוניברסיטה. דבר זה מצביע, קרוב לוודאי, על כך שהיא לא נשלחה למגנס. העובדה שהמסמך נחתם יום לפני הישיבה שבה הוכרעה הכף נגד הקמת הקתדרה, מחזקת את ההשערה כי משלוח האיגרת עוכב ולבסוף היא לא נמסרה למכותבה.

שלושה נימוקים נגד הקמת הקתדרה מועלים בשלושת סעיפיו של המסמך. הראשון שבהם הוא פורמאלי. נשללת בו, למפרע, סמכותו של מגנס להסכים לייסוד הקתדרה. בעלי האיגרת סבורים, שהקמת קתדרה חדשה באוניברסיטה לאומית או ממשלתית, אפשרית רק לאחר שידונו עליה 'הפרופסורים והדוצנטים של אותה אוניברסיטה'. כיוון שכך, אסור היה לו למגנס לנהל משא-ומתן בעניין הקתדרה. שום חבר בחבר המורים של המכון אינו זוכר דיון על ייסוד קתדרה לידיש ואף אין כל פרוטוקול בנידון זה.⁶⁸ מכאן, שאסור היה לקורטוריון להסכים להצעה, כיוון שהיה ידוע לו 'בבירור, שכמעט כל חבר המורים מתנגד לה'. 'פרופסורים ודוצנטים אינם סתם פקידים שבעליהם מחליטים מה לעשות ומה לחדול בלי שאול את פיהם'.⁶⁹

בסעיף השני מועלה הנימוק האקדמי להסתייגות מייסוד הקתדרה.

חקירת האידיש תלויה גם בגרמניסטיקה וגם בחקירת השפות הסלכיות והיא צריכה לבוא, לאחר שכבר תהיינה לו כל שאר הקתדראות לפילולוגיה, לפילולוגיה עברית ולפילולוגיה לועזית, לא קודם!

62 ב-20 בינואר 1928, כתב השופט מ' לבנון, יו"ר הוועדה למען גדוד מגני השפה בירושלים, אל מ' אוסישקין. הוא ביקש אותו להשתדל אצל המוסדות הלאומיים שתוקצב תמיכה קבועה בגדוד. לחיזוק בקשתו הדגיש לבנון, כי חשיבות הגדוד הוכחה 'בימים האחרונים בקשר עם הקתדרה הידועה'. ראה: ארכיון אוסישקין, תיק 8, 832.

63 חוסר דיוק זה לגבי המאבק נגד 'עזרה' ב-1913 אופייני לפולמוס על מעמדה של היידיש בארץ.

64 ראה לעיל, עמ' 111.

65 ראה ארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3. על ר' כצנלסון ראה: תדהר, א, עמ' 305-306.

66 היא הודפסה במכונת כתיבה. בסופה נרשמו, בכתב-יד, החאריך והחתימות. התעודה נמצאת בארכיון י"נ אפשטיין, בבית הספרים הלאומי. על הארכיון, שהיה בסידור ראשון כשעיינתי בו, הודיע לי ר' ויזר ותודתי נתונה לו על כך.

67 הוא מצוי בחלקו בחברה ההיסטורית הישראלית ובחלקו בבית הספרים הלאומי.

68 ראה לעיל, הערה 33 ועמ' 128.

יצויין כי דברים אלה נשמעים כסרח העודף לנימוק השלישי, האידיאולוגי-לאומי, שהיה למעשה נימוקם העיקרי של פוסלי התכנית. 'כל עוד שרכבות... שואפים לעשות את הזירגון האשכנזי ללשון לאומית של עם ישראל', אין ליסד קתדרה לידיש באוניברסיטה העברית. הקתדרה והפרופסור שיעמוד בראשה ייעשו מדעת ושלא מדעת מרכז לאידישיזמוס בארץ היחידה שהלשון העברית רק התחילה נעשית בה לשון חיה ועדיין לא הכתה בה שרשים עמוקים'. הניסיון מלמד כי 'האידיש מתחילה מכל מקום בתור אמצעי ומסיים בתור תכלית לעצמה, בתור הלשון הלאומית הבאה במקום הלשון העברית וזוהי הריסת כל היהדות ההיסטורית'.⁶⁹

שבעת המלומדים מבטיחים כי 'לא [י]תנן] בשום אופן ליסד את הקתדרה לאידיש באוניברסיטה העברית שבארץ ישראל. זו תהא חורבן האוניברסיטה'. המוסד ייגרר למחלוקת שתמנע הוראה ומחקר בה. 'או הקתדרה הזאת לא תהיה או האוניברסיטה לא תהיה!'⁷⁰ כאמור לעיל, ב-6 בינואר 1928, נתכנסה ישיבה משותפת של חבר מורי המכון למדעי היהדות והוועדה הארץ-ישראלית של המכון, כדי לדון בשאלת הקתדרה.

בדיווח רשמי שנתפרסם ב'דבר' מיום ט"ז בטבת תרפ"ח (9 בינואר 1928), עמ' 1, מסר מגנס על ההחלטות שנתקבלו במושב הקורטוריון במגנצא וכישיבה מ-6 בינואר.

אשר לכינוס הקורטוריון — מועצת ההנהלה של המכון למדעי היהדות כלשון ההודעה — הוסכם כי לימוד מדעי של השפות והדיאלקטים בהם השתמש העם היהודי הן בכתב הן בעל-פה, הינו 'תנאי הכרחי להבנה שלמה של היהדות ושל עם ישראל'. לפיכך, קידמה המועצה בברכה אפשרות של הקמת קתדרה לידיש באוניברסיטה העברית. עם זאת, בהתחשב בהתנגדות שהעצמה עוררה במכון בירושלים, הוחלט ליפות את כוחם של יושב-ראש המועצה,⁷⁰ חבר המורים והוועדה הארץ-ישראלית של המכון, כדי שיערכו 'כרוז [ב]מטרות הקתדרה' ויבטיחו על-ידי כך, הן את לימודי היידיש והן את השמירה 'על שלום המכון'.

בהמשך הדיווח נאמר, כי בישיבה מ-6 בינואר נטלו חלק 'מגנס, אוסישקין, הרב אסף, פרופ' אפשטיין, ח"נ ביאליק, ד"ר ברגמן, ד"ר גולאק, מר ילין, ד"ר ש' הלוי, הרב סגל, פרופ' קלוזנר, ד"ר רופין, ד"ר שובה, ד"ר שלום'. משתתפי הישיבה מטעמים בהודעה מוסכמת, כי דנו בשאלת הקתדרה ו'מצאו', כי

עדיין לא הגיעה שעתה בטרם שנתיסדו ויצאו אל הפועל ארבע הקתדראות שהן קודמות לפי הסדר: לעברית, לתנ"ך, להיסטוריה עברית ופילוסופיה עברית. לאחר התיסדותן ויצאתן אל הפועל של אלה ישובו המורים והוועדה הארץ ישראלית לדון בשאלה. נוסח זה, שעליו סוכם פה-אחד, גילה טפח וכיסה טפחיים על שהתרחש בישיבה. רמזים שקופים על כך כלל ברל כצנלסון במאמרו 'קתידרת המריבה' ('דבר', 11 בינואר 1928). לדעת כצנלסון ההחלטה 'סתומה ונמנעת מלפרש דברים ברורים'. יש כאן 'לשון נקיה המכסה על הרחיה שבכרצון לעידן ועידנים ומלבישה מחלצות את העובדה המרה כי אכן יש לגבי האוניברסיטה שלנו למודים "פוסולים וחיצוניים"'. השלום בתוך האוניברסיטה חשוב, וודאי שיש קדימות לארבע הקתדרות שהוזכרו, ברם ספק הוא, האם הבחינה האקדמית הטהורה היא שקבעה 'מוקדם ומאוחר בתורה'. דבריו אלה של כצנלסון מוכיחים, בלא ספק, כי הוא ידע ממקור ראשון מה אירע בישיבה, אך נמנע

69 ביטוי דומה מאוד מצוי אצל י" קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה, א, ירושלים 1955, עמ' 189. השימוש בצירוף 'כל עוד ש', בניגוד למקובל במקורות, רווח בכתיבתו של קלוזנר. השווה: שם, ב, עמ' 200.
70 דהיינו הרב הרץ.

מלגלות פרטים על כך. רק כעבור שבע שנים, כגליון 'דבר' שהוקדש ליום השנה הראשון לפטירתו של ח"נ ביאליק, פירסם ש"ה ברגמן את דבריו של המשורר בישיבה ב-6 בינואר 1928.⁷¹ אליבא דברגמן, ניתן לביאליק לנעול את הדיון, משום טענתו כי יש לו מה לחדש בוויכוח. ביאליק הטעים, כי הכל מסכימים שייסוד הקתדרות להיסטוריה יהודית, פילוסופיה יהודית, בלשנות עברית ותנ"ך קודם להקמת קתדרה לידיש. היתה זו שגיאה להעלות את הנושא במגנצא, בטרם דנו בו בירושלים. ביאליק הסתייג מן 'ההתרגשות השוררת כאן'. היא היתה מוצדקת, לו ניסה מישהו להחליף את שפת הלימודים בקתדרה בשפה 'יהודית'. לאמיתו של דבר תהיה יידיש אוכייקט ללימוד מדעי ותו לא. שפת יידיש נדונה לכליה, ככל יתר השפות שבהן דיברו היהודים בגלות. אליבא דביאליק, אין רצונו של היחיד יכל להשפיע כאן כמשהו כשם שאי אפשר לומר שרצונו של בן-יהודה כשהתחיל בראשונה לגמגם בביתו עברית, היה גורם מכריע בתחית השפה העברית. בשאלות מעין זו שולטים חוקי כרזל, תנאים אוכייקטיביים, המצביעים על 'הכליון של השפה היהודית ועל התחיה של השפה העברית'. ביאליק היה 'בטוח' כי הגיעה 'שעת המיתה' לידיש, כשם שכשעתה סופה של הארמית 'היה להשמד'. ברוסיה הסובייטית נלחמים אף חברי הייבסקציה ביידיש. מפלחה הראשונה של שפה זו, תהיה בכרית-המועצות והיא לא תחזיק שם מעמד יותר מחמישים שנה. גם בפולין 'נחתך גורלה' של היידיש. ביאליק הביע את דעתו, כי העולים לארץ-ישראל יביאו 'נגד רצונם', לידי 'מלחמת הכרעה' בין עברית ויידיש. אשר לעצם ההחלטה שעמדה להתקבל בישיבה, תבע המשורר שלא להירתע מפני 'האיומים של הרחוב'. סגנונם של איומים אלה מוכר לו: 'יודע אני כיצד עוצרים את ההתרגשות וכיצד מפיתים אותה ללהבה בשעה אחרת'. נחוץ לנהוג בהצעה בטקט, כך שהיא תידחה ותתקבל בעת ובעונה אחת. בדרך זו תימנע הפיכתה לאוד שרפה. לכן צריך לקבוע, כי ניתן יהיה להקים קתדרה לידיש רק לאחר ייסודן של ארבע הקתדרות שהזכיר קודם-לכן בדבריו.

עתה, משמייין ארכיונו האישי של ש"ה ברגמן, ניתן לעיין בדברים שהוא רשם כיומנו על מהלך הישיבה. אין מדובר בפרטיכל מלא של הישיבה. מן הדין אף להעיר, כי ברגמן רשם את דברי המתווכחים בתרגום לגרמנית. אין יומנו של ברגמן מוסיף פרטים משמעותיים לידוע ממקורות אחרים על הישיבה. לעומת זה הוא ממחיש היטב את הלוך מחשבתם ומניעיהם של שוללי התכנית ומחייביה.⁷²

אוסישקין תבע ממגנס לכפר על מעשיו בעניין הקתדרה, תוך שגזר גזירה שווה בינה ובין תכנית אוגנדה. קלוזנר השמיע ניסוחים אחדים הוזהים כמעט מלה במלה לאלו הכלולים בגילוי הדעת שנידון לעיל. הוא גם אמר, כי יש לנהוג ביידיש על-פי 'משום דרכי האמורי' דבריו של מ"צ סגל מדגימים את מהות הנימוק המדעי שהועלה בגילוי הדעת. אליבא דסגל, כל עוד אין מורים הולנדית באוניברסיטה העברית, אין להורות בה יידיש. זאת, משום שאלו דיאלקטים גרמניים, והלא אין עדיין קתדרה לגרמנית באוניברסיטה. בנוסף לכך, 'שמואל בוך'⁷³ דומה מאוד

71 ביאליק שבעל פה. על הקתדרה לידיש. כ"א בתמוז תרצ"ה (22 ביולי 1935), עמ' 3. שלושה שבועות לאחר הישיבה, השיב ביאליק על מכתב שש' גינצברג שלח לו ככ"ג בטבת תרפ"ח. מדברי ביאליק יוצר שגינצברג התנצל על הנוסח העברי של ההחלטה מ-6 בינואר. ביאליק מצביע על 'המלחמה הכבדה על כל קוצו של יו"ד בהחלטה הזאת'. ראה: אגרות ביאליק, ד, עמ' סז-סח והשווה עמ' 27.

72 ראה: ארכיון ברגמן, 1501 4°, במחלקת כתבי-יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי, תיק 42, עמ' 2-5, 12. תודתי נתונה על הרשות שניתנה לי לעיין בתעודה זו.

73 על הפואמה המקראית 'שמואל בוך' ראה: ח' שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לחולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 117-124, 130-132, 135.

לספר ניבלונגים והמלים העבריות שבו מעטות מאוד. סגל אף העריך, כי כוונת התורם היא 'ביזנס' והדגיש כי שאלת הקתדרה היא שאלה של אמונה והכרה פנימית (überzeugung). מ' שובה אמר בישיבה את הדברים שהזכיר כעבור כ-24 שנים, בעת ייסוד החוג ליידיש. עובדה זו מלמדת עד כמה נחרתה הישיבה בזכרונם של האישים שנכחו בה.⁷⁴ הוא הדין בג' שלום, אשר בשיחה בעל-פה, בתחילת 1973, מסר לי, כי גאומו של קלוזנר בישיבה היה 'היסטרי' ו'חדור רוח לאומית שוביניסטית'. היה זה 'מקרה מזעזע של איום בטרוריות גלוי'. אליבא דפרופ' שלום, הוחלפו דברים חריפים בין קלוזנר וביאליק.⁷⁵ על-פי רשימותיו של ש"ה ברגמן, אמר ג' שלום, כי חקר יידיש הוא עיסוק מדעי חשוב, אם כי לא מרכזי. הוא הדגיש שאין להקריב את חופש ההוראה למען שלום [בית]. ג' שלום הסתייג בתקיפות רבה מן האיזמים שהושמעו נגד ייסוד הקתדרה. יצויין כי ביאליק תמך בהסתייגות זו.

מיומנו של ברגמן למדים, שגם שמריהו לויין נטל חלק בישיבה. לויין התלבט בנושא הקתדרה וזאת משום שפעילותו הציבורית היתה קשורה ליידיש והוא גדל על ברכיה של לשון זו. יחד עם זה, לא ראה ברירה, אלא לבחור בדרך השלום. לפיכך הציע הצעה דומה לזו של ביאליק, דהיינו, לקבל את התכנית בעיקרון ולדחות את ביצועה לזמן בלתי-מוגדר.

כמורכב, חושף יומנו של ש"ה ברגמן את הדכדוך והעצב שמגנס חש נוכח הביקורת שהוטחה כלפיו במהלך הפולמוס. מגנס דיבר ברוח דומה לתשובתו לר' כצנלסון ולראיון שהעניק לעיתונאים אחרי הישיבה (לעיל 119 ולהלן 64). הוא הביע חיבה עמוקה ליידיש. לשון זו מבטאת גאווה והזדהות לאומית. הזלזול בה, כמוהו כזלזול בעם. מגנס אוהב לשמוע יהודים הדוברים יידיש בגולה בלא שיתביישו בכך. הוא כשלעצמו העז לדבר יידיש ב-Emmanuel Temple בניו יורק כאשר היה דרשן שם. 'יכולים אתם לשער אך בקושי מה ארע אז'. יצויין כי בעוד אוסישקין וקלוזנר המשיכו לחשוש מפני הגשמת התכנית, הרי שרוב האישים שתמכו בהקמת הקתדרה ראו בהחלטת ה-6 בינואר 1928 סוף פסוק.⁷⁶

במאמרו מ-11 בינואר 1928 (לעיל, עמ' 120) העלה ברל כצנלסון — אשר טען כי ההצעה להקמת קתדרה ליידיש נפסלה הלכה למעשה — את נימוקיו שלו, בעד התכנית. חלק ניכר מדבריו יוחד לביקורת חריפה על הטיעון הלאומי-אידאולוגי שהציגו מתנגדי הקתדרה. אליבא דכצנלסון ספק אם השלום שהושג באוניברסיטה הוא שלום אמתי, דהיינו, שלום ההולם 'את האמת הפנימית שלנו'. אין המדובר בשלום 'בינינו ובין אויבינו בנפש', כי אם שלום 'במחננו, מחנה אנשים עברים בתכלית היותם'. כצנלסון, המאפיין את עצמו כ'אדם עברי בישראל המעורה בקרקע המולדת הגשמית

74 עיין לעיל עמ' 103-104. שובה טעה, אך במעט, באשר למועד קיום הישיבה. כמורכב לא התייחס להשתתפותו של קלוזנר בה. קשה להניח ששובה שכח פרט זה. סביר לשער, כי הואיל ויחסיו של קלוזנר עם מרבית עמיתיו היו מתוחים מאוד כעשרים וחמש השנים שבהן הורה באוניברסיטה, ביקש שובה להימנע מתיכוך נוסף אתו. אף זאת, זמן קצר לאחר הקמת הקתדרה ליידיש נתבקש קלוזנר — מפאת גילו — לפרוש לגימלאות. הוא ראה בכך פגיעה חמורה מאוד בו. ראה: קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה (לעיל, הערה 69), ב, עמ' 262. והשווה שם, פרקים כד, כו, לא, לד ו-לז.

75 על יחסי ביאליק-קלוזנר ראה: א' המאירי, ביאליק על אתר, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 122-125, 130. וראה בספרו של קלוזנר (לעיל הערה 69), ב, עמ' 100-102, 187-188. והשווה לעיל, הערה 110 ו-130.

76 גם הדיווח הקצר ב'דאר היום', מט"ז בטבת תרפ"ח דן בקתדרה כבעניין שהוסר מעל הפרק. יום קודם-לכן כתב שם ' במדרורו 'מיום עד יום', שיש לתמוך במאבק בקתדרה כתנאי שהדבר ייעשה מתוך פיקוח ובקרה חמורים ביותר. מלחמה נגד הז'רגון באוניברסיטה משמעה 'מלחמה בתוך העם מסביב לשאלת הז'רגון בכלל'. הדבר אסור 'בהחלט' כי 'אין לנו הכוח הדרוש לכך. זה יהיה זעזוע יתור מדי עמוק... בכל מלא תפיסת היותנו הלאומית, ולא נוכל לעברו מכלי סכל גדול שיהא בו מחורבן לאומי'.

והרוחנית, נעלב מן המסחר וה'עמידה על המקח', בשאלת הקתדרה לידיש. כמורכב נעלב מ'חרדת השוא' ש'דיסציפלינה מדעית' תזיק לעברית. בהתייחסו אל שמות המאמרים שנדפסו בשעתו נגד ביאליק ב'כתובים',⁷⁷ מטעים כצנלסון: 'שבענו התחסדות עברית עד למחנק'. 'צחוק הגורל' הוא, שמעלים את שאלת הלשונות 'אצל העברים החותרים להרחיב את קרקע העברית'. 'צחוק השטן' הוא, שכמקום 'עבודה תמה', יש אנשים הבודקים בציוותיהם של הזולת ומבקשים למדוד במדחום 'את הטמפרטורה העברית שלנו'. 'פשרן' כביאליק מסוכן יותר לאינטרסים של היידישיזם, מכמה מניינים של 'קנאים'. 'ביאליק זוהי הסכנה, אמר לי בתקופת צ'רנוביץ אחד האידישיאים הוותיקים'. הוא הדין בברנר. ברנר דחה את 'הקנאות, הכאה מכית מדרשה של "עברית או רוסית" וידע להוקיר את גילויי התרבות בידיש. עם זאת הוא 'נתן מופת לרבים: עבד לעברית אנכי עד נצח, כל חושי בי לה לצמיתות מכרתי'.

כצנלסון מדגיש שאין לרמות ב'דיפלומטיה כוזבת... כרצוננו לכבוש את עם ישראל בשביל ארצנו ולשונו'. הואיל ויש רצון בארץ 'בהפראה הדדית בין חטיבות התרבות השונות שבאומה', הרי שההבחנה בין יידיש ויידישיזם היא הכרחית. יידיש היא 'אחד הלבושים של ההויה הישראלית... אכסניה היסטורית לרחשי עם ולנכסי תרבות'. היחס החיובי כלפי יידיש, נובע מ'צרכינו אנו, מתוך אי רצון להתעלם משום גלוי יצירה לאומי, מתוך חתירה לגילוי גנזי נכסים, להארת ההויה הישראלית המפוזרת והמפורדת, להעלאת ניצוצות'. לעומת זאת 'אין שלום ולא יהיה שלום' עם היידישיזם כהשקפת עולם לאומית, כאידיאה, כפולחן. הוא הדין, ביידישיזם ה'שוטם בסתר', דהיינו זה 'הנכחן להודות בעברית שבעבר וכופר בערכי התרבות' הנוצרים בעברית בהווה. לכצנלסון טיעונים אקדמיים ואידאולוגיים נוספים למען לימודי יידיש בירושלים: (א) אי-אפשר 'ללמוד את תולדות עם ישראל כמשך המאות האחרונות מבלי עזרת האידיש'. (ב) אין אפשרות ללמוד 'מאורעות חיי תרבותנו במאה האחרונה מבלי להכיר את פעולתם של לפין, גוטלובר, דיק, גולדפדן... ב'מחציתם שבאידיש'. (ג) אין זכות ל'חכמת ישראל שכירושלים', למחוק מתוך 'חקר נפש העם, את השירה היהודית ואת הבדיחה היהודית'. (ד) המחקר על הרכיב העברי שנקלט ביידיש, הוא בעל חשיבות רבה.⁷⁸ אשר לבחינה האידאולוגית, טוען כצנלסון, כי היידישיזם לא ייבנה מלימודי יידיש בארץ. ארץ-ישראל היא המקום היחיד שבו יהיו לימודים אלה משוחררים ממגמתיות. 'דוקא האתמוספירה העברית ההיסטורית וההסתייעות בכל ענפי המחקר הישראלי, עלולים להעמיד כאן את הלימודים הללו כאור המדע האמיתי'. היידישיזם ה'אמיתי' מצפה להחרמת הקתדרה, לפי שהדבר 'יצק מים על גלגלי טחנתן[ן]'. כצנלסון מסיים את מאמרו, בהדגשת רעיון המרכזיות של ירושלים כחקר 'חיי שבטי ישראל ותפוצותיהם'. הוא מתנבא ל'התעוררות תרבותית מחודשת בתוך תפוצותינו'. התעוררות זאת לא תיתכן מתוך מלחמה של 'עברית או רוסית', אשר העברית 'רצאת ממנה תמיד בשן ובעין' וגם לא מתוך כוז לנכסי העממיות היהודית. נהפוך הוא, הנוער היהודי עתיד לדבוק בעברית, מתוך אהבה ושלמה ומתוך 'המופת החי של ארץ ישראל'.

כצנלסון לא סטה במאמרו כמלוא הנימה מעמדתו ההבראיסטית החד-משמעית. עם זה ניכר בו, כמי שצמיחתו הרוחנית והאידאולוגית היו בידיש, דחף להצבת זיכרון קיים ללשון זו בארץ. כמורכב אין

77 ראה בעבודתי (לעיל, הערה 15), עמ' 101-103.

78 כצנלסון תוקף את ה'משכילים בעלי השקפות של ימי מתושלח', הסוברים כי 'זיגון שאין לו דקדוק' אינו ראוי 'לעלות על שולחן של פרופסורים'... 'גדולי חכמת ישראל מצונן ומשטיינשניידר ועד דוד קויפמן ותלמידיהם חשבו אחרת'. 'איג'ר (רעש שוא', דאר היום, כ"ז בכסליו תרפ"ח) כתב כי לידיש 'אין דקדוק... ויושר כתיבה'. והשווה לעיל, עמ' 000 ובעיתון המתכולל *Jewish Guardian* (לונדון), 13 בינואר 1928.

להוציא מכלל אפשרות, כי כצנלסון ביקש גם להפגין מחווה של רצון טוב, סובלנות ורוחב לב כלפי תומכי היידיש שבין עמיתיו בכרית העולמית של פועלי ציון. לא רק כצנלסון כתב על הקתדרה ב'דבר'. גם חברים אחרים בעיתון עשו כן. יש בכך כדי לרמוז על קו מתואם בנידון. ד' זכאי לעג ל'גדוד' ולנוסח העברי של ההחלטה מן ה-6 בינואר, המוכיח עד כמה נחוצה קתדרה לעברית באוניברסיטה.⁷⁹

המשורר אורי צבי גרינברג, אז ממשתתפיו הקבועים של 'דבר', שיגר בכ"ב בטבת תרפ"ח (14 בינואר 1928), מכתב אל האוניברסיטה,⁸⁰ בו הוא מביע תמיכה בקתדרה, לא כ'אחד ממשוררי הבחרות שבשירה היידישית בגולה, אלא דוקא בתור עברי ציוני'. במשמעות רעיון הריכוז הטריטוריאלי בארץ-ישראל, 'מותנה למפרע הרכוז המסוים של כל נכסי תפוצות הרוח העממיים בישראל אגב פרוצס המעבר שלנו מיהודיות גלוית לעבריות ממלכתית'. הקמת הקתדרה היא, לפי שעה, 'מוקדמת בזמן' ומן הדין ליסדה ב'מסגרת כל הקתדראות' במוסד.

גרינברג מצטער, שלא יכול היה לטול חלק במסיבת העיתונאים שבה דיווח מגנס על הקתדרה.⁸¹ על-כן ביקש ממגנס כי ימציא לו חומר בעניין, כי ישאלו אותו מחוץ-לארץ על כך ולא ירצה להשיב על יסוד 'מה שכתוב בעתונות'.

תגובת היידישיסטים המעטים, שחיו אז בארץ, מוצגת כמאמר 'נאכן שרעק', שפורסם ב-21 בינואר 1928. מחברו, אשר שמר על עילום שמו,⁸² מדגיש אף הוא, כי דחיית התכנית היא 'לימות המשיח'. יש להניח כי מניעי התכנית נעוצים ברצונם של בעלי 'טאָג' להגדיל את תפוצת היומון⁸³ והרצון לקרב את האוניברסיטה העברית ואת ארץ-ישראל אל לב ההמונים. בכך יש ראייה ל'כוח הסוציאלי' של לשון יידיש. בלשנות יידיש היא 'מדע התחיה', המשמש כלי-זיון למען יידיש. כוונת התכנית לייסוד קתדרה ליידיש היתה למעשה הפיכת חקר היידיש ל'קברנה' של לשון זו, בנוסח הבלשנות של ח' טביוב.⁸⁴ אף-על-פי שהחלטת הקורטוריון במגנצא מדברת למעשה על שפות ש'היו בעבר' לעם היהודי, נבהלו הפרופסורים בירושלים. זאת מתוך שגזרו גזירה שווה בין תרומתה של 'חכמת ישראל' לחקר תולדות עם ישראל, על אף משאלותיה המקוריות, לכין מה שקתדרה ליידיש בירושלים עשויה לחולל בעתיד.

בעל המאמר תוקף בחריפות את אוסישקין וקלזנר ומצביע על הסיבות שהביאו להשהיית ייסודה של קתדרה לתנ"ך באוניברסיטה העברית, מחמת פסילתם של מדענים המשתמשים בכיקורת המקרא. הואיל וקשרו את הקתדרה ליידיש לקתדרה לתנ"ך, משמע שלימודי היידיש יעוככו בירושלים, עד 'לימות המשיח'.⁸⁵ המחבר לועג ל'קולטרעלער העבראיסט' מעתון 'דבר' — ברל כצנלסון — על שהתעורר כדיעבד למחאה נגד שלילת הקתדרה. הוא מלגלג גם על הביטחון העצמי שלאחר המעשה

79 דבר, 10 בינואר 1928, עמ' 2. והשווה לעיל, הערה 71.

80 ראה: ארכיון האוניברסיטה, 14/3. התאריך מוזכר בגוף האיגרת. היא נדפסה לראשונה ב'אורי צבי גרינברג', תערוכה במלאת לו שמונים, ירושלים תשל"ז, עמ' 88. ההדגשות במקור.

81 ראה לעיל, עמ' 29. בעניין העיתוי ליסוד הקתדרה השווה לעיל,

82 דניאל לייבל (?). הידע הרב המקופל במאמר תואם את שיעור-קומתו האינטלקטואלי של לייבל. לייבל היה אז מגיה ב'דבר'. על לייבל ראה: תדהר, ד, עמ' 1881-1882; לעקסיקאָן, ד, עמ' 104-105; ד' סדן, אבני מפתח, ב, עמ' 322-326. 'נאָכן שרעק' נדפס בפרסום חדי-פעמי של 'פועלי ציון שמאלי', אַרבעטער פֿירער, עמ' 21-26.

83 השווה לעיל, עמ' 115.

84 ראה בעניין זה: רייזען, לעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטעראַטור, פרעסע און פֿילאָלאָגיע, א, עמ' 1181-1153 [להלן: רייזען].

85 המאמר מוזכר את צ"פ חיות במפורש. על פרשה זו ראה אגרות ביאליק, ג, עמ' רמה. במאמר מוטח גם ביקורת על שכצנלסון שתק בעניין זה בשעתו, כשל שיקולים קואליציוניים בהסתדרות הציונית.

הקתדרה לזרמון צלם בהיכל העברי

הנהגת גרוד מגני השפה בארץ-ישראל
סניף ירושלים

דפים 125

כרוז של גרוד מגני השפה נגד הקמת הקתדרה לידיש

שכצנלסון מפגין כלפי חרדתם של הפרופסורים מפני 'סטיכית היידיש'. בעוד דברי כצנלסון אינם משכנעים, הרי שיש יסוד לחששותיהם של הפרופסורים, וזאת משום שלידיש שורשים עמוקים בחיי העם, לעומת ענפיה הרכים של העברית בארץ-ישראל.

המאמר מסתיים בהשערות לגבי תגובתו העתידה של התורם, ד' שפירא. הקרן היתה מביאה הרכה יותר תועלת לו ניתנה לייזוץ, אולם אין לוותר על התכנית, משום שהיא אינה יכולה להזיק לתרבות יידיש. אם אמנם תיוסד קתדרה לידיש בארץ, ביום מן הימים, תיתכנה שתי אפשרויות לגביה: א) היא תהיה קריקאטורה נלעגת שתוקם לפי מתכונת הבראיסטית, ואזי שום חוקר רציני לא יצטרף אליה. ב) קתדרה לידיש של ממש אכן תוקם, ואזי אף הלבוש העברי שלה לא יוכל לבטל כליל את משמעותה. יחירה מזו, ההגירה [לארץ-ישראל], תחריף את שאלת הקתדרה ותיצור את האווירה הדרושה לכינון מכון יידיש מדעי בארץ-ישראל. עד אשר ייוסד מכון מעין זה, מן הדין כי הציבוריות היהודית וכיחוד מעמד הפועלים היהודי, הנושא על כתפיו את תרבות יידיש בכל אתר ואתר, יגשו להקמת גנים, בתי-ספר וספריות בידיש, בארץ-ישראל.

יצוין כי הכרוניקה ב'טאג' מסרה את הידיעה על דחיית התכנית בלא פירושים כלשהם. לעומת זאת,

הגיב בן-ציון גולדברג בסרקאזם, על התנגדות הגדוד לקתדרה.⁸⁶ כמו-כן פירסם ש' ניגר מאמר העוסק, בעקיפין, בשאלת הקתדרה.⁸⁷

המגעים והדיונים שלאחר רחוקה הצעה

כפי שרמזו מ' שובה ב-1951, נתון היה מגנס בשאלת הקתדרה בין הפטיש והסדן. מחד גיסא הוא קיבל את ההצעה של שפירא. מאידך גיסא, לא יכול היה לעמוד בלחצים שהופעלו עליו בירושלים. מגנס גילה מעט מרחשי ליבו, במסיבת עיתונאים בירושלים, שעליה דיווח 'הארץ' ב-16 בינואר 1928, עמ' 1. הוא חזר והצביע על סדר העדיפויות שיינתן להקמת קתדרות חדשות במוסד. דיון נוסף בשאלת הקתדרה לידיש ייערך לאחר שיעברו מעשי הילדות והאלימות. אין זה עניין הנוגע לאוניברסיטה בלבד. מדובר כאן ב'מהותה של הלאומיות שלנו'. שאלה זו, אינה ניתנת לפתרון על-ידי 'איומים והיסטוריה'. הדיווח מדגיש, כי מגנס סירב לגלות פרטים נוספים בפרשה. בידיעה שנדפסה באותו יום, בעמוד הראשון של 'דבר', נמסר כי מגנס נשאל גם על המועמדים האפשריים להוראה בקתדרה. כמו-כן נשאל, 'האם ידועים לו מקרי רדיפות נגד מי שהצביעו באספת הסטודנטים בעד הקתדרה לידיש'.⁸⁸

ההדים האחרונים של הפולמוס, באותה תקופה, קשורים בביאליק ובקלוזנר. ב-21 בינואר 1928 הודיע 'דבר', כי ביאליק המשיך בשבת בהרצאתו על יידיש ועברית 'לרגל שאלת הקתדרה לידיש'. המשורר הביע את אמונתו בנצחון העברית בארץ. עם זה הטעים, כי אין הוא מאמין בנצחונה המלא של העברית כשפה מדוברת בגולה, שם עתידה היא להיות מה שהיתה מאז ומתמיד, שפת הספר והתרבות. לו היתה העברית שפת הדיבור בגולה, אזי היתה 'מתפרדת איברים איברים' וכאה לידי כליה. לעומת זה, לו דיברו היהודים בגולה שפות זרות בלבד, הרי שאלו היו דוחקות את רגלי העברית ומכריעות אותה. 'צדקה עשה הגורל לעברית שזיווג לה יהודית, שהיתה חיה בפי העם, הסתגלה לעברית, שמרה עליה ו'נתעברה' על ידה'. ביאליק הציע חלוקה תפקודית בין שתי הלשונות בגולה: יידיש תהיה שפת הדיבור וההוראה ועברית תשמש שפת הספר, הלימוד והתרבות. באותו תאריך פירסם 'הארץ' (עמ' 3) את גירסתו על ההרצאה של ביאליק. ביאליק הסביר, כי בדברו על 'זיווג מן השמים' בין עברית ויידיש התכוון לכך, ש'בשניים מקרא ואחד תרגום' שמר העם על חיוניות העברית והפך אותה ללשון מדוברת כמעט. המשורר הטעים כי 'קיצוניות מופרזת אינה לתועלת תרבותנו' ויצא בביטויים חריפים נגד המערבנים פוליטיקה ומדע.

מה היו אותם ביטויים, ניתן ללמוד מ'העתקה ממקצת דבריו של ביאליק בענין "קתידרת המריבה"', שיצחק רבלסקי צרף לאיגרת אל 'הפר' דר' י. קלוזנר. רבלסקי — הוא י' אבינרי — כותב, כי הדברים 'לא נתפרסמו כרכים בשום מקום, מכיון שהשואר שבהם אינו ניתן לפרסום'.⁸⁹ על-פי

86 'הוראָ קאַרן גודר', טאָג, 10 בינואר 1928, עמ' 4. גולדברג מונה את התנאים הדמיוניים של הגדוד לכינון הקתדרה. על גולדברג ראה: לעסקיקאָן, ב, עמ' 45-48.

87 'אידיש, לאַרניאַ און נאָך אַנדערע דיאַלעקטן', שם, 14 בינואר 1928. אליבא דניגר אין להעמיד את לשון יידיש בשורה אחת עם יתר השפות והדיאלקטים היהודיים. מבחינת המחקר הבלשני אין אמנם הבדל ביניהם. אולם, משקלם שונה, משום תפקידם השונה ביצירה ובהיסטוריה של העם היהודי. מנקודת ראות זאת, השפה היחידה שיכולה להשתוות ליידיש היא ארמית.

88 זו התעודה היחידה המזכירה אירוע זה. מגנס השיב בשלילה.

89 על אבינרי ראה: קרסל, א, עמ' 8-9. המכתב מד' בשבט תרפ"ח (29 בינואר 1928) וה'עתקה' בארכיון קלוזנר, תיק 473. בסיום פנייתו כותב אבינרי שהלשון העברית 'אינה שולטת עדיין בארץ'. הוא בירך את קלוזנר 'בשם רבים מכני הנער העברי', על מלחמתו 'בחתיירה גלויה או מוסתרת תחת קיומה ושליטתה של הלשון העברית בארצנו'. אבינרי פירסם את דבריו ביאליק בלוח הקואופרציה (תש"כ), עמ' 350-353.

רשימתו של אבינרי, אמר ביאליק שהגיעה השעה 'לבטל את הגאותנות... השחצנות... [ה]עורון וסמיות העינים השוררים אצלנו בנוגע לידיש... רוקקים... רקיקה נבזה בלשון... בה דברו אכותינו ואכות אכותינו'. יש בעלים ללשון העברית ועל כבודה לא יגנו הנערים וכל אותם הריקים והפוחזים⁹⁰ מבית מדרשו של בן-יהודה. רקיקה שחצנית זו היא טפשות'. ביאליק גם אמר: 'אם חושבים אתם ששמח אני לחרבן האידיש ולגזר דין שנחתם עליה אינכם אלא טועים. זהו אחד האסונות הטרגיים הגדולים ביותר בחיינו, כי אין לשער את המרץ והנכסים הרבים שהושקעו בלשון זו על ידי דורות רבים'.

הרצאתו של ביאליק שימשה פתחון-פה לשלונסקי, לחדש את התקפותיו על ביאליק. הוא טען, ברשימתו 'ממה נפשך',⁹¹ כי יש פיסקה ב'דבר הברנרי' על המסיבה 'הבעל ביתית', 'העלולה לפצוע פצע אנוש כל עברי באשר הוא'. מישוהו צריך 'ליתן את הדין על כך'. הכוונה לדברי ביאליק שידיש תהיה שפת ההוראה בגולה. אין זה שונה מ'דרישת האידישאים'. יש כאן כפירה בתורת אחד העם שעליה הכריז ביאליק שהיא 'שולחן ערוך'. שלונסקי מדגיש, כי 'הארץ' לא הביא אותה פיסקה. 'מה רשות מוסרית ומה טעם פוליטי ראו אנשי "דבר" לסרס... דברים בשאלה כה מסוכנת? ... וכיאליק אשר דבריו בשאלה זו מסתרסים⁹² בזמן האחרון משום מה — מדוע הוא שותק?'

ביאליק הפר את שתיקתו במכתב שנדפס ב'כתובים', ערב פסח תרפ"ח (4 באפריל 1928), עמ' 7. המשורר מכחיש בו מכל וכל את הדברים שפורסמו בגליון 67 של היומן הוורשאי 'היגנט'.⁹³ הוא מטעים כי 'דן בשתיקה את הציטיטים המובאים בשמו בעתונות בענין הלשונות' ומודיע ברבים 'פעם אחת על העבר'⁹⁴ ועל העתיד כאחד' כי כל שתיקה שלו 'יהי פרושה מה שיהיה. אבל בשום פנים אין לפרשה כהוראה'.

כאמור לעיל, ההדים האחרונים בפומבי בענין דן, קשורים גם בקלזונר. ב"ח בשבט תרפ"ח (9 בפברואר 1928), פירסם 'כתובים' מכתב מאת ש' רוזנפלד בשם מערכת 'טאג'. המכתב מתייחס להכחשתו של קלזונר את הידיעה, כאילו 'התיר' אי-פעם קתדרה לידיש באוניברסיטה העברית.⁹⁵ רוזנפלד מסביר, כי 'טאג' הסתמך על עדותו של מגנס בנידון. בולט לעין, כי עורכי 'כתובים' פירסמו את מכתבו של רוזנפלד בלא תאריך ובזמן שהעיתונות בארץ חדלה מכבר מעיסוק בעצם נושא הקתדרה.⁹⁶ סביר מאוד להניח, וזאת על סמך האמור לעיל (עמ' 113), כי עורכי 'כתובים' ביקשו שוב לגרור את קלזונר לתגובה פומבית, שהיה בה כדי להעצים את מסעם נגד ביאליק. ואכן ב"ג באדר

90 ברשימה צויין, כי בעקבות 'התרגוזות הקהל', חזר בו ביאליק מביטוי זה.

91 ראה: 'כתובים', ד' בשבט תרפ"ח (26 בינואר 1928).

92 ביאליק הבהיר שוב את דבריו באיגרת שנרפסה בכרך הרביעי של אגרותיו, עמ' פד-פה. והשווה ח"ג ביאליק, דברים שבעל פה, תל-אביב תרצ"ה, א, עמ' יט-כ, כה, עא; ב, עמ' קמב-קנז. וראה: ב"צ דינור, כנסת, 1 (תרצ"ו), עמ' 117-122.

93 מדובר כראיון עם ביאליק שפיטארזשקה הדפיס שם, כ-10 במארס 1928.

94 ביאליק שמר על שתיקה גם לאחר הידיעה ב'דאר היום', ד' בטבת תרפ"ח, עמ' 3, אשר לפיה תבע נ' את ביאליק ל'משפט כבוד'. נ' טען כי ביאליק העליבו משום שהעיר לו ולרביצקי על ש'שווחו בזדגון בקול רם... ברחוב אלנבי'. גירסת ביאליק על התקריט — אגרות ביאליק, ד, עמ' נא-נב.

95 ראה לעיל, הערה 33.

96 על ש' רוזנפלד ראה: רייזען, ד, עמ' 169-176. בסוף ינואר היה מעין ויכוח זוטא בין מ' בנאל וד' זכאי בקשר לדעות שהובאו בא'רום דער יידישער קאטעדרע' (לעיל, עמ' 113). זכאי טען שח' גרינברג הוא מחברו והטעים כי אין שחר לטענה שעמדת 'דבר' בשאלת הקתדרה הושפעה מכך שהסתדרות פתחה במגבת באמריקה. ראה: 'פולסין של דיו', הארץ, 30 בינואר 8 בפברואר 1928; 'קצרות', 'דבר', 1 בפברואר 1928.

תרפ"ח (5 במארס 1928), נדפסו דברי קלוזנר, 'ברור'. קלוזנר פותח את דבריו בקביעה, כי לא התנגד בשעתו לכך שבמכון למדעי היהדות יורו קורס על לשונות היהודים. גם עתה אין לו ולא כלום נגד תכנית כזו, אשר הוצעה 'לפני שנה ויותר'.⁹⁷ צריך להבדיל, בין מחלקה אחת לכל הלשונות היהודיות, לבין 'קתידרה מיוחדת מחוץ לתור', לידיש. מכאן ואילך, חוזר קלוזנר על טענותיו הידועות, כי הקתדרה תיעשה מבצר לידישיזום.⁹⁸

להוציא ביטויים פומביים אלה, המשיכו המגעים על הקתדרה להתנהל בלא פרסום. מכתבו של הרב הרץ מ' 27 בינואר 1928, ממחיש את המצב חסר המוצא שאליו נקלע מגנס בעניין הקתדרה. הרב הרץ כותב למגנס בתוקף תפקידו כיושב-ראש הקורטוריון של המכון למדעי היהדות. הוא מודה לו על דיווחיו בעניין ההחלטה מ' 6 בינואר ותוהה, האם נושא הנמצא בטיפולו השוטף של המכון יוכל להידון באורח נאות, נוכח אורירה הנוטה כל-כך לתסיסה ציבורית עזה. הרב הרץ מטעים, כי הוא תומך תמיכה מלאה בהוצאה לפועל של החלטת מגנצא. הוא מסתייג, ברמז, מדחיית ייסוד הקתדרה ומדגיש כי לקורטוריון הסמכות הבלעדית להכריע בכך. הואיל ובמגנצא לא הוסכם למסור את השאלה לידי הפורום שהתכנס ב' 6 בינואר, הרי שיש לתקן את הסיכום שנתקבל שם. אם לא ייעשה כן, תיווצר אנדרלמוסיה בחלוקת הסמכויות באוניברסיטה.⁹⁹

באותה עת ניהל מגנס, בעצמו ובאמצעות גיסו, פליקס מ' ורבורג, חליפת מכתבים עם ד' שפירא, התורם בכוח. מגנס חשש פן יחזור שפירא מהבטחתו ועל-כן ניסה להניא מכך. ברור זו נכתב מכתבו של ורבורג אל שפירא ב' 11 בינואר 1928. שפירא השיב ב' 13 בינואר והביע את אכזבתו מן ההחלטה בעניין הקתדרה, שכן למעשה הדחייה היא למועד בלתי-מוגבל. לפיכך, אין הוא יודע כיצד יגיב בעתיד, וזאת משום שהתנאים שעל-פיהם אמורה היתה לקום הקתדרה שונו. ב' 24 בינואר 1928, הודיע מגנס לשפירא כי מנהל בית הספרים הלאומי, ש"ה ברגמן, מכין רשימה, שעל-פיה יירכשו בשביל הספרייה ספרים בידיש וגם ספרים על יידיש, בלשונות שונות. מגנס שב וכתב לו ב' 26 במארס 1928 והתנצל על שמכתבו של שפירא מ' 9 בינואר 1928 לא הגיע לידי. אליבא דמגנס הוכיח הוויכוח על הקתדרה כי רבים בארץ-ישראל מבינים את ערכה. הבעיות העומדות בפני הקמת הקתדרה הן שתיים: (א) מציאת מועמד מתאים. (ב) ייסודן של ארבע הקתדרות שהוזכרו בהודעה הרשמית. מבין הארבע, הקתדרה לתנ"ך היא הבעיה העיקרית. מגנס מדגיש, כי אין להעלות על הדעת שאוניברסיטה העוסקת ביהדות ובעם היהודי, לא תעסוק בלימודי יידיש. ברם דרוש להתאזר בסבלנות, כיוון שחייבים לחנך את העם בנידון זה.

ב' 18 באפריל 1928 השיב שפירא, כי הטיפול בנושא הקתדרה גרם לו אכזבה רבה. הוא הבין מהסבריו של מגנס בשעתו, כי לא תהיה התנגדות כלשהי לתכנית. לו ידע אז כיצד ישתלשלו העניינים, יתכן שלא היה נאות להצעה לתמוך בכינון הקתדרה. שפירא מסיים את איגרתו בקביעת אורכה של שנה להכרעת השאלה לכאן או לכאן. מגנס ענה ב' 6 במאי, כי תהיה זו שגיאה לקבוע אורכה לייסוד הקתדרה. מאידך גיסא, צריך לתבוע מן האוניברסיטה, כי תפעל בתום לב להקמת הקתדרה. מגנס אף שאל את שפירא האם יש לו הצעה בדבר מועמד להוראת יידיש. את המכתב האחרון בתכונת שבין השניים כתב מגנס ב' 24 ביוני 1928, ואין בו כל חידוש.¹⁰⁰

97 דברים אלו עומדים בסתירה גמורה לטיעונו החוזר ונשנה של קלוזנר כי הנושא לא נידון מעולם במכון למדעי היהדות. עיין לעיל, הערה 59.

98 ראה לדוגמה לעיל, עמ' 112.

99 ראה: ארכיון האוניברסיטה, תיק 139.

100 המכתבים, הכתובים אנגלית, בארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3.

זמן קצר לאחר הישיבה מ־6 בינואר, כב' בשבט תרפ"ח (24 בינואר 1928), שיגר מגנס מכתב לקלוזנר. באיגרת הביע מגנס את משאלתו, כי הוויכוח בעניין הקתדרה ינוהל 'כלי התרגשות יתירה ומכלי כל דעות קודמות ואילו איומים שהם'. קלוזנר השיב, למחרת היום, כי אכן יש לקיים את הוויכוח שלא באמצעות איומים. אך עם זה, אין להטיח ביטויים כגון 'הסיטריה' ו'נערים'. הנושא מעורר התרגשות כה רבה עד כי 'אדוני וביאליק השתמשו בהם'.¹⁰¹

יש להעיר, כי למן תחילת הפולמוס הריץ קלוזנר מכתבים לא מעטים בעניין הקתדרה, אל עמיתים בחוץ-לארץ. יתכן מאוד, כי חלק ממכתבים אלה שוגרו אף לאחר הישיבה מ־6 בינואר 1928. קלוזנר לא שמר העתקים ממכתביו אלו. לעומת זה, מצויות בארכיונו תשובותיהם של פליקס פרלס (ג' כסלו תרפ"ח), אריה ליאון סימון (18 בינואר 1928) ויעקב קלצקין (1 בפברואר 1928). אף לא אחד מן השלושה פסל את הקתדרה.¹⁰²

שאלת הקתדרה, שבה ונידונה כמושב השישי של הקורטוריון, אשר נתקיים בבאזל, ב־21 ו־22 באוגוסט 1928. בפרוטוקול המושב מוזכר העניין שתי פעמים. בעמ' 4 נאמר, כי קלוזנר חולק על התזכיר בנושא הקתדרה לידיש שהגיש י"ל מגנס. בעמ' 12 מדובר על הקתדרה 'ללשונות היתוך יהודיות'.¹⁰³ בהקשר זה מונתה ועדת שלושה, אשר נתבקשה לדווח למושב הבא של הקורטוריון, על הגדרתה ומבנה של הקתדרה המוצעת. לוועדה נבחרו פליקס פרלס, מרטין בובר ומשה שור.¹⁰⁴ נגד הקמת הוועדה הצביעו שניים: יוסף קלוזנר ודוד ילין.

לפני מושב זה ולאחריו החליפו קלוזנר ואוסישקין מכתבים ביניהם. אוסישקין כתב לקלוזנר ב־7 באוגוסט והודיע לו כי לא יוכל לטול חלק בהתכנסות בבאזל. הוא פגש כברלין את 'מזאה הצעיר' והלה סיפר לו, כי מגנס הציע לו את הקתדרה לידיש. אוסישקין 'דיבר על ליבו' ומזאה הבטיח כי ידחה את המינוי.¹⁰⁵ בסיום מכתבו שאל אוסישקין, האם עניין הקתדרה יידון בבאזל, והביע הבנה למצבו של קלוזנר שם, 'כפרט אם בליק משתתף'.

קלוזנר השיב ב־23 באוגוסט 1928,¹⁰⁶ כי דרש דיון חוזר בהחלטת מגנצא. רוב המשתתפים במושב שבו ותמכו בקתדרה. מגנס הציע שסעדיה מזאה יורה יידיש בירושלים, אולם ועדת המינויים לא דנה כמועמדות. תחת זאת הוצעו, כמועמדים, 'מיזס מפולניה ושלמה בירנבוים — אידישיסטיס גמורים'.¹⁰⁷ מונתה ועדת שלושה — 'כולם בעד' — אשר תחווה את דעתה על הקתדרה.

101 ארכיון קלוזנר, תיק 516: ארכיון האוניברסיטה, תיק 126.

102 קלצקין כתב כי אין הוא חושש מפני היידיש בארץ-ישראל. הקתדרה היא בזבוז כספים לשם 'דמונסטרציה עלובה', המוכיחה דווקא את נצחון העברית. גם פרלס טען כי 'עברה תקופת האידיש'. סימון סבר כי יש מקום לקתדרה לידיש וזאת משום הכליות שב'תופעותיה התרבותיים ההיסטוריים של חיי עמנו'. אין לערבב פוליטיקה בדיון, דבר אשר יסייע לידישיסטיס. צריך לתפוס את ה'רע במעוטו' ולהעמיד בראש הקתדרה 'אחד מאנשי שלומנו שאין להטיל ספק ב'עבריותו הטהורה''. ראה: ארכיון קלוזנר, תיקים 449, 427 ו־402. על סימון ראה: קרסל, ב, עמ' 497-498. על קלצקין: שם, עמ' 771-773; על פרלס: *Encyclopedia Judaica* (ירושלים), XII, עמ' 294. 103 'Lehrstuhl für Jüdische Mischsprachen'. הפרוטוקול בארכיונים קלוזנר ואפשטיין. התזכיר אינו נמצא בארכיונים שבהם עיינת.

104 על משה שור ראה: *Encyclopedia Judaica* (ירושלים), XIV, עמ' 997-998.

105 על סעדיה מזאה ראה: *Jüdisches Lexicon*, עמ' 1417. המכתב בארכיון קלוזנר, תיק 225.

106 על המכתב נרשם בטעות 1923. ראה: ארכיון אוסישקין, תיק 9, מכתב 939.

107 על מ' מיזס ראה: רייזנן, ב; עמ' 375-378; לעקסיקאָן, ה, עמ' 566-569; קרסל, ב, עמ' 344.

על ש' בירנבוים ראה: שם, א, עמ' 289-292; שם, א, עמ' 309-311. במכתב מ־5 בפברואר 1976, כתב פרופ' ש"א בירנבוים כי כלל לא פנו אליו בהצעה מעין זו ב־1928. תודתי נתונה לפרופ' בירנבוים על שטרח להשיב לפנייתי בנידון זה.

בניגוד לרשום בעמ' 12 של הפרוטוקול, טוען קלוזנר, כי גם הרב ישראל לוי¹⁰⁸ התנגד לוועדה. אליבא דקלוזנר, אמר הרב לוי, כי במצבה הרופף של העברית בארץ, קתדרה לידיש בירושלים כמוה כ'פרובוקציה'. בעל המכתב הוסיף כי 'הסכנה נדחחה אך לא בטלה. אושר הוא שלא בא ביאליק.¹⁰⁹ אלמלא כן, היה יותר גרוע'. לוי יכול היה אוסישקין להשתתף במושב 'אפשר גם קומיסייה לא היתה'. קלוזנר סיים את איגרתו, בבקשה מרומזת לאוסישקין כי ישפיע על אחד מחברי ועדת השלושה, משה שור, להסתייג מכינון הקתדרה.

אוסישקין ענה ב-5 בספטמבר, במכתב שבו שב והביע את תקוותו ל'נצחון' בשאלת 'הקתדרה לז'רגון אם... נעמוד על המשמר ולא נפחד ממלחמה. אני מוכן לזה.¹¹⁰ דוד ילין כתב לאוסישקין בט"ו באלול תרפ"ח והביע את דעתו כי עניין היידיש נדחה לשנה-שנתיים, אך 'לא נפטר מזה והקתדרה תתכונן סוף סוף'.¹¹¹

בשובו ארצה נשא יוסף קלוזנר הרצאה, בי"ג בחשרי תרפ"ט, בפני הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית. הרצאה זו, נדפסה תחת תת הכותרת 'על ועידת המכון למדעי היהדות בבאזיל', ב'הארץ', ג' בחשוון תרפ"ט (17 באוקטובר 1928). קלוזנר, אשר טען שוב כי לקורטוריון לא היתה סמכות להחליט על כינון הקתדרה, הירצה למעשה על העובדות שאיזכר באיגרתו לאוסישקין, מ-23 באוגוסט. הוא רק הוסיף פירוש למועד האפשרי לדיון במועמד להוראה בקתדרה. לדעת קלוזנר, הכנת חוות-דעתה של ועדת השלושה מחייבת שמינוי המועמד ייצא לפועל 'רק בעוד שנתיים'.

שניים מחברי הוועדה, פרלס ובובר, הגישו את סיכומיהם באפריל 1929, בעוד משה שור עשה זאת ביולי אותה שנה.¹¹²

פרלס סוקר בדבריו את התפתחותן של לשונות ההיתוך בין היהודים ומביא בחשבון כמקצועות להוראה במכון למדעי היהדות, את יידיש וג'ודזמו. לשפות אלו יש חשיבות היסטורית רבה. ערכן מנקודת ראות של פולקלור הוא רב ביותר. סכנת הכליה האורבת לשתיהן מגבירה את הצורך שבמכון ייאצרו הנכסים הגלומים בשני הדיאלקטים העממיים הללו. פרלס דוחה מכל וכל את הטענה, כי יידיש וג'ודזמו הן מתחרות לעברית בארץ-ישראל. העיסוק בשתי השפות הללו מצריך גישה מדעית קפדנית ושקולה, שתהיה משוחררת ממאבקי השעה. חקר היידיש והג'ודזמו יחולק לשלושה תחומים: (א) בלשני; (ב) ספרותי-היסטורי; (ג) תרבותי-היסטורי (הכוונה כאן היא בעיקר לענייני פולקלור).

מרטיץ בובר הסכים למיון של פרלס. עם זה, הרחיב את הדיבור לגבי התחום השלישי, אשר לדעתו, אך נרמז על-ידי עמיתו. אליבא דבובר, חשיבותן ההיסטורית-תרבותית של לשונות ההיתוך היהודיות כפולה: (א) בהיותן ביטוי אוניקטיבי ליצירתיות התרבותית הייחודית של הפזורה היהודית, הן בכללותן, תופעה היסטורית מיוחדת כמינה. (ב) בספרות שנכתבה בשפות הללו, טמון המקור הראשי לחקר היצירה הקולקטיבית של העם, כתחום האמונות והדעות. בספרות זו, יש גם ביטוי לפרשנות העממית ולעיבוד העממי של הספרות העברית [המקראית והתלמודית]. היצירה הקולקטיבית היהודית ניתנת להבנה אך ורק מתוך הנחת היסוד כי שורשיה בספרות העברית הזאת.

108 עיין לעיל עמ' 117 והערה 57.

109 ביאליק לא בא לבאול 'מפני בריאותן הרעועה'. ראה: אגרות ביאליק, ד, עמ' קג.

110 ראה: ארכיון קלוזנר, תיק 225.

111 ראה: ארכיון אוסישקין, תיק 9.

112 ראה: ארכיון קלוזנר, תיק 518.

הדיון הציבורי בתכנית להקים קתדרה לידיש

עם זה, לשונות ההיתוך היהודיות הן תחום ראשון במעלה בחשיבותו להבנת עיצובה ופיתוחה של אותה יצירה קולקטיבית.

חברה השלישי של הוועדה, משה שור, הציע כי חקר ספרות יידיש במאות התשע-עשרה והעשרים יועתק מן המסגרת המוצעת אל תחום חקר תולדות הספרות העברית החדשה ותולדות התרבות היהודית באותן המאות.

על הריון הצפוי בשאלת הקתדרה בקיץ 1929, למדים מרשימתו של מ' יהודאי, 'הקתדרה ו"מבשריה"':¹¹³ יהודאי כותב, כי ידוע לו, 'ממקורות נאמנים מאוד',¹¹⁴ על ההתקדמות שחלה בעניין הקתדרה ועל האפשרות שתהיינה עובדות מוגמרות. אליבא דיהודאי, מבשרי 'קתידרת הגלות' הם 'ההתחלה' ו'הראשון'.¹¹⁵ דבריו הנוספים של יהודאי הם חזרה על האיומים בקשר למלחמה גדולה בקתדרה, בסגנון ובדימויים, שאוסישקין נהג בהם בעניין זה.

רשימתו של יהודאי, שהיא ככל הידוע לי היחידה שנכתבה באותה עת בנושא הקתדרה, ממחישה את חששותיהם של קלוזנר ואוסישקין, כי לבסוף אכן יוקצה מקום ללימודי יידיש באוניברסיטה העברית.

עיתוייה של הרשימה — המושב השביעי של הקורטוריון. הוא התקיים בציריך באוגוסט 1929. ב-23 באוגוסט 1929 דיווח אוסישקין לקלוזנר: 'השאלה על הכסא לידיש נדחה לשנה הבאה. אני, טון, דייכס, פריימן, ילין ובמידה ידועה ביכלר התנגדו להקתידרה; הגין עליה כובר בעיקר'.¹¹⁶ הוחלט, 'באשר מורה כעת אין'¹¹⁷ אז תבא השאלה אחרי שנה באופן פרינציפיוני'. סוכם כי מגנס ינסה לשדל את שפירא שיתרום את כספו לקתדרה אחרת. 'כובר הציע לתולדות פולקלור בשפות שונות. מגנס הסכים... אני חושב שמהקתדרה לידיש נפטרנו לגמרי'. בסוף מכתבו הדגיש אוסישקין: 'ביליק לא בא לציריך'.

הספיח האחרון בעניין הקתדרה לידיש בירושלים באותה תקופה, מצוי במכתבו של י"ל מגנס אל אוסישקין, מ-10 ביוני 1930.¹¹⁸ מגנס כותב, כי שאלת הקתדרה תתעורר בשעת ביקורו הקרוב באמריקה. קיים חשש כי שפירא יחזור מתרומתו, דבר אשר יהיה לרעת האוניברסיטה, 'הן במובן הרוחני והן במובן הכספי'.¹¹⁹ מגנס הציע לאוסישקין פתרון ארעי, שלא יהיה בו כדי לעורר את השאלה העקרונית הכרוכה בקתדרה לידיש. יוזמנו מלומדים כדוכוב, בלבן ושיפר לסידרת הרצאות באוניברסיטה העברית, בנושאים אשר לגביהם יש מקורות הכתובים יידיש. אין בארכיון האוניברסיטה תגובה כלשהי לפנייה דלעיל.

בסיכומו של דבר ניתן לומר, כי הפולמוס שנידון לעיל הוא יוצא דופן בהתדיינות במעמדה של

113 ראה בכתב העת של גורד מגני השפה: הגדוד, ירושלים תרפ"ט, עמ' ד.

114 רוצה לומר קלוזנר או אוסישקין.

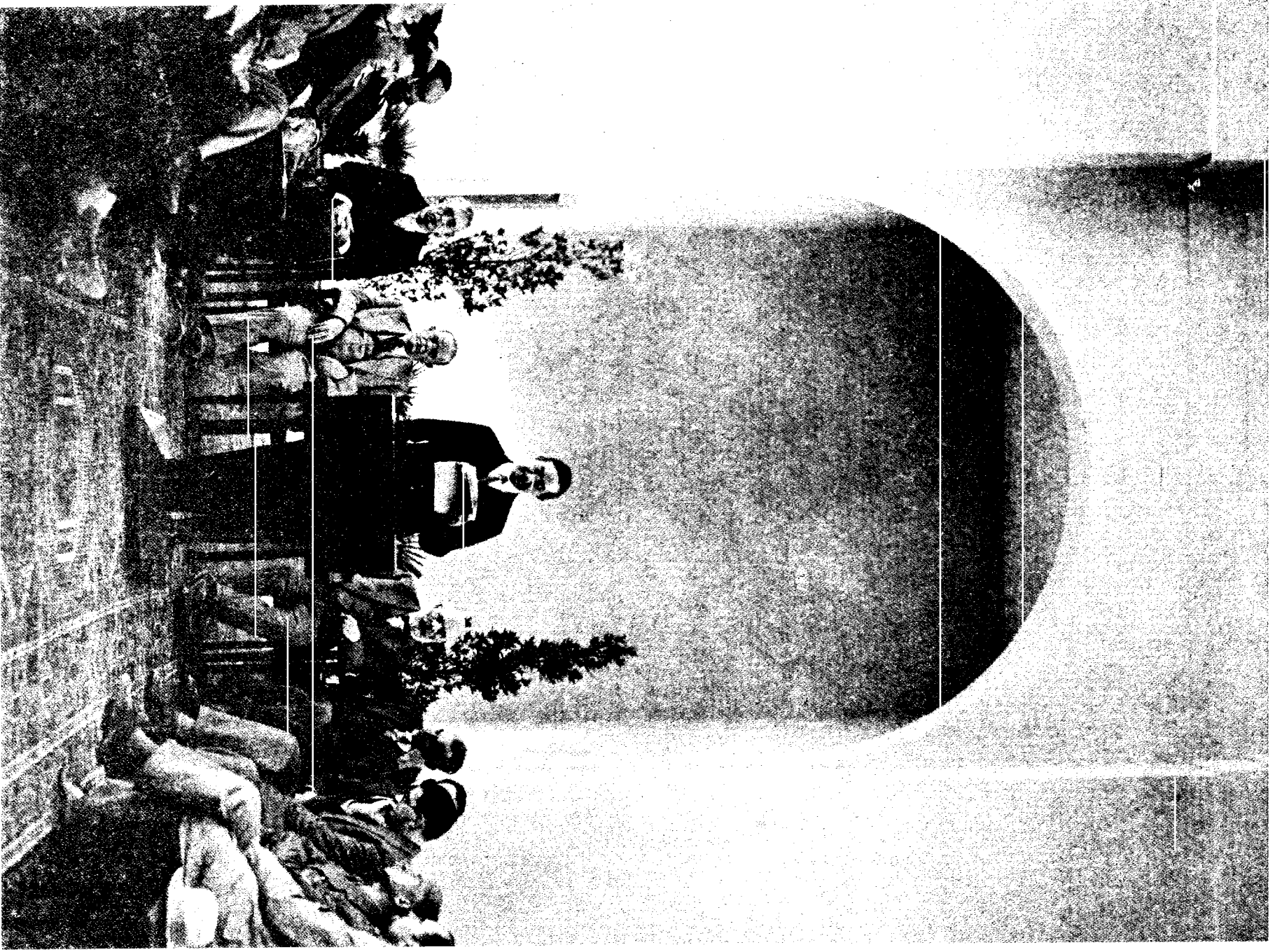
115 כוונתו לתוכרות דקות בידיש, 'אָנהייב', ו'איינס'. ראה עליהן: א"ל פילובסקי, 'עיתונות יידיש בארץ-ישראל מתחילתה ועד הופעת "ניוועלט" (1934)', קתדרה, 10 (טבת תשל"ט), עמ' 90.

116 ראה ארכיון קלוזנר, תיק 225. כוונת אוסישקין לי' טהון, ש' דייכס, ד' ילין, א' פריימן וא"א ביכלר. לפי עדותו של אוסישקין יוצא שפריימן וביכלר שינו את טעמם, מאז ישיבת הקורטוריון בשלהי 1927. השווה לעיל, הערה 54.

117 מזכיר האוניברסיטה ש' גינצברג, כתב לרב י"ל זלוטניק בל' בשבט תרפ"ט (10 בפברואר 1929) וביקשו להגיש רשימה מפרסומיו. על מנת שמועמדותו לקתדרה לידיש תוכל להידון 'בשעת הצורך'. על הרב זלוטניק-אבידע ראה: לעסקיאָן, א, עמ' 4-5.

118 ראה ארכיון אוסישקין, תיק 10, מכתב 1066.

119 כספי קרן שפירא שימשו לרכישת ספרים בידיש בשביל בית הספרים הלאומי. ראה מכתבו של ש' גינצברג להנהלת בית הספרים מכ"ד בתשרי תרפ"ט (8 באוקטובר 1928), ארכיון האוניברסיטה, תיק 14/3.

ידיש בארץ-ישראל עד אז. אין זו מחלוקת בקרב תנועת העבודה הציונית בארץ ומחוצה לה. גם המשך המסע האישי נגד ביאליק איננו עיקר הפרשה. מדובר הפעם בנושא שאמור היה להידון ולהיקבע, על-פי אמות-מידה המקובלות לגבי מקצוע שהוא מושא למחקר מדעי.

תגובת פוסלי הקתדרה בארץ היתה נמרצת מאוד, ובניגוד לטענתם – פומבית. היומונים 'הארץ' ו'דבר' פירסמו מידע מצומצם, מאופק ובלא פרשנות על הקתדרה, מתוך כוונה לסייג את ממדי הפולמוס. לעומתם נקט 'דאר היום' קו ברור נגד הקתדרה, בשל טעמים לאומיים וחברתיים-תרבותיים, שלא היה בהם חידוש. העיתונות היהודית בחוץ-לארץ תמכה בדרך-כלל בתכנית, בלא לערער על עקרון שלטונה של הלשון העברית כשפת התרבות של היישוב היהודי בארץ. בטאון הבונד בוורשה, 'פּאָלקסצײַטונג', לא פסל את התכנית, בעוד ש' אפשטיין, הקומוניסט, דחה אותה בחריפות יתירה. שלילה זו היתה ביטוי לתפיסה אידיאולוגית, אשר שללה את הציונות ומפעליה מכל וכל.

קיצוניותם של מתנגדי התכנית משני עברי המתרס מאפיינת את הפולמוס. הדיבורים על פילוג העם, צלם בהיכל, דרכי האמורי וכיו"ב, יוכיחו.

שתי תעודות מציגות בכירור את עמדות מורי המכון למדעי היהדות כלפי שאלת הקתדרה: מכתבם של גרשם שלום ועמיתיו וגילוי הדעת של יוסף קלוזנר ועמיתיו.

תזכיר ש"ה ברגמן כתב זמן רב לפני שהתגלע הפולמוס, מלמד על יחסם לידיש של המלומדים יוצאי מערב-אירופה בירושלים, שתמכו בהקמת הקתדרה. כתזכיר, שתאריכו 14 ביולי 1927, התריע ברגמן, אז מנהל בית הספרים הלאומי, על היקפו המצומצם של אוסף הספרים בידיש שבמוסד ועל גידולו האיטי, המקרי והבלתי-מתוכנן. הרחבת אוסף זה נראתה לו לברגמן 'אחד התפקידים החשובים ביותר' של בית הספרים וזאת משני טעמים: (א) מחמת הסכנה כי ספרות עשירה המשקפת חלק חשוב מהיצירה היהודית תרד לטמיון. (ב) משום שמחקר יסודי במדעי היהדות בדורות האחרונים לא יתכן בלא להסתייע בידיש. 'אין ערוך לערך התרבותי לאומי של הספרות הזאת לפי שכל דרכי חיינו וכל יצירתו האוביקטיבית של האומה במשך מאות בשנים מוצאים את בטויים בספרות אשר נוצרה בידיש'. המשותף בין תזכירו של ברגמן (השמור בארכיון האוניברסיטה) לבין דבריהם של שובה מדצמבר 1927 ושל כובר מאפריל 1929, ניכר לעין.

בהפקעת הדיון על לימודי יידיש מן התחום האקדמי, ראו המלומדים הנ"ל פגיעה חמורה בחופש המחקר וההוראה וניסו לאומני קיצוני לפסילת יידיש, משום מניעים פוליטיים.

שוללי הקתדרה השמיעו שלושה נימוקים: (א) פורמאלי. יצויין כי קלוזנר בעצמו סתר נימוק זה ברשימתו 'בְּרִיר' מִפְּבְּרִואר 1928; (ב) אקדמי; (ג) אידאולוגי-לאומי. נימוק אחרון זה היה טיעונם העיקרי של מתנגדי הקתדרה והוא התבסס על כך שלימודי יידיש באוניברסיטה העברית ייהפכו למבצר לידישיזם בארץ ויסכנו את הלאומיות היהודית, עד כדי 'הריסת היהדות ההיסטורית'. יוער, כי בהרצאת נימוק זה מזדקרת ההתייחסות הישירה לוועידת צ'רנוביץ. ועוד, היחס כלפי העברית ככרית-המועצות השפיע רבות על היחס כלפי יידיש בארץ-ישראל.

ההתרוצצות סביב הצעת הקתדרה דחקה את מגנס, שהיה בלא ספק הורז של התכנית, למבוי סתום. נסיונותיו להפיס את דעת שוללי הקתדרה והכרזתו החוזרת ונשנית, כי הוראת היידיש תיעשה בעברית, לא מיתנו את מתנגדי הקתדרה.

החלטתו פה אחד של הקורטוריון במגנצא אך הגבירה את המתח. עניין הקתדרה הועתק אל הרחוב, תוך איומים באלימות פיסית.

→ י"ל מגנס מוסר דין-וחשבון על פתיחתה של השנה האקדמית 1933-1934. יושבים משמאלו מ' שלזינגר וח' ביאליק ומימינו – מ' אוסישקין וש' לוי

על אף ההודעה המוסכמת מ-9 בינואר 1928, הבינו מצדדי ההצעה, כי זו נדחתה לזמן רב. יצויין כי באותה עת לא היתה קיימת בשום אוניברסיטה בעולם קתדרה עצמאית ללשון יידיש וספרותה.

יש מן הפראדוקס בכך שרוב ההבראיסטים בארץ תמכו בהקמת הקתדרה, אך לא היה ביניהם מי שיעתר לבקשה שיידיש תהיה מקצוע הוראה בבתי-הספר בארץ.

קשת מחייבי הקמת הקתדרה היתה רחבה ומגוונת. נימנו עמם אנשים בעלי השקפות ורקע תרבותי שונים, כג' שלום ואצ"ג; ססיל רוט (שביקש במכתב מ-12 בדצמבר 1927 לפתור את הבעיות על-ידי כינון 'פקולטה לדיאלקטים יהודיים') וברל כצנלסון; ח"נ ביאליק וכורש אדלר (אשר טען במכתב מ-17 בינואר 1928 כי גילויים של 'partisan agitation', עלולים להצביע על כך שהעם היהודי אינו בשל לאוניברסיטה משלו). גם עמיתיו של קלוזנר, שהלה ביקש להטותם לצידו, לא פסלו את הקתדרה. כל המצדדים בתכנית הטעימו כי מדובר בעיסוק ביידיש בבחינת 'אוביקט מדעי' ותו לא. חלק מהם אף הסתייג מעיתויה של ההצעה.

הפולמוס על ייסוד הקתדרה התנהל כולו כרובו בארץ. כל המעורבים בו כאן היו הבראיסטים בלב ונפש. הוא התנהל, כמו רוב הוויכוחים על מעמדה של יידיש בארץ, באינטנסיביות רבה ובפרק זמן קצר מאוד. העובדה שאירועים רבים וחשובים התרחשו בו-זמנית, מחייבת הקפדה מירכית על מסגרתם הכרונולוגית. השלכותיו של הפולמוס היו, הפעם כבעבר, הרחק מעצם הנושא הנידון ונגעו, כדברי מגנס, ב'מהותה של הלאומיות שלנו'.

קתדרה ליידיש הוקמה באוניברסיטה העברית, כאמור, ב-1951. נסיבות כינונה והוויכוח סביבה הינם נושא לדיון נפרד.

השיבה לפינת הצפון*

נקדימון רוגל

'אל ישקט ואל ינחם ואל יפוג האבל עד בא יום בו ישוב ישראל וגאל אדמתו השדודה': ברל כצנלסון, קונטרס, כט (כ"ב באדר ה'תר"ף).
'אנחנו אף על שעל אחד מאדמתנר-מולדתנו לא נותר. אף עמדה אחת לא נעזוב. ואם נעזבו ושממו לזמן-מה ארבע הנקודות שלנו בגליל העליון, הרי עדים הם הקברים החדשים, קברי אחים ואחיות של מגיני מולדתנו כי לנו הם המקומות הללו ולנו יהיו. באשר העובד העברי חי, או מת, שם אחות-נצח של האומה: ובמקום האחד שנפל, אלפים יבואו למלאות את מקומו ולהמשיך את עבודתו'.
הפועל הצעיר, שנה יג, גליון 21-22 (12 במאוס 1920).

א.

ב-4 במאוס 1920, בשעה תשע בבוקר, הגיעו שישים וחמישה איש, יגעים וחבולים ממסע לילי בהרי נפתלי, לאילת-השחר. הם עשו דרכם כגשם שוטף. כגדיהם ונשקם נטפו מים. חפציהם הדלים נישאו על גבם של כמה פרדים שהשאל להם כאמל אלאסעד, הבק השיעי של טייבה, שנסוגו אליה כחיפזון מכפר-גלעדי וממטולה ב-3 במאוס, בבוקר. כשלושים מחבריהם הלכו קודם לכן צפונה, לצידון.

שאל אביגור, שהיה בין הנסוגים לדרום, כתב בזכרוניתו:¹

הורגשה התפרקות והשיירה נמתחה עד מאוד. הרובים ותרמילי התחמושת 'חתכו' את הכתפיים. המשמעת רפתה. וכמו בכל שעת התפרקות החלו מתגלות המידות המגוננות שבבני-אדם. נתגלו בעלי מרפקים (לאו דוקא מאנשי השורה) שהתפרצו לרכב על הבהמות המעטות, אם כי היו חלשים מהם ועייפים מהם שהיו זקוקים להנפש-מההליכה המיגעת. מידת הנכונות לעזור לזולת רפתה.

יוסף ברץ, שפגש את הנסוגים באילת-השחר, כתב לחבריו במרכז מפלגת הפועל הצעיר:² 'שבו כל האנשים שכורים ויגעים, פצועים. הזכירו לנו את נסיגת התורכים'.

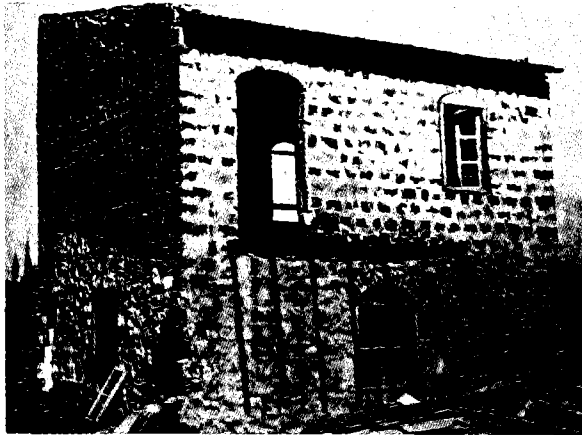
כך נסתיימו 110 ימי הגנת הגליל העליון בחורף תר"פ. משני צרפיה של חמארה לא נותרו אלא קרשים מפוחמים, פחים מעוקלים ושברי רעפים. תל-חי הועלתה כאש בידי מגיניה ב"א באדר 1) במאוס) כלילה. מטולה, שנכזזה גם בידי הבדווים וגם בידי הגייסות הצרפתים, היתה שוממה וחרבה. בגורן של כפר-גלעדי, סמוך לבית האבן היחיד, נותרו שני קברי אחים כהם נטמנו ששת חללי י"א באדר, שגוויותיהם פונו מתל-חי. עפר לבן פוזר על הקברים כדי לציין את מקומם.³ הנסוגים לא היו בטוחים שיגיעו בשלום לשטח הבריטי. אנשי תל-חי כתבו את תיאור היום האחרון,

* כאן מובא חלקו הראשון של המאמר. חלקו השני יובא ב'קתדרה', 22.

1 ש' אביגור, עם דור ההגנה, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 124 [להלן: אביגור, עם דור ההגנה].

2 6 במאוס 1920, ארכיון תנועת העבודה [להלן: את"ע], IV-402, תיק 127.

3 גד אביגדורוב לוועד 'השומר', י"ב באדר תר"פ (2 במאוס 1920), ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ת], 51/1.

החדר העליון בתל-חי אחרי
הנטישה

הכניסו את הכתב לבקבוק וקברו אותו באדמה. 'אמרנו: יבוא יום, ישובו בחזרה למקום, אז ימצאו את הכתב הזה וידעו, כיצד קומץ של אנשים עמדו להגן על נקודה עברית בארץ' — סיפר קלמן כהן, מראשוני קבוצת תל-חי.⁴

מגיני הנקודות בצפון הרחוק האמינו כי עמידתם בחורף הקשה של שנת תר"פ הנה חובת-כבוד לאומית. הם האמינו כי בעמידתם הם מגינים על כבודם של היהודים בעיני שכניהם הערבים, כי הם מגינים גם על גבול הגליל העליון הבריטי וכי נסיגתם תגרור נסיגות בשרשרת.⁵ לגבי מי שצייד בהמשך העמידה בכל מחיר, היתה אחיזה עקשנית ביישובי הגליל העליון ערוכה לכך, שאותם יישובים שנתרו לפי שעה מחוץ לתחום, כלומר בשטח הכיבוש הצרפתי, יחזרו לתחום השלטון הבריטי, וארץ-ישראל לא תחולק עוד בין אנגליה וצרפת. בשבילם היתה הנסיגה אסון מדיני.⁶ ואף-על-פי-כן, עם כל החשיבות העליונה ששיוו לנוכחותם הפיסית של יהודים בגליל העליון הצרפתי בימי העמידה, חלפו שבעה חודשים ארוכים עד שחזרו המתיישבים לקומם את ההריסות ושוב להיאחו באדמות שניטשו בתחילת חודש מארס 1920; ודווקא שבעת החודשים האלה הם שהיו המכריעים בשיחות שבין הבריטים והצרפתים בדבר קו הגבול.

האירוע המכריע בפרק הזמן הזה היה פרשת פייצל, על כל גלגוליה ותהפוכותיה. במארס, משהכתיר פייצל עצמו מלך על סוריה בגבולותיה הטבעיים, גזה תקוותם של הצרפתים להגיע אתו להסכם בעניין השלטון בסוריה ובלבנון ברוח הצעת הפרשה של קלמאנסו מחודש ינואר 1920.⁷ מעתה בוחרת צרפת באופציה הצבאית והיא תפעל נגד פייצל בתקיפות גוברת והולכת מסוף חודש מאי ועד לקרב ההכרעה ביולי. בתוך כך חלה הסלמה חמורה במצב הביטחון גם בשטח הכיבוש הבריטי. שיאייה של הסלמה זו היו מאורעות פסח הדמים בירושלים ומאורעות עמק הירדן והגליל התחתון. להכתרתו של פייצל היתה תהודה חזקה בקרב ערכי ארץ-ישראל, שבתקופה זו שאיפותיהם הלאומיות קשורות קשר טבורי בתנועה הלאומית הסורית.⁸ הדיפלומאטיה הציונית עמדה לפתע

4 כינוס מגיני תל-חי, י"א באדר ת"ש, את"ע IV-16, תיק 15א', עמ' 5.

5 ראה: נ' רוגל, תל-חי — חזית בלי עורף, תל-אביב 1979, עמ' 103-105. [להלן: רוגל, תל-חי], וכן נ' רוגל, 'שלוש אסיפות — מסמך למאורעות הגליל העליון תר"פ', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 202-206.

6 ראה: רוגל, תל-חי, פרק 7.

7 J.K. Tanenbaum, 'France and the Arab Middle East 1914-1920', *Transactions of the American Philosophical Society*, Volume 68, Part 7 (October 1978), pp. 35-37. [להלן: טננבאום].

8 ראה מסקנות הדו"ח של ל"י שניאורסון, ראש משרד הידיעות של ועד הצירים לארץ-ישראל, על 'התנועה הערבית בפלשטינה', 19 במארס 1920, את"ה 2526, 103, תיק 1.

לפני הסכנה, שמתוך רצונה לפייס את פייצל, תקבל בריטניה את עצת אלנבי וקציניו הבכירים בארץ-ישראל, תיסוג מרעיון המנדט והצהרת בלפור ותסכים לסוזרניות של פייצל על ארץ-ישראל.⁹ תקופת החרדה הזאת היתה קצרה יחסית, שכן ב-25 באפריל 1920 סוכמה בסן-רמו שאלת המנדטים. באותו מעמד התנגד הלורד קרוזון מיניסטר החוץ הבריטי להצעת צרפת לסכם גם את שאלת הגבול בין סוריה וארץ-ישראל באומרו כי קביעת גבולה של סוריה בלי פייצל עלולה לחולל מרקה אדירה בסוריה.¹⁰ רוברט ונסיטארט, נציגו של הלורד קרוזון במשאומתן עם צרפת ראה בהחלטה זו של הממונה עליו 'בכיה לדורות'.¹¹

ב-1 ביולי 1920 בא הקץ לתקופת הממשל הצבאי בארץ-ישראל והשלטון עבר לידי הנציב העליון הראשון, סר הרברט סמואל. חיסול משטרו של פייצל בו בחודש הרגיע את מצב הכיטחון בגליל ובעמק הירדן. שוב לא היתה עילה להשהות את השיבה לפינת הצפון, אף כי שאלת הגבול עדיין היתה רחוקה מפתרון סופי.

השיבה נעשתה בחודש אוקטובר, בעידוד הממשל הצרפתי ובחסותו, ועד ל-1 באפריל 1924 היו איכרי מטולה וחברי כפר-גלעדי ותל-חי 'לבנונים' לכל דבר.

ב.

האמת על פינני הנקודות בגליל העליון נודעה טיפין טיפין. תחילה דומה היה כי רק תל-חי נעזבה וכי יש עדיין תקווה שלא הכל אכזר. ב-3 במארס, לפנות ערב, נודע לפקיד מושכות הגליל העליון של יק"א, חיים מרגלית קלוריסקי, על-ידי מברק מצידון.¹² שתל-חי נעזבה. הוא מיהר להכריז לגנרל גורו, הנציב העליון ומפקד כוחות הצבא הצרפתי בכירות:

ב-1 במארס תקפו 150 ערבים מחלצה ומכפרים אחרים בחולה את החווה שלנו בתל-חי. פעמים אחדות ניסו התוקפים לשרוף את החווה. השתמשו ברימוני-יד ובמכונות-יירה. קומץ האיכרים התגונן כל היום ונסוג לכפר-גלעדי אחרי שנהרגו 6 מהם ו-5 נפצעו. מצב כפר-גלעדי קריטי.¹³

המפקח הראשי של יק"א, אנרי צבי פראנק, היה אז בארץ.¹⁴ את הודעת קלוריסקי על הקרב בתל-חי

9 הציונים, ובראשם הד"ר וייצמן, ששהה אז בארץ, חשדו בדין באלנבי, כבולס ובקצין המדיני במטהו של בולס, קולונל ווטרו-טיילור כי הם יזמו את מעשהו של פייצל וסייעו לו. ראה, למשל, אגרות וייצמן, ט, ירושלים תשל"ט, מס' 299, עמ' 331 ואילך; מכתב לגנרל בולס, 31 במארס 1920, שם, מס' 301, עמ' 336-338. דו"ח ועדת פאלין (P.C. Palin) מ-1 ביולי 1920 לא הטיל ספק בחמיכתם של אלנבי ובולס בצעד של פייצל, אף כי גילה הבנה למניעיהם. ראה 50-61, pp. PRO, FO 371/5121/E9379/85/44, דו"ח הקפטן בראנטון (S.D. Brunton) (28 בפברואר 1921) מזכיר לגנאי תמיכתם של חוגים בריטים בפייצל, שעודדוהו להקצין עמדתו כלפי צרפת. כן ייחס בראנטון לפייצל, בלי סיג, את נסיון הפלישה של 4,000 בדווים לארץ-ישראל, דרך צמח, באפריל 1920 ואת ההשראה של מאורעות פסח בירושלים. גנוך המדינה [להלן: גה"מ], חטיבה 2, תיק 163, עמ' 2 ועמ' 5 בדו"ח.

10 DBFP (1st Series) [להלן: תעודות בר'], vol. viii, No. 16, p. 173.

11 תעודות בר', כרך 13, מס' 272, עמ' 300.

12 בצרפתית, בחתימתו של הרצל. המברק הגיע לראש-פנה ב-3 במארס, בשעה 15.40. הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], J15/6490.

13 אצ"מ, J15/6481.

14 אנרי צבי פראנק ואמיל מאירסון היו נציגי הבארון בועדת ארץ-ישראל של יק"א שניהלה את מושבותיו בארץ. הנהלת הוועדה היתה בפאריס ובארץ היו לה לשכות בראש-פנה, בחיפה וכיפו. בחודש אוקטובר 1920 בוטל המשרד בראש-פנה וענייני מושכות הגליל העליון נהלו משרד חיפה, שמנהליו המשותפים היו יואל ז'ול רונזקק וחיים מרגלית קלוריסקי. בסוף חודש פברואר התכוון פראנק להפגש עם הבק המתואלי כאמל אלאסעד בטייבה

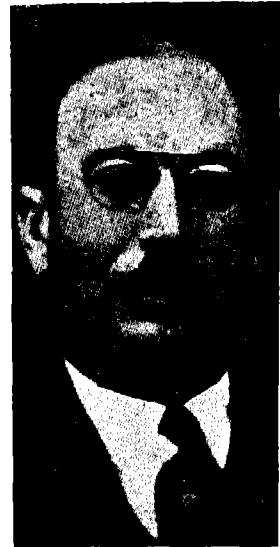
קיבל בחיפה. הוא הבריך לקלוריסקי — 'לדעתי יש לנטוש לחלוטין את המקומות הנתונים בסכנה'.¹⁵ ככל זאת, מייד יצא פראנק לביירות, באוניה, לעורר את השלטונות הצרפתים להגן על המתיישבים שנותרו באזור. רק ב-5 במאס נודע לו בביירות על הנסיגה הכללית ועל כואם של מגיני כפר-גלעדי ומטולה לראש-פנה.¹⁶

עוד הנסוגים עושים דרכם מטייבה שכמחוז המתואלים לאילת-השחר, התארגן כח לבוא לעזרת כפר-גלעדי. כתב שאול אביגור:¹⁷

... וישם [בראש פנה]¹⁸ פגשתי את אליהו [גולומב] כשהוא עולה לעזרתנו, בראש קבוצת חברים-חיילים המצויידת בשני לואיס-גנים וכעשרים רובים ותחמושת. הוא קיוה שעוד יספיק להגיע למועד. ומי יודע — אילו הגיע, אולי לא היתה תלחי נעזבת.

גם אליהו גולומב שמע על מות טרומפלדור וחבריו, על נטישת תלחי ועל הסתלקותם של קצת ממגיני מטולה רק ב-3 במאס, כשהיה בדרכו מטבריה למחניים. בפתק ששלח בו ביום ליוסף נחמני, ראש ועד ההגנה בטבריה, הוא כתב:¹⁹ 'עדיין לא ברור מה ואיך נעשה בכל אופן, הכרחי שכבר מחר [4 במאס] יהיו מוכנים לכל הפחות כ-60 איש עם נשק בשביל לבא לאילת כאשר נודיע להם'. כשהגיע למחניים כתב גולומב לנחום הורביץ וליוסף נחמני:²⁰

נחום ויוסף! פה במחניים ובאילת-השחר נמצאים 15-20 הרוצים לעלות לעזרה.²¹ לדעתנו צריך להגיש עזרה לכפר-גלעדי ותהא ההחלטה אשר תהיה. לכן תסדרו-נא שהלילה יהיו כבר באילת-השחר אנשים עם כלים. תביאו גם את המ[קלעים]²² עם כל הנחוץ. יצטרכו לצאת עוד הלילה. תסדרו את כל זה גם אם דעתכם היא אחרת. אם יבואו אנשים ויחזרו — הרי זו רק הוצאה מיותרת; אבל אם יאחרו — מי יודע מה יהיו התוצאות. העיקר, תמציאו מסמרים [כדורים] כמה שאפשר. אחד מכם יצטרך להישאר בטבריה בשביל לסדר כל מה שצריך. לדרוש תיכף מיפו²³ שיבואו כ-30 איש מהגדוד עם פטישים [רובים] ומסמרים [כדורים]. אם אפשר יהיה בלעדיהם, יחזרו אחרי שיביאו את הכלים. מי יודע אם נוכל להעבירם בעגלה — אם יהיו גשמים. בכל זאת צריך לשלוח גם עגלה אחת ליהודה.

הנרי צבי פראנק

ולהמשיך משם בדרכו לביירות, לפגישה עם גורו, אולם חזר בו ברגע האחרון. ראה מכתבו של א' הרצפלד לבן-ציון [ישראל], לדוד רמז וליצחק [טבנקין]. י"א באדר, בוקר, את"ע, IV-134, תיק א', וכן שמעון מבשן (נציג ועד הצירים כצפת) למנחם אוסישקין, 3 במאס 1920, אצ"מ, L3/249. מבשן לא ידע שפראנק שינה את תוכניתו.

15 חיפה, 4 במאס 1920, אצ"מ, J15/6490.

16 במברק מקלוריסקי, אצ"מ, J15/6481.

17 ש' אביגור, 'על אליהו ב"הגנה', א' גולומב, חביון עוז, א. תל-אביב תשי"ד-2, עמ' 33 [להלן: גולומב, חביון עוז], וכן אביגור, עם דור ההגנה, א, עמ' 125, 147-148.

18 לדברי אליהו גולומב (קונטרס, רח (י' באדר תרפ"ה), עמ' 4, גולומב, חביון עוז, א, עמ' 371) הוא פגש את הנסוגים באילת-השחר. משה אלכסנדרובסקי העיד גם הוא כי הנסוגים נפגשו עם אליהו גולומב ועם שליח ועד הצירים בחדר האוכל של אילת-השחר. את"ה, 1325, עדויות. כך גם פנחס שניאורסון, ספר 'השומר', תל-אביב תשי"ז, עמ' 250 [להלן: ספר 'השומר'].

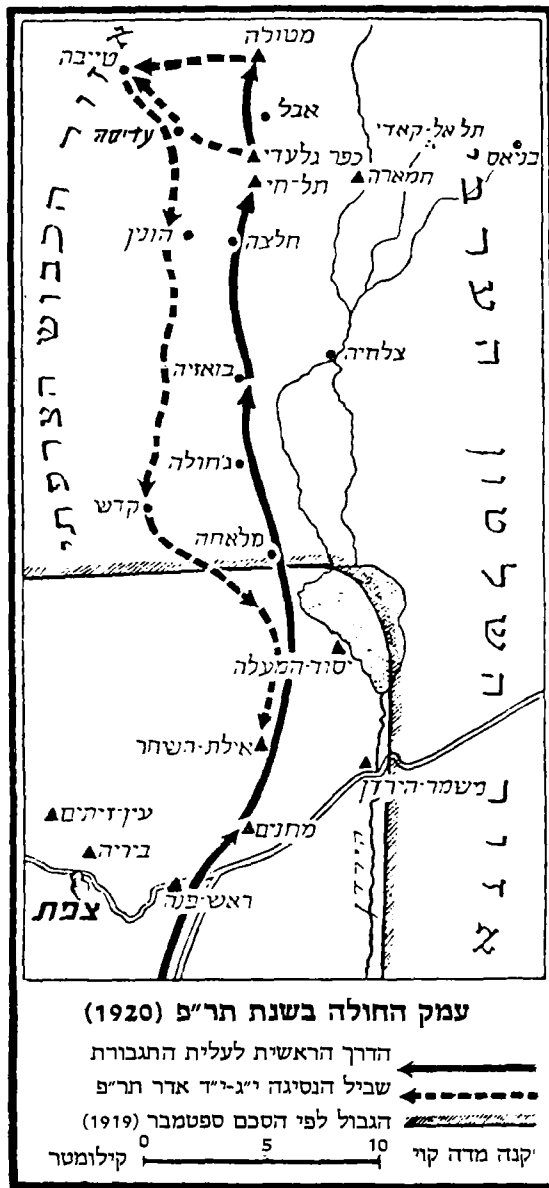
19 גולומב, חביון עוז, א, עמ' 379.

20 שם, עמ' 379-380.

21 נראה שאין מדובר בחיילים מן הגדוד. לפי דיווחו של זאב פינשטיין [שפר], מאילת-השחר, 4 במאס 1920, באו לשם אנשים מתל-עדרשים וממרחביה. את"ה 51/1. כבר ב-3 במאס כתב שמעון מבשן למנחם אוסישקין: 'היום מסתדרת בראש-פנה ומחניים קבוצה של 50 איש לעלות לכפר-גלעדי'. אצ"מ, L3/249.

22 השלמת העורך. זהו החיזוק היחידי לסיפורו של ש' אביגור על שני הלואיס-גנים שהיו בידי אנשיו של גולומב.

23 הכוונה היא לוועד ההגנה המרכזי ביפו שגולומב היה מיוזמיו. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 116-117 והנספחים בעמ' 271-279.

מפת נתיבי התגבור והנסיגה

מהגליל צריך להעביר לעת עתה מה שיש. אצלנו הדעות מחולקות בנוגע לעמדתנו בגליל העליון. מ. [משה] סמילנסקי,²⁴ ל. [אריה לייב] יפה וברוך בעד עזיבת המקום. אני ושמואליק [הפטר] בעד המשכה. לא נכרר לכם עכשיו הטעמים. תודיעו כל זה ליפו ותסדרו מה שיש לסדר אם דעתכם כך או אחרת.

24 תחילה היה אברהם שפירא אמור להשתתף בוועדה, והד"ר אידר הודיע לו על כך, אך משום מה החליט אוסישקין להחליפו במשה סמילנסקי ואברהם שפירא נשאר בכיתו בפתח-חקה. ראה: י' אידלשטיין, אברהם שפירא, ב, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 330-331. כ-7 במאוס כתב אברהם שפירא לאוסישקין מכתב מלא רוגז: "...אינני יודע אם כנסיעתי הייתי מביא איזה תועלת, אבל התועלת שיביא האדון סמילנסקי, מובטחני שהייתי מביא תועלת יותר גדולה. אצ"מ, L3/66/II.

בו בבוקר כתב יוסף נחמני לוועד ההגנה ביפו, לידי ישראל שוחט: ²⁵

... אני מחר השכם ממחר לנסוע לגליל העליון. לע"ע אנו מעבירים מחר כמות הגונה של מסמרים [כדורים] וגם מכינים אנו פה 60 איש שעל פי פקודה ראשונה יעלו למעלה. ²⁶ נחוץ (1) שתמהרו בהעברת מסמרים וגם פטישים (2) לשלוח 3-4 בחורים שאפשר לסמוך עליהם ושיוודעים את השפה הערבית. כסף נמצא בידכם לפי הטשיק שנשלח היום מטעם ד"ר אידר. ²⁶ * (3) עליכם להכין קבוצות של אנשים מסוגלים [ההדגשה במקור] ולא כאלה ששלחתם עד עכשיו. אתם צריכים לבקר היטב את האנשים שיהיו אמיצי לב ויוודעים לתפוש נשק. אבל את האנשים אל לשלוח אותם עד שנודיע לכם ע"ד זה [ההדגשה במקור]. את החלטות שלנו בנוגע לעמדתנו כעתיד נודיע לכם. ²⁷ כשם ועד ההגנה יוסף. אליהו גולומב, שהחליט לבוא לעזרת כפר-גלעדי ו'תהא ההחלטה אשר תהיה', ²⁸ היה חבר בוועדה המשותפת שנשלחה לגליל העליון מטעם ועד הצירים והוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל כדי לבחון את מצבם של היישובים באזור הצרפתי ולהמליץ על דרכים לחיזוק כושר עמידתם. ²⁹ ההחלטה בדבר שיגור הוועדה נתקבלה כ-25 בפברואר, אך חבריה הגיעו לגליל העליון ממש רק כ-3 במאוס. מלכתחילה לא נתכוונו חברי הוועדה לבוא עד לנקודות עצמן, אלא לזמן אליהם את נציגיהן, לאילת-השחר. ד"ר אידר, חבר ועד הצירים, דרש לדחות את הדיון בדבר תקציב לשיגור עוד חמישים איש לתגבורת עד לפגישה היעודה ל-3 במאוס עם נציג י"א חיים מרגלית קלורסקי ועם באי-כוח הנקודות ויוסף טרומפלדור בתוכם. ³⁰ כתב אברהם הרצפלד לחבריו במרכז ההסתדרות החקלאית, כ"א באדר: ³¹

- 25 את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4. המכתב בלי תאריך, אך כיוון שנחום הורביץ הוסיף כשולי המכתב דברים משלו וחתם כ-3 במאוס בערב, סביר להניח שנחמני כתב את מכתבו בו בבוקר.
- 26 נחום הורביץ כתב לישראל שוחט כי הוא מחזור על הקבוצות ומגייס מתנדבים. 'אם תבוא פקודה מאליהו [גולומב], יוסף [נחמני], שמואליק [הפטר] לבא, אז תיכף אשלח אותם... תשתדלו לשלוח את [עם] צבי נרב, קריביצקי, וולפון כמות כמה שאפשר כלים'. את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4. המכתב בלי תאריך, אך בראשו מציין הורביץ כי הקומיסיה כבר נמצאת בראש-פנה ועדיין לא ידוע מה תחליט.
- 26 * ב-2 במאוס כתב אידר לאוסישקין, מטבריה: 'אני מושך 752 לירות על יפו לפריטים שידרשו בכל מקרה, ואשר אפשר לקנות רק שם'. אצ"מ, L3/66/II.
- 27 נראה כי לא הכל הסכימו עם החלטת גולומב, נחמני והורביץ שיש לבוא לעזרת כפר-גלעדי. כתב נחום הורביץ לישראל שוחט כ-3 במאוס: 'ברגע זה מתעוררת השאלה לא אצלנו [חברי 'השומר'] חס וחלילה אבל אצל חוגי הפועלים, כי במצב כזה אי אפשר להמשיך שם'. את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4.
- 28 נחמני העריך כי הוועדה נוטה לדרוש פינוי הנקודות. כך הוא כתב לשוחט כ-3 במאוס: 'איך שיהיה יחסם למצב החדש לא ידוע לנו. המקרים עשו עליהם רשם כזה, שזה נותן מקום לחשוב ולחשוש, שהם יסלקו את ידם וידרשו שיעזבו את כפר-גלעדי. כפרט שיש החלטה של המשתחררים [החיילים המשותחרים] וגם 2/3 מהאנשים הנמצאים במתולה לעזוב'. את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4. על הלכי-הרוח בנקודות אחרי פינוי תל-חי, ראה מכתביהם של שמואל גבעוני (אור ל"ג באדר), של אברהם הרצפלד (י"ב באדר, ערב) ושל זאב פינשטיין (שפר), מפי מרדכי יגאל, את"ה, 51/1.
- 29 ההחלטה, שסווגה 'לא נתן לפרסום', נוסחה כך: 'אספת הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל אחרי שדנה על המצב בגליל העליון רואה הכרח להגן על ידי הגדלת כחות העבודה על נקודותיה הישוביות ועל עבודתנו הישובית מפני מקרי התנפלויות של שודדים שנתרכו שם בזמן האחרון; היא מטילה על כל הישוב חובה של הערכה עצמית לטובת חזוק הנקודות הישוביות בגליל ובזאת ועדה של 3 חברים, שתעבד על יד ועד הצירים לשם סדרו כל העבודה הזאת והנהלתה'. החלטות ומסקנות של אספת הוועד הזמני העשירית מהימים ד', ה', ו' באדר תר"פ, אצ"מ, J1/8785.
- 30 אליהו גולומב ליצחק טבנקין, טבריה 2 במאוס 1920, גולומב, חביון עוז, א, עמ' 207-208. 'דאינו כאן [בטבריה] את קלורסקי ואחרים, ומחר נסע לראש-פינה לפגוש את טרומפלדור והרצפלד, שכפי שאני מבין, נקראו לבוא לצד האנגלי של הגבול. מקווה לראות אותם ביום חמשי או ששי'. אידר לאוסישקין, 2 במאוס 1920, אצ"מ, L3/66/II.
- 31 הרצפלד לכ"ן-ציון [ישראל], רמו ויצחק [טבנקין], י"א-י"ב באדר תר"פ, אה"ע, IV-134, תיק א'.

קבלתי הזמנה לבוא לישיבה שצריכה להיות באילת בהשתתפות של ב. [צ"ל ל.] יפה ור"ר אידר אבל לי אין שום אפשרות לעשות זאת. שלחתי להם מכתב עם ברור המצב ודרישות...

ובי"ב באדר כתב הרצפלד לוועדי ההגנה באילת-השחר ובטבריה: '... אני לא יכלתי לבא לישיבה זו מפני הטעמים המובנים לכם. אסור גם ברגע עצוב זה לעזוב את החברים. ומחכה אני להכעת דעתכם לכל המצב הנכרא כעת'.³²

הד"ר אידר, חבר ועד הצירים, עלה לגליל העליון בדעה קדומה. ב-29 כפברואר, חצי שעה לפני שיצא לדרך, הוא כתב לחיים ווייצמן כי חושש הוא שכבר נזק שאין לו תקנה; הרבה דברי הבל נכתבו, לדעתו, בעניין הגנת הגליל העליון; באזור אין משטר ואין משטרה, לא יהיה אפשר לעבוד ועצם ההישארות במקומות תהיה כרוכה בהוצאה כבדה.³³ אין אפוא פלא בדבר שכשנודעו לו דבר הקרב בתל-חי ותוצאותיו, המליץ ד"ר אידר לפנות מייד גם את כפר-גלעדי ומטולה.³⁴ הצטרפו לדעתו לייב יפה, משה סמילנסקי ויוסף ברץ. כאמור, רק אליהו גולומב ושמואל הפטר (שמילא את מקומו של יוסף נחמני) התנגדו לפינוי. כתב יוסף ברץ:³⁵ '... בכל זאת לא קבלנו שום החלטה, חשבנו לחכות לידיעות. ולע"ע אמרנו לשלוח עוד פלוגה אחת להם לעזר'.

אין ספק כי אילו נסתייע הדבר בידו, היה גולומב מנסה להבקיע לכפר-גלעדי עם תגבורת, גם בניגוד לדעת הרוב בוועדה. ברם, התארגנות הכוח שלו היתה איטית ונתעכבה עוד יותר כשל קשיי תקשורת ותחבורה. מכל מקום, כ-5 במארס, כשהגיעו הנסוגים לראש-פנה,³⁶ פגשו שם את גולומב ואת אנשיו, שעדיין לא יצאו לדרך.

יש בידנו עדות עוד על ניסיון אחד לשוכ אל האזור מייד, מתוך הנחה שכפר-גלעדי עדיין לא פונה. היוזם של הנסיון הזה היה אלכסנדר זייד, שנעדר מכפר-גלעדי בשלב האחרון של העמידה. מפתק כתוב רוסי ששלח זייד מתל-עדש למנהיג 'השומר', ישראל שוחט, כפורים (י"ד באדר/4 במארס 1920) ניתן ללמוד על כוונתו ועל השיטה שהציע:³⁷

שלום שוחט

כלילה קבלנו את המכתב הזה. אני וחיים [שטורמן] נוסעים לכפר-גלעדי אך איני יודע כיצד ובאיזה דרך נגיע לשם... אני סבור שמי שיצאו מיפו, מוטב דרך צידון, יוכלו להשיג נשק אצל הממשלה הצרפתית ולבוא דרך מטולה בלילה. צריך להחיש עזרה מה שיותר מהר...

גם תכנית זו לא יצאה אל הפועל. ברם, זייד חרד לגורלה של אשתו צפורה, ניצא לצידון לבדו. משם הפליג בסירה בכיירות ומצא את צפורה חיה ובריאה, בין שאר המפונים והנסוגים צפונה.³⁸ בתוך כך דיווח אנרי פראנק לקלורסקי מה ששמע ומה שפעל בכיירות והוסיף גם מהגיגי לבו:³⁹

32 מכתב הרצפלד, העתק שעשה זאב פינשטיין (שפור) באילת-השחר, את"ה, 51/1.

33 אצ"מ, Z4/882/1.

34 במברק מטבריה למנחם אוסישקין, 4 במארס 1920, אצ"מ, L3/84/II.

35 בדיווח לוועד המרכזי של מפלגת הפועל הצעיר, ט"ז באדר תר"פ (6.3.1920), את"ע, 402-IV, תיק 127.

36 כך לפי שאול אביגור (ראה לעיל, הערה 18).

37 את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4.

38 חרף התנגדותו, פונו שלוש הנשים שהיו בכפר-גלעדי לצידון, עם פצועי תל-חי, כבר כלילה שכן 2 ל-3 במארס.

פנחס שניאורסון, על המשמר, 11 במארס 1955. רשימת שמות 31 הפליטים ו-3 הפצועים שהגיעו לכיירות, אצ"מ,

L3/66/II, בנספח למכתבו של יוסף ארדשטיין לוועד הצירים, חיפה, כ"ד באדר תר"פ.

39 אצ"מ, J15/6444.

הגעתי לביירות כ-5 במאָרס. פגשתי כמה פועלים מפליטי מטולה שסיפרו לי על המאורעות בתל-חי ובכפר-גלעד. שמעתי מהשלטונות הצרפתים שהבדווים שרפו את מטולה. טוב שלא נשאר שם איש. כל האזור מפונה עכשיו. וכמה שהנזקים החומריים נוראים, אבידות בנפש אין לנו. ראיתי כבר את דה קה.⁴⁰ היום אראה בוודאי את הגנרל [גורו]. לפי התרשמותי, מוטב שבמשך שבועות אחדים לא נעשה שום נסיון לחזור לנחלותינו, משום שאין ודאות שיכולים להבטיח את שלומנו. אמור לפועלים שישבו בשקט ולא יקבלו עליהם אקספדיציות חדשות.⁴¹

חבל שהיה צורך בלקח המאורעות האחרונים כדי להוכיח עד כמה צדקתי לכתחילה בהתנגדותי לכל עמידה מזויינת נגד הבדווים.⁴² במקום שנכשלו הגייסות האנגלים והצרפתים המאורגנים, שלא כמונו, שם לא היה עלינו לעשות אלא דבר אחד: להיסוג. התגוננות הצעירים הללו מפני כנופיות בדווים שעלו עליהם במספר היא דף של גבורה. אולם, האם כאמת צריך להעריך גבורה, כאשר יודעים מראש שאין בה תועלת?

חיים מרגלית קלורסקי ג.

בי"ז באדר תר"פ (7 במאָרס 1920) כינס מנחם אוסישקין ישיבה משותפת של כל ראשי מחלקות ועד הצירים בנוגע להתנפלות הבדואים על תל-חי.⁴³ לישיבה זו הוזמנו גם חברי הוועדה לגליל העליון, משה סמילנסקי ולייב יפה. היה ויכוח בשאלה היכן יש ליישב את עוזבי הגליל העליון הצרפתי. אוסישקין אמר כי 'העקר הוא עתה ליישב את האנשים שעזבו את מקום המלחמה, בנקודות הישוביות הכי קרובות לגבול, כגון: מחנים, אילת השחר, יסוד המעלה ומשמר הירדן'. הד"ר אידר, פסיכואנליטיקן במקצועו, אמר כי הוא 'גם מתנגד להצעה כי נשלח את אותם האנשים שהיו בשעת המלחמה במקומות הנ"ל עוד הפעם אל כפר-גלעד ותל-חי, כי בלב הצעירים האלה כוערת אש הנקם בהורגי אחיהם'. היה דיון בשאלת ההגנה בגליל העליון הבריטי.⁴⁴ ולבסוף הגיעו גם לצד המדיני של הפרשה:

כ"כ נתקבלה בהסכמת מר אוסישקין ההחלטה לעבד הודעה רשמית שתכיל את הבעת דעתו של ועד הצירים בנוגע למצב בחדשים האחרונים, בה יבאר המוסד הזה כי אין אנו רוצים להתערב בענייני הערבים ואין אנו חפצים להלחם בהם. רצוננו הוא רק להגן על רכושנו ואדמתנו, ולהוכיח לכל כי רכושנו לנו בדמנו את החלק העליון של הגליל, השיך בצדק לא"י ולא לסוריה.

40 רובר דה קה (de Caix), המזכיר הראשי של הנציבות הצרפתית העליונה בביירות.
41 פראנק היה עד להתארגנותה של קבוצת התגבורת האחרונה שיצאה לנקודות מראש-פנה ב-27 בפברואר. ראה לעיל, הערה 14.

42 אף-על-פי שהתנגד להמשך העמידה, אישר פראנק את התקציב ל-50 איש שנועדו להחזיק במטולה. כתב על כך אברהם הרצפלד: 'הוא גם מתנגד בעצם אע"פ שהוא הסכים לכל ההוצאות האלה, בשביל ה-50 איש בקשר עם ההגנה לקבל עליה'. ראה לעיל, הערה 14.

43 פרוטוקול הישיבה, אצ"מ, L3/300, Z4/1444.

44 הוחלט לכונן ועד הגנה שחבריו משה סמילנסקי, רוברט דוד קסלמן, משה גליקין, יוסף ברץ, ישראל שוחט ויוסף נחמני, 'שכלם צריכים לשבת כל הזמן הנתון בטבריה'. לפי הצעת אוסישקין הוחלט להוציא מידי ועד ההגנה הקיים 'את כל יפוי הכח שנמסר לו בעבודות ההגנה'. שם. גם לד"ר אידר היתה דעה שלילית ביותר על כושר הארגון של ועד ההגנה בטבריה והוא הציע ליטול מן הוועד את הסמכויות המיוחדות ולארגנו מחדש. שם. ראה גם אידר לווייצמן, 14 במאָרס 1920, אצ"מ, Z4/16033, עמ' 3.

בדווים בגליל

החלט כי ה"ה סמילנסקי ויפה יעבדו את ההודעה הזאת לישיבה הכאה, אשר בה יחליטו גם אם צריך לפרסם הודעה זו או אם נכון יותר לפרסם את הודעתו של הד"ר אידר לועה"צ,⁴⁵ ואם הגנרל בולס יסכים לכך, אזי גם לשלח יחד עם זאת מברק לאמיר פיזל, אשר בו יתנו לו באורים והסבות למצב הנוכחי בארץ, וידרשו ממנו ככל תקף כי יאחז באמצעים הדרושים כדי לשים קץ לכל התנפלויות ולהשיב את הנקודות שנגזלו מאתנו. ראוי לציין כי אוסישקין לא חשב לפנות לשלטונות הצרפתים בכיירות,⁴⁶ אלא דווקא לאמיר פייצל, שאנשיו הם שחוללו אנארכיה וביצעו מעשי שוד ורצח כאזור מרג' עיון והחולה. ואמנם, ב-10 במאוס כתב אוסישקין לפייצל איגרת שקצתה פיוסין וקצתה תביעה להחזיר את המחיישים לאדמתם ולפצותם על האבדות כנפש וברכוש:⁴⁷

להוד מעלת האמיר פייצל, דמשק.

הוד מעלתך.

הוד מעלתך יודע שהכפר היהודי מטולה והחוות חמה [כך], תל-חי וכפר-גלעדי שבוילאיט של בירות היו, בשלושת החודשים האחרונים, זירה למעשי איבה בין הצרפתים והערבים.

45 ההודעה לא נמצאה, אך אפשר ללמוד על רוחה ועל תוכנה ממכתבו של הד"ר אידר לווייצמן מ-14 במאוס 1920: 'הגליל העליון'. לשכת העתונות שלחה הודעה כנדון ואני מקוה שקיבלת אותה. חשוב מאוד שהאירוע הטראגי הזה לא יחשב כסימן לאיבת הערבים כלפי היהודים. אם כך יהיה, נפול כפח יקוש. רצוני שיובהר שמחוללי ההתקפה היו כנופיות לא מאורגנות שחשדו, שלא בצדק, בניטרליות של היהודים. הכנסת האורחים שנהג כאמל בק [אלאסעד] בפליטינו מוכיחה את הכנות של ראשי הברווים. אצ"מ, Z4/16033 וכן אצ"מ, Z4/882/1.

46 לעומת זאת, ביקש אוסישקין שההסדרות הציונית בלונדון תפנה לממשלת צרפת ותבקש התערבותה במצב שנוצר בגליל העליון: 'המצב בגליל העליון' — אזור צרפתי — קריטי. התקפות חחרות ונשנות של ערבים על מושבותינו. מטולה כבר הרוסה. תל-חי הותקפה ב-1 במרס, 6 הרוגים, 5 פצועים בין מחיישינו. מבקש שתנקוט אמצעים מידיים כדי שממשלת צרפת תשים קץ למצב האסוני הזה. מברק לסוקולוב, ירושלים 4 במאוס 1920, אצ"מ, Z4/25020 והעתק באצ"מ, Z4/16083.

47 אצ"מ, Z4/16083.

האכרים והפועלים היהודים שלנו, שלא בקשו אלא לעבוד את אדמתם בשלום, שמרו על נִיטרליות גמורה ומוחלטת. היינו מרוצים מן ההצהרות של האמיר מחמוד [אלפאעור], של כאמל בק אלאסעד ושל מנהיגים אחרים, שהערכים אינם שרויים במלחמה עם היהודים ושיכבדו את חיי היהודים ואת רכושם.⁴⁸ בגלל נוכחותם של חמסנים ושוודים נאלצו האכרים והפועלים שלנו לשאת נשק להגנתם העצמית. בחודש ינואר, עקב המלחמה בין הערבים והצרפתים, נאלצו האכרים לפנות את מטולה באורח זמני, על משפחותיהם. באותו זמן נשרפה חמה [כך] כחלקה בידי כחות ערבים. לאחר זמן שבו לבתיהם אחדים מן האכרים, והפועלים נשאו בכפר-גלעדי ובתל-חי.

ב-1 במרס, בשעה 12 בצהרים, היתה התקפה על החוות תל-חי וכפר-גלעדי. ששה מפועלינו, ובתוכם שתי נשים, נהרגו וארכעה נפצעו. הפועלים התגוננו כמיטב יכולתם והסבו לתוקפיהם כמה אבידות, אך לסוף נאלצו להיסוג לשטח המוחזק בידי הבריטים, ונטשו את החוות ואת היבולים שלהם. החוות הללו נשרפו, וכפי שהודיעונו, גם בתי מטולה הועלו באש. בראש ההתקפה עמד כאמל אפנדי, השיך של חלצה, שנתמך בתותחים כבדים.

בין הקצינים שבכח התוקף היו שנים שלבשו את המדים שלך.⁴⁹ היהודים שבישוכים הללו, ישובים שנוסדו לפני יותר מעשרים שנה, היו מאז ומתמיד ביחסים טובים עם שכניהם. אין אנו רוצים לראות במאורעות האחרונים אלא תקרית בת-חלוף, מעשה ידם של מי שאינם מכירים את המצב, או שאינם נתונים לשליטה מספקת.

מוכן לנו מאליו שהוד מעלתך אינו מעודד מעשי אלימות אלה. אנו יודעים שאינך סומך ידך על רצח נשים, אכרים ופועלים, על התקפות נגד בני עמנו, בלי הודעה מוקדמת על שינוי העמדה כלפיהם.⁵⁰ אתה עצמך בוודאי לא תתיר השמדת חוות וכתים.

כרם, כיון שמעשים אלה נעשו בידי כחות שבראשם עמדו קציניך, אנו נאלצים להביא את העובדות הללו לידיעתך, לבקש שתיערך חקירה קפדנית, שהאשמים יבואו על-עונשם, שיפצו את קרוביהם של ההרוגים ושיושבו דמי הנזקים שנגרמו. הפועלים שלנו רוצים לחזור לחוותיהם ולבתיהם בהקדם האפשרי ולהמשיך לעבוד את אדמתם בשלווה.

אנו סומכים על הוד מעלתך שתשקוד על כך שעד כמה שהעניין נוגע לכחות הסרים למשמעתך במישרין, או בעקיפין, לא ישנו מעשים כאלה, כאשר ישובו אנשינו לבתיהם. רצוננו לציין מתוך הכרת טובה את השירותים שנתן כאמל בק אלאסעד לאנשינו, בספקו להם מזון, בהמות-משא ובני-לווייה להוליכם בשלום לשטח הבריטי.

48 אוסישקין התכוון למכתבו של האמיר מחמוד אלפאעור לקלוריסקי, אחרי שזה ביקר אצלו בקוניטרה בתחילת חודש ינואר 1920. ראה קלוריסקי לאוסישקין, 6 בינואר 1920, אצ"מ, Z4/305/4 וכן אצ"מ, L3/228/I. תרגום המכתב בדו"ח של יעקב מוסרי, חיפה, 16 בינואר 1920, אצ"מ, L3/20/II. עוד מכתבים של כאמל אלאסעד לקלוריסקי בעניין כיבוד שלומם ורכושם של היהודים, אצ"מ, J15/6481.

49 בין השאר, דיווח גם משה סמילנסקי על כך שתוקפי תל-חי באו 'בלוית 4 פקדי צבא ערבים'. אצ"מ, L3/300. קלוריסקי הזכיר במכתבו לעדאל ארסלאן, ראש-פנה, 7 במארס 1920, 'כמה קצינים שהתיימרו להיות מצבא השריף'. אצ"מ, J15/6481.

50 למעשה, מ-8 בפברואר 1920 ידעו מגיני הגליל העליון על שינוי לרעה ביחס ליהודים, שנבע מן הספק בכנות הניטרליות שלהם. ראה: רוגל, תל-חי, עמ' 78-79. מכתבו של מרדכי יגאל לקלוריסקי (חלצה, 8 בפברואר) המובא שם מצוי במקורו כאצ"מ, J15/6499.

ועד הצירים, שתפקידו להבטיח את עבודתנו בארץ-ישראל כולה, רואה הכרח להגן על האינטרסים של אחינו שחיו במקומות הנזכרים לעיל עשרות בשנים, מקומות שהיו מאז ומעולם חלק בלתי-נפרד של ארצנו.

בקץ שעבר היה לי העונג להפגש אתך בפריס ליד שולחן אחד, יחד עם עמיתי מנהיגי התנועה הציונית האדונים ווייצמן, סוקולוב, פראנקפורטר ואחרים.⁵¹ לעולם לא אשכח את נאומך הנהלב, שופע הידידות והאהדה לעמנו ולשאיפותיו, ואת קריאתך לשלום ולאחדות בין שני העמים השמיים. בזוכרי את נאומך אני מתיר לעצמי ברגע קריטי זה לפנות אליך ולהזכירך את דבריך שלך, דברים שאין להם שכחה.

כשחיבר את איגרתו לפייצל, עדיין לא ידע אוסישקין על המהפך בדמשק.⁵² ספק אם קיבל פייצל את המכתב. גם חיים מרגלית לקוריסקי, שהיה מעורב בתהליך המשא-ומתן עם פייצל ועם ראשי התנועה הלאומית הסורית, הריץ באותם הימים איגרות לאישים ערבים ממודעיו.⁵³ הוא לא נדרש לשאלת השיבה לנקודות, אלא בעיקר לשאלת היחסים הטובים בין יהודים וערבים, שנשתבשו ללא צורך מכוח מעשיהם של גורמים לא אחראים, וביותר מחמת מעשיו של כאמל אלחוסין מחלצה, שמחמת גילו הצעיר, כבן 17 או 19 שנה, לא היה, לדבריו, ראוי למנהיגות.

המלכתו של פייצל על סוריה הגדולה הגבירה את הפעילות האנטי-צרפתית באזור שמצפון ליישובים הנטושים בגליל העליון. בג'דידה ובנבאטיה חנו כ-4,000 חיילים צרפתים, אך עובדה זו לא מנעה את הברווים לתקוף, בסוף חודש מארס, שני כפרים של נוצרים באזור צור ולעשות בהם טבח. לפי השמועה, נמלט מושל צור מן העיר ובצידון הוכרזה כוננות.⁵⁴ ב-30 במארס תקפו הברווים את קליעה ונהדפו. בנסיגתם העלו באש 15 בתים בחורפה ושרפו את הכנסייה ואת הבית הגדול של חליל פראנסיס.⁵⁵ בנסיבות הללו, ובאווירת המתיחות ששררה בעמק הירדן ובגליל התחתון, נראו סיכויי השיבה ליישובים בפינת הצפון רחוקים ומעורפלים.

שליחתו של אנרי צבי פראנק לכיירות נסתיימה בלא כלום. מן השיחות עם רובר דה קה ועם הגנרל גורו נתברר לו, כפי שכתב, כי 'בוודאי יחלפו שבועות רבים עד שיהיה אפשר להשליט סדר באזור מרג' עיון. עד אז רצוי שלא ינסו המתיישבים שלנו לשוב לבתיהם. מייד כשהיה הדבר אפשרי יודיענו על כך הגנרל גורו'.⁵⁶

פראנק הטיל על פקיד מטולה, ראובן טריפון, להשאר בלבנון, לטפל בהחזרת הפליטים והפצועים

ראובן טריפון

51 על היחסים בין מנהיגי הציונים ופייצל ועל התקוות לשיתוף פעולה עמו, ראה: מ' ורטה, 'המשא ומתן הציוני-ערבי באביב 1919 והמדיניות האנגלית', ציון, שנה לב, חוברת א-ב (תשכ"ז), עמ' 76-115. מגעים בין נציגים יהודים ופייצל נמשכו בדמשק גם אחרי הכרתו של פייצל. ראה, לדוגמה, דיווחיו של הד"ר שלמה פלמן לווייצמן לחודשים אפריל-יוני 1920, אצ"מ, Z4/16078.

52 ב-14 במארס כתב הד"ר אידר לווייצמן: 'הידיעות מדמשק אינן ברורות. לפי רוב הדיווחים, עמדו להכתיר את פייצל מלך סוריה, ארץ-ישראל ועירק כשבוע הזה. לפי הדו"ח האחרון, הוכרו פייצל מלך סוריה ובגדאד ב-9 במארס'. אצ"מ, Z4/16033.

53 ראה מכתבו לעאדל ארסלאן בדמשק, 7 במארס 1920, אצ"מ, J15/6481, עמ' 35; מכתבו לסעיד אפנדי מלקי ולאליאס קענור בטבריה, 9 במארס, שם, עמ' 40; לאמיר מחמוד אלפאעור בקוניטרה, 10 במארס, שם, עמ' 54-55; לעלי חלקי ביי, מפקד גירות קוניטרה, 26 במארס, שם, עמ' 86-88. המכתבים נכתבו במקורם בצרפתית ותורגמו לערבית.

54 טריפון לקלוריסקי, ביירות 27 במארס 1920, אצ"מ, J15/6499.

55 טריפון לקלוריסקי, צידון, 31 במארס 1920, אצ"מ, J15/6492.

56 פראנק לקלוריסקי, חיפה, 18 במארס 1920, אצ"מ, J15/6444.

לארץ-ישראל,⁵⁷ ולהגיש לשלטונות הצרפתים תביעת פיצויים בעד הנוקים שנגרמו לנקודות.⁵⁸ בתוך כך ניוזקה מטולה עוד יותר. ב-29 במארס, תקפו הברווים את ג'דידה ונהדפו אחרי שספגו אבדות כבדות. הם נסוגו למטולה העזובה וחזרו בה. מטוסים צרפתים הפציצו את המושבה והרסו תשעה בתים. גם חלצה וכפר קילה הופצצו.⁵⁹ בסוף חודש מארס ביקש פראנק לדעת אם יש לקלוריסקי ידיעות על המצב במטולה, אם ניתן לשפץ את מעט הבתים שנשארו על עומדם והאם הצבא הצרפתי עודנו ערוך למיגננה סביב ג'דידה.⁶⁰ מאורעות פסח הדמים בירושלים (4-7 באפריל) ומאורעות עמק הירדן שהגיעו לשיא ב-24 באפריל, היום שאלפי כדווים ניסו לחדור לארץ-ישראל בצמח, הסיחו את דעת הכול מגורלם של היישובים.⁶¹ המפנה יבוא בחודש מאי, עם התחלת המתקפה הצרפתית הגדולה נגד נאמניו של פייצל בדרום-לבנון.

ד.

גם הבריטים וגם הצרפתים לא ייחסו מניעים פוליטיים להתקפה על תל-חי. הקונסול הכללי הבריטי בכיירות, שנתבקש לדווח על האירועים באזור מטולה, קבע כבר ב-10 במארס: 'דומה שאין שום דבר פוליטי בפרשה זו, שהיא מעשה שודדים סתם'.⁶² אחרי ויכוח בין פקידי הפורין אופיס, אם כדאי להטריד ולהטריח את הצרפתים, המטופלים בפרשת פייצל, בשאילתה בעניין, הורו לשגריר

57 הקונסול הבריטי בכיירות סירב לתת אשרות-כניסה לפליטים בלי אישור מיוחד מירושלים והחזרת הפליטים נשתתחה עד סוף חודש מארס. פראנק קבל על כך שהחזקת הפליטים בכיירות עלתה ליק"א בממון רב. ראה מברק טריפון מביירות לוועד הצירים, 10 במארס 1920, אצ"מ, L3/66/II. טריפון מזכיר 44 בני-אדם ואילו ברשימה שהועברה לוועד הצירים על-ידי משרד קפא"י בחיפה ניתנים שמותיהם של 31 פליטים ר-3 פצועים. שם. פצועי תל-חי, נתן ז'ולטי (זהבי) ויצחק קניבסקי (קנב) והאיכר המטולתי משה וינשטיין. שנפצע בידי שודדים, חזרו לארץ ב-30 במארס. נשתחו בכיירות רק צפורה זייד שחלתה, ואלכסנדר זייד. טריפון לקלוריסקי, אצ"מ, J15/6499. אנשי כפר-גלעדי ותל-חי הודרו להגיש את רשימת נזקיהם ואילו איכרי מטולה בוששו. כן הכינה יק"א תביעה בגין הנוקים שנגרמו למבני הציבור במושבה, בית-הספר, בית-הכנסת והאכסניה. טריפון נתמנה חבר בוועדה הממשלתית להערכת הנוקים, אך התהליך היה ממושך ביותר. לעומת זאת נדרזו השלטונות הצרפתים לפרוע 380 ל"מ בעד השעורה והבקר שהחרימו במטולה לצורכי יחידות הצבא שחזרו במושבה בחודשים ינואר-פברואר 1920. טריפון לקלוריסקי, כיירות 27 במארס 1920, אצ"מ, J15/6499; טריפון לקלוריסקי, צידון 31 במארס 1920, אצ"מ, J15/6492.

59 טריפון לקלוריסקי, צידון 31 במארס 1920, אצ"מ, J15/6492.

60 פראנק לקלוריסקי, יפו 31 במארס 1920, אצ"מ, J15/6444.

61 יק"א נתבעה להשתתף בתקציב ההגנה ונענתה. רק בחודש ספטמבר 1920, כשהפסיק ועד הצירים לממן את פעולות ההגנה בגליל, החליטה גם יק"א להפסיק את השתתפותה בהחזקת השומרים הרגלים והרוכבים של ההגנה. ראה: שמואל סגל, ראש-פנה 17 במאי 1920, אצ"מ, J15/6481, עמ' 145-146; המשרד הראשי בפאריס לרוזנהק בחיפה, 30 באוגוסט 1920, אצ"מ, J15/6598; שמואל סגל לוועד הצירים, אצ"מ, J15/6481, עמ' 386 (8 בספטמבר 1920).

62 דו"ח של הקונסול הכללי, וראטיסלאו (A.C. Wratisslaw) ללורד קרוזן, ביירות 10 במארס 1920 PRO, FO 371/5118/E3453/85/44. 'There seems to be nothing political in this affair which was an act of pure brigadage' והשווה הדו"ח המסכם של סגן ראש המטה הכללי של צבא הלבנט, הקולונל גודו: 'Dans le Merdjayoun, une série d'actes de brigandages commis sur nos protégés nous forcent à intervenir avec une colonne' (באזור מרג' עין, סידרה של מעשי ליסטים נגד בני חסותנו אילצה אותנו להתערב על-ידי Lieutenant-Colonel Goudot, Les Opérations de l'Armée Française du Levant, dans Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Lyban, *La Syrie et le Lyban en 1921*, Paris 1922, p. 82 [להלן: גודו].

גנרל גורן

בפאריס, הלורד דרכי, ב־6 באפריל 1920 לבקש מהקי ד'אורְסִי 'מידע מלא ואמיתי על העובדות'. הצרפתים השיבו ב־24 ביוני. הדין־וחשבון הקצר, היבש והמשובש נסתיים במלים 'התערבותם של חיילינו החזירה את השקט לאזור'.⁶³

המדיניות הציונית הרשמית, שהותוותה על־פי הקו המנחה של הד"ר אידר, היתה להדחיק את הפרשה ולהצניעה ככל האפשר, ולהציגה, לכל היותר, כתאונה מצערת.⁶⁴ בעיקר דאגו הציונים לכך שמה שאירע בגליל העליון ה'צרפתי', לא יתפשט דרומה, לאזור הכיבוש הבריטי.⁶⁵ במשא־ומתן הדיפלומאטי על המנדטים ועל הגבולות, שהתנהל כל אותו הזמן בין בריטניה ובין צרפת, לא נזכרו עמידת היישובים ונטישתם מטוב ועד רע. הכרתו של פייצל והסיכוכים שגרמה האפילו על כל שאר העניינים. המעשה החד־צדדי של פייצל, פגע לא רק באינטרסים של צרפת אלא גם באינטרסים של בריטניה במוצול, בארם נהריים ובארץ־ישראל ודווקא מעשה זה גרם להבהרת המצב. הוא ביטל את כל הצעות הסרק לפתרון שאלת סוריה בדרך של פשרה, וזירז את קבלת ההחלטה בדבר מנדט בריטי בארץ־ישראל ומנדט צרפתי בסוריה ובלבנון, היא החלטת סן־רמו.⁶⁶ בעיני הציונים נחשבה החלטת סן־רמו אתחלתא דגאולה, אך המנצחת האמיתית בסן־רמו היתה צרפת. הוכר מעמדה השווה למעמדה של בריטניה במזרח־התיכון וניתנה לה יד תופשית לפעולה צבאית נגד פייצל. ב־18 במאי 1920 הכיר הלורד קרוזן בכך ששיקול הדעת והאחריות לנקיטת אמצעים צבאיים בסוריה כולם בידיה של צרפת.⁶⁷ לא יצאו אלא שעות מעטות וכבר קיבלה ממשלת צרפת, ב־19 במאי, החלטה לפעול נגד פייצל מייד, לפני שהכוח הצרפתי בלבנון יחש במלחמת גרילה ויהיה צורך להחליפו בגייסות טריים.⁶⁸

63 PRO FO 371/5120/E7318/85/44 — והתשובה PRO FO 371/5117/E2398/85/44

64 אידר לווייצמן, 14 במארס 1920, אצ"מ, Z4/882/I, Z4/16033, עמ' 2-3.

65 ראה פרוטוקול ישיבת הוועדה המדינית של האקדמייה הציונית בלונדון, 11 במארס 1920, אצ"מ, Z4/302/2;

אירחו של נחום סוקולוב למנכ"ל הפורין אנפיס, 11 במארס 1920, אצ"מ, Z4/1050/II (נתקבלה רק ב־15

במארס. ראה PRO FO 371/5117/E1485/85/44); תשובת הביניים של אוסבורן (D.G. Osborne) 18

במארס 1920, אצ"מ, Z4/1050/II; פרוטוקול ישיבת הוועדה המדינית, 18 במארס 1920, אצ"מ, Z4/1281/I;

פרוטוקול הישיבה של הוועדה המדינית, 30 במארס 1920, אצ"מ, A18/40/I

ראה גם השאלות שנשאלו בפרלמנט הבריטי בעניין אירועי הגליל העליון — Parliamentary Debates, —

Commons, Official Reports, 5th Series 1920, Vol. 126, p. 1270 (10.3.20), Vol. 127, pp. 1048-1049

(30.3.20) וכן, בעניין השאלות הללו, דו"ח של שמואל לנדמן על שיחה עם הקפטן מקינדו (J. W. Macindoe)

במיניסטריון המלחמה, 11 במארס 1920, אצ"מ, Z4/1281/I, ומכתב של שמואל לנדמן לחיים ווייצמן, 26

במארס 1920, אצ"מ, Z4/305/4, עמ' 13.

68 שם.

67 ראה שם, עמ' 40.

66 ראה טננבאום, עמ' 37-39.

בתחילת חודש מאי עדיין השתוללו בצפון חברות של פושטים וחמסנים, שפעלו בשמו של פייצל בדרום-לבנון, מצור ועד בניאס.⁶⁹ הפיגוע החמור ביותר היה ההתקפה על הנוצרים בכפר עין-אבל, ב-5 במאי 1920. בראש תוקפי עין-אבל עמד כאמל בק אלאסעד השיעי, מיטיבם של אנשי היישובים היהודים. לדברי המדווחים, הוא חדר לכפר במירמה והשאיר אחריו יותר מחמישים הרוגים.⁷⁰ מתיקי הפורין אופיס עולה שמעשה זה הרשים את פקידי מיניסטריון החוץ הבריטי הרבה יותר מפרשת היישובים העברים. כה דיווח המושל הצבאי של נפת צפת, הקפטן קינג (J.H. King) על פרשת עין-אבל, ב-9 במאי:⁷¹ 'אם ממשלת צרפת לא תנקוט פעולה, אין דרך להחזיר את הנוצרים האלה לבתיהם, וכפרי הנוצרים באותו אזור ישארו ריקים מאדם, כמו שלוש המושבות היהודיות ליד מטולה'.

מחודש אפריל והלאה, כלומר אחרי הכרתו של פייצל, החלו מגיעים ללבנון כוחות תגבורת ניכרים לגייסות הצרפתים. סדר-הכוחות כלל עכשיו 33 גדודי חיל-רגלים, 3 גדודי פרשים, מטוסים, טנקים ומכשירי-קשר אלחוטי.⁷² ב-22 במאי יצא מצור טור-עונשים וכו שלוש גדודי רגלים קולוניאליים, אסקדרון של פרשים קלים וסוללת תותחים אחת. מפקד הטור, הקולונל נייזר (Nieger), מושל האזור המערבי, פנה לחיבנין וכבשה והנחית הפצצה אווירית כבדה על בינת-אום-אלג'ביל שממנה יצאו תוקפי עין-אבל.⁷³

ראוי לציין כי כבר ב-25 במאי דיווח נציג ועד הצירים בצפת, שמעון מבשן, במדויק על מהלכה של המתקפה הצרפתית:⁷⁴

הצרפתים התחילו בהתקפה להשיב את הסדרים במחוזות צור ומרג' עיון. לעת עתה השליכו פצצות על בנת-אום-ג'ביל, שמשם יצאה ההתקפה נגד עין אבל. אבל מחכים שיבא צבא חזק השבוע הזה לתפוש ולכבוש את המחוז. המתואלים מרגישים באסונם ומתפזרים

69 דר"ח מודיעין על המצב הצבאי בארץ-ישראל, 7 במאי 1920. PRO FO 371/5119/E4345/85/44. בעל הדו"ח מציין כי יש ריכוזים באזור קוניטרה, אזור שהיתה לו זיקה הדוקה למהומות באזור הצרפתי במרג' עיון. הוא מוסיף וכותב כי יש חשש תמידי שמא יפתחו משם התקפות על כפרים של נוצרים ושל יהודים באזור הבריטי.

70 PRO FO 371/5119/E4576/85/44; PRO FO 371/5120/E6193/85/44; PRO FO 371/5119/E5532/85/44. כתבה מפורטת על התקפה זו נדפסה, בכותרת 'מצפונה של הארץ', בהפועל הצעיר, שנה יג, גליון 30 (14 במאי 1920).

71 PRO FO 371/5120/E6193/85/44. ב-11 במאי פשטו כדורי ערב אלעראמשה, שישבו באזור הצרפתי על תרשיחה ומעיליה בשטח הבריטי. לבקשת השלטונות הצרפתים, הפציצו מטוסים בריטים את ריכוזי השבט, מעבר לקר-התיחום הזמני. שיתוף-הפעולה הזה בין הכוחות שבשטח היה למורת רוחה של לונדון. המייג'ור יוברט יאנג (H. Young) היה סבור כי זהו תקדים מסוכן מאוד וכי יש להעיר על כך למיניסטריון המלחמה. הלורד קרוון הביע חשש מפני הפצצות בשטח הצרפתי, אפילו נעשה הדבר ברשותם של הצרפתים ולפי בקשתם. PRO FO 371/5119/E4862/85/44. ב-1 ביוני 1920 יצאה הוראה מפורשת שאין להפציץ מטרות באזור הצרפתי אלא באישור מוקדם של מיניסטריון המלחמה. PRO FO 371/5119/E5816/85/44.

72 גורו, עמ' 77. ב-27 במאס כתב ראובן טריפון לקלוריסקי, מביירות: 'בג'דידה ובנבאטיה נמצא עכשיו כח של 4000 איש... בכל יום נוחתים בכירות הרבה אנשי צבא ההולכים לג'דידה ולקיליקיה'. אצ"מ, J15/6499.

73 דר"ח הקונסול הבריטי בכיירות, 25 במאי 1920. PRO FO 371/5120/E6487/85/44. הקונסול הטעים כי שני הפושעים הראשיים, כאמל אלאסעד, שאנשיו תקפו את הנוצרים בעין-איבל וצאדק חמוז, שעמד בראש תוקפי הנוצרים בצור, נעלמו ולא באו על עונשם. שם.

74 ש' מבשן למ' אוסישקין, צפת 25 במאי 1920, אצ"מ, L3/6. והשווה מכתבו של זאב פינשטיין (שפר) לאברהם הרצפלד, י' בסיון תר"פ (27 במאי 1920): 'הצרפתים עושים עכשיו נקם בערבים. הם מתקדמים בכל הסביבה. החריבו לגמרי את בינת-אל-ג'ביל, גם את הכפר פ. [פארוח] הנמצא במרחק שלוש שעות מצפת והנחשב לאיזור האנגלי. המושל מצפת בלווית שוטרים יצא שמה לחקור את הדבר. מהממשלה יצאה פקודה לעצור כל מתואלי, שירצה לעבור מצפון לגבול האנגלי ולאסור אותו. ד' שפר, כתבים ודברים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 26 [להלן: שפר, כתבים ודברים].

כאמל אל־אסעד ואחיו

לכל רוח; חלק מהם עבר גם במחוזנו, עם בהמות שנגזלו מהנוצרים. הבהמות נתפשות והאנשים נאסרים. פלוגה צרפתית חזקה שניה התרכזה בנכטיה,⁷⁵ לכבוש את מחוז מרג' עיון ואת עמק החולה, ולהראות את אגרופם לידידנו קמיל חסין יוסף 'מלך' חלסה. יש בינו גם דיווח של יוסף ברץ על האירועים הללו. הוא נכלל בתיאור כללי של מצב הבטחון בגליל;⁷⁶

לפני שאעבר למצב בגליל התחתון יש עוד להוסיף איזו דברים על הגליל 'העליון' באמת. ביום רביעי וחמשי [26-27 במאי] נשמעו בצפון יריות חזקות. החריבו איזו כפרים מטואלים ושרפו את חלסה. כ-2000 צרפתים עוברים כמו משלחת הענשה בחולה ובהרים והורסים את הכפרים התנפלים והמורדים. בפקידות וגם במושבות קם רוח של בטחון כי עוד מעט והשקט יוקם ואנו נוכל לשוב לתל-חי אפילו. ואמנם, לא יצאו אלא ימים מעטים והצרפתים השתלטו מחדש גם על אזור מטולה, החריבו את חלצה והעלוה באש. לכאורה, עכשיו היתה השעה יפה לחזור לנקודות הנטושות, ומה גם שכשבויעים לפני שפתחו במתקפה שלהם, הזמינו השלטונות הצרפתים את המתיישבים היהודים לשוב לבתיהם והבטיחו להם סיוע והגנה.

ה.

ב-7 במאי 1920 כתב ראובן טריפון מביירות למשרד יק"א בראש-פנה:⁷⁷ רבותי, יש לי הכבוד להודיעכם בזאת שנקראתי ללשכה הפוליטית בביירות ושם אמרו לי שעלינו לחזור למטולה. סבורים שהמצב שקט יותר ושאיננו מסתכנים במאומה. בעקר

⁷⁵ במברק מודיעין בריטי, 1 ביוני 1920, בהמשך למברק מ-27 במאי על הפעילות של טור העונשין הצרפתי, נאמר כי בהפצצה על הכפר פארח באזור הבריטי (ראה ההערה לעיל) נהרגו ארבעה בני-אדם ושלושה נפצעו. הצרפתים והנוצרים משמידים את כל כפרי המתואלים וטור צרפתי שני נע מנבאטיה דרומה. PRO FO 371/5119/E5637/85/44. ב-3 ביוני 1920 דיווח טריפון מביירות: 'טור חזק בפיקודו של הקולונל נייזר, פועל עכשיו בכפרי המתואלים. הצרפתים התקיפו 8 כפרים והרסו לגמרי 3 מהם. כ-20 תושבים נהרגו ו-15 נדונו למיתה שלא בפניהם ורכושם הוחרם'. אצ"מ, J15/6499.

⁷⁶ טבריה יום ג' ט"ו בסיון תר"פ (1.6.1920), אצ"ע, 104-IV, תיק יוסף ברץ. אצ"מ, J15/6495.

עומד על כך הקפיטן טראקול (Tracol).⁷⁸ הוא מייצג לנו לשלוח עכשיו 100-150 איש חמושים. אם אין לנו די נשק, הוא מתחייב להשיג לנו אפילו רימוניידי. נוסף על כך, יתנו לנו אמצעי־איתות כדי להתקשר, בשעת הצורך, עם הצבא בג'יידה ובנבאטיה. מפקידה לפקידה יסייר טור באזור שלנו. מחר אסע בעניין הזה לצידון ולג'יידה, והפקודה של הוילאיט בידי, לשם הסדרת הדבר עם המושלים של צידון, ג'יידה ובנבאטיה. אומרים כי זה הרגע שעלינו לתפוס את אדמותינו.

באורח כללי, המצב שקט יותר ושוב אין רואים כדווים בסביבה. הצרפתים מאשימים את האנגלים בכל המאורעות בסוריה ובארץ־ישראל, אך הם מקוים כי הכל ירגע בקרוב. אשר לגבולות, אין הם מאמינים שיהיה שינוי. להפך, הם חושבים שיגיעו עד משמר [הירדן].⁷⁹ הם שאלו אותי כמה מושבות יש לנו בסביבה ההיא והאם כולן יהיו מסורות להם, דוגמת מטולה. אשר לפיצויים, מר טראקול אמר לי לחכות כמה ימים עד שאגיש את הרשימות, אך הוא בטוח שיפצו אותנו.⁸⁰ יש לשוחח על כך גם עם הקולונל הנמצא בבנבאטיה, כיון שגם אנשי־הצבא גרמו לנו נזקים.

אבקשכם לכתוב לי מה דעתכם בעניין השיבה למטולה. אם דרוש הדבר, אתחיל בפעולה כדי לקבל את הנשק ורשיון לפועלים לבוא באוניה. מוטב שיבואו דרך חיפה ולא דרך החולה. אני סבור שהם יוכלו לקבל אספקה מצידון.

טריפון לא הסתפק במכתב לממונים עליו בראש־פנה. בכירות הוא פגש ביצחק רוזנברג, נציג קפא"י [קופת הפועלים הארץ־ישראלית] בחיפה, שבא ללבנון לרגל עסקי הקופה וכדי לארגן שם לשכה שתעסוק בהעברת עולים לשטח הבריטי.⁸¹ נראה שטריפון מסר בידו מכתב זהה בתוכנו למכתב ששיגר למשרד יק"א. וכך כתב יצחק רוזנברג לחבריו במרכז מפלגת אחדות העבודה כ־9 במאי, יום אחרי שובו מכירות:⁸²

מטולה — לפי מכתב הרצוף לזה⁸³ תראו שהממשלה הצרפתית מציעה לשוב למטולה ואנו בטוחים שבטח תעשו את הכל שאפשר יהיה לשוב לשמה, ובהזדמנות זו עלינו להעירכם על שני דברים: א) שכל אלו שיעלו לשמה יסעו דרך בירות ויקחו את רשיונותיהם מחיפה (פה נותנים רשיונות בלי תמונה ואז יכלו אנשים חדשים לשוב ברשיונות האלו אלינו). אנו כבר הגשנו להממשלה הצרפתית בכירות בקשה ובקשנו לטלגרף להקונסוליה פה [בחיפה] שיתנו רשיונות לעולי מטולה. ב) שבשליחת אנשים תתחשבו בזה שבחיפה יש אנשים הראויים להשלח לשמה.

78 הקפיטן טראקול, הנזכר פעמים רבות במכתבי טריפון. היה סגן המושל הצבאי של ג'יידה מייד אחרי כיבוש האזור מידי התורכים. אחר־כך שימש בלשכה הפוליטית של הנציבות הצרפתית העליונה בכירות. קלוריסקי ועוזריו קיימו עמו קשרים הדוקים. שמו נזכר גם בדו"חות של עמיתיו הקצינים הפוליטיים הבריטים. ראה, למשל, גה"מ, חטיבה 2, תיק 7, תעודה 2A מ־5 בנובמבר 1919.

79 לפי הסכם סייקס־פיקו, שצרפת הוסיפה לרדוק בו עד הסכם פאריס (23 בדצמבר 1920) נכללו כל הקדא של צפת ומחצית הכנרת בשטח ה'כחול' (הצרפתי). בניגוד להנחה המקובלת, מן היום הראשון לכיבוש היו מטולה ובנותיה חלק מן האזור ה'מערבי' של שטח הכיבוש הצבאי. שהיה נתון לשלטון צבאי צרפתי, תחת פיקודו הראשי של הגנרל אלנבי. בע'ג'ר, שממזרח למטולה, ישבה יחידה קטנה של צבא השריף. ראה דין־וחשבון משרד הידיעות של ועד הצירים, 3 באפריל 1919, אצ"מ, Z4/3866/II. האחריות המלאה לממשל הצבאי באזור עברה לידי צרפת בחודש נובמבר 1919, בעקבות הסכם 15 בספטמבר, שרבים מכנים בטעות 'הסכם דוב'יל'.

80 פרשת הפיצויים נסחבה חודשים ארוכים ולא נפתרה אלא באורח חלקי ביותר. ראה להלן.

81 יצחק רוזנברג הציע להעמיד בראש הלשכה הזאת את משה שרתוק (שרת).

82 את"ע, 202-IV, תיק 74, עמ' 37. 83 המכתב לא נמצא.

כטח תסדרו שכל הענין יעבור על ידינו. תבואו בדברים עם פרנק. הממשלה מבטיחה גם לתת צרכי הגנה.

התלהבותו של רוזנברג לרעיון ובטחונו שחבריו למפלגה יקבלו את הצעת הצרפתים באותה מידה של התלהבות, היו מופרזים. מכתבו של טריפון נדון בוועד הפועל של אחדות העבודה ככ"ה באייר תר"פ (13 במאי 1920). הנה הפרוטוקול ככתבו וכלשונו: ⁸⁴

מתולה

רמז מקריא את מכתב טר. [טריפון].

ולדשטיין אנו צריכים להיות זהירים מאד. אם נקבל זאת לפני ברור בשאלת הגבולים, יצא שאנו משלימים עם העובדה של חלוקת הארץ לשני חלקים אנגליה וצרפת. לפי דעתי, עלינו לחכות עד שיתברר שהמקומות האלה שייכים לצרפת; אזי נהיה מוכרחים ללכת לצרפת והתנאים הם אלה בערך, שבענין הג"ה [הגליל העליון]: הגירה רחבה, קניית קרקעות וכו'. עוד לא לקבל. לגליל העליון יזיק אבל עוד לא לקבל.

בן-צבי יש ערך בהצ. [בהצעת] ולדשטיין. אבל עם המסקנה איני מסכים. התישבנו באזור ההוא בלי תכנית פוליטית. אמנם לצר. [לצרפת] כונתה היא בהצעתה. אבל אנחנו צריכים לשוב לעבד את אותה האדמה שעבדנו ושהפריעו בעדנו רק על ידי שנוי ה- status quo; כעת מקיימים אותו. אני בעד פעולה, תש. [תשובה] חיובית. צריך להועץ עם כחות אחרים. והה"ג [ועד ההגנה], החלוץ, הפועל הצעיר.

טבנקין אנחנו צריכים ללכת. בעתונות נביע שא"י צריכה להיות שלמה. אבל דרוש כח יותר גדול. אין צורך להועץ עם אחרים, צריך לקבוע את יחסנו לנו. איש צריך לנסע להוכח אם באמת יתנו נ. [נשק]. ככל אפן לא 150 איש יכלים ללכת.

ברל מתיחס להצ. [להצעה] בחשדנות גמורה. בירות תמיד היתה מרכז אנטישמי. צריך להבדיל את שאל. [שאלת] העליה לגליל. טר. [טריפון] אינו יכול לברר דברים כאלה. פתאם מציעים לנו נ. [נשק] ל-150. ממ. [ממשלה] הגונה ⁸⁵ יכלה להגיד רק אחת: לכשיושקט — תשובו. אחרת היא הש. [השאלה] עליהנו לגל. העלי. [לגליל העליון] ב- 500 איש, באמצעים מספיקים לקיום מספר זה של אנשים. את השאלה לברר צריך רק על המקום בבירות.

ולדשטיין אילו יכלנו ללכת במספר 500 איש, ב-1000 ר. [רובים]. אבל לפי שעה יכולים אנו ללכת רק דרך בירות, וכזה מודים בגלוי, כי שולחת אותנו צ. [צרפת] עכשיו אסור לנו לעשות זאת.

ברל אני רואה בזה לא רק פוליטיקה מצד צרפת אלא — מלכדת.

בן-צבי יודעים אנו את הפוליטיקה של צר. [צרפת] אבל את שלנו לרשח הולכים, את מה שהיה לנו לפני שבועות מספר.

דרושים 3 עקרים: כסף, נ. [נשק] ואנשים. עלינו ק"כ [קודם כל] להחליט בפרינציפ ואח"כ לבוא בדברים עם והה"ג [ועד ההגנה] והשומר; בנוגע לאנשים — עם החלוץ. 2-3

84 את"ע, IV-404, תיק א', עמ' 38-39. נוסף על הדוכרים (דוד רמז, הר"ר אברהם שלמה ולדשטיין, יצחק בן-צבי, יצחק טבנקין, ברל כצנלסון), נכחו בישיבה גם שמואל יבנאלי ואפרים בלומנפלד (דוד בלוך-בלומנפלד).

85 לעמדתו השלילית של ברל כצנלסון כלפי ממשלת צרפת, ראה למשל, במאמרו 'עמדה', קונטרס, כז, ז' באדר תר"פ: '... צרפת החזקה, הכבשנית, מסיגת הגבול, זו שתדע לעמוד בתוקף על הסכמת סיקס-פיקו...'

חברי הוה"פ [הוועד הפועל] צריכים לנסוע ולברר את הש. [השאלה] עם הקבוצות. צריך לבוא בדברים עם 'יק"א' – מה יחסה לרסטברציה של מתולה. רמז אני חושב כי וה"צ [ועד הצירים] אינו בא בחשבון בענין זה: לא יכנס אפילו כמו"מ גלוי. יק"א אולי תעשה דבר-מה, אה צריך לנסות לכא בדברים. הגיוב אחראי מאד וא"א [ואי-אפשר] להתחיל בפעולה בלי שתוף. כשבילי ברור שזאת פוליטיקה נרגנית ערומה. כשביל פעולה צריך לקרא לישיבה משותפת של האנשים העוסקים בזה, והם ישלחו אנשים מיוחדים לשם. מחליטים למסר זאת לוהה"ג [ועד ההגנה]. רמז צריך להודיע [ההדגשה במקור] ללשכות-העבודה, שאין להן להתחיל בשום פעולה חלקית על דעת עצמן, בשאלה זו וכל מה שיודע להן – עליהן להודיע למרכז. ברל לדון על הדבר צריכים: אה"ע [אחדות העבודה], והה"ג [ועד ההגנה] וקבוצות הגל. העלי. [הגליל העליון]. מקבלים

למעשה, התנגדה אחדות העבודה להצעת השלטונות הצרפתים מטעמים שקצתם עקרוניים וקצתם מעשיים, ואין בידנו עדות על המשך המגעים, או הדיונים עם הגופים שנזכרו בהחלטת הוועד הפועל.

ראובן טריפון המשיך לטפל בעניין השיבה וב-22 במאי הוא דיווח לקלורסקי, מביירות: ⁸⁶... כפי שאתם יודעים, נקראתי אל הלשכה הפוליטית בכירות, שם אמרו לי שעלינו לתפוס את מטולה מחדש, ושעם 150 איש, כמו שהיו לנו בתל-חי, ⁸⁷ אין אנו מסתכנים במאומה. חוץ מזה, הם אמרו, נהיה בקשר מתמיד עם הטור שנמצא בנבאטיה ובג'דידה, ומבטיחים לספק כלי-נשק. כתבתי לכם מייד והלכתי לצידון ⁸⁸ כדי לבחון את המצב לאשורו. בזה הרגע קיבלתי מכתב מפראנק, השואל אותי האם השלטונות הצרפתים עדיין עומדים על דעתם שעלינו לתפוס את אדמותינו מחדש, חרף הארועים האחרונים במחוז צור. השבתי לו, שבהיותי בצידון ב-17 במאי, נפגשתי עם כל הקצינים של מחוז צור ומחוז מרג' עיין וכולם יעצו לנו לשלוח 150 איש למטולה. אין הם סבורים שהערכים ינסו לתקוף אותנו. גם אני סבור שזה הרגע לפעול למען השיבה למטולה. לפראנק חיוותי דעתי שמוטב לחכות ימים אחדים, אולם אני רואה שהמהלומה שספגו המתואלים לאחרונה עשתה את הרושם הדרוש, והם לא יחשבו עלינו...

נ.ב. אם תחליטו לשלוח אנשים למטולה, הודיעו לי על כך מראש.

בראש-פנה ישבה אותם ימים קבוצה של מפוני כפר-גלעדי ותל-חי, ובתוכה פראנק ון דן הורן. ב-28 במאי רשם פרנק ון דן הורן ביומו: ⁸⁹ 'קיבלנו הודעה שמושל ג'דידה הבריק שהקבוצות של כפר-גלעדי, תל-חי, חמארה ומטולה יכולות לחזור'. לפי הרשום במחברת-היומן, למחרת היום [29 במאי] יצאו נחום הורביץ, ⁹⁰ מרדכי יגאל, פנחס שניאורסון, גד אכידורוב ואיש ראש-פנה, מרדכי

⁸⁶ אצ"מ, J15/6499.

⁸⁷ נראה שהכוונה אינה למספר האנשים שהיו בתל-חי (ב"א כאדר היה מספרם כ-35 כלכד) אלא לטיכם.

⁸⁸ ב-11 במאי כתב טריפון מביירות לפקידות בראש-פנה: 'מחר אני נוסע לצידון לראות את המושל, לפי הוראת טראקול. כבר כתבתי לכם בנרדון. אני סבור שאוכל להגיע עד ג'דידה'. אצ"מ, J15/6499.

⁸⁹ רוב רשימותיו (בהולנדית) מימי הגנת כפר-גלעדי נעלמו ואינן. המעט ששרד מצוי בידי בנו צבי ון דן הורן.

⁹⁰ נחום הורביץ לא השתתף בסיוור. כפתק למאיר ספקטור (30 במאי 1920) כתב הורביץ: 'מוסרים פה [בטבריה] כי קאמל בק המתואלי ברח מכפרו עם עשרים רוכבים והתחבא אצל קלורסקי. הממשלה הצרפתית דורשת אותו. מה שכתבתי זה היה שמועה, אבל באמצע הכתיבה בא פרנק מראש-פינה ומוסר לי דברים אלה. באה ידיעה מהממשלה הצרפתית לחזור למטולה. אחרי זה הוחלט כי יגאל, שניאורסון, גד נסעו [נסעו] לשם. בדרך נפגשו עם קאמל בק. באופן פוליטי אמרו לו כי הם נוסעים לקראתו [ההדגשה שלי – נ"ר]. הביאו אותו לקלורסקי שם הוא

פרידמן, למטולה. הם חזרו כעבור יומיים, וב-31 במאי יצא נחום הורביץ בשליחות לביירות. עד כאן רשימותיו של פראנץ ון דן הורן. בתיקו של קלוריסקי מצוי העתק מכתב-המלצה שנתן בידי היוצאים לסיוור. המכתב מופנה אל המושל הצבאי של מרג' עיון בג'ידדה, ותאריכו 30 במאי 1920:⁹¹

כיון ששמעתי שהמצב במרג' עיון השתפר לאחרונה בהרבה, אני שולח כמה צעירים שיראו אם אכרינו יכולים לשוב למטולה. אחזיק לך טובה מרובה אם תואיל לתת להם את כל הידיעות הדרושות בעניין זה.

משתפתי הסיוור הזה לא הרחיקו לכת. כתב מרדכי יגאל לרחל וליצחק בן-צבי:⁹²

בליל שבת [28 במאי] באו אלי והפתיעו אותי כי נתקבלה טלגרמה מפרנק לעלות לצפון מפני שהצרפתים הבריחו את כל פלוגות השודדים. בשבת ירדתי לראש פנה ואני, שניאורסון, כהן ואכר מראש פנה [הוא מרדכי פרידמן] נסענו לצפון. בדרך פגשנו את קאמל בק עם הרוכבים שלו נוסעים לראש [פנה]. הוא עזב את כפריו מפני שהצרפתים דרשים אותו לביירות. בנסעו אלינו היתה לו תכנית רחבה והיא לפנות אל האנגלים בבקשה בשם 130 כפרים שהם מבקשים שאנגליה תקבל אותם תחת חסותה. אנחנו שבנו אתו למשכה. למחרתו נודע לממשלה בצפת ושלחה סרג'נט יהודי עם ז'נדרמים יהודים לשמר לאן הוא מתכוון לנסוע. אלו בחפצם להתנהג לפנים משורת הדין רגלו אותו והוא הרגיש את זה ונעלב מאד. חפץ לנסוע עוד אתמול. בקשי עצרנו אותו עד אשר נסדר לו את הנסיעה חפשית שלא יעצרו אותו. אתמול עלה בידי קלוריסקי לפנות ערב להסיר את הצבא והבקר נסע לו שוב לגבול.⁹³ אפשר שאני אסע אליו אז אכתב לך מה שנעשה. הנני ממחר מפני שאני חפץ מאד לשון.

בזכרונותיו, שנכתבו לאחר שנים, כך פנחס שניאורסון כמה סיורים יחד. אולם רוב הדברים הנוגעים לסיוור הזה, חופפים את תוכן מכתבו של מרדכי יגאל:⁹⁴

נמצא. בא אליו אופיצר פוליטי אנגלי, דיבר והשאיר אותו. לפי שמוסר פרנץ החריבו כפרים רבים של מתואלים. אלה הן הידיעות שישנן פה אבל מדויקות. יגאל עם החברה נסעו היום למטולה. את"ה, 112. תיקי מאיר ספקטור. 9 (בתיקון שגיאות הכתיב).

91 אצ"מ, J15/6481.

92 בלי תאריך. ארכיון יד יצחק בן-צבי [להלן: יב"צ], 2/2/1/1.

93 הדיווחים על תנועותיו של כאמל אלאסעד ועל הקורות אותו מרובים. ב-22 במאי כתב טריפון לקלוריסקי: 'הוא [כאמל בק] נמצא עכשיו בצידון. שלחו לחפש אותו בקשר למאורעות בכינת אלג'ביל'. אצ"מ, J15/6499. ב-31 במאי הודיע טריפון: 'אתמול [30 במאי] היה כאמל ביי בביירות. הבוקר הוא עבר דרך צידון. האדונים שרפאנט'יה וטראקול אומרים שהוא מושחת, אולם נראה שהוא מסתדר, אף על פי שבהתקפה על ג'ידדה השתתפו מתואלים'. שם, J15/6492. וב-3 ביוני מביירות: 'כאמל ביי וכמה מנכבדיהם נמלטו גם הם. מודיעים רשמית שכאמל ביי נמצא בראש-פנה...?' למשרד בראש-פנה. שם, J15/6499. ב-30 במאי הבריק הקפטן קירקברייד (A.S. Kirkbride) מראש-פנה, לממשל בירושלים: 'הצרפתים נמצאים בטייבה, ממערב למטולה. גרמו נזק לחלצה. כאמל אלאסעד הגיע לכאן, סירב ללכת לביירות, להיפגש עם גורו. הבריכו מדיניות. כנראה שהיהודים הזמינו את כאמל כדי שינסה להוציא מהבריטים הצהרה בעניין הגבול'. גה"מ, חטיבה 2, תיק 20. ב-31 במאי דווח כי כאמל אלאסעד עזב את ראש-פנה, מחשש שייאסר ויוסגר לצרפתים. ב-3 ביוני נאמר כי פנה מזרחה. שם. והשווה דברי זאב פינשטיין [שפר], (1 ביוני 1920): '... קלוריסקי השתדל בעדו, והורידו את המשמר, אבל יחד עם זה ניתנה פקודה חשאית לשמור עליו ולא לתת לו לשוב לצפון. הוא יצא את ראש-פנה ותקע אוהליו על הגבול'. שפר, כתבים ודברים, עמ' 27. על פניית השלטונות הצרפתים לבריטים בחודש אוגוסט 1920 שסיגרו את כאמל אלאסעד לידיהם, ראה להלן.

94 ספר 'השומר', עמ' 250. שניאורסון השמיט את שמו של גד אביגדורוב מפירוט שמות המשתתפים בסיוור הראשון, וכתב כי אלכסנדר זייד היה בין המסיירים. כמרכן, הוא הקדים את גירושו של פיצל מדמשק, שהיה בסוף חודש

מרדכי יגאל

כהכנותינו לקימום כפר-גלעדי יצאה קבוצת חברים — שהיו בה, מלבדי, גם יגאל, קלמן כהן ופרידמן המנוח מראש-פינה — לברר את התנאים החדשים בצפון. בדרכנו בוואדי חנדאג', ליד אילת-השחר, פגשנו בקבוצה גדולה שמנתה עשרות אחדות של רוכבים. בראשם רכב הבק מטייבה, ידידנו הותיק. הוא סיפר לנו שהצרפתים, ועמם צעירים נוצרים מכפרי הלבנון, פורעים בכפרים המוסלמים, שורפים, שודדים ורוצחים, ואף כפרי המתואלים לא נוקו מפגיעתם הרעה — אם כי לא השתתפו במרד. הבק החליט איפוא לעבור לחסות האנגלים וביקש את עזרתנו לכך.

הסכמנו מיד, כמובן, והלכנו לקלווריסקי, שהתגורר בראש-פינה לבקש את עזרתו, כיון שבאותו זמן קשר קשרי-ידידות עם האנגלים. וקלווריסקי אף הוא ידע לשלם לבק את ידידותו ואיכסן אותו ברווחה וכבוד באחד מבתי ראש-פינה. אולם לשמע סיפורו של הבק החלטנו לדחות לזמן-מה את עלייתנו לכפר-גלעדי.

מן הראוי לציין כי ה'זמן-מה' נמשך עד חודש אוגוסט, ורק אז שבו אנשי 'השומר' וסיירו באזור. פנחס שניאורסון לא הזכיר כלל בזכרונותיו את הקשר בין הסיור, שלא הגיע ליעדו, ובין היוזמה של השלטונות הצרפתים. לא כן זאב פינשטיין [שפר], במכתב מט"ז בסיוון תר"פ (1 ביוני 1920), להסתדרות הפועלים החקלאים:⁹⁵

הממשלה הצרפתית דורשת שהיהודים ישוכו לגליל העליון. בכדי לראות את המצב יצאו לשם יגאל, גד [אביגדורוב] ושניאורסון. אבל נפגשו בדרך עם קאמל בק ושכו לראש-פינה. אתמול [31 במאי] יצאו שניאורסון וכהן לבירות, בכדי לבוא דרך שם למתולה. דעתי היא, שעכשיו שעת הכושר לעלות שוב לתל-חי, ולא צריך להחמיצה. באותו הבלבול השורר שם כעת (יש שמועה שצבא אנגלי נכנס לצור ולצידון), כשהמתואלים מדוכאים לגמרי והבק ברח לראש-פינה, כשקאמל אפנדי גורש מחלסה, והנוצרים שזוינו עלי-ידי הצרפתים רודפים אחרי בדואי החולה הבורחים למזרח, — היינו צריכים להימצא שוב בגבול הצפון. מובן שצריך לעלות לשם בכוח, ועל מוסדותינו, באי-הכוח הרשמיים של הפוליטיקה הציונית, להבין את ערך הרגע והמצב ולתת את האפשרות לעלות. אנחנו חושבים, כי הרוכבים העומדים להסתדר לשמירת הגליל העליון (המיליציה)⁹⁶ יחד עם רוכבי הגליל התחתון, כאשר יסתדר העניין, יעלו לשם. איפה ומניין יימצאו האנשים המתאימים? כל-כך נחוצים הם עכשיו גם לגליל התחתון.⁹⁷ התאחדות המושבות החליטה לדרוש מועד הצירים להכניס לגליל 300 צעירים. לבקוביץ [שלמה לביא] מקבל על עצמו לסדר תוכניות עבודה עבורם: היכינו, הישמעו? ומי יטפל בסידור, על מי יפול העול? והעיקר — אנשים, אנשים איים?

פנחס שניאורסון

יולי, לתחילת חודש סיוון תר"פ, כלומר לסוף חודש מאי: 'בתחילת סיוון חזרו הצרפתים ונטלו לידם את השלטון בסוריה. הם גירשו את פייסל, המלך בחסדי האנגלים, והכניעו כליל את המורדים הערבים'. שם. ברשימתו ב'למפנה', גליון 26(2) (4 בספטמבר 1936), כתב פ' בן-יוכבד, הוא פנחס שניאורסון: 'במשך שבועת חדשי העזיבה נסינו שלוש פעמים להעפיל ולחדור שמה. פעמים הוכרחנו לשוב על עקבותינו ובשלישית העפלנו והגענו עד הנקודות. לנו ידוע רק על שני נסיונות, האחד בסוף מאי — תחילת יוני, והשני באוגוסט. ראה להלן.

95 שפר, כתבים ודברים, עמ' 28.

96 על ה'מיליציה' ושאר סידורי ההגנה בגליל התחתון, אצ"מ, L3/300; שם, Z4/1454; שם, Z4/882/I; את"ע, 112-IV, תיק 14; פנקס ההעתקות של יוסף נחמני.

97 לאווירה ששררה אותם ימים בגליל התחתון, וביתור לתחושת אין-האונים מחמת מיעוט כח-האדם, ראה רשימתו של יוסף ב. [ברץ], הפועל הצעיר, שנה יג, גליון 30 (14 במאי 1920), עמ' 12.

הרבנות הראשית ותכנית החלוקה של שנת 1937

שולמית אליאש

דו"ח ועדת פיל, הוועדה המלכותית שבדקה את בעיית ארץ-ישראל, נתפרסם בכ"ח בתמוז תרצ"ז (7.7.1937). הוועדה הציעה לפתור את הבעיה על-ידי חלוקת הארץ לשלושה אזורים: אזור המדינה היהודית העצמאית, אזור המדינה הערבית העצמאית ואזור בריטי מנדאטורי. עם פרסום הדו"ח הודיעה ממשלת בריטניה על החלטתה העקרונית לאמץ את תכנית החלוקה, והיא הביאה אותה לדין בפרלאמנט בי"ב ובי"ג באב (20-21.7.1937).

כאשר אישרה הממשלה הבריטית את תכנית החלוקה של ועדת פיל הוטחו כלפיה דברי ביקורת קשים בשני בתי-הפרלאמנט, אולם הרוב אישר את ההצעה ומילא את ידה של הממשלה להביא את התכנית בפני מוסדות חבר-הלאומים.¹ המלצת הוועדה המלכותית להקים מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל עוררה פולמוס חריף בציבור היהודי בארץ ובתפוצות ופתחה את אחד הפרקים המסעירים בתולדות היישוב. הרבנות הראשית, למרות היותה מוסד דתי על-פי סמכויותיה החוקיות, לא הצטמצמה בתקופת המנדאט בענייני דת ורוח. היא פעלה גם בזירה המדינית ונטלה חלק בפתרון הבעיות המדיניות החמורות שהיישוב היהודי התמודד עמן. בעמודים הבאים נתאר את תגובותיה של הרבנות הראשית על תכנית החלוקה ונעמוד על הגורמים שהגבילו את מעורבותה בפרשה זו.²

כבר בתמוז תרצ"ז (יוני 1937), לנוכח שמועות כי באמתחתה של הוועדה המלכותית נתונה תכנית לחלוקת ארץ-ישראל, התייצבה הרבנות הראשית כצד שוללי התכנית. משהוקם, ביזמת 'המזרחי', ועד מכין לשם ייסוד תנועה למען עם ישראל וארצו השלמה, היה הרב יצחק הלוי הרצוג, הרב הראשי האשכנזי של ארץ-ישראל,³ בין חבריו. בכיתו אף נתכנסו למטרה זו, כ"א בתמוז (20 ביוני), אישים ממפלגות שונות⁴ וחיברו כרוז מחאה נגד חלוקה כלשהי של ארץ-ישראל, בתוקף זכותו הנצחית של עם ישראל על מולדתו בגבולותיה ההיסטוריים:⁵ על הכרוז, שפורסם בעיתונות באותו חודש, היו חתומים רבים מראשי הציבור, בהם הרבנים הראשיים הרצוג ומאיר⁶ ורבניה הראשיים

- 1 ראה: ג' קצורג, מחלוקה לספר הלבן, ירושלים תשל"ז, עמ' 31-32, 113-116.
- 2 פולמוס החלוקה נחקר לראשונה בידי כותבת שורות אלה במחקרה 'פולמוס ביישוב היהודי בארץ-ישראל על תכנית החלוקה (דו"ח פיל, יולי 1937)', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"א. לאחרונה יצא לאור ספרו של ש' דותן 'פולמוס החלוקה בתקופת המנדאט', ירושלים תש"ם.
- 3 בשנים 1936-1959.
- 4 ראה מכתבו של הרב הרצוג לכן-צבי מט' בתמוז תרצ"ז (18.6.1937): ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), J1/7628.
- 5 ראה הכרוז: 'נתיבה', ט"ז בתמוז תרצ"ז (25.6.1937).
- 6 הרב יעקב מאיר כיהן, להלכה כרב ראשי ספרדי עד לפטירתו ב-1939, אולם למעשה חדל מפעילותו בראשית שנות השלושים בגלל חוליו וגילו הגבוה. הוא ייצג את הרבנות הראשית באופן טקסי.

של קהילת תל-אביב-יפו, משה אביגדור עמיאל ובן-ציון מאיר חי עוזיאל. את מסע ההחתמה ניהל דניאל סירקיס, מפעילי 'המזרחי', חבר ועד קהילת תל-אביב-יפו ומתנגד חריף לחלוקה.⁷ הכרוז נתקל בלחץ מצד הוועד הלאומי, שנהג לפקח על צעדי הרבנות הראשית והתנגד להתערבותה בעניינים פוליטיים.⁸ הרב הרצוג, שזה מקרוב הגיע ארצה ואך החל לכהן כרב ראשי,⁹ לא עמד בלחץ זה. למחרת פירסום הכרוז הודיע, יחד עם הרב מאיר, על הסתייגות ממנו. העובדה שהכרוז נתפרסם קודם שנודעו בציבור מסקנות הוועדה לאשורן אולי הקלה על הרב להסתייג ממנו; עם זאת אין ספק, שחוסר נסיונו ואי-הכרותו עם מערכת כוחות ההנהגה ביישוב הם שגררוהו למעשה זה, שפגע בכבודה של הרבנות הראשית והבליט את תלותה בוועד הלאומי. אולם בזאת לא נסתם הגולל על פעילותה של הרבנות הראשית בעניין תכנית החלוקה. הרב הרצוג גרס, כי הרבנות הראשית צריכה להיות מעורה בכל תחומי החיים, וכי עליה להשמיע את קולה ולא להידחק הצדה בעניין כה מכריע בשאלת עתידה של ארץ-ישראל.¹⁰ לכן כינס בד' באב תרצ"ז (12.7.1937) אספה בהשתתפות חברי מועצת הרבנות הראשית, הרב עוזיאל, וכן מנהיגי 'המזרחי', הרבנים יהודה ליב פישמן, משה אוסטרובסקי, זאב גולד ומאיר כרלין.¹¹ (כביטוי לזיקתה המיוחדת של הרבנות הראשית למפלגה זו). באספה נוסחה הכרזת מחאה מטעם הרבנות הראשית נגד הצעות הוועדה המלכותית. הוחלט לשלוח את הכרזת המחאה למשרד-המושבות וכן לפרסם אותה בציבור. היתה זו הצעתו של הרב עוזיאל, שהיה פעיל ברבנות הראשית מאז ייסודה ובקיא ורגיל בנושאים מדיניים, והיא תוקנה בידי יתר המשתתפים ובעיקר בידי נציגי 'המזרחי'. המחאה נסבה על שלושה עניינים:

- (א) על הפגיעה בגבולות הארץ שהבטיח ה' לאבות האומה ולנביאיה והחנקת המדינה בתחומים שלא ניתן להתקיים בהם, והם צרים מהכיל את המוני העם הנרדפים.
- (ב) הפתרון הארצי שהציעה הוועדה המלכותית למקרה שהחלוקה לא תבוצע, והמנדאט יימשך:¹² הגבלה זמנית של העלייה על-פי קריטריונים מדיניים. הגבלה זו תוארה בגרימת מיתת חנק ליישוב ומפח נפש להמוני ישראל בגולה, המשוועים לעלייה.
- (ג) הוצאת ירושלים מהמדינה היהודית.¹³ זו תוארה כמכה אנושה ליהדות כולה, האמונה על השבועה 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' (תה' קלז ה). ניסוח זה הולם את ירושלים העתיקה ועם זאת עשוי לכלול גם את ירושלים החדשה. ירושלים העתיקה לא פורשה

7 ראה מאמריו נגד חלוקת הארץ, שנתפרסמו בעיתונות ולוקטו בספרו: בקומה זקופה — קובץ מאמרים על בעיות השעה והזמן תרצ"א-תשי"ז, ירושלים תשי"ז, עמ' 109-139; ראה גם פנייתו למרכז מפא"י כ"א בתמוז תרצ"ז (20.6.1937), בשם המרכז העולמי של 'המזרחי' בצירוף הכרוז ושמות החתומים עליו: ישיבת מרכז מפא"י 20-21.6.1937, ארכיון מפלגת העבודה, 23/37 חטיבה 2.

8 לפי דברי א' קצנלסון בישיבת מרכז מפא"י ב-21.6.1937, אמרה הנהלת הוועד הלאומי לרבנים, שאין זה עסקם לטפל בעניינים פוליטיים ושאסור להם לפרסם כרוזים כאלה, והם הבטיחו לכטל את חתימותיהם, ראה פרוטוקול הישיבה: ארכיון מפלגת העבודה, 23/37 חטיבה 2; 'נתיבה', כ"ו בתמוז תרצ"ז (5.7.1937).

9 הרב הרצוג נבחר לרב ראשי לארץ-ישראל ב-1.12.1936, אך החל לכהן בפועל רק לאחר עלייתו ארצה מדבלין, ב-3.5.1937.

10 ראה דבריו בישיבת הרבנות הראשית, ארכיון הרבנות הראשית (להלן אר"ר), ג' באב תרצ"ז.

11 ראה פרוטוקול האספה: אר"ר, ד' באב תרצ"ז (12.7.1937).

12 הוועדה המלכותית קבעה מקסימום של 12,000 עולים לשנה ל-5 שנים, מספר הניתן לשינוי בהתאם ליכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. ראה: הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), מסמך פלאמנטארי 5479 (להלן דו"ח פיל), עמ' 211.

13 דו"ח פיל כלל את ירושלים באזור הבריטי המנדאטורי, ראה: דו"ח פיל, עמ' 278.

הרבנים, ראשי המפלגות ויו"ר המועצות העירוניות

נגד כל הצעת חלוקה שהיא

עם ישראל לא ויותר אף פעם ולא יותר גם כעת
אף על שעל אחד מאדמת א"י

קבלנו לפרסום את ההצהרה הבאה:

אנו מצהירים בזה את עמדתנו המוצקה והמתלסטת נגד כל הצעה שיש בה
מטום צמצום גבולות ארץ ישראל או חלוקתה באיזו צורה שהיא.
עם ישראל לא יתר במשך כל אלפי שנות גלותו על זכותו בארץ האבות
ולא יותר גם כעת אף על שעל אחד מאדמת ארץ ישראל.
אנו מכריזים בכל חוקף על זכותה הנצחית המלאה והשלמה של האומה על
מולדתה בגבולותיה ההיסטוריים ואנו שוללים בהחלט כל נסיון של הסכמה לחר
לוקת הארץ או הצעות אחרות הפוגעות בזכותנו זאת.

יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רב ראשי לארץ ישראל;

יעקב מאיר, ראשון לציון וראש הרבנים לארץ ישראל.

משה אביגדור צמיר, רב ראשי לקהלת יפו ות"א;

בדציון מאיר חי עזיאל, רב ראשי לקהלת יפו ות"א;

יעקב יהודה הלוי הופמן, רב ואב"ד בפרנקפורט ע"מ;

המרכז העולמי להסתדרות המזרחי;

הרב זאב גולד, משה ספירא, הרב נייפלד,

מרכז ברית הציונים הכלליים;

היועץ סופרסקי, ד"ר חיים בוגרצוב, פ. ברנשטיין;

הועד הפועל העולמי להסתדרות הפועל המזרחי;

ש. ה. שרגאי, ד. גפני, עז"ד י. גרינברג,

הועד הפועל העולמי למפלגת המדינה העברית;

ד"ר ה. רוזנבלום;

הסתדרות היהודים הספרדים ת"א ויפו;

מ. ד. פיג'וסה, נשיא.

מרכז התאחדות החימים בא"י;

ז. גלוסקא, יו"ר.

ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב;

דניאל סירקיס, ראש קהלת תל-אביב ויפו;

דניאל אוסטר, סגן ראש עיריית ירושלים;

שלמה שטמפר, ראש מועצת פתח תקוה;

יהודה גורודיסקי, ראש מועצת רחובות;

שלמה מאירסון, ראש מועצת חדרה;

אליהו אוסטשינסקי, ראש מועצת כפר סבא;

אברהם קריניצ'י, ראש מועצת רמת-גן;

ה. פרבשטיין, סגן נשיא הועד הפועל הציוני;

הרב משה אוסטריבסקי, חבר הנהלת הועד הלאומי;

ד. צ. סנקס, חבר עיריית תל-אביב;

ד"ר מקס בודנהיימר;

פרופ. ד"ר יוסף קלוזנר;

ד"ר חיים יסקי, מנהל ביה"ח "הדסה" בירושלים;

מרדכי כספי, קונסול לטביה, ירושלים.

ברוח-מחאה נגד חלוקה כלשהי של ארץ-ישראל שפורסם בעיתונות בתמוז תרצ"ז (יוני 1937)

בהכרזה בגלל החשש מהתנגדות הוואתיקאן, ואילו ירושלים החדשה שכלפיה אין לדחות אחרות תכיעות, לא צויינה במפורש, כדי שלא ייווצר רושם של התעלמות מירושלים העתיקה.¹⁴

הצעת הרבנות הראשית הועברה לוועד הלאומי לביקורת. דומה כי לא רק הרב אוסטרובסקי, נציג 'המזרחי' בהנהלת הוועד הלאומי, גרס התייעצות עם המוסדות הפוליטיים; ¹⁵ גם חברי הרבנות הראשית השלימו עם העובדה, שבשאלות פוליטיות מכריעות אין הרבנות הראשית יכולה לפעול באורח עצמאי: היא כפופה למוסדות הלאומיים, שהיא תלויה בהם בעיקר מבחינה כלכלית. הנהלת הוועד הלאומי שללה את פרסום ההכרזה. שוב בלם אפוא הוועד הלאומי את תגובתה של הרבנות הראשית על תכנית החלוקה; אך הפעם לא נעשה הדבר רק מתוך המגמה להצר את צעריה הפוליטיים של הרבנות. מתברר שהוועד הלאומי עצמו לא פירסם גילוי-דעת מטעמו בשאלת החלוקה, וזאת מפני שמועד כינוסו של הקונגרס הציוני ה'כ' התקרב. (הקונגרס התכנס בציריך בימים כ"ו באב — ט' אלול תרצ"ז / 16-3 באוגוסט 1937.) מן הקונגרס אמור היה לצאת דברה המוסמך של התנועה הציונית בשאלה מכרעת זו.

בעניין ההמתנה לדבר הקונגרס לא שררה בוועד הלאומי תמימות-דעים. הוועד הלאומי היה בין המוסדות הכודדים שנמנעו מתגובה פומבית על תכנית החלוקה, בעוד שהנהלת הסוכנות, מפלגות וארגונים ציוניים אחרים פרסמו גילוי-דעת שהסתייגו מהתכנית או שללו אותה.¹⁶ אף לפרסום גילוי-דעת מטעם הנהלת הסוכנות קדמו חילוקי-דעות. בן-גוריון לא ראה הכרח בדבר, הואיל והקונגרס עמד להכריע בעניין, אולם נתקבלה דעת שרת (אז שרתוק), כי הסוכנות, כנציגתם הפוליטית של היישוב והעם היהודי, אינה יכולה להימנע מתגובה מיידית.¹⁷

שתיקתו של הוועד הלאומי היתה ביטוי לבכורתה של הנהלת הסוכנות בזירה הפוליטית: התחום הפוליטי נחשב למונופולין של הנהלת הסוכנות, והוועד הלאומי הכיר בכך למעשה. הדבר מסביר את רגישותו לפעילות פוליטית מצד הרבנות הראשית: אם הוא — הגוף הממונה על ענייניו החילוניים של היישוב — נמנע מפרסום כרוז, אין תמה שאסר זאת על הרבנות הראשית — המוסד הדתי, שהעיסוק בעניינים פוליטיים נחשב לחריגה מסמכויותיו. ביטא זאת ד"ר אברהם קצנלסון, חבר הנהלת הוועד הלאומי מטעם מפא"י: 'זוהי פוליטיזציה של הרבנות... אם הוועד הלאומי מתאפק, גם הרבנות צריכה להתאפק... מה יגיד משרד-המושבות? האם מדינה עברית נוגעת רק לרבנות?'¹⁸

קצנלסון אמנם התנגד להכרזת הרבנות הראשית במתכונתה המקורית הכוללת, אולם גרס כי יש להרשות לה לפנות למשרד המושבות בעניין ירושלים,¹⁹ וזאת, כפי שהציגה הרבנות הראשית את

14 ראה דברי הרבנים אוסטרובסקי ופישמן באספת הרבנות הראשית: אר"ר, ד' באב תרצ"ז.

15 ראה דבריו באספת הרבנות הראשית: אר"ר, ג' באב תרצ"ז.

16 ראה, דרך משל, גילוי-דעת הנהלת הסוכנות: 'הארץ', כ"ט כתמוז תרצ"ז (8.7.1937); גילוי-דעת מפא"י: 'דבר', ה' באב תרצ"ז (13.7.1937); קריאת בית"ר לנוער העברי הלאומי: 'הירדן', ט"ו באב תרצ"ז (23.7.1937).

17 מ' שרת, 'יומן מדיני 1937, תל-אביב 1971, עמ' 240.

18 דבריו בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב-14.7.1937: אצ"מ, J1/7249. השווה דברי שרתוק חודשים מספר אחר-כך, בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם ב-3.11.1937: שרתוק התייחס לרצונו של הרב הרצוג לפרסם כרוז הקובע עמדה בשאלה השנויה במחלוקת, בטרם פסקו המוסדות המוסמכים. הוא הצדיק לחלוטין את התנגדות הוועד הלאומי; לדבריו, אין טעם להכניס את הרבנות הראשית למחלוקת פוליטית. ראה: אצ"מ, S5/306.

19 דבריו בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב-14.7.1937: אצ"מ, J1/7249.

ירושלים, היינו מן הבחינה הדתית גרידא. לעומתו טען אליהו ברלין, כי יש להרשות לרבנות הראשית לפנות לשר-המושב גם בעניין הגבולות, שהרי ההתנגדות לקיצוץ נובעת גם מנימוקים דתיים; לא כן שאלת העלייה, שהיא עניין פוליטי, המסור לסוכנות ולוועד הלאומי בלבד, ויש לאסור על הרבנות להתערב בו.²⁰ אין זה מן הנמנע, כי הבדלי הגישות בין קצנלסון לברלין אל הכרזת הרבנות הראשית נבעו מההבדלים שבין עמדותיהם בשאלת החלוקה עצמה: ברלין השתייך למחנה שוללי החלוקה, ואילו קצנלסון נמנה עם מחייביה.

הנהלת הוועד הלאומי החליטה לאסור את פרסומה של הכרזת הרבנות הראשית כציבור, אולם הסכימה לשיגור פנייתה למשרד-המושב, ובה מחאה רק בעניין קיצוץ הגבולות ובעניין ירושלים.²¹ בעקבות החלטה זו הושמטו מהכרזת הרבנות הראשית חלקים, והיא הועברה, בנוסחה המקוצץ, לשר-המושב אורמסבי גור.²²

הרבנות הראשית קיבלה עליה את הדין. הרב עוזיאל, שלא ידע על החלטת הוועד הלאומי, הביע בו' כאב (14 ביולי) פליאה על אי-פרסום הכרזת הרבנות הראשית בעיתונות. הוא ביקש לזרז את פרסומה, משום שלדבריו, אין זה לכבודה של הרבנות הראשית, שיאמרו כי שתקה לעת זו.²³ מטעם הרבנות הראשית נמסר לו על בקשת הוועד הלאומי שלא לפרסם את ההכרזה ושלא להודיע כלל על שיגורה לשר-המושב.²⁴

שוכ התגלתה אפוא תלותה של הרבנות הראשית במוסדות הלאומיים כתחום הפוליטי. הרב הרצוג המתון ורך המזג, שלא היה עדיין ותיק בכהונתו, לא היה מסוגל לצמצם את התלות הזאת, אף-על-פי שהגיש, כמו הרב עוזיאל, כי מחובתה של הרבנות הראשית להשמיע את קולה בשאלות הללו. גם לקח פרשת הכרוזים השפיע עליו לנקוט משנה זהירות וצייתנות.

מנהגה של הרבנות הראשית לתאם את צעדיה עם צעדי הוועד הלאומי השתקף גם כתגובתה על הנאום שנשא הארכיבישוף מקנטרברי בבית-הלורדים ב"כ באב תרצ"ז (20.7.1937). בעת הדיון על תכנית החלוקה²⁵ דיבר הארכיבישוף ברוח אוהדת לציונות. הוא הצביע על הקשיים שבפתרון החלוקה והדגיש את הקושי שבהוצאת ירושלים מהמדינה היהודית. בצטטו את הפסוק 'אם אשכחך ירושלים... (תה' קלז ה) טען, כי אין ציונות ללא ירושלים. כן הסביר את חוסר ההגיון שבהוצאת ירושלים החדשה, המאוכלסת ביהודים והמכילה את האוניברסיטה העברית, מהמדינה היהודית. הוא ביקש אפוא לצרף את ירושלים למדינה זו ולחברה אליה באמצעות המסדרון, שחיבר אותה ליפו ונכלל לפי תכנית החלוקה בתחום המובלעת המנדטורית.²⁶

הרבנות הראשית שלחה לארכיבישוף מכתב הוקרה. במכתבה הביעה סיפוק רב מנאומו וממחאתו נגד הפגיעה העמוקה ברגשות הדתיים ההיסטוריים של עם ישראל. המכתב נשלח בהסכמת הוועד הלאומי, שאף הוא שיגר איגרת לארכיבישוף, בכ' באב תרצ"ז (27.7.1937). באיגרת הוועד הלאומי

20 דברי א' ברלין, שם.

21 החלטת הנהלת הוועד הלאומי, שם.

22 ההכרזה, בחתימת הרבנים הרצוג ואמיר, הועברה לשר-המושב באמצעות הנציב העליון, לפי כללי הנהל. ראה מכתבו של הרב ש"א ובר, מזכיר הרבנות הראשית, לנציב, מו' באב תרצ"ז (15.7.37) וכן הודעת המזכירות הראשית לרבנות הראשית מ-27.9.1937, המאשרת את קבלת ההכרזה על-ידי השר: גנוך המדינה, X/33/37.

23 מכתב הרב עוזיאל לרבנות הראשית: אר"ר, ו' באב תרצ"ז.

24 מכתב הרב ש"א ובר לרב עוזיאל: אר"ר, ז' באב תרצ"ז.

25 ראה: *Parliamentary Debates, House of Lords, Official Report, 5th Series, CVI, London 1937, pp. 643-651*

26 בירושלים חיו כ-75,000 יהודים. ראה: דו"ח פיל, עמ' 280, 284; על המסדרון ראה שם, עמ' 280.

הובעה הערכה על דבריו של הארכיבישוף בעניין ירושלים החדשה, העברית, 27 בעוד שהרבנות הראשית הדגישה במכתבה את רוחניותה ואת קדושתה של ירושלים, אף שלא הזכירה במפורש את העיר העתיקה, מהסיבות שצוינו לעיל. שלא כוועד הלאומי, שהתייחס באיגרתו רק לשאלת ירושלים, הבליעה הרבנות הראשית, בקצרה ובזהירות, גם את יחסה השלילי לחלוקה — מטעמים שיסודם בתנ"ך ומטעמים אחרים, שלא פורטו.²⁸

השתיקה שנכפתה על הרבנות באה לידי ביטוי בימי התלקחותו של פולמוס החלוקה בקיץ תרצ"ז (1937) ובחודשים שבאו אחריו. במברק הכרזה ששלחו הרבנים הראשיים הרצוג ומאיר לקונגרס הציוני הכ' לא היתה התייחסות עניינית אל שאלת החלוקה.²⁹ הרבנים הראשיים לא ביטאו את עמדתם, אף-על-פי שהרב עמיאל והרב ברוך מרקוס מחיפה פנו לרב הרצוג ותבעו ממנו להבהיר בפני הקונגרס, כי הרבנות הראשית אוסרת לוותר על חלק מארץ-ישראל.³⁰ בניגוד לשתיקה של הרבנות הראשית, מחו רבניה הראשיים של תל-אביב-יפו, במכתבם לקונגרס הציוני, על העוול שבחלוקה, והטעימו את זכות עם ישראל לארצו השלמה.³¹ לעומת אי-התייחסותה לשאלת החלוקה במברקה לקונגרס הציוני, לא נמנעה הרבנות הראשית מביטוי עמדתה במברקה לוועידה העולמית הי"ד של 'המזרחי', שנערכה בציריך באב תרצ"ז (יולי 1937), ובא שלטה הגישה השוללת את החלוקה. וזה נוסח ברכת הרבנות הראשית: 'ברכתנו הנלבבה לוועידתכם הנכבדה ארץ-ישראל כולה לעם ישראל כולו על-פי תורת ישראל'.³²

זהירותה של הרבנות הראשית מהכעת דעתה כפומבי בשאלת החלוקה התבטאה גם בהימנעותה מפרסום חוות דעת הלכתית בשאלה זו במשך כל ימי הפולמוס עד לדעיכתו בשלהי תרצ"ח (1938). זמן קצר לפני שבריטניה נטשה את תכנית החלוקה.³³ חילוקי-הדעות ששררו ביישוב ובעם היהודי בכלל בדבר תכנית החלוקה על היבטיה השונים, לא פסחו גם על פוסקי ההלכה. אחדים מהם ראו בחלוקה שאלה הלכתית ממדרגה ראשונה ושללו הסכמה לוותר על חלק מארץ-ישראל מטעמים הלכתיים. עם אלה נמנו אחדים מטובי הרבנים והדיינים בארץ, שבהשקפת עולמם נטו למחנה הציוני-דתי: הרב עמיאל, הרב יעקב משה חרל"פ (מראשי ישיבת 'מרכז-הרב'), הרב יהושע קניאל

27 מכתב הוועד הלאומי לארכיבישוף מ-27.7.1937: אצ"מ, J1/7628.

28 מכתב הרבנות הראשית לארכיבישוף מ-29.7.1937; הנוסח האנגלי והנוסח העברי של המכתב מצויים באר"ר. העתקו מצוי בתיקי הוועד הלאומי: אצ"מ, J1/7628.

29 נוסח המברק: 'הבוחר בציון ובירושלים ינחכם בעצתו ויאחדכם מסביב למטרה הנכספה בשעה החמורה הרח הגורל לישראל לארצו ולתורתו'. ראה: הקונגרס הציוני העשרים, דו"ח סטנוגראפי, ירושלים [אין תאריך], עמ' 34.

30 ראה: אר"ר, ט"ו באב תרצ"ז.

31 ראה: עיתון הקונגרס, 5.8.1937; נראה שהרב עוזיאל נעדר מן הארץ. הרגל שליחתו מטעם הוועד הלאומי למוסדות חברי-הלאומים בו'נבה. את המכתב שלח הרב עמיאל.

32 על המברק ונוסחו ראה במכתב הרבנות הראשית (בחתומת הרב ובר) לרב עמיאל: אר"ר, י"ח באב תרצ"ז. על הגישה השוללת חלוקה בוועידה 'המזרחי' ראה: מ' אסף, 'הן ולא בוועידות', הארץ, א' באלול תרצ"ז (8.8.1937). למעשה סער הפולמוס עד לשלהי 1937 ומאז הלך ונרגע; אולם אף בקיץ 1938 עדיין התנהל, בעיקר בקרב אנשי רוח. ראה, דרך משל, מאמריהם של פרופ' יחזקאל קויפמן ומשה קליינמן (עורך 'העולם', בטאון ההסתדרות הציונית), שהתפלמסו בשאלה מעל דפי 'מאזנים', ז (ניסן-אלול תרצ"ח), עמ' 1-13, 240-250, 417-429; מאמרו של פרופ' יוסף קלזנר נגד החלוקה ומאמריהם של משה סמילנסקי, ברוך קרופניק העיתונאי ויצחק למדן ('מתבונן') עורך 'גליונות', המתפלמסים עמו מעל דפי 'גליונות', ז, תמוז תרצ"ח, עמ' 257-270. המתקפה של

שוללי החלוקה חודשה באוגוסט 1938, בעת תכנונו של כינוס עולמי באמסטרדאם, ראה: 'הצפה', כ"ו באב תרצ"ח (23.8.1938).

(מרבני חיפה) והרב יוסף צבי הלוי (ראב"ד בקהילת תל-אביב-יפו).³⁴ בין הנימוקים ההלכתיים לשלילת החלוקה היה איסור 'לא תחנם' (דברים ז ב) — האיסור לתת ללא-יהודים חנייה בקרקע ארץ-ישראל³⁵ — וכן מצוות יישובה של ארץ-ישראל — 'וירשתה וישבת בה' (דברים יז יד; כו א) — החלה על כל שעל מאדמת הארץ.³⁶ והחלוקה תמנע את קיומה.

לעומת זאת היו גדולי תורה שסברו, כי אין נימוק הלכתי נגד הסכמה לחלוקה. זו היתה דעתו של הרב חיים עוזר גרודזינסקי וילנה, מראשי מועצת גדולי התורה של 'אגודת ישראל', סמכות הלכתית ראשונה במעלה. הוא ראה בשאלת החלוקה שאלה פוליטית ולא שאלה דתית. בתשובה לשאלה בנושא זה פסק:

... וגם אם יחתמו שמוותרים לעת-עתה על חלק גדול מהארץ, הנה החלק ההוא כרשות האנגלים מושל הארץ, וכלאו הכי אינו ברשות ישראל. מה שארץ-ישראל מוחזקת לנו מאבותינו לזה אין החוזה מזיק כלל... ומה שמוותרים על-ידי זה על הזכות שקיבל עם ישראל על-ידי המנדאט, אין זה זכות בקרקע, שהקרקע לא נפקעה על-ידי המנדאט מבעליה הראשונים, ורק שנתנו לנו זכות פוליטית להתיישב בארץ על-ידי שנשלם במיטב כספנו בעד כל קרקע כל שהיא, ואמנם כן זכות פוליטית זו תבטל על-ידי החוזה בדבר ייסוד המדינה היהודית בחלק מארץ-ישראל, אבל זה כבר אין לו שייכות לענין 'לא תחנם', ורק היא שאלה פוליטית אם כדאי לוותר על הזכות שיש לנו על-ידי המנדאט בשביל ששיגו להיות בעלים על החלק שיוקצה למדינה היהודית.³⁷

בהכחינו בין בעלות יהודית ערטילאית על ארץ-ישראל לבין בעלות פוליטית שיש עמה חוקה גרס הרב גרודזינסקי, כי הבעלות הערטילאית אינה נפגמת על-ידי ויתור והיא נצחית, אולם בהתחשב כבעליה הפוליטים של הארץ, אין לדבר כלל על איסור 'לא תחנם', הואיל והארץ היא בידי שלטונות המנדאט ולא בידי ישראל. גם הרב צבי פסח פראנק, חבר מועצת הרבנות הראשית ומגדולי הפוסקים לעת זר, לא ראה איסור המעוגן בהלכה להסכים לוותר על חלק מארץ-ישראל.³⁸ הימנעות הרבנות הראשית מהבעת דעה במחלוקת זו בולטת לא רק לעומת פרסום דעותיהם של רבנים אחרים, אלא בעיקר לאור חשיבותה המפליגה של השאלה ולנוכח הסערה שחוללה בקרב העם היהודי. מיד לאחר פרסומו של דו"ח הוועדה המלכותית פנו אישים וארגונים מן הארץ ומן התפוצות אל הרבנות הראשית, ובעיקר אל הרב הרצוג, שהיה סמכות הלכתית רבת משקל. הפונים ביקשו מן הרבנים הראשיים שני דברים:

(א) להודיע את חוות-דעתה ההלכתית של הרבנות הראשית, אם מותר להסכים לחלוקה;

34 ראה: חוות-דעת הרב עמיאל: 'הבקר', ה' באלול תרצ"ז (12.8.1937); חוות-הדעת הנ"ל, וכן תשובת הרב חרל"פ מ"ב באב תרצ"ז (20.7.1937) וחוות-דעת הרב י' קניאל מ'ג שבט תרצ"ח (9.1.1938): כל הארץ — קובץ כשאלת חלוקת הארץ, ירושלים, כסליו תש"ז, עמ' 59-60, 62-67; תשובת הרב י"צ הלוי מ"ג בטבת תרצ"ח (17.12.1937): 'היסוד', ג' בסיוון תרצ"ח (2.6.1938).

35 בבלי, עבודה זרה כ ע"א; תוספות שם, ד"ה 'דאמר קרא'; רמב"ם, היד החזקה, הלכות עכו"ם, פרק י הלכות ג, ד; הרב י"צ הלוי מנמק את גישתו באיסור זה (ראה לעיל, הערה 33).

36 זו דעתו של הרב עמיאל, ראה תשובתו: כל הארץ, עמ' 59-60.

37 ראה תשובתו לרב שמואל יפה מתל-אביב: א' סורסקי (עורך), אחיעזר — קובץ איגרות, א, בני-ברק 1970, עמ' ק"ז-ק"ח.

38 ראה תשובתו השלילית מאב תרצ"ז לכקשת הרבנים עמיאל ומרקוס, שיחתום על מברק לוועידת 'המזרחי' ולקונגרס הציוני, ברבר איסור הסכמה לוותר על חלק מארץ-ישראל: ש"ד רחנטל (עורך), הצני ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' רפ"ו.

(ב) להתחיל בהכנות לקראת החלת חוקת התורה של המדינה העברית, שתקום אם החלוקה תבוצע. בעניין הראשון פנתה אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית ובקנדה (אגודת הרבנים הוותיקה והחזקה ביותר באמריקה הצפונית לעת זו).³⁹ בעניין השני פנו הרב איסר זלמן מלצר, מראשי ישיבת 'עץ-חיים' בירושלים, וכן אגודת הרבנים בפולין.⁴⁰ פנייה זו הובעה גם מעל דפי העיתונות.⁴¹

לא מצאתי בכתובים תשובה של הרב הרצוג לאגודת הרבנים האורתודוקסיים, אולם על עמדת הרבנות הראשית בעניין השני ניתן ללמוד מתשובתה לאגודת הרבנים בפולין: היא דחתה את ההצעה בטענה שאינה אקטואלית עדיין.⁴² אין ספק כי במענה זה היתה מעין התחמקות מהכרעה, שהרי היענות לפנייה זו היתה מתפרשת כהסכמה לחלוקה. טעם היעדר האקטואליות לא היה אלא תירוץ, משום שכאשר ניתנה תשובה זו, עדיין נחשבה הצעת החלוקה לקו המדיניות הבריטית בעניין ארץ-ישראל, מה גם שצמרת ההנהגה הפוליטית הרשמית בירושלים ובלונדון, שציידה בחלוקה, החלה באותם ימים בהקמת ועדות מומחים לשם ייעוץ בכעיות המדינה העתידה לקום.⁴³

דומה כי הימנעותה של הרבנות הראשית מנקיטת עמדה בשאלת החלוקה לא נבעה אך ורק ממרותה של ההנהגה הרשמית, שכפתה עליה אי-התערבות; טעם נוסף נעוץ באופיו של הרב הרצוג, שהשפיע על גישתו בענייני הלכה. בשורות הבאות כותב הרב בן-ציון שורין על דמותו של הרב הרצוג דברים העשויים להבהיר טעם זה:

כשהיו צפות ועולות, לעתים, בעיות סבוכות וקשות בהלכה, ונשמעו דעות, כי לרבנות הראשית, בתוקף סמכותה המוכרת, הזכות הבלעדית להכריע ולפסוק, היה הרב הרצוג ז"ל משיב תמיד: 'אצלנו היהודים אין אפיפיור... כל גדול בתורה, בין שהוא מכהן ובין שאינו מכהן ככהונה רשמית, הרשות בידו לפסוק הלכה'. עובדה היא, כי הרב הרצוג היה נוהג לשאול בעצתם של כמה מגדולי הרבנים בארץ-ישראל, אף כי ידע היטב שיש בידו לפסוק הלכה בעצמו. הרב הרצוג היה מונע עצמו, ככל האפשר, מלהבליט ומלהדגיש את סמכותו, שבתוקף כהונתו הרמה. היו חוגים מסויימים שלא היו מרוצים מהצנע לכת זה; שטענו, כי על הרב הרצוג כתורת הרב הראשי, לנקוט עמדה תקיפה בשאלות הטעונות פתרון, ולא עוד אלא שהיו רואים בגישתו משום 'חולשה'. האמת היא, שכשהשעה היתה צריכה לכך, היה הרב הרצוג קשה כסלע, ומה שנתפרש על-ידי אותם החוגים כהססנות נבע מענוות רוחו ומגדולתו הנפשית. לא רצה הרב ליטול מזכותם ומסמכותם של גאונים וגדולים בישראל, בתוקף כהונתו כרב ראשי, והואיל ודעותיהם היו מחולקות לפעמים, היה נמנע ככוונה מלחוות דעתו שלו כדעה מכרעת.⁴⁴

גם בחודשים הבאים פנו רבנים ואישי ציבור בארץ אל הרבנות הראשית בבקשה להיערך מבחינה

39 ראה מכתבה לרב הרצוג מי"ד באב תרצ"ז (22.7.1937): ארכיון הרב הרצוג, תיק לא מסודר. על אגודה זו ביתר הרחבה ראה: C.S. Liebman, 'Orthodoxy in American Jewish Life', *American Jewish Year Book*, LXVI (N.Y. 1965), pp. 32-33

40 מהרב א"ז מלצר לחברי הרבנות הראשית: אר"ר, כ' באב תרצ"ז; מאגודת הרבנים בפולין לרבנים הראשיים: אר"ר, א' באלול תרצ"ז.

41 ד"נ ברינקר, תורת המדינה, 'הצפה', כ' באלול תרצ"ז (27.8.1937).

42 מכתב הרבנות הראשית (כחתימת הרב ובר) לאגודת הרבנים בפולין: אר"ר, כ"ז באלול תרצ"ז (3.9.1937).

43 ועדות לענייני בטחון, משטר, יחסי-חוץ, ירושלים, חיפה ועוד; ראה: מ' שרת, 'ימן מדיני 1937, עמ' 361-362, 431.

44 אב"צ שורין, קשת גיבורים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 68-69.

דתית לקראת כינון מדינה יהודית⁴⁵ ולהשמיע את דעתה ההלכתית בשאלת החלוקה.⁴⁶ בתשובה לפניות אלה החליט הרב הרצוג על כינוס אסיפת רבנים,⁴⁷ בכ"ב בטבת תרצ"ח (26.12.37), כדי לדון בשתי השאלות, שהראשונה שבהן מבטלת את האפשרות של שלילת פתרון החלוקה. בשאלת ההיערכות הדתית לנוכח האפשרות של כינון מדינה בעתיד הקרוב קבע הרב הרצוג מספר נושאים לדיון, בהם שמירת כשרות ושבת כחיי הציבור והמדינה, חוקי נישואין וגירושין והחלת דין תורה בתחום המשפט האזרחי והפלילי במדינה, שחלק תושביה יהיו בהכרח לא-יהודים. עם זאת, כאמור, הועלתה על סדר-היום גם השאלה העקרונית בדבר הסכמה לחלוקת הארץ מנקודת ראות תורנית.⁴⁸ נראה שהרב הרצוג פנה גם לרב גרודז'ינסקי בשתי השאלות. התשובה שקיבל עולה בקנה אחד עם תשובת הרב גרודז'ינסקי שעסקנו בה לעיל, וזו לשונה:

הנקודות העיקריות שנוגע בהן הדר"ג (= הדרת גאונים) מה שראוי להבטיח את העניינים הדתיים בוודאי נכונות הן, ויש להוסיף עליהן. בנוגע לשאלה על דבר החלוקה על-פי דעת התורה, אם הממשלה המנדטורית תעמוד על דעתה, איני רואה בזה שום ניגוד מצד דין-תורה, כי הלא כבושים אנחנו בגולה גם שם, והארץ בידם, ואין הדבר תלוי בדעתנו כלל, ואם יתנו לנו חלק מהארץ והשאר לא יתנו, מה נוכל לעשות בזה? אבל אנו מאמינים באמונה שלמה בייעודי הנביאים ובהבטחותיהם לגאולה שלמה, אשר אנו מצפים לזה בכל יום ויום, ואין בזה שום שייכות להנוסחאות של ויתור... הננו תמימי דעים כי לעת כזאת ראוי להתאחד עם כל העומדים על בסיס התורה, לעמוד על המשמר ככל העניינים הנוגעים ליסודות התורה.⁴⁹

ייתכן שהרב הרצוג הושפע מגישה זו. מכל מקום מצויה בידי עדות בכתב, עדות אחת ויחידה מאביב תרצ"ח (1938), ובה הסכמה מפורשת של הרב הרצוג לחלוקה לעת זו. עדות זו ניתנה בפרוטוקול אספת הרבנות הראשית המורחבת⁵⁰ מא' בסיוון תרצ"ח (31.5.1938). באספה נדונה הופעת הרבנות הראשית בפני ועדת וודהד — ועדת החלוקה הטכנית שנשלחה בעקבות אישורה של תכנית החלוקה במוסדות חברי-הלאומים, כדי לבדוק את אפשרות ביצועה של תכנית החלוקה לפרטיה. הדעות נחלקו, בין היתר, גם בשאלת ההסכמה לחלוקה. לעומת הרב עמיאל, ששלל את חלוקתה של ארץ-ישראל מנקודת ראות הלכתית, סבר הרוב, שעמו נמנו הרבנים הרצוג ועוזיאל, הרב ראובן כץ (רבה של פתח-תקה) והרב יעקב קלמס (חבר מועצת הרבנות הראשית), כי לפי דין-תורה אין איסור להסכים לחלוקה. לדיוננו חשובים דברי הרב הרצוג: 'אם עם ישראל יפנו אליכם וישאלו אתכם אם

45 מכתב הרב מרקוס מחיפה לרבנים הראשיים, כפי שנתפרסם ב'היסוד', כ"ג בחשוון תרצ"ח (28.10.37).

46 מכתב ד' סירקיס לרבנים הרצוג ומאיר: אר"ר, י' בטבת תרצ"ח (14.12.37).

47 תשובת הרבנות הראשית לסירקיס: אר"ר, י"ב בטבת תרצ"ח.

48 ראה מכתבו של הרב הרצוג מט"ו בטבת תרצ"ח, שבו הוא מזמין את הרב ברלין לאספה זו: גנזך הציונות הדתית, תיקי מרכז עולמי 48.

49 קטע ממכתב של הרב גרודז'ינסקי מווילנה, מט"ו בשבט תרצ"ח, שלא מצוין עליו אל מי נשלח: ארכיון הרב הרצוג, תיק לא מסודר. מציאותו של הקטע בארכיון זה תומכת בהשערה, שהמכתב נשלח לרב הרצוג.

50 יש להבחין בינה לבין מועצת הרבנות הראשית. האחרונה כללה, מלבד שני הנשיאים (הרבנים הראשיים האשכנזי והספרדי), עוד שישה חברים נבחרים — מחציתם אשכנזים ומחציתם ספרדים. מועצת הרבנות הראשית המורחבת כללה, נוסף על חברי מועצת הרבנות הראשית, גם את הרבנים של ערי הארץ ומושבותיה המרכזיות. היה נהוג לכנסה לפרקים לדיון בכעיות שהעסיקו את הרבנות הראשית.

מותר לקבל החלוקה או לא — נשיב שמוטר⁵¹. ייתכן שהרב הרצוג נטה לחשוב, שאין איסור הלכתי להסכים לחלוקה, עוד קודם שקיבל את תשובתו של הרב גרודז'ינסקי בחורף תרצ"ח (1938), וכי זו רק תרמה לגיבוש דעתו ולחזיונה. אם אכן היתה זו גישתו כבר מלכתחילה, הרי ניתן לפרש את שתיקתו כהסכמה לחלוקה, בחינת 'שתיקה כהודאה דמיא'. ניתן אפוא להבין את הימנעותו ממתן פסק-דין הלכתי נגד החלוקה מיד לאחר פרסום דו"ח הוועדה המלכותית: הוא לא היה שותף להתנגדות הנמרצת לחלוקה, ששררה בתנועת 'המזרחי' ובקרב רבני המחנה הציוני.⁵²

מאיך גיסא, הגישה המכסימאליסטית אל גבולות ארץ-ישראל (כפי שנתגלתה בכרוז הרבנות הראשית לציבור או כמגיעה עם הכריטים) אינה עומדת בסתירה לדעה האומרת שאין איסור הלכתי להסכים לחלוקה, הואיל ומכסימאליזם זה לא היה מעוגן בנימוקים הלכתיים ולא הוצג כפסק-דין הלכתי מחייב אלא כמשאת נפש. אפילו סבר הרצוג כי אין איסור לוותר על חלקים מארץ-ישראל מבחינה הלכתית, ודאי לא העריך ויתור זה כאידיאל וכמטרה סופית.

כללו של דבר, ניתן להניח כי הרב הרצוג גרס כרב גרודז'ינסקי, שהשאלה הנדונה אינה שאלה הלכתית כי אם שאלה פוליטית בעיקרה; אחרת לא היה נמנע מהשמיע דעתו בפומבי, כדוגמת הרב עמיאל והרב חרל"פ, שראו בשאלה שאלה הלכתית צרופה, ובהסכמה לחלוקה — איסור הלכתי מובהק.

יושם אל לב, כי ההשקפה בדבר חיוב החלוקה מצאה לה מהלכים דווקא במחנה 'אגודת-ישראל'⁵³ והיתה, כאמור, בלתי-מקובלת בתנועת 'המזרחי'. ניתן לראות בכך סיבה נוספת לשתיקתו של הרב הרצוג בעניין זה. דומה כי גישת הרב הרצוג, שאין איסור הלכתי להסכים לחלוקה, הקלה עליו כמגיעו עם ועדת וודהד.⁵⁴ תיאור המגעים הללו — היינו מאמציו של הרב הרצוג בתכנון הופעת הרבנות הראשית בפני הוועדה ותוכנה של הופעה זו — חשוב אפוא לענייננו, כי הוא עשוי להוסיף ולהבהיר את עמדתו בנושא.

הרב הרצוג הסדיר באופן עצמאי לחלוטין את הופעת הרבנות הראשית בפני הוועדה כבר בשלהי אייר תרצ"ח (מאי 1938),⁵⁵ מועצת הרבנות הראשית המורחבת⁵⁶ הביעה את תמיכתה ביזמה זו כבר בא' בסיוון (31.5).

51 ראה פרוטוקול האספה, באר"ר. הרב כ"ץ הסתמך על חוות-דעת של הרב גרודז'ינסקי. בהקשר זה ראוי לציין שתי עדויות: עדות הרב גולדמן, מזכירו הפרטי של הרב הרצוג (כמכתב לכותבת שורות אלה מי"ז בכסליו תשל"ה) ועדות הרב ובר (בראיון לכותבת שורות אלה בניסן תשל"ה). לפי עדויות אלה גרס הרב הרצוג, כי אין איסור הלכתי להסכים לחלוקה. לחיזוק דעתו מספר הרב גולדמן, כי כשהוצעה החלוקה, הפילו מספר רבנים — וכיניהם הרב הילמן, חותן הרב הרצוג, והרב קלמס — גורל הגר"א (גורל המוטל על-ידי שימוש בפסוקי תנ"ך), והגורל נפל על הפסוק 'קח נא מעט' (בראשית יח ד).

52 אפילו הרב פישמן, שנטה לחייב את החלוקה, לא הביע זאת בפומבי והצטייר בציבור כשולל. ראה דבריו באספת הרבנות הראשית: אר"ר, ד' באב תרצ"ז; השווה דבריו נגד החלוקה מעל בימת הקונגרס הכ': דו"ח הקונגרס, עמ' 139-138.

53 בהחלטות של מועצת גדולי התורה של 'אגודת-ישראל' ושל הכנסייה הגדולה של 'אגודת-ישראל' במארינבאד מאלול תרצ"ז נאמר, כי ויתור על גבולות שנחתמו על-ידי ה' הוא בלתי אפשרי; אך לא היה זה פסק-דין הלכתי, שכן דובר גם על אפשרות הקמתה של מדינה יהודית, אם חונהג על-פי התורה, ונרמז על נכונות לבוא במשא-ומתן עם בריטניה לצורך זה. ראה ההחלטות: הוספה ל'קול-ישראל', כ"ב באלול תרצ"ז (29.8.1937).

54 הוועדה עצמה נתמנתה רק בראשית מרס 1938, הגיעה ארצה ב-27 באפריל, שהתה עד ל-3 באוגוסט, חזרה ללונדון וחיידשה את עבודתה ב-15 באוגוסט. ב-19 באוקטובר 1938 הגישה את חוות-דעתה, ובי"9 בנובמבר 1938 פורסם רשמית הדו"ח שלה. ראה: 7-9: *Palestine Partition Report, Cmd. 5854, London 1938*.

55 מכתבי סא"ו לוק, מזכיר הוועדה, לרב גולדמן מ-23.5.1938 ומ-30.5.1938; ארכיון הרב הרצוג, חיק Political Matters

56 ראה פרוטוקול אספת הרבנות הראשית המורחבת: אר"ר, א' בסיוון תרצ"ח.

הרב הראשי יצחק הלוי הרצוג עם הראשון-לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל

יזמתו של הרב הרצוג אמנם מבטאת את הכרתו, כי הרבנות הראשית צריכה להיות מעורבת בעניינים המדיניים החשובים, אולם בפעילות זו יש כדי להפגיע, לאור תלותה הידועה של הרבנות בהנהלת הסוכנות ובוועד הלאומי. מה גדול ההבדל בין פעילותה של הרבנות הפעם ומגיעה עם ועדת וודהד, לבין היעדרה מהזירה המדינית כשנה קודם לכן, בעת ההכנות לוועדה המלכותית, והופעתה כנלווה לוועד הלאומי בפני ועדה זו.⁵⁷

הסיבה נעוצה בחלקה בוועד הלאומי עצמו. בניגוד לרבנות הראשית, התקשה הוועד הלאומי להחליט כדבר הופעת נציגיו בפני הוועדה. הוועד התפלג בין מחייבי החלוקה לשולליה, והסתייגות השוללים גברה, כאשר התפזר הערפל שאפף את סמכויות הוועדה, והתברר, בט"ו באייר (16 במאי), שהיא עוסקת אך ורק במהותו של פתרון החלוקה ולא בשאלת הצורך בפתרון זה.⁵⁸ מכל מקום, שעה שהופעת הרבנות הראשית היתה לעובדה מוגמרת, טרם הוחלט בעניין זה בוועד הלאומי.⁵⁹ את יזמתו של הרב הרצוג יש להבין בעיקר מתוך העיכוב שחל בארגון הופעתו של הוועד הלאומי בפני הוועדה, היינו כניצול הנסיבות גרידא. ברם מפנייתו העצמאית של הרב לוועדה ניתן לנו ללמוד על נטייתו להסכים לחלוקתה של ארץ-ישראל.

57 על השתתפותם של שניים מחברי מועצת הרבנות הראשית, הרבנים פראנק ויוסף מ' הלוי, במשלחת הוועד הלאומי, שהתייצבה בפני הוועדה המלכותית ב-28.12.1936, ראה: *Minutes of Evidence Heard at Public Session*, London 1937, pp. 199-202

58 מ' שרת, יומן מדיני 1938, תל-אביב 1972, עמ' 111.

59 ההכרעה נפלה במליאת הוועד הלאומי ב-16.6.1938. ראה אצ"מ, J1/7238.

עם זאת ראוי להעיר, שמשיתוף הפעולה של הרב הרצוג עם הוועדה ומהיעדר עדות ברורה בדבר יחסו אליה אין להסיק, שלא היה שותף לספקות ששררו במוסדות ההנהגה הציונית וביישוב לגבי כוונותיה של ועדה זו ולגבי מטרת שיגורה. הספקות נבעו מאי־הבהירות שבהגדרת סמכויות הוועדה, מן העיכוב שחל בבואה ארצה ומהרכבה מפקידים ולא ממדינאים.⁶⁰

כפי שדרשה הוועדה, הכינה הרבנות הראשית תזכיר להבהרת השקפותיה. הוא התבסס על ראשי פרקים, שנתקבלו באסיפת מועצת הרבנות הראשית המורחבת שנערכה בא' סיוון (31.5.1938), ובה הוחלט, כזכור, על הופעתה העצמאית של הרבנות הראשית בפני הוועדה וכן הובעה דעת רוב המשתתפים, כי על־פי דין־תורה אין איסור להסכים לחלוקה.

בראשי הפרקים שנוסחו ניתן למצוא ביטוי ברור לדעת הרוב, שהיתה לאמיתו של דבר עמדת הרב הרצוג. ראשי הפרקים כללו שתי הצהרות בשני סעיפים, בנוסח מכסימאליסטי: (א) דרישה להמשך המנדאט ומניעת כל הגבלה על העלייה ועל ההתיישבות. (ב) הצהרה, כי הרבנות הראשית אינה רשאית להסכים לחלוקה השוללת מיהודים את האפשרות להיאחו בקרקע. עם זאת לא היה בסעיף זה משום ביטוי לדין־תורה, כדרישת הרב עמיאל באספה זו. יתר־על־כן, למרות התנגדותו נקבע סעיף שלישי, המביע הסכמה לחלוקה בדיעבד, לאמור: אם תצא החלוקה לפועל חרף אי־הסכמתה של הרבנות הראשית, היא תדרוש את השלטת משפט התורה כחיי הציובור ואת שיתופה בוועדה לקביעת חוקת המדינה,⁶¹ — מעין תשובה מעשית לכל הפניות שהגיעו אל הרבנות הראשית בחודשים הקודמים בדבר היערכותה לקראת כינון מדינה יהודית.

בניסוחם הדואליסטי של ראשי הפרקים היתה מצד אחד דרישה להמשך המנדאט ואי־הסכמה לחלוקה ומצד שני — הסכמה לחלוקה בדיעבד, מעין שילוב של הלכה ומעשה, חזון ומציאות. בכך באה לביטוי השקפתו של הרב הרצוג, כי יש לחתור לארץ־ישראל השלמה כאידיאל דתי וכמשאת נפש, ועם זאת להסכים למעשה לחלוקה, שהיא מותרת על־פי דין־תורה כדלית ברירה.

ראשי הפרקים כללו אפילו עניינים הכרוכים בנייהול המדינה כהבטחת זכויות היהודים אזרחי המדינה הערבית לאחר החלוקה והרשאת גישה חופשית למקומות הקדושים לעם ישראל. כנגד תביעת זכויותיהם של היהודים אזרחי המדינה הערבית וכביטוי לדבקתה של הרבנות הראשית בעקרונות דמוקראטיים, נכללה גם הצהרה בדבר מתן חופש דתי ואזרחי ללא־יהודים במדינה היהודית.

ראשי הפרקים עובדו לתזכיר, וזה נשלח לוועדה, לאחר שהוכנסו בו שינויים. את השינויים יש לייחס, כנראה, לביקורתו של הוועד הלאומי: הפעם השתדל הוועד הלאומי לנהוג כהרגלו ולפקח על צעדיה הפוליטיים של הרבנות הראשית.⁶²

אחד השינויים היה ביטול הסעיף הדורש את המשך המנדאט, בהתאם לסמכותה של ועדת החלוקה, שהוגבלה לדיון במהות פתרון החלוקה גרידא. כפי שצוין, נוסח סעיף זה לפני שסמכויותיה של הוועדה נודעו בכירור. מטעם זה שונה גם סעיף נוסף, וכמקום להציג את אי הסכמתה של הרבנות הראשית לחלוקה, צוינה זכותו עתיקת היום של עם ישראל על ארץ־ישראל כולה על יסוד הבטחת

60 דברי בן־צבי בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב־29.4.1938; אצ"מ, J1/7249; מ' שרת, יומן מדיני 1938, עמ' 240.

61 ראשי הפרקים ראה בנספח לפרוטוקול אספת הרבנות הראשית המורחבת: אר"ר, א' בסיוון תרצ"ח.

62 דרישת בן־צבי להעמיד את תזכיר הרבנות הראשית לביקורת הוועד הלאומי והסוכנות, כפי שהובעה בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב־2.6.1938; אצ"מ, J1/7249 ובישיבת הנהלת הסוכנות ב־19.6.1938, ראה: אצ"מ, Z/28. תזכיר הרבנות הראשית לוועדה ומכתב הרב גולדמן להנהלת הוועד הלאומי מ־22.6.1938, ראה: אצ"מ, J1/3830.

ה' לאבות האומה ולנביאיה – דברים המשתמעים כהצהרה דתית ולא כנושא השנוי במחלוקת. הרבנות הראשית ביקשה בתזכירה, שהדת תהיה גורם יסודי ומכוון בחיי המדינה היהודית שתקום, שלחוק הדתי יוענק כוח רב מזה הניתן לו במסגרת המנדאט, וכי סמכותה השיפוטית של הרבנות הראשית, המייצגת הרשמית של חוק זה, תהיה רבה מסמכותה במסגרת המנדאט ולא תוגבל לענייני המעמד האישי בלבד. כן דרשה להחיל את סמכותה הדתית על כל תושביה היהודים של המדינה הערבית שתקום, אם תבוצע החלוקה, ולהעניק להם אוטונומיה דתית וחינוכית. עם זאת ביקשה להשאיר בתוקפה את סמכותה של הרבנות הראשית בענייני המעמד האישי בשטחי הארץ שיישאר תחת פיקוח מנדאטורי לאחר החלוקה. הרבנות הטעימה בתזכיר גם את התנגדותה לניתוח ירושלים מהמדינה היהודית, צעד הפוגע ברגשות הדתיים של כלל ישראל, וכן את התנגדותה להוצאת הערים חברון, צפת וטבריה מן המדינה היהודית. עקב קדושתן וערכן ההיסטוריים.⁶³

בח' בתמוז (7 ביולי) הופיעה משלחת הרבנות הראשית בפני ועדת החלוקה, בדלתיים סגורות.⁶⁴ חשאיותה של העדות נקבעה בדרך כלל על-פי רצון העדים.⁶⁵ לא לשווא עוררה חשאיות עדותה של הרבנות הראשית ביקורת: עורך העיתון החרדי 'היסוד', ישראל חבס, שהיה מעסקני 'המזרחי' בתל-אביב ונמנה עם שולליה הנמרצים של החלוקה, הכיע צער על כך, שהרבנות הראשית, החייבת להגיב בגלוי ובגאון, כחרה בחשאיות; לדבריו, נעשה הדבר בשל ותרנותו של הרב הרצוג בעניין החלוקה ומפני חששו להפגינה בפומבי. ברמזו על קשרי נאמנות רופפים שכין הרבנות הראשית לציונות הדתית טען, כי זו חששה להביע דעות אשר ירגיזו את הרבנים הגדולים ואת המוני החרדים בארץ ובעולם, שהרי כל אלה רואים בהסכמה חטא מפיר.⁶⁶

אף-על-פי שחשאיותה של העדות לא היתה יוצאת-דופן,⁶⁷ היא אכן שיקפה את עמדת הרב הרצוג בנושא החלוקה, ואין ספק שהיה מן הצדק בדברי חבס, שהרב הרצוג מעדיף להצניע את דעותיו. גם פרטיה של הופעת הרבנות הראשית בפני ועדת החלוקה חשובים לדיוננו. ניתן למצאם בסקירת הרב אוסטרובסקי, אשר הופצה בין חברי הנהלת הוועד הלאומי.⁶⁸ בסקירתו ציין הרב אוסטרובסקי, כי הרב הרצוג ענה לשאלותיהם של חברי הוועדה, אשר נסכו על תזכיר הרבנות הראשית שהוגש להם. השאלות התייחסו בחלקן לעניינים בעלי השלכה מעשית כסמכות בתי-הדין הדתיים, שמירת שבת וחינוך במדינה העתידה. הרב הרצוג הציג, בין היתר, את התביעה להרחבת סמכויותיהם של בתי-הדין הדתיים ושלל בתוקף נישואין אזרחיים במדינה היהודית. כן עמד על האפשרות לנהל חיים ציבוריים וכלכליים תקינים תוך הקפדה על שמירת שבת. הוא אף הטעים את הצורך בגישה סובלנית של קברניטי המדינה אל זרמי החינוך החרדי. יושם אל לב, כי בדבריו על מקומה של התורה בחיי המדינה העתידה לקום לא גילה הרב הרצוג

63 צפת וטבריה הועמדו לפי תכנית החלוקה של הוועדה המלכותית תחת מנדאט זמני, בערים מעורבות אוכלוסין. חברון צורפה למדינה הערבית. ראה: דו"ח פיל, עמ' 280.

64 המשלחת כללה את הרבנים הרצוג, פראנק, יוסף מ' הלוי וובר. ראה: 'הארץ', ט' בתמוז תרצ"ח (8.7.1938).

65 אולם הוועדה השאירה לעצמה רשות לשמוע עדים כרלתיים סגורות. ראה הודעת הנציב העליון מטעם הוועדה: 'הארץ', כ"ח בניסן תרצ"ח (29.4.1938); מ' שרת, יומן מדיני 1938, עמ' 110.

66 י' חבס, 'הרבנות הראשית לפני הוועדה הטכנית', 'היסוד', ט"ז בתמוז תרצ"ח (15.7.1938).

67 מתוך 55 ישיבות הוועדה שנתקיימו בירושלים היו רק שתיים פתוחות. ראה: *Palestine Partition Commission Report*, p. 8.

68 ראה סקירתו מט' בתמוז תרצ"ח (8.7.1938); אצ"מ, J1/3830. לא ברור כיצד ידע הרב אוסטרובסקי את תוכנה המדויק של העדות; ייתכן שהדברים נמסרו לו כאל חבר הנהלת הוועד הלאומי, מפני הרב הרצוג.

גישה מכסימאליסטית, אלא עמדת פשרה; הוא השתדל להבטיח את שמירתם של כמה עקרונות דתיים, אך לא דרש להחיל את המשפט העברי על כל תחומי החיים, כפי שדרשה מספר ימים לאחר מכן משלחת 'המזרחי', שהשתתף בה הרב ברלין, בהופעתה בפני הוועדה.⁶⁹

הרב הרצוג הצטיין במידת המתינות והפשרה ובגישה מציאותית, שאינה מתעלמת מאורח חייו החילוני של חלק ניכר מהציבור בארץ. לפיכך גרס, שלא כרב ברלין, כי לא ניתן להשליט את חוק התורה במדינה אלא בהדרגה. בגישתו המעשית אין כדי למעט מהשקפתו היסודית בדבר חוקת המדינה היהודית, שהיתה ללא ספק השקפה מכסימאליסטית. הרב הרצוג ראה כתורה את הבסיס לחיים מדיניים, וההבדל שבין עמדתו לעמדת הרב ברלין אינו במטרה אלא בדרך להשגתה. ככלות הכול גם הוא שאף להחלת המשפט העברי על כל תחומי החיים במדינה.⁷⁰

עדותו של הרב הרצוג בפני הוועדה בדבר ההיערכות הדתית לקראת המדינה העתידה לקום עשויה אפוא להצביע על יחסו החיובי לפתרון החלוקה; יחס זה מתגלה באופן ברור וחד-משמעי בחלקה השני של עדותו, היינו בדברים שאמר כשנתבקש לחוות את דעתו בעניין בעיית ארץ-ישראל ופתרון החלוקה. בתשובה לשאלת חברי הוועדה, אם בהצהרת בלפור הבטיחו הבריטים מדינה יהודית, ציטט הרב הרצוג את הדברים שהשמיע מלך בריטניה ג'ורג' ה-5 באוזני ויצמן: המלך הביע סיפוק על שנפל בגורלו להגשים את ייעודי הנביאים ובאמרו 'ייעודי הנביאים' אין צל של ספק, שהתכוון להקמת מלכות ישראל בארצו.⁷¹ בהביעו את דעתו על פתרון החלוקה אמר הרב:

אלמלא המצוקה הנוראה של היהודים בגולה, הלוחצת עלינו, לא היינו מסכימים בשום אופן לחלוקת הארץ, זעלידי המצוקה הנוראה אנו נאלצים להסכים להקמת מדינת יהודים אם אפילו לא תקיף את כל הארץ, אולם בתנאי שמדינה זו תוכל לפתור במידה ידועה את שאלת היהודים ועלייתם לארץ.⁷²

ניסוח זה מכטא את גישתו של הרב הרצוג אל שאלת החלוקה: לדעתו, אין נימוק הלכתי נגד חלוקה וניתן להסכים לה בדלית ברירה.

לשאלת חברי הוועדה בדבר האפשרות, כי ירושלים תימצא מחוץ למדינה היהודית, השיב הרב הרצוג בהרחבה, כי לדידו של העם היהודי כוללת ירושלים עיר חדשה ועיר עתיקה, ואינה מתחלקת, להוציא את הר הבית, שהכניסה אליו אסורה עד כוא הגאולה.⁷³ הוא אף הביע הסכמה לאפשרות שהר הבית וסביבתו יישארו תחת מנדאט בריטי. הוא עמד על קדושת ירושלים ליהודים, שהיא רבה יותר מקדושתה למוסלמים. בהיותו מודע לכך שהוא מדבר באוזני נוצרים, הדגיש את מציאותם של מיליוני יהודים כמיעוטים בארצות שונות כערוכה לשמירת היהודים על המקומות הקדושים לנצרות. כאשר נשאל על קדושת חברון, ציין את ערכה כאחת הערים העתיקות בעולם, כבירת

69 על הופעת 'המזרחי' בפני ועדת החלוקה ב-17.7.1938 ועל תזכירו ראה: אצ"מ, J1/2830; דין וחשבון המרכז העולמי של 'המזרחי' לוועידה הט"ו בזנבה, ירושלים תרצ"ט, עמ' ט"ז-י"ח.

70 השווה טענת הרב הרצוג במאמרו 'החזקה והמשפט' (א"י גולדראש וש' דניאל (עורכים), ספר ישראל הדתית, א, תל-אביב תשי"ד, עמ' 5). הרב כותב על השלטת חוקת התורה במדינת ישראל: 'המדינה היהודית — במסגרת התורה ובהתחשבות מספקת עם המציאות האקטואלית — תהא כהכרח לא תיאוקראטית כולה ולא דימוקראטית כולה, כמובן המודרני, עד כמה שאפשר לירד לעומק של שם זה, אלא תיאוקראטית-דימוקראטית: ההפרדה בין הדת לבין המדינה אסורה בהחלט, אבל ההרכבה הזאת טעונה עיון עמוק וטיפול וטיפוח רב מצד חכמי התורה'.
71 הדברים נמסרו מפי המלך לוויצמן בפברואר 1918, ראה דברי ויצמן לכתב 'הארץ': 'הארץ' — תוספת ערב, כ"ו בטבת תרצ"ו (21.1.1936).

72 סקירת הרב אוסטרובסקי: אצ"מ, J1/3830.

73 איסור הכניסה בזמן הזה מבוסס על הרמב"ם (היד החזקה, הלכות בית הבחירה, פרק ז הלכה ז).

מלכות בית דוד לפני ירושלים וכמקום מערת המכפלה. אם לא תימצא העיר במדינה היהודית לאחר החלוקה, אמר, יהיה צורך להבטיח גישה חופשית למערת המכפלה, שהמוסלמים אינם מניחים להיכנס אליה.

בהתייחסו לתזכיר הרבנות הראשית, שכלל כזכור את הדרישה להחלת סמכותה הדתית של הרבנות הראשית על תושביה היהודים של המדינה הערבית, תיקן הרב הרצוג את הנקודה הזאת וטען, כי כוונת התזכיר היתה ליהודים שישבו בשטח המנדטורי, שכן אין להניח כי יישארו יהודים בשטח המדינה הערבית שתקום.⁷⁴

עד כאן גירסת הרב אוסטרובסקי להופעת הרב הרצוג בפני ועדת החלוקה. אולם גירסה זו, על כל הכתוב בה, לא נתקבלה על דעתו של הרב הרצוג; הוא מצאה בלתי מהימנה ככמה עניינים ואף ביקש מהרב אוסטרובסקי לתקנה ולהעבירה מתוקנת לחברי הוועד הלאומי.⁷⁵ וכן מעיר הרב הרצוג על הדברים שאמר בפני הוועדה בעניין החלוקה:

...לא כך דברתי. כשנשאלתי 'מה תביעתכם?' עניתי: 'על יסוד ההבטחה האלוקית הנכבואית שיש לנו ובצירוף לזה ההבטחה מממשלת בריטניה, שנתאשרה על-ידי חבר-הלאומים, אנו תובעים את כל ארץ-ישראל משני עברי הירדן. תדעו לכם, שאלמלא המצוקה הנוראה של מיליונים מאחינו בארצות הגולה, שאין להם מקום להימלט שמה, ברור אצלי שלא היה נמצא בעולם יהודי הראוי להיקרא כשם זה, שהיה מסכים אפילו לחשוב על ההצעה של חלוקה. ברם אין אני אומר שאני מסכים, או שהרבנות בישראל מסכימה, ואין אני אומר שעם ישראל מוכן לקבל הצעה של חלוקה באיזו צורה שהיא... אנו היהודים עוזרו לא מעט לנצחון אנגליה במלחמה העולמית. כתוצאה מהנצחון הזה קיבלו הערבים ארצות גדולות ורחבות, ומה קיבלנו אנחנו?' נשאלתי בתמהון: 'האם הערבים של פלשתינה קיבלו ארצות גדולות ורחבות?' עניתי: 'האומה הערבית קיבלה, ואם תמצו את העניין לעומקו, הרי הערבים של ארץ-ישראל קיבלו את עבר-הירדן, שנכלל בהבטחה שניתנה לנו, וזה החלק הכי גדול של הארץ. הוו יודעים, כי כל הוצאת איזה חלק שהוא מארץ-ישראל הוא לנו כחתיכת אבר מגופנו החי. לרגלי המצוקה הנוכחית בגולה יש יהודים הנכונים לעיין בהצעה של חלוקה, באופן שהיא תבטיח לנו את ירושלים כולה, העתיקה והחדשה, וששטח המדינה המוצעת יהא די גדול ויהא די מוגן ומובטח... עד שתינתן לנו היכולת להכניס בעתיד הקרוב למדינה ההיא הרבה מאות-אלפים יהודים וליישבם בה על יסוד כלכלי די מבוסס. אולם סוף-סוף אינני יכול להגיד מה תהא התשובה הסופית של עם ישראל להצעת חלוקה שכזו לאחר העיון והדין.'⁷⁶

בתיקון זה חזר הרב הרצוג וביטא את הקו שאפיין אותו בימי פולמוס החלוקה: אי-הכרעה בשאלת ההסכמה לחלוקה, שלא כפי שהשתמע מגירסת הרב אוסטרובסקי. ייתכן שהרב אוסטרובסקי, שנטה למחייבי פתרון החלוקה,⁷⁷ כתב מהרהורי לבו והציג את הדברים ברוחו הוא. עם זאת אין זה מן הנמנע, כי הכיר את גישת הרב הרצוג לחלוקה וכי נתן בסקירתו ביטוי נאמן לרוחה. בסופו של דבר,

74 ברוח זו השיבה הנהלת הסוכנות בעדותה בפני ועדת החלוקה, כשנשאלה על גורל המיעוט היהודי במדינה הערבית; ראה דברי שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות ב-29.5.1938; אצ"מ, 27/2.

75 אוסטרובסקי אמנם עשה זאת; ראה מכתבו לרב הרצוג מ-21.7.1938; אצ"מ, J1/3830.

76 מכתב הרב הרצוג לרב אוסטרובסקי מכ' בחמוז תרצ"ח (19.7.1938), שם.

77 על עמדת אוסטרובסקי בעניין החלוקה ראה: מ' אסף, 'הן ולא בוועידות', 'הארץ', א' באלול תרצ"ז (8.8.1937).

גם לפי גירסת הרב הרצוג נשאר פתח כלשהו להסכים לחלוקה בדלית ברירה, אף כי את הנכונות לעיין באפשרות של חלוקה לא הציג בשמו ולא בשם הרבנות הראשית, אלא בשם יהודים, הנכונים לעיין בהצעת חלוקה מתוקנת מחמת המצוקה. כמו־כן לא תיקן הרב הרצוג חלקים אחרים מסקירת הרב אוסטרובסקי, המצביעים בעליל על הסכמתו לחלוקה.

חרף גישתו של הרב הרצוג לוועדת החלוקה לא נודע להופעתו בפניה כל ערך מעשי, שהרי שיתוף הפעולה עם ועדת החלוקה עלה כולו בתוהו. אנו יודעים, שמלכתחילה לא היתה ועדה זו אלא אמצעי אלגנטי בידי ממשלת בריטניה, שהיתה נתונה להשפעות פרו־ערביות, לשם נסיגה מתכנית החלוקה שבדו"ח הוועדה המלכותית. נסיגה זו התבטאה במפורש במסקנות ועדת החלוקה מתשרי תרצ"ט (נובמבר 1938). בכך נסחם הגולל לפי שעה על תכנית חלוקתה של ארץ־ישראל, וממילא תם הפולמוס בשאלה זו.

אף־על־פי־כן נקל לשער, כי לדידו של הרב הרצוג היתה בעדותו בפני הוועדה תועלת רוחנית, ואף בזה יש משום הישג: הרי ניתנה לו ההזדמנות להבהיר באוזני הכריזים, כנציגו הדתי של היישוב, את הגישה הדתית־ציונית אל סדרי המדינה העברית ועתידה. עדותו היתה בוודאי חשובה בעיניו בייחוד כמשקל נגדי לגישת המנהיגות הציונית החילונית ולגישה הדתית־כיתתית של נציגי אגודת־ישראל לנושא זה, גישות שאף הן הוכעו בפני הוועדה.⁷⁸

78 ראה תעודות העוסקות בעדויותיהן של הנהלת הסוכנות ו'אגודת־ישראל' בפני הוועדה: אצ"מ, J1/1362; דיוני ישיבת הנהלת הסוכנות ב־28.8.1938: אצ"מ, 28.

המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט הבריטי

שמעון שטרן

מאפייני נופה הבולטים של חיפה הם הר הכרמל על מדרונותיו, מרכז העיר הכנוי בצפיפות ושוברי הגלים של הנמל. כיום נראים מיקומו של הנמל בחיפה ואיתורו בסמוך למרכז העיר כטבעיים וקבועים מקדמת דנא. אלא שלמרות התנאים הטבעיים האידיאלים, כפי שמורים ספרי-הלימוד, הדברים היו שונים.

בראשית תקופת המנדט הבריטי היה נמל יפו הנמל הפעיל ביותר ובו עברו מרבית הסחורות וכל הנוסעים. בחיפה היה קיים רק מזח קטן. הבריטים הם שהחליטו על הקמת נמל עמוק-מים בחיפה. היה צורך בשני שוברי-גלים באורך של 2,210 מטרים האחד ו-765 מטרים השני, שכן ההגנה הטבעית איננה מספקת, במיוחד לגבי רוחות צפון-מערביות, שהינן נפוצות למדי בחיפה בחלק מעונות השנה.¹

כמו המיקום, כן גם האיתור מול מרכז העיר אינו כה מוכן מאליו, כפי שנדמה תחילה. מעטות ערי הנמל בעולם, בהן הנמל שוכן במרחק פסיעות מועטות מלב העיר, כפי שזה בחיפה. אדרבא, המרחק בחיפה כה קטן, שכניסת המשאיות אל הנמל ויציאתן ממנו הפריעו לתנועה בעיר, ושער הנמל הראשי הועבר לפני מספר שנים משער פאלמר אל קצהו המערבי של הנמל, ליד בת-גלים. גם העובדה, כי הנמל משתרע לכל אורכה של העיר (המנדטורית) מתמיהה. כתוצאה מאי-התחשבותם של מתכנני הנמל בצורכי העיר, חיפה היא אחת ממעט ערי החוף בעולם, בהן על התושב לטפס אל ההר הסמוך כדי לראות את הים.

מאמר זה בא לשחזר ולהסביר את המאבק על מיקומו של הנמל, את שלבי התכנון, הבניה והתפעול שלו בתקופת השלטון הבריטי בארץ-ישראל (1918-1948).

מיקום הנמל החדש

בדצמבר 1920 הוגש דין-וחשבון על-ידי חברת *S. Pearson & Son Ltd.* לממשלת המנדט החדשה.² תכנית זו מציינת, כי בכל חוף הלבאנט יש מחסומים טבעיים ופוליטיים: הרי טאורוס, אזור בשליטת צרפת כסוריה, בקע הירדן, המדבריות בדרום. מבחינה זו היא רואה את מיקומה של חיפה כטוב ביותר, כי הוא מאפשר חדירה אל העורף היבשתי בפנים הארץ דרך העמקים. הדין-וחשבון מצייץ גם את יתרונותיה של יפו; היא מרכזית יותר לגבי ארץ-ישראל הבריטית. אך מתברר העדיפו את חיפה, שכן יש בה קרר-כבת ('רכבת העמק') לגולן ולבשן; היא קרובה ליעדי צליינות נוצריים (נצרת) ומוסלמים (הרכבת החג'אזית); מיקומה טוב יותר לגבי העורף הבריטי הרחוק יותר. דין-וחשבון זה

1 אטלס ישראל, ירושלים תש"ז, גליון IV/4.

2 PRO/CO/733/15/63423 בחתימת H.T. Ker, ראה שם, עמ' 18-22.

נשאר היחיד, אשר העלה את עניין הקרבה למקומות הצליינות כגורם שיש להתחשב בו לטובת חיפה, בעוד הנימוקים האחרים חוזרים גם כדינים-יחשבוניות מאוחרים יותר של חברות ואישים שונים.

כעבור כשנה וחצי (אפריל 1922) הציעה חברה אחרת, *Cardew & Hamawy & Co., South Palestine Harbour Syndicate*, להקים נמל עמוק-מים בדרום הארץ, בין עזה לבין רפיח.³ הם הדגישו בפנייתם את הקרבה לתעלת-סואץ, המהווה יתרון כלכלי ובעיקר איסטרטגי. כן ציינו כי אזור באר-שבע מתאים לגידול שעורה ולהקמת מבשלות בירה ואת נוחות הגישה לירושלים אשר עתידה להתחבר בקור-רכבת אל זרקה שבעבר-הירדן. הנציב העליון, הרברט סמואל, דחה את ההצעה בהסתמכו על חוות-דעת של מנהל המחלקה למסחר ולתעשייה, הארולד סולומון. לדעתו ניתן לפתח את נמל יפו על אף קרבתו לעיר בנויה, והעלות שם תהיה נמוכה יותר מאשר באתר הדרומי. אדרבא, יש לבנות את הנמל החדש בעיר קיימת, ולא להיכנס להוצאות העצומות של תכנון ובניה של עיר חדשה, כמצע על-ידי הסינדיקאט הנ"ל. אשר לשיקול האיסטרטגי, זה צריך להיות עניינם של השלטונות בלונדון ולא נתון לשיקולם של שלטונות המנדט בארץ. אם ייבנה קרנפט ממוסול (דבר שטרם הוחלט סופית באותם הימים), הרי המרחק של חיפה קצר כ-150 ק"מ מן הנקודה הדרומית. הוזכר גם הפוטנציאל של עמק יזרעאל כעורף של חיפה. אשר להתאמת העורף לגידול שעורה, הדברים נראים לנציב העליון מוגזמים ביותר. באותו עניין כותב פאלמר כעבור שנה, בדין-וחשבון לממשלת המנדט, כי יצוא השעורה מעזה לבריטניה, שהיה קיים לפני מלחמת-העולם הראשונה, הופסק בגלל תחרות עם שעורה זולה יותר מקליפורניה.⁴ אשר לרכבת מאזור הדרום לירושלים, הנציב העליון מציין בתשובתו, כי קו כזה יהיה תלול מאוד, וגם אין תכנית לחבר את ירושלים אל זרקה.

שמועות, וינסטון צ'רצ'יל, דרש בשנת 1922 להטיל על חברת 'דנדל, פאלמר את טריטון' הלונדונית לבצע סקר מוקדם לקביעת המיקום הרצוי של הנמל החדש,⁵ ופאלמר הוזמן לבקר בארץ לצורך זה.⁶ הוא הסכים, ובביקורו עיין גם בתכניות הקודמות (ראה להלן). פאלמר הגיש את הדין-וחשבון ב-1923.⁷ התנגדותו למיקום הנמל באזור עזה-רפיח כבר הוזכרה לעיל. הוא בדק גם את האפשרות לפתח את אחד הנמלים העתיקים: עזה, אשקלון, יבנה, קיסריה, עתלית ועכו. הוא קבע כי הם אינם מוגנים דיים, לכן פיתוחם יהיה יקר. כמו-כן הם רחוקים ממרכזים קיימים של מסחר, ולפיכך חידושם אינו בא בחשבון. הברירה היתה אפוא רק בין יפו לבין חיפה. פאלמר מדגיש כי לטובת יפו עומדים קרבתה היחסית לירושלים, מיקומה המרכזי לגבי ארץ-ישראל, אוכלוסייתה הפעילה ומיקומה בלב אזור הפרדסים. אבל הוא רואה בחיפה את נוח יותר, עם הגנה טבעית מדרום וממערב על-ידי הכרמל, גישה נוחה אל מחצבות היכולות לספק אבן-בניה, ובראש וראשונה יתרון איסטרטגי כמוצא יחיד מעמק-הירדן ומן העורף המזרחי יותר אל הים-התיכון. פאלמר מביא את דבריו של ראש לשכת המסחר החיפאית האומר, כי נמל חיפה ימשוך סחורות-יצוא מן החורן ויהיה המוצא הימי של דמשק, וכך יתחרה עם נמל ביירות הצרפתי.

בסיכום המלצותיו מציע פאלמר לבנות את הנמל בחיפה, אם כי איננו פוסל הרחבת נמל יפו כמועד מאוחר יותר, או כלשונו: 'בנית נמל ביפו רצויה, בנית נמל בחיפה הכרחית'.⁸

PRO/CO/733/21/21841 3

F. Palmer, *Report on the facilities of Harbour Provision for Palestine*, London 1923, p. 2 4

PRO/CO/733/8/63969, 7 בפברואר 1922, ווינסטון צ'רצ'יל, 5

PRO/CO/733/40/25744 6

7 לעיל, הערה 4.

8 שם, עמ' 32.

אנשי יפו התנגדו למסקנה זו, והם שלחו משלחת ללונדון כדי להביע שם את התנגדותם. לאור הוויכוח עלתה לרגע ההצעה לבנות בארץ-ישראל שני נמלים, אולם היא ירדה מן הפרק עד מהרה, כי נפח המטענים באותם הימים לא הצדיק את ההוצאות הכבדות של בניית שני נמלים עמוקים במרחק מאה קילומטרים זה מזה.⁹

באותה עת התנהל ויכוח בין גורמים יהודיים על מיקום הנמל החדש. שמואל טולקובסקי, איש יפו, התנגד למסקנות הדין-וחשבון של פירסון ודרש להקים את הנמל ביפו.¹⁰ הוא אינו סבור כי חוזה השלום מחייב בניית נמל בחיפה, שכן נאמר בו רק, שאם ייבנה נמל בחיפה, הוא יהיה נמל חופשי. חיפה נותקה. לדעתו, מן העורף הטבעי שלה בסוריה הצרפתית.¹¹ העורף של העמקים ושל עבר-הירדן הינו דל ואינו מחייב בניית נמל. הנפט אשר אולי יזרום מכרכוך אינו מחייב בניית נמל; אדרבא, קרבה יתירה של מסוף הנפט לנמל רגיל היא מפגע בטיחותי. לחיפה חיסרון איסטראטגי, לדעתו, בשל קרבתה היתירה לאזור הצרפתי בחוף הלבנון.

שמואל פכזר ענה לטולקובסקי והדגיש את יתרונותיה של חיפה.¹² דעתו היתה, שיש מקום לשני נמלים בארץ, האחד עמוק-מים (חיפה) והשני נמל-עזר מקומי. שניהם יעמדו תחת רשות-נמלים אחת ומס הרציפים יהיה אחד בשניהם.

נראה כי ויכוח זה, אשר התנהל בעברית וכביטאון יהודי, לא הגיע כלל לידיעת הבריטים, ומכל מקום לא השפיע על תהליך קבלת ההחלטות על-ידם.

טולקובסקי המשיך להלחם בעקביות למען הקמת נמל ביפו. בשנת 1924 היה חבר במשלחת של נכבדי יפו, ערבים ויהודים, אשר נסעו ללונדון על-מנת להשפיע על השלטונות, למען ייבדקו התנאים ביפו, בטרם חיפול החלטה סופית.¹³ אפילו אחרי פתיחת נמל חיפה, ב-1933, פרסם טולקובסקי מאמר ב'פלסטיין פוסט', ובו הבקשה כי פתיחתו לא תכוא על חשבון פיתוח נמל יפו, אלא בנוסף אליו.¹⁴

חברת 'הנדל', פאלמר את טריטון' מציינת בדין-וחשבון מאוחר יותר, מן ה-14 ביולי 1926, כי מבחינה כלכלית בלבד, ובלי לקחת בחשבון חישובים איסטראטגיים או חישובי נוחות של ארץ-ישראל, הפתרון הזול ביותר הוא להימנע מבניית נמל בארץ-ישראל. במקום זאת יש להעביר את סחורות היבוא והיצוא ברכבת לפורט-סעיד או לפורט-פואד, כהצעתו של קולונל הולמס, מנהל הרכבת של ארץ-ישראל. דבר זה הוצע גם בדין-וחשבון של א' אנתוני (כפי שהוא מצוטט במכתב של הנציב העליון).¹⁵ לדעתו עדיף לנצל את המספר הרב של אניות העוברות ממילא את תעלת-סואץ. זה יאפשר גם לשנע בנחיות מטענים קטנים, אשר אינם מצדיקים הבאת אניה מיוחדת לנמל. בניגוד לנמל יפו, פורט-סעיד היתה כבר אז נמל כל-שנתי, שהשינוע בו לא היה תלוי בתנודות מזג-האוויר.¹⁶

9 PRO/CO/733/67/12254

10 ש' טולקובסקי, 'חיפה או יפו, איפה ייבנה הנמל הראשון של ארץ-ישראל?', ידיעות החברה להתפתחות כלכלית של ארץ-ישראל, 2 (1922), עמ' 15-21.

11 טולקובסקי סותר את עצמו במידת מה: מצד אחד הוא מציין כי העורף של חיפה דל, אך מצד שני הוא רואה בניתוק מאוחו עורף גורם המחליש את הצורך לבנות את הנמל בחיפה.

12 ש' פכזר, 'איה צריך לבנות את הנמל הארץ-ישראלי?', ידיעות החברה להתפתחות כלכלית בארץ-ישראל, 3 (1923), עמ' 21-25.

13 (21 באוגוסט 1924) PRO/CO/733/80/40050

14 Palestine Post Supplement, 31.10.1933, p. 19

15 הנציב העליון, אפריל 1926, PRO/CO/733/114/9499

16 א' הארדינג, 28 בפברואר 1927, PRO/CO/733/132/44059/8

גם הבולשת הבריטית (CID) נשאלה ב-1927 לדעתה בדבר מיקום הנמל בחיפה או כיפו, ותשובתה היתה שהאינטרסים הבריטיים מחייבים את העדפת חיפה.¹⁷ ממשלת המנדט ומשרד המושבות קיבלו בשנת 1927 את המלצתו ותכניתו המפורטת של פאלמר, לבנות את הנמל בחיפה. סיבות אחדות היו לכך, וחלקן רק נרמזו במסמכים הנוגעים בדבר: א. הבריטים לא ראו בנמל חיפה את הנמל היחיד של ארץ-ישראל, נמל יפו המשיך לפעול גם לאחר פתיחת נמל חיפה החדש, והיו תכניות להרחבתו ולהעמקתו. ב. לבריטים היה אינטרס, כמעצמה במזרח-התיכון, להעדיף את חיפה על-פני יפו בגלל דרכי התחבורה הנוחות מחיפה אל העורף – עבר-הירדן, עיראק ואף הלאה מזה. ג. פאלמר היה מקורב לפקידות הגבוהה במשרד המושבות בלונדון. לאחר ביקוריו בארץ התקרב גם לפקידות הבריטית הבכירה בארץ, שהעדיפה, כאמור, את חיפה על יפו. ד. התנאים הטבעיים של חיפה איפשרו הקמת נמל זול יותר מאשר כיפו (שובר גלים קצר יותר, ובעיקר האפשרות לשאוב חול מקרקעית הים, במקום הצורך לפוצץ סלעים וגושי כורכר ולדאוג לסילוקם). המהנדס בוקטון, אשר פיקח על הקמת נמל חיפה וגם ערך מאוחר יותר סקר על נמל יפו, טוען בדין-וחשבון שלו על נמל חיפה כי לו תנאי האיתור היו נוחים יותר כיפו, הנמל היה נבנה שם.¹⁸

תכניות הבניה

תכניות להעמקת המעגן בחיפה היו קיימות עוד בתקופת השלטון העות'מאני בארץ-ישראל. סינדיקאט צרפתי, *Société des Ports Ottomans*, קיבל רשות לבדוק את חופי הלכנאט ובמיוחד את חופה של חיפה. אולם פעולתו נפסקה בגלל פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. התכנית הראשונה לבניית נמל חיפה, הידועה במאה העשרים, היא של מהנדס הרכבת החג'אזית, מייסד פחה. בשרטוט על-גבי מפה משנת 1862 הוא מציע קווי-מתאר כלליים של נמל (השרטוט הוא כנראה מן השנים הראשונות של המאה, עת נסלל קו הרכבת חיפה-עפולה-בית-שאן-צמח-אדרעי, אשר הופעל בשנת 1905).¹⁹ הוא מציע ייבוש רצועה של הים מחוף שמן של היום ועד אזור שער פאלמר, ובניית שובר-גלים ראשי מצפון למעגן, ומשני ממזרח לו, עם פתח הפונה לצד מזרח. שתי תכניות איטלקיות הוצעו לבניית הנמל. האחת, של חברת 'אלמגיה' (*Almagia*), משנת 1911 או 1912.²⁰ היא מציעה מעגן המחולק לשניים והמשתרע משפך הקישון ועד לאזור בו נמצאים כיום כיכר פלומר ותחנת הרכבת חיפה-מרכז. שובר-הגלים הראשי יוצא מן הנקודה המערבית לכיוון צפון-צפון-מזרח, ושובר-גלים משני משפך הקישון לכיוון מערב. הוצע לבנות את הנמל בארבעה שלבים. שתי התכניות שהוזכרו דומות זו לזו בקווייהן הכלליים.

תכנית אחרת היא של חברת 'סיק"ם' (ראשי תיבות של: *Sindacato Italiano Construzioni Appalti Marittimi*).²¹ איתור הנמל דומה כאן לזה של התכניות הקודמות, אולם שני שוברי-הגלים ארוכים בהרבה, ופונים האחד בכיוון צפון-מערב והשני בכיוון צפון-מזרח, בהשאירם את פתח הנמל בצפון, במרחק של למעלה מקילומטר מקו החוף. בתוך הנמל תוכננו שני רציפי-אצבע הפונים מן

PRO/CO/733/132/44059 17

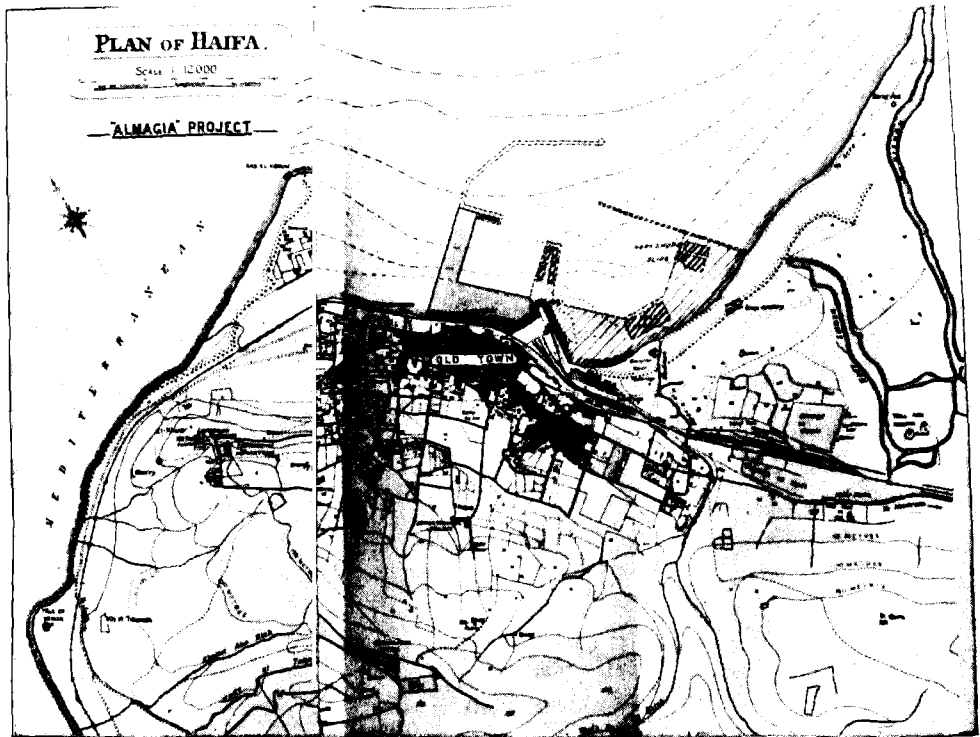
E.J. Buckton, 'The Construction of Haifa Harbour', *Institution of Civil Engineers Proceedings*, vol. 239 (1934), I, Paper 4964 18

PRO/MPK/267/4 (FO/608/231/2142) 19

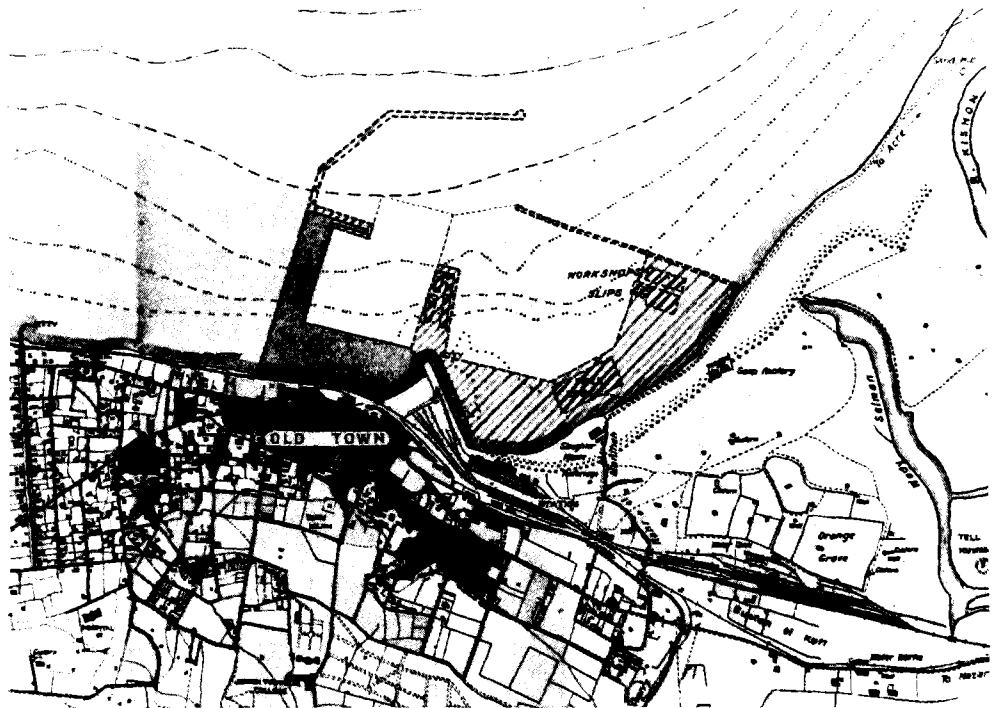
PRO/CO/733/15/63423 20

PRO/CO/733/15/63423 ; PRO/MPG/1208 וכן Haifa 1:2,000, PRO/MR/1806 21

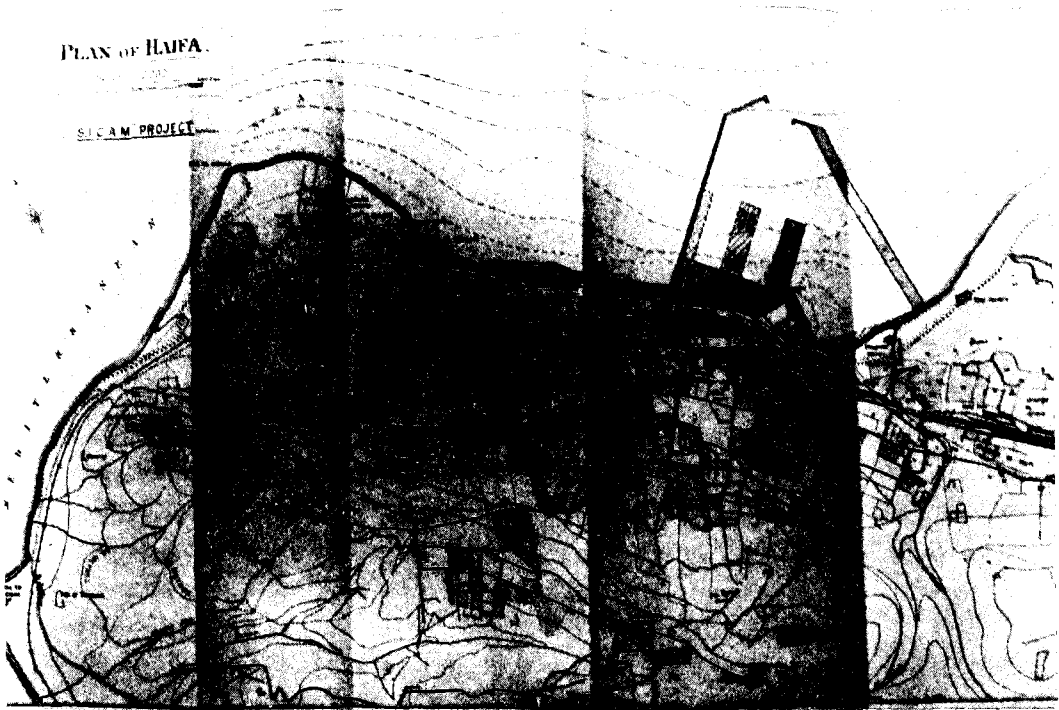

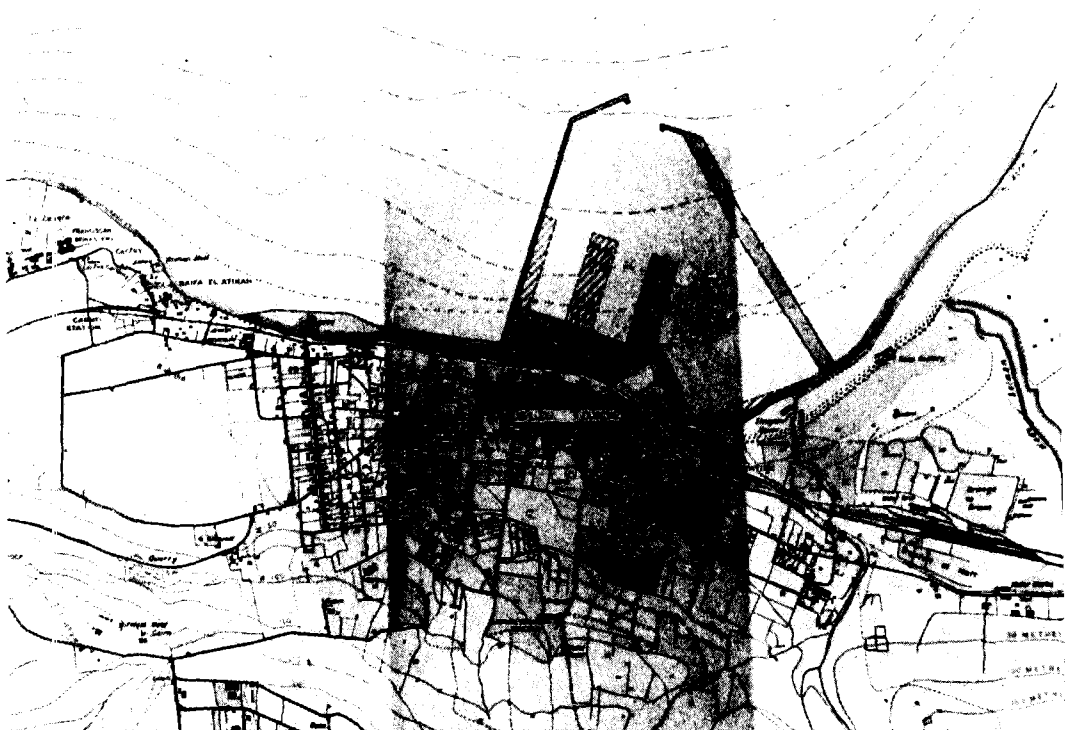
תוכניות של החברה האיטלקית Almagia לבניית נמל חיפה

אזור הנמל (פרט)

תוכניות של החברה האיטלקית סיקים לבניית נמל חיפה

אזור הנמל (פרט)

המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט הבריטי

היבשה במקביל למזח המערבי. השלטונות הבריטיים הזמינו את מהנדס הנמלים פרדריק פאלמר בשנת 1922 להגיש חוות-דעת על התכניות הקיימות בדבר בניית נמל בארץ-ישראל. פאלמר היה בעל אחת ההצעות, ומובן כי המליץ על ביצוע תכניתו הוא. אחת תכנית 'סיק"ס' הוא כינה בדין-וחשבון שלו 'אקסטרווגאנטית מדי'. לפי חישוביו היא אמורה לעלות 1.75 מיליון לירות שטרלינג בשלב הראשון ועוד מיליון ורבע לירות שטרלינג בשלב הסופי.²²

חברת S. Pearson & Son Ltd. הלוונדונית הגישה אף היא תכנית לממשלה העות'מאנית בשנת 1911.²³ בקוויה הכלליים דומה התכנית לזו של חברת 'אלמגיה'. חברת 'פירסון' ניסתה ב-1919 לקבל לידיה את תכנון הנמל החדש, אך נדחתה על-ידי משרד-החוץ הבריטי בטענה שמעמד ארץ-ישראל טרם נקבע, וממילא אין לבצע בה עבודות קבועות. כעבור שנה היחה החברה בין אלו שהגישו תכנית לממשלת המנדט (ראה להלן), אך תכניתה נדחתה.

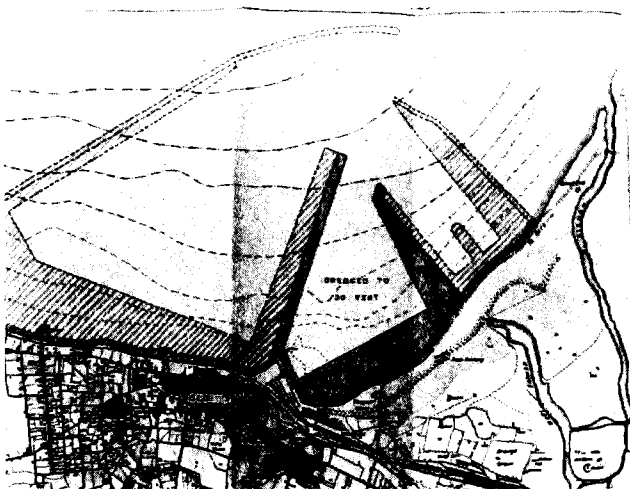
חברת BOS ההולנדית הציעה (כנראה בראשית שנות העשרים) תכנית בת שני שלבים: בשלב הראשון הקמת שני שוברי-גלים באיתור ובצורה הדומים לתכנית 'סיק"ס', אולם כלי מזח-האצבעות הפנימיים. בשלב השני הוצע להשאיר את שוברי-הגלים במקומם ולבנות במקביל אליהם שוברי-גלים ענקיים. האחד מראס אל כרום (כף הכרמל), השני כקילומטר צפונה לשפך הקישון. שוברי-גלים אלה היו יוצרים מעגן רחב-ידיים. התכנית נדחתה על-ידי פאלמר. הוא מציין, כי השלב הראשון לבדו היה עולה פי שניים מתכניתו הוא (דהיינו שני מיליון לירות שטרלינג), ואילו השלב השני 'אמביציוזי', כדבריו, מגיע לאזור בו העומק הוא למעלה מ-40 רגל (12 מטרים), ואינו מנצל כלל את שוברי-הגלים של שלב א'. לדעת פאלמר 'אין כל סיכוי שאי-פעם יידרש נמל כה גדול'.²⁴ תכנית אחרת הוצעה על ידי חברת 'ארמסטרונג' (Armstrong), וגם היא בשני שלבים. בשלב הראשון הוצע רק להאריך את המזח שהיה קיים אז מול תחנת הרכבת (היום חיפה-מזרח) בכיוון צפון. שלב זה היה זול לביצוע, אך לא היה נותן הגנה לאניות. בשלב השני הוצע ליצור מעגן סגור על-ידי שני שוברי-גלים, האחד מן החוף ליד השכונה 'חיפה-אל-עתיקה' (בערך במקום בו מתחיל כיום שובר-הגלים), משם הוא פונה תחילה צפונה ואחר-כך בזווית של 110 מעלות למזרח. מולו יוצא שובר-גלים קטן משפך הקישון. ביחד הם יוצרים מעגן גדול — לדעת פאלמר גדול מדי לצרכיה של חיפה. מזח הרכבת היה נשאר בתוך המעגן. ארמסטרונג לא תכנן חיבור נוסף לרכבת,

22 פאלמר (לעיל, הערה 4), עמ' 29.

23 התכתבות בין החברה לבין משרד החוץ הבריטי, PRO/FO/608/231/2994 (original), pp. 279-282; וכן מפה ראה: PRO/CO/733/122 (ללא ציון מספר המסמך בתוך התיק).

24 פאלמר (לעיל, הערה 4), עמ' 29.

אזור הנמל (פרט)

תוכניות של החברה ההולנדית BOS לבניית נמל חיפה

תכנית של חברת Armstrong לבניית נמל חיפה

פרט לחיבור הקיים של 'רכבת העמק'. התכנית גם לא נתכוונה לייבש שטחים ניכרים מן הים ולא היו נוצרים שטחי רציפים מספיקים, אפילו לצרכים של שנות העשרים.

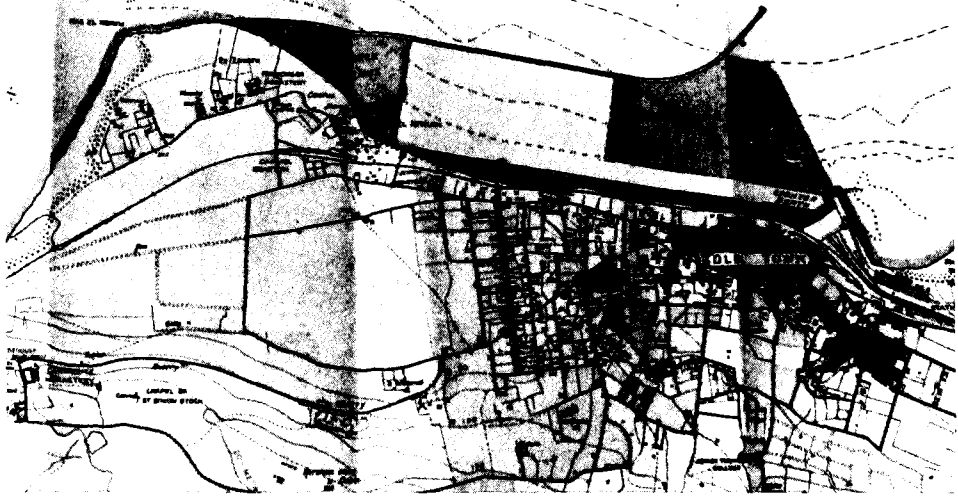
התכנית האחרונה אשר נדונה על-ידי הבריטים, והיא זו שנתקבלה כבסיס לבניית נמל חיפה, היא של המהנדס הבריטי פרדריק פאלמר מחברת 'רנדל, פאלמר את טריטון' בלונדון. הוא הציע לבנות את שובר-הגלים ישר מזרחה, מבלי לצאת תחילה לכיוון הים הפתוח, ועל-ידי כך להקטין את שטח המעגן ולחסוך בהוצאות בניה, לעומת תכניות אחרות. הוא גם ויתר על בניית דציפיי-אצבעות, דבר שעתידי היה להקשות מאוד על פעילות הנמל. כתוצאה מכך נוצר מעגן צר וארוך. עוד בשנת 1929 מתח תת-אדמירל ר' פ' דראקס ביקורת על התכנית ודרש להרחיב את שטח המים בתוך המעגן בחמישים אחוז על-ידי 'כיפוף שובר-הגלים החוצה'. דבר זה אמור היה, לדעתו, להעלות את הוצאות הבניה בעשרים אחוז בלבד. דרישתו נדחתה על-ידי פאלמר בטענה, כי לתוספת שטח-מים בתוך המעגן יהיה ערך מסחרי מועט ביותר. כמרוכך מתן אפשרות לאניות להסתובב בתוך הנמל היא, לדעתו של פאלמר, בגדר מותרות.²⁵ בכל זאת הוחלט כעבור זמן קצר לבנות את שובר-הגלים כולו מעט יותר בעומק הים, כדי לאפשר את הכנסת מעגן הנפט לתוך שטח הנמל, לאחר שחודש הזיכיון לחברת הנפט העיראקית (IPC), ב-1931, והוחלט להניח סעיף של הצינור מכרוך לחיפה (סעיף אחר הונח לטריפולי בלבנון).²⁶ בשלבים מוקדמים יותר של תכנון נמל-חיפה חשבו להשאיר את מעגן מיכליות הנפט מחוץ לנמל, מטעמי בטיחות.²⁷

בהקשר לוויכוח זה מעניינים דבריו של פ' רוג'רס, מנהל הנמל מיום 25 ביולי 1934, דהיינו פחות משנה לאחר פתיחתו, ש'הנמל צר מדי לסכב אניות בתוכו'.²⁸

פאלמר הציע להעמיק את המעגן על-ידי מחפרים, ואת החומר המוצא לערום בחוף ועל-ידי כך ליצור רצועת חוף מיובשת (כיום השטח בין רחוב העצמאות לבין קו החוף, והוא כולל בתוכו את רחוב העצמאות עצמו, כיכר פלומר, האזור המסחרי, רחוב הנמל, שער פאלמר, פסי הרכבת, תחנת

PRO/CO/733/231/17258; ibid./216/97058 27
PRO/CO/733/271/75058 28

PRO/CO/733/184/77058 25
26 בוקטון (לעיל, הערה 18), עמ' 4.

תכניתו המקורית של פ' פאלמר לבניית נמל חיפה

חיפה-מרכז, ושטח הנמל עצמו). ליד שובר-הגלים הקטן הוצע שטח עבור פחם וסחורות בעלות נפח גדול. בעתיד היה צריך להרחיב משם את שטחו של הנמל. יעודו של שטח זה שונה בשנים 1929-1931, תוך-כדי פעולות הבניה, והוא הוסב לנמל-נפט. במערב הנמל, מול המושבה הגרמנית (כיום אזור המכולות) הוצע אזור חופשי, כפי שנקבע בחוזה סבר (Sèvres). פאלמר התנגד לתכנית אשר הציעו להעביר את שובר-הגלים צפון-מזרחה (אל עבר המפרץ) בטענה, כי הדבר יגרום לסתימת הנמל על ידי סחף.

בוקטון מסכם את השוני הרב שהיה בין ההצעות השונות אשר הוגשו לנמל בחיפה:²⁹

- א. האיתור: החל ממרחק של 700 מטרים מראס-אל-כרום (ראש הכרמל, כף הכרמל) ועד לשני קילומטרים ממזרח לו.
- ב. ישנו הפרש של כמעט פי שניים בין אורך שובר-הגלים הראשי בהצעה הארוכה והקצרה ביותר.
- ג. כיוון שובר-הגלים הראשי — מכיוון צפונה ועד כיוון מזרחה עם הטיה קטנה דרומה.
- ד. עומק קצה שובר-הגלים — בין 9 מטרים לבין 15 מטרים.
- ה. אורך שובר הגלים המשני מ-600 מטרים ועד 1,200 מטרים.
- ו. הפרש של 400 אחוזים מהמעגן הקטן ביותר המוצע ועד המעגן הגדול ביותר.
- ז. היו הבדלים ניכרים גם במידת ההגנה המוצעת לאניות בעת שלבי הביניים של הבניה (היתה תכנית ללא הגנה בכלל עד לביצוע שלב ב'), בשטח המיובש (גם פה — לפחות תכנית אחת ללא שטח מיובש כלל), ובאפשרות הרחבת הנמל בעתיד.

כאמור, נתקבלה תכניתו של פאלמר. כשם שקרכתו לשלטונות היתה בין הגורמים לקבלת המלצותיו בדבר מיקום הנמל בחיפה, כן היא השפיעה על ההחלטה לקבל את תכניתו האיתור והבניה שלו. אך היו לכך שתי סיבות נוספות:

א. תכניתו של פאלמר היתה החסכונית ביותר, והבריטים לא היו מעוניינים להשקיע כסף רב מדי בארץ-ישראל. כל ממשלה מעוניינת לחסוך בהוצאות, על אחת כמה וכמה ממשלת ארץ-ישראל

29 בוקטון (לעיל, הערה 18), עמ' 6-7.

שהארץ היתה מופקדת אצלה כשטח-מנדט מטעם חברה-הלאומים, ועתידה הפוליטי לא היה ברור.

ב. פאלמר והשלטונות הבריטיים לא ראו, כאמצע שנות העשרים, צורך בהקמת נמל רחב-ידיים. הארץ היתה עדיין בלתי-מפותחת, חקלאית ברובה, וכמויות השינוע בנמלי הארץ לא היו גדולות. איש לא יכול היה לשער באותם הימים את הפיתוח המואץ בכלכלת הארץ בשנות השלושים, עקב המפעל הציוני ובעיקר עליית יהודי מרכז-אירופה. הפעילות הנמלית המועטה של הארץ הקלה על החלטת הבריטים להעדיף את האינטרסים שלהם, כפי שיבואר להלן.

תכנית נוספת לבניית נמל בחיפה פורסמה על-ידי המהנדס היהודי ריכרד קאופמן בשנת 1926, במסגרת הצעה לתכנית-מתאר כללית של חיפה (ואזור עמק זבולון עד עכו)³⁰ הוא טוען, כי בניית הנמל במקום המוצע תשאיר אותו ללא העורף ותהיה משגה חמור. הנמל לא ילבדד ישכון, ולא יתכן שיחיה את חייו בנייתוק גמור. בתכנית שהוצעה על-ידי הממשלה במערב העיר לא הושם לב אלא לבחינה המקצועית של בניית הנמל, זולות הקונסטרוקציה, ובוודאי לטעמים איסטראטגיים.³¹ תפיסתו שונה במספר הבטים מכל התכניות שהוזכרו לעיל:

א. יש למקם את עיקרו של הנמל בעמק זבולון, ולנצל שם את המישורים הפנויים הנרחבים; זאת בניגוד לתכניות האחרות (כולל תכנית פאלמר) אשר הצמידו את הנמל לעיר הקיימת, ובכך צמצמו מראש את שטחו היבשתי ואת אפשרויות התרחבותו בעתיד. כן הכבירו בכך על התחבורה העתידה בעיר ועל הגמישות בקביעת מערך שימושי הקרקע העירוניים, בכך שתיפקודים אחדים (נמל, מרכז עירוני, תחבורה ואחסנה) עתידים היו להתחרות על אותו שטח מצומצם.

ב. רוב התכניות היו מבוססות על העמקת המעגן בשטח הימי ובחלקן על ייבוש שטחים מן הים. תכנית קאופמן התבססה על חפירת בריכות-עגינה ביבשה.

ג. קאופמן תיכנן נמל בריכות-עגינה (docks) עם כעשר בריכות וכיניהן שטחי רציפים, ולא רציף מקביל לקו החוף. קאופמן נפגש בשנת 1925 עם מתכנן הערים הבריטי אברקרומבי, וניתן להניח שדן עמו בתכניתו.

אף-על-פי שתכניתו של קאופמן התפרסמה בעתונות היהודית כבר בשנת 1926, היא הובאה לידיעת הבריטים רק בסוף שנת 1927, לאחר שכבר אושרה תכניתו של פאלמר להקמת נמל חיפה. מתוך ההתכתבות הבריטים ביחס לתכניתו של קאופמן מתברר, כי הם לא התייחסו אליה ברצינות, ואיפשרו לו להגיש אותה יותר מתוך נימוס מאשר מתוך עניין בדבריו. נימוקיהם הרשמיים לדחיית התכנית, כפי שנמסרו לקאופמן היו: המועד לשינוי התכנית מאוחר מדי, מאחר וכבר אושרו תכניותיו המפורטות של פאלמר; בניית נמל במפרץ תהיה הרבה יותר יקרה מאשר בסמוך לעיר חיפה, ותתייקר עוד יותר לאור התכנית לחפור בריכות-עגינה בתוך היבשה.³²

ההבדל בין התכניות השונות שנדרונו על-ידי הבריטים בראשית שנות העשרים לבין תכניתו של קאופמן הוא בתפישה התכנונית. הראשונות עסקו בתכנון הנמל במובן המצומצם בלבד (harbour). הן צירפו את הנמל אל העיר, כפי שהיתה קיימת, בלי שניתנה הדעת לתכנון אזורי כולל. קאופמן, לעומת זאת, תכנן את הנמל גם בהקשר היבשתי, כחלק מתכנון העיר עצמה. בכך טמונות הן גדולתה

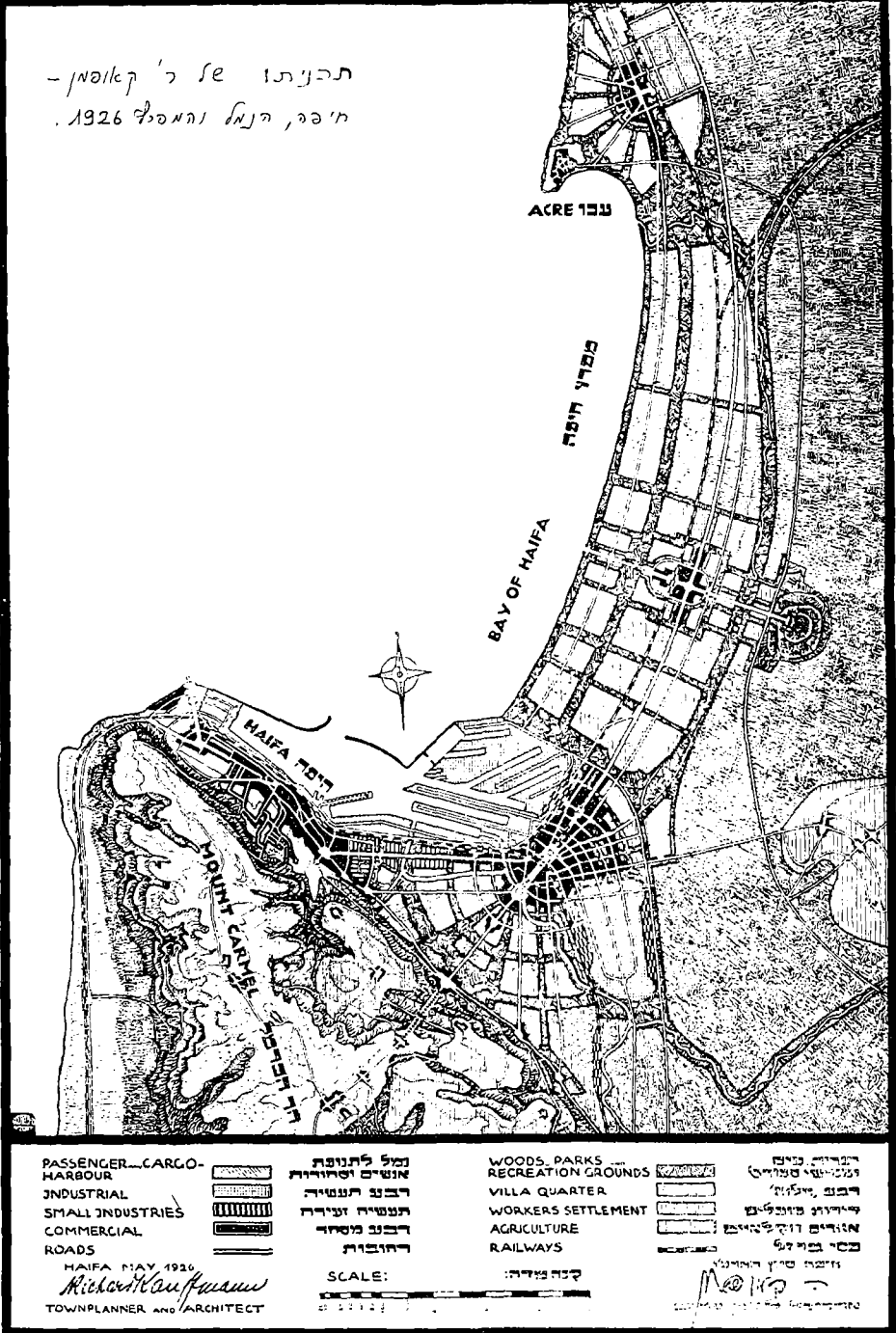
30 ארכיון ציוני מרכזי A175/136: וכן R. Kauffmann, *Fundamental problems of Haifa's future development*, Haifa 1928; ר' קאופמן, 'תיכנון ראשון של אזור חיפה-עכו בשנים 1925-1926', א' קינן (עורך), במעגלי דורי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 185-188.

31 קאופמן (לעיל, הערה 30), עמ' 188.

32 מכתב משוקבורג לסיימס מיום 2 בנובמבר 1927, PRO/CO/733/132/44059.

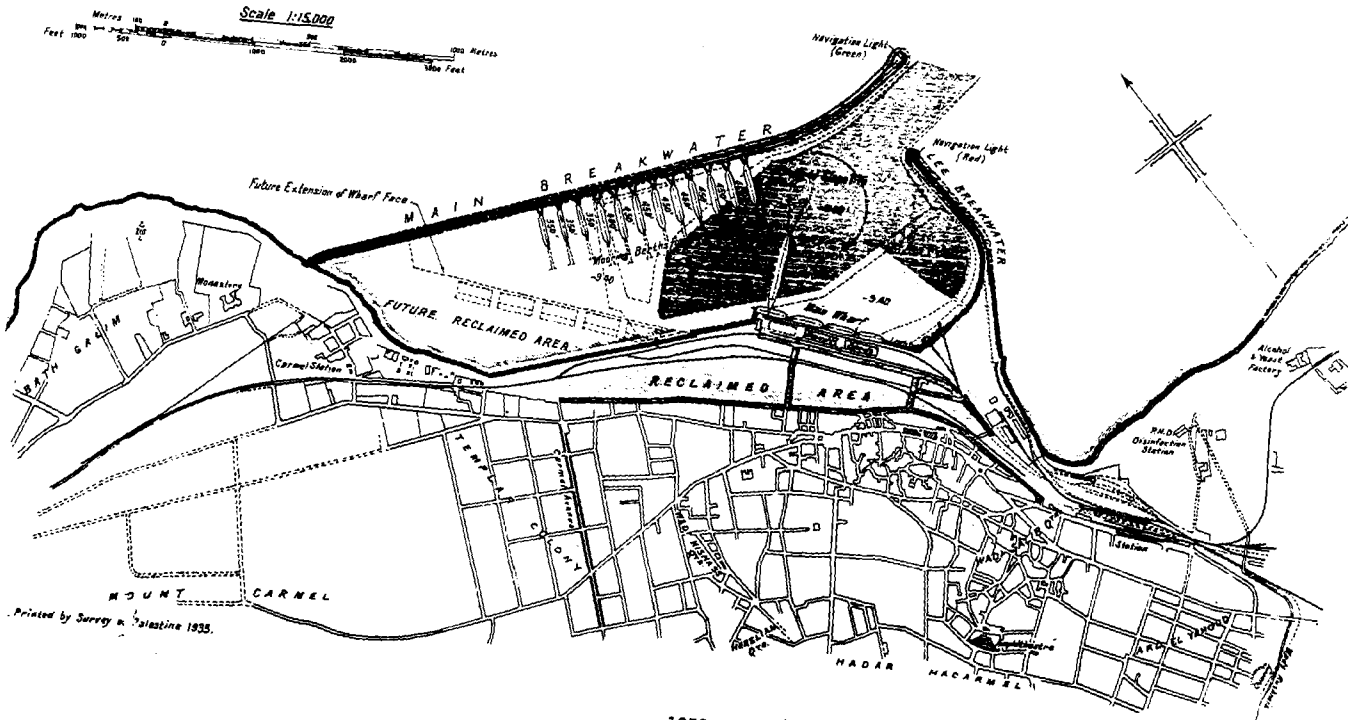
החברה מפדץ חיפה בע"מ. HAIFA BAY DEVELOPMENT CO. LTD.

תכניתו של ר' קאופמן -
חיפה, הנמל והמפרץ 1926.

הצעתו של ר' קאופמן לתכנון כולל של אזור חיפה-עכו

PLAN OF HAIFA HARBOUR

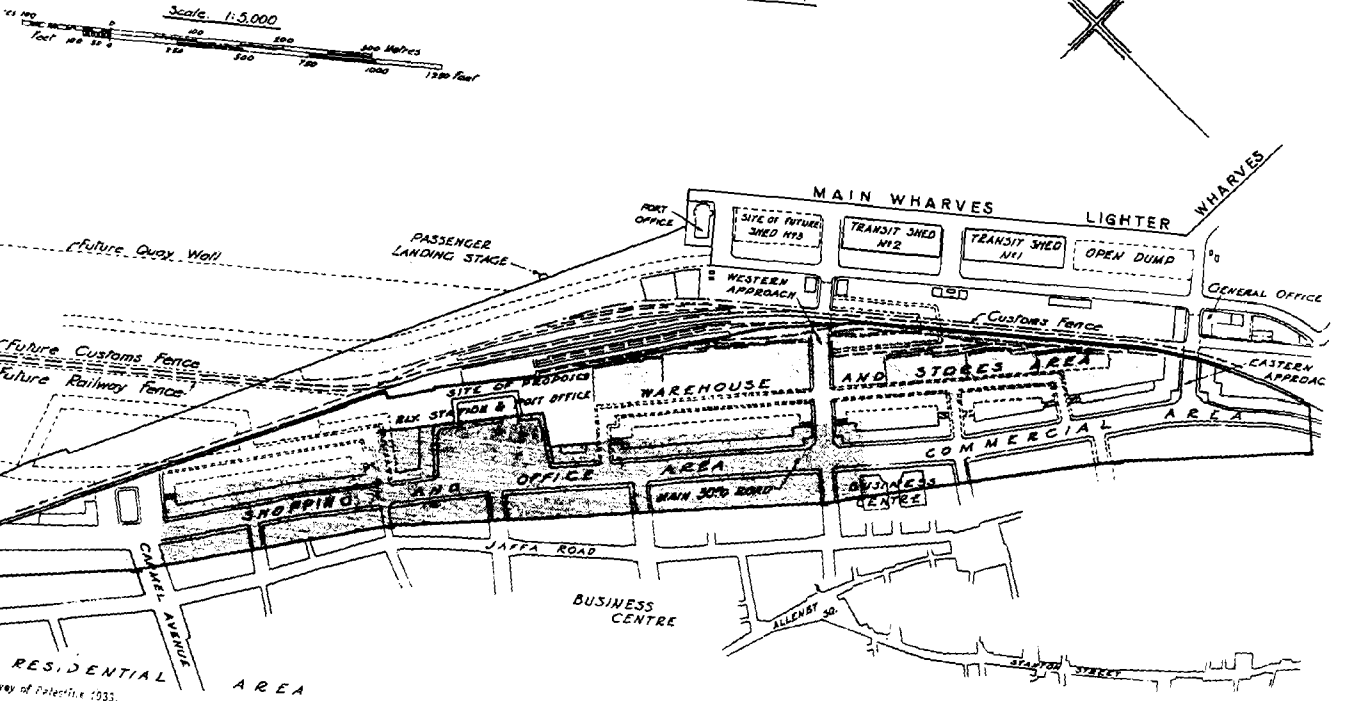

HAIFA HARBOUR

מפת האזור המיושב בנמל חיפה, 1933

REDEL, PALMER & TRITTE

RECLAIMED AREA DEVELOPMENT PLAN

מפת נמל חיפה, 1933

של התכנית, הן חולשתה, שכן היא דורשת השקעות-הון כבדות לא רק בכניית הנמל, אלא גם בסלילת הדרכים, הקמת המבנים וכל יתר המרכיבים של העיר.

בשנת 1924 הציע הנציב העליון, הרברט סמואל, למסור את בניית הנמל לידי מועצה ציבורית, בה הלשכה הכלכלית (היהודית-ציונית) תהיה נותן הכסף העיקרי, והממשלה והעיריה יהיו גורמים משניים. האוכלוסיה הערבית תהיה מיוצגת, לדעתו, באמצעות נציגיה בעיריה. סמואל מציין בנימוקיו, כי מבחינה פוליטית היה מעדיף אילו המימון היה בריטי-ממשלתי. אולם אם הממשלה איננה יכולה לשאת בהוצאות, עדיף לבנות את הנמל בכסף יהודי מאשר לא לבנות אותו בכלל. הנציב היפנה את תשומת הלב גם לתנאי המנדט ולמדיניות הבריטית – להגביר את עושרה של ארץ-ישראל באמצעות ההון היהודי.

משרד-המושבות דחה את הצעתו של הנציב העליון מכל וכל והדגיש, כי אין לתת בידי הציונים 'מבצר' כלכלי כזה. גם רמזים אישיים נגד הרברט סמואל (היהודי) אינם חסרים בהערות השוליים, אותן הוסיפו פקידי המשרד בתיק הנוגע בדבר.³³ עצם ההתנגדות מזכירה טיעונים דומים שהושמעו על-ידי הפקידות הבריטית בשנים 1937-1939 נגד פיתוח נמל תל-אביב, בשל היותו נמל 'ציוני', והיישוב היהודי עלול להשתלט באמצעותו על כלכלת הארץ.³⁴

בתחילה חשבו למסור את הבניה בקבלנות, ואף הוצא מכרז באוגוסט 1928. אולם בסופו של דבר הוחלט שהממשלה תבצע את העבודות, והיא הזמינה לצורך זה את חברת 'רנדל, פאלמר את טריטון' (פברואר 1929). בתחילה השגיח פאלמר בעצמו על פעולות הבניה, אך בשל גילו ומצב בריאותו הופקדה ההשגחה בידי המהנדס א"ג בוקטון. הבניה נמשכה כארבע שנים. לצורך קבלת אבן לבניית שוברי-הגלים פותחה מחצבה בעתלית ונוצל קו הרכבת. החלק הרחוק יותר מן החוף הועמק על-ידי שאיבת חול מתוכו. חול זה נערס בכיוון היבשה ויצר את השטח המיובש שבין רחוב העצמאות לבין קו החוף הנוכחי. הנמל שימש חלקית את יצוא פרי-ההדר כבר בעונת 1932/1933, אך פתיחתו הרשמית התקיימה ב-31 באוקטובר 1933.³⁵

אך הופעל הנמל, וכבר התברר כי הוא צר מדי וכי יהיה צורך להרחיבו. בראשית 1934 אושרה בניית מחסן נוסף³⁶ ומנהל הנמל דרש הקמת רציף נוסעים (תיירים) והתלונן על כך שהנמל צר מדי, הן בממדיו הימיים הן בממדיו היבשתיים.³⁷ בסתיו 1935 הציעה חברת 'רנדל, פאלמר את טריטון' להרחיב את הנמל.³⁸ הדין-וחשבון שלה מזכיר בין היתר, כי בעת התיכנון המפורט (1926) היתה תפוקת הנמל 125 אלף טון, ואילו בשנת 1934 היא עלתה ל-700 אלף טון (נתון מרשים עוד יותר היא עליית התפוקה של כלל נמלי הארץ: 290 אלף טון ב-1926 לעומת 1,310 אלף טון ב-1934).³⁹ הדין-וחשבון המליץ להעמיק את החלק המערבי של הנמל, שהושאר בעת הבניה כעתודה,⁴⁰ וכן לבנות רציף נוסעים ורציף מטען נוסף במזרח הנמל, עם קשר רכבת נוסף, עבור נמל חופשי לעיראק ואירן.

33 PRO/CO/733/73/46182

34 דאוני, 23 באוגוסט 1939, PRO/CO/733/298/75169; PRO/CO/733/393/75094

35 החגיגות צומצמו כרגע האחרון בגלל מהומות שפרצו כחיפה ערב יום הטכס. גם פאלמר לא השתתף בהן בשל מחלתו (הוא נפטר בלונדון ביום 7 באפריל 1934 בגיל 72).

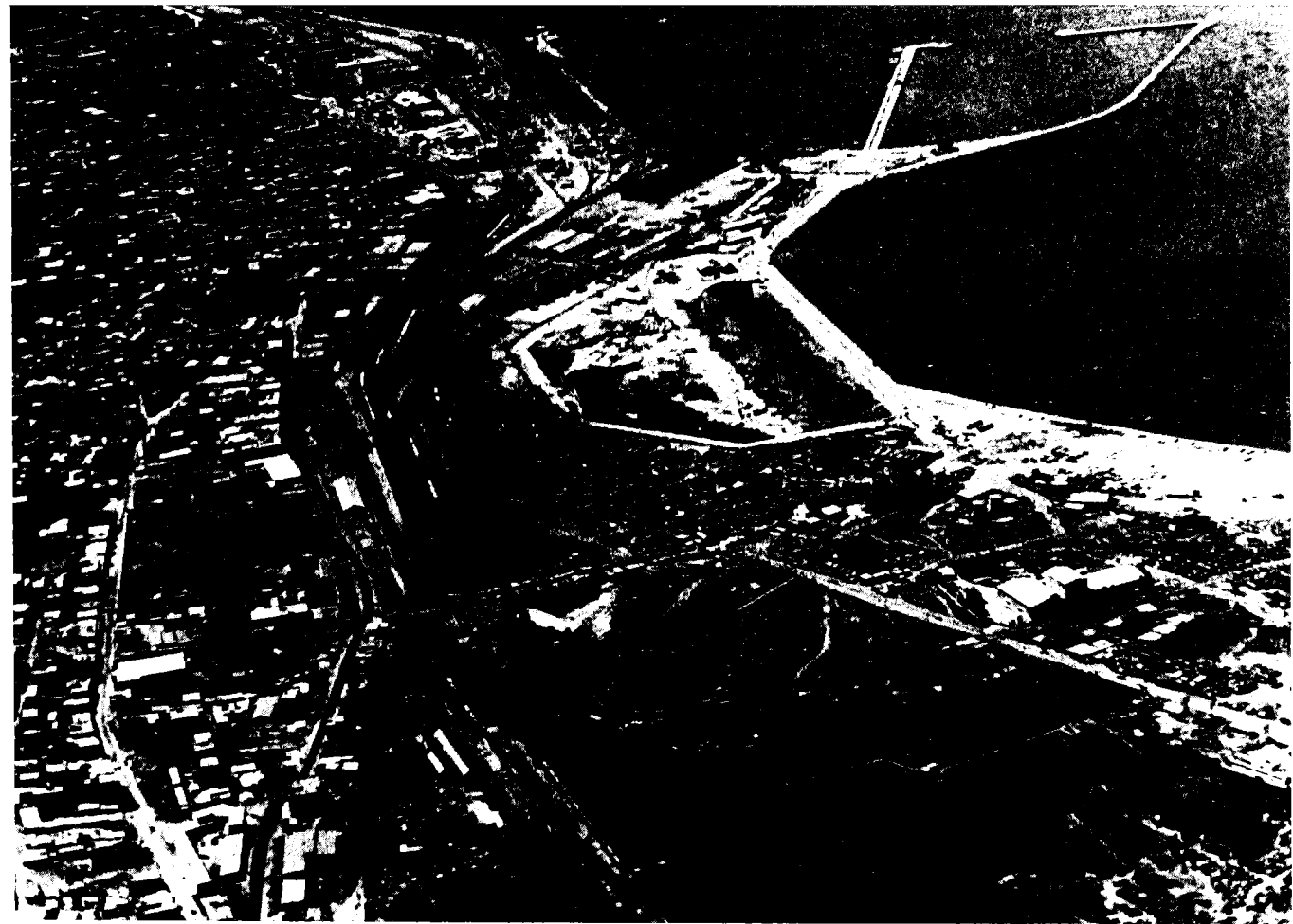
36 במארס 1934, PRO/CO/733/251/37258

37 25 ביולי 1934 ואפריל 1935, PRO/CO/733/271/75058

38 Haifa Harbour Quay Extension and Full Development Scheme, Report submitting Plans and Estimates, Jerusalem 1935

39 מעובד על-פי נתוני אביצור, נמל יפו בגאותו ובשקיעתו 1865-1965, תל-אביב 1972.

40 דבר זה בוצע רק לאחר קום המדינה.

תצלום-אוויר של נמל חיפה וסביבתו, 1937

כן הוצע לבנות מחסנים ומשרדים נוספים וגשרים עיליים למניעת הצטלבויות בתוך הנמל ובמבואותיו. בשנת 1936 הוחלט לבצע את רוב ההמלצות.

עתה חודש הויכוח בין חסידי הרחבת נמל יפו לבין המצדדים בהרחבת נמל חיפה. בפברואר 1936 הוצע במשרד-המושבות, כי חברת 'רנדל, פאלמר את טריטון' תערוך סקר מדעי לקביעת העדיפות בין שני הנמלים.⁴¹ שר המושבות התנגד לפיתוח נמל יפו עוד בטרם הוחלט על הסקר. הוא טען, בין היתר, שקיים קושי בסלילת דרכי-גישה לנמל בתוך השטח הבנוי בצפיפות של יפו, וכך חשש שמא יבולע לרכבת (הממשלתית) אם יהיה נמל במרכז הארץ. מאידך מצאה ועדת הספנות הממלכתית הכריטית שיש מקום לסקר כזה, '... בעיקר על-סמך העובדה שהנמל החדש בחיפה איננו נמצא במקום הנכון'.⁴²

בינתיים פרצו בארץ מאורעות תרצ"ו, בעולם התערער המצב הכלכלי והבטחוני וזרם העלייה של יהודי מרכז-אירופה פחת. בתל-אביב הוקם נמל, או מעגן, חדש. כתוצאה מגורמים אלה ומחסור בכספים בוצע, מתוך כל המלצותיה של חברת 'רנדל, פאלמר את טריטון' משנת 1935, רק חלק מן

PRO/CO/733/292/75694 41

PRO/CO/733/330/75094 42

המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט הבריטי

המעגן המזרחי.⁴³ גם הסקר המוצע לקביעת העדיפות בין נמל חיפה לנמל יפו לא הוצא לפועל. סמוך לפרוץ מלחמת-העולם השנייה חידש פנחס רוטנברג את ההצעה להקים כריכות-עגינה בחלקו המערבי של הנמל. תשובתו של צ'רצ'יל מפברואר 1940 היתה, כי לממשלת בריטניה אין עתה כסף למטרה זו, אולם אם רוטנברג ירצה לבצע את העבודה על חשבונו מתוך שיקולים מסחריים, יקבל לכך את הסכמת הממשלה.⁴⁴ פיתוח זה לא בוצע כמובן, ולו רק מן הטעם שהים-התיכון היה עתה, בעת המלחמה, סגור בפני כלי-שיט מסחריים.

במרוצת המלחמה הורגש הצורך בשיפורים בנמל, אשר בעיקרם היו מנהליים. השינוי החשוב ביותר מבין אלה שבוצעו ב-1943 היה העברת האחריות על הנמל ממחלקת המכס למונהלת מסילות-הברזל.⁴⁵ אי-השקט ששרר בארץ לאחר סיום מלחמת-העולם והכנותיהם של הבריטים לעזיבת הארץ מנעו כל פיתוח נוסף של נמל חיפה עד סיום שלטון המנדט הבריטי. אולם השגיאות שעשו בבחירת תכניתו המצומצמת של פאלמר לא תוקנו על-ידי כך, והרחבת הנמל, תוך הוספת נמל-עזר בקישון, בוצעו רק בראשית ימי המדינה.

סיכום

מפעל הבניה הגדול של נמל חיפה הפך נמל זה לנמלה הראשי של ארץ-ישראל. כתוצאה מכך גברה הפעילות הכלכלית של העיר חיפה, ועסקים הקשורים לפעילות נמלית התוספו למרכז העירוני

PRO/CO/733/418/75058 43

שם. 44

Palestine, *Report of the Haifa Port Enquiry Committee*, Jerusalem 1942, pp. 25-26 45

נמל חיפה ודהעיר, 1939

שלה: עמילי מכס, חברות יבוא ויצוא, חברות נסיעות וכד'. העיר גם קיבלה חלק מ-340 הדונאמים שיובשו בעת כניית הנמל, ועליו הוקמו כבישים (ובעיקר רחוב המלכים, הוא היום רחוב העצמאות), משרדים, חנויות, מחסנים ודירות וכן תחנת-הרכבת 'חיפה-מרכז' כביכר פלומר.⁴⁶ בתוך הנמל הוקם מסוף-הנפט ולא רחוק ממנו חוות-מיכליות, ובסוף שנות השלושים הופעלו בתי-הזיקוק בעמק זבולון. הנמל טיפל במגוון פעילויות: נמל-נוסעים, יצוא הדרים, אשלג,⁴⁷ יבוא מזון, מוצרי-תעשייה ונמל צבאי. בחיפודו אחרון זה היה נמל פעיל ברציפות, גם בתקופת מלחמת-העולם השנייה, כאשר יתר הפעילויות היו מצומצמות מאוד.

אולם צורתו ואיתורו של הנמל הביאו עמם גם מכלול בעיות שלא נחזו מראש, או שהתעלמו מהן בעת התכנון והכנייה. כבר בשנתו הראשונה התברר כי רצונם של הבריטים לחסוך בהוצאות וראייתם את הנמל כנמל צבאי הפריעו לפעילות השוטפת. מספר מקורות מצביעים על כך, שהחישוב העיקרי לכניית הנמל בחיפה היה איסטראטגי.⁴⁸ הם לומדים זאת מצורתו של הנמל, שבו שטח המים גדול ביחס לאורך הרציפים (או אורך הרציפים קטן לעומת גודל המעגן). דבר זה אופייני לדעתם לנמל צבאי, הזקוק בעיקר לשטחי מעגן לאניות-קרב ופחות לרציפי-פריקה והטענה. כתוצאה מבעיות אלו היה צורך בהוספת מבנים, הרחבות ואילתור פתרונות כבר מן השנה הראשונה לקיומו של הנמל בצורתו החדשה. במבוא כבר הוזכר כי גם איתורו של הנמל סמוך למרכז העירוני היה לרועץ לפעילותו של הנמל ולתחבורה במרכז-העיר, וכן מנע את השימוש בים לטיול ולרחצה.

על חסרונות אלה עמד כבר קאופמן בשנת 1926. ביקורתו נדחתה אז על הסף. כיום נעשית פעולת ההרחבה והכנייה של הנמל ברוח הדברים שאמר לפני יותר מיובל שנים — הארכת שובר-הגלים והעברת חלק ממרכז הכובד של הנמל בכיוון המפרץ. ישנה תכנית-אב רעיונית לפיתוח הנמל המתכננת הקמת בריכות-עגינה (אם כי על-ידי ייבוש רצועות בים ולא על-ידי חפירה ביבשה, כפי שתיכנן קאופמן).⁴⁹

לטווח ארוך קיימת אפילו תכנית לייבש, אולי, חלק מן הנמל הנוכחי ול'החזירו' לעיר חיפה.⁵⁰ בכך מתכוננים לתקן את העיוות שנוצר על-ידי התיכנון שהתחשב בשיקולים איסטראטגיים ותקציביים.

46 פירוט נוסף ראה: ש' שטרן, התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1948. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1974, עמ' 64-69.

47 יצוא האשלג הופנה כולו לנמל חיפה, הן בשל נוחות התחבורה ברכבת מירושלים (לשם הובא האשלג במשאיות) לתוך נמל חיפה, הן משום שמוצר זה רגיש ללחות ולתנאי ההובלה באסדות שהיו נהוגים בנמל יפו.

48 ראה: Tel Aviv Port, Introductory Memorandum, 1942, p. 3, PRO/CO/733/435/75094; B. Menzinger, *Der Hafen Haifa*, Basel-Tübingen 1966, p. 3.

49 א' סופר, 'התפתחות נמל חיפה', א' סופר וב' קיפניס (עורכים), אטלס חיפה והכרמל, חיפה 1980, עמ' 106-107.
50 מסירה אישית של מנהל עבודות ההרחבה בנמל חיפה מיום 27 באוקטובר 1980.

משאביה האנרגטיים של ירושלים לפני קום המדינה

שמואל אביצור

עד לתקופת החשמונאים מקורות הכוח בתהליכי הייצור השונים היו רק שרירי אדם ובהמה. כשהתחילו בסוף תקופת החשמונאים בניצול כוח המים בארץ, לא היו בירושלים מים זורמים במידה מספקת להפעלת מתקן-ייצור כלשהו, ובייחוד כל עוד נוצלו המים באופן פרימיטיבי. וגם כששוכללו דרכי ניצולו של כוח זה, לא ניתן להפיקו במידה סבירה בעיבורה של ירושלים שבין החומות.

תהליכי העבודה בייצור שלשם נדרש כוח מניע, ביחס לעיר כמו ירושלים, הם עיבוד תוצרת חקלאית, כגון טחינת דגנים, פריכת זיתים ושומשום לקראת עצירת שמן. מסוף ימי-הבית השני ואילך שימשו הבהמות כח מניע. ריחיים של חמור מסוג הקדום-הכבד וריחיים עגולים הקלים יותר, המופעלים באמצעות יצול בכוח בהמה כלשהי, בדרך-כלל סוס, הקלו על האדם, קרי האשה, בהכנת קמח. אלא שחלק מהאוכלוסיה אכל את לחמו מקמח שנטחן בריחיים של יד בידי עקרת-הבית ו/או בנותיה. מִפְרֶכֶת בית-הכרד לשמן-זית הופעלה גם היא, במפעלים מסחריים, בכוחן של בהמות, וכך גם נשחקו זרעי שומשום לטחינה. ואילו תהליכי הייצור האחרים — ניפוץ צמר או כותנה, טוויה, אריגה, חרושת-עץ, אבן ומתכת — נעשו בכוחם של בני-אדם בלבד; בידיהם, רגליהם ואף באברים אחרים של גופם.

במשך הזמן, מתקופת השלטון הביזנטי ועד לכיבוש התורכי, נעשו נסיונות שונים לנצל את כוח המים בסביבה רחוקה, ולאחר-מכן גם קרובה יותר, של העיר, בדרך-כלל לצורכי טחינה. נבנתה טחנת-מים בעין-פרה. הוקמה בריכת-הרמה כמעין אלישע שביריחו, שתחילה נועדה אולי רק להגבהת המים בכריכה, והזרמתם בכבידה (גראוויטאציה) להשקייה. כן נבנו טחנות-מים אחדות בארטס ועל אמת-המים של עין-קלט. מתקופת שלטון הצלבנים (לפחות) נעשו נסיונות להפיק כוח ממימי ה'מאכזבים' או ה'לא-נאמנים' של מעיין השילוח (ושרידי טחנה כזו נתגלו בחפירותיו של ק' שיק בסוף המאה הקודמת). יתר על כן, במקורות הערביים מהתקופה הממלוכית מסופר, שגם מי עין-רוגל (ביר איוב) הניעו טחנה או טחנות, אלא שמחוסר ערות של בני התקופה שראו כמו עיניהם מתקן (או מתקנים) זה בפעולתו, יש להתייחס לכל העניין בספק רב (עין-רוגל הינה למעשה באר ורק בזמן השטפונות עולים המים ומשתפכים מעליה וזורמים לנחל קדרון).¹

על מצב הדברים בראשית המאה הקודמת אנו יכולים ללמוד מיומניו של ג'א זיטצן שביקר בארץ ב-1806. בזמן שהותו בירושלים מצא 16 טחנות סוסים, וכן בתי-כרד לשמן-זית ולשמן-שומשום, שגם הם הופעלו בכוחן של בהמות.² ניתן אפוא להעריך שבאופן סימולטאני ניצלו אז בירושלים לצורכי

1 על כך מעט בהרחבה ראה: ש' אביצור, 'סקר מיתקני כוח המים בארץ ישראל', אדם ועמלו, 3, תל-אביב 1963, עמ' 188-187.

2 G.A. Seetzen, *Reisen*, II, Berlin 1854, p. 23

ייצור תעשייתי כוחן של כ־30 בהמות עבודה, בדרך־כלל סוסים ופרדים ובמקרים בודדים כנראה גם גמלים וחמורים. אם עבדו במשך כל שעות היום וגם בלילה, יש להכפיל מספר זה ואולי אף לשלוש, אלא השימוש במתקנים במשך רוב שעות היום, וכיחוד במשך כל היממה, היה עדיין נדיר ולכל היותר (בכתי־הבד) עונתי בלבד.

לפי המבנה העדתי המסוגר של ירושלים דאז, לכל כיתה נוצרית גדולה היה מרכז ('מנזר') משלה, ואנשיו היו קולטים את עולי־הרגל ומטפלים בהם. מקום זה היה מעין יחידה כלכלית אוטארקית. 'המנזר' מילא תפקיד של אכסניה (כולל מנזרים אחרים של אותה כת בקרבתו), מרכז קהילתי וכלכלי והיו בו מחסני־מזון, טחנת־קמח ומאפיה. סנדלר ובעלי־מלאכה אחרים עמדו לשירותם של אנשי הכיתה־העדה ובייחוד לשירותם של עולי־הרגל. רק בקרב המוסלמים והיהודים היו מפעלי־מלאכה, מתקני־ייצור ושירותים בעלי אופי מסחרי או כללי־אזרחי. בקרב הנוצרים לא יכלו להעלות על הדעת כי צליין ארמני יפנה לטחנה או מאפיה קאתולית או אורתודוקסית, ולהיפך. כל אחת מאותן 16 טחנות־סוסים יכלו לספק בשנה 24-30 טונות קמח, אם עבדו בהן בהמות 8-10 שעות ליום; וכ־70-80 טונות, אם עבדו בשלוש משמרות במשך כל היממה. אם נביא בחשבון שמספר התושבים בעיר היה אז קרוב לרבעה, הרי פירושו של דבר, כי יכלו לספק לכל נפש באוכלוסייה כ־40 ק"ג קמח אם עבדו 8 שעות ליום; או 120 ק"ג, אם עבדו במשך כל היממה. למעשה כשליש (לפחות) מהאוכלוסייה קיבל קמח מטחינת־יד של נשותיהם ובנותיהם. ואילו באביב, בעונת הצליינות, צריכים היו לספק קמח (ולחם מוכן) לעוד אלף־אלפיים (ולעתים גם עד ארבעת אלפים) פיות נוספים.

אם נביא בחשבון כי צריכת הקמח לנפש לא עלתה על 125 ק"ג לנפש (140-150 ק"ג לחם לשנה), הרי שמרבית הטחנות (פרט לאלו שבמנזרים אשר סיפקו קמח לאפיית לחם הנועד לצליינים) לא עבדו יותר משתי משמרות ביום. במידה ונוסיף לכך את בתי־הבד ואת הבהמות המקומיות (פרדים וגמלים) הנועדים בעיקר להובלה ולמעט החקלאות שהיתה עוד קיימת בראשית המאה הקודמת בשטחים הפנויים שבין החומות ('חכורות') נוכל להגיע למסקנה שכל המשאבים האנוגטיים של ירושלים דאז היו שרירי תושביה בתוספת של כ־300 בהמות לעבודה בייצור כולל חקלאות, הובלת משא ורכיבה, שעמדו לרשות תושבי העיר. וזאת, כמובן בלי להביא בחשבון את הבהמות שהביאו משאות ממקומות אחרים ולא היו שייכות לתושבי העיר. בין הטחנות 'הפרטיות'־המוסדיות יש לציין גם אחת מוסלמית של בית־הארוחה ותמחוי של חסקי סולטן (כיום בית־היתומים המוסלמי).

בינתיים התחילה אוכלוסיית העיר לגדול, בעיקר על חשבון מספר היהודים שעלה מדי שנה, עד כדי שבאמצע המאה הקודמת הם נהיו לעדה הגדולה ביותר בעיר, וברבע האחרון שלה גם לרוב של כלל אוכלוסייתה. גידול זה, בייחוד של יהודים שנשותיהם ובנותיהם לא הכינו קמח בריחיים של יד, הביא ל'משבר האנרגיה' הראשון בעיר. טחנות־סוסים המקומיות המסורתיות לא יכלו להדביק את הביקוש 'האזרחי'. ולכך התווסף בשנות השלושים של אותה המאה הביקוש הצבאי לחיל־המצב של איברהים פחה, בנו (או בנו החורג) ומצביאו של מוחמד עלי, שכבש את הארץ וסוריה ושלט בה בין השנים 1832-1840. אז התחילו לחפש פתרון נאות להשגת קמח לתושבי העיר ולאנשי־צבא החונים בה. לצורך זה ניסו להשתמש בכוח מיכאני, כמקרה דידן בכוח הרוח. ואם כי השתמשו בכוח הרוח מקדמת דנא בספנות (מפרשים) ובחקלאות (זריית תבואה), הרי טחנות־רוח ראשונות לייצור קמח הופיעו בארץ רק במחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה, ויש לנו עדויות על קיומן של אלו ברמלה ובעכו. עם זאת בספר מסע של ר' פוקוק מוזכר כי בקרבת ירושלים היתה לפניו טחנת־רוח.

במפת ירושלים וסביבותיה שצוירה על-ידו, אחת מפסגות הרכס של הר הזיתים, כנראה זו שעליו הוקם בראשית המאה הבניין של אוגוסטה-ויקטוריה, מכונה אצלו בשם 'Windmill Hill' (גבעת טחנת-הרוח). מכאן אנו למדים שהיה ניסיון להקים טחנת-רוח בעיבורה של ירושלים עוד לפני יותר ממאתיים שנה.³ והנה בימי שלטונו של מוחמד עלי הוקמו כמעט בבת אחת שתי טחנות-רוח בעיר: אחת בין החומות בשטח המגזר הארמני ושנייה לצורכי הצבא בלבד, על הר ציון, כלומר מחוץ לחומה. וכרוניסט בן-התקופה, הנזיר היווני ניאופיטוס, יודע לספר כי היתה מעין התחרות, מי יסיים תחילה את הבנייה וההתקנה, והארמנים הצליחו להקדים.⁴ כן הוקמו אז טחנות-רוח במרחק די ניכר מן העיר. אחת בשועפת, שג' דלמן מספר כי ראה עוד את חורבותיה, ושנייה בפסגת ההר של אל-בירה שהקנתה לה — לפסגה — שם גיאוגרפי חדש, 'ראס-א-טחונה' (ראש [פסגת] הטחנה), ועליה העמידו בשנות השלושים של מאה זו את עמודי הרדיו של 'קול ירושלים' המנדטורי. אותו חוקר, ג' דלמן, מספר בספרו כי הוגד לו שטחנה שלישיית הוקמה ליד הכפר עין-ערך (מצפון-מערב לעיר).⁵ יש להניח שטחנות אלו היו פרימיטיביות למדי, מסוג ה'אגיי', בהן השתמשו גם בכמה מקומות בלבנון (נמוכות עם מפרשי-כד מתקפלים), והן לא הצליחו להחזיק מעמד. ואילו בטחנה הצבאית של איברהים פחה בהר ציון כילהה ההמון, לאחר נסיגת צבאותיו מירושלים, את זעמו והחריב אותה כליל. בין השאר סופר אז כי אזרחים-פלאחים מן הכפרים — אולצו לגלגל בידיהם את אבני-הריחיים לטחנה זו ממרחקים, ולכן כה שאפו להתנקם בו וב'טחנתו'.

ב-1854 חקר הקונסול הבריטי בירושלים ג'יימס פין, את מצב הטחינה בעיר וציין שיש בה 20 טחנות-קמח (המופעלות על-ידי סוסים), המספקות יחד 50 קנטר קמח, כלומר 14.4 טונות (הוא לא ציין לאיזו יחידת-זמן הוא מתייחס, אלא נראה שהכוונה לשבוע).⁶ אם הכוונה היא לתפוקה שבועית, הרי פירושו של דבר, כי כל טחנה סיפקה בכל יום כ-100 ק"ג קמח (עבודה של כעשר שעות) וכולן יחד 2 טונות ליום. אם מעגלים את המספרים, נקבל את התוצאה של מנת-לחם ל-5,000-6,000 נפש בלבד. אין ספק כי חישוב זה, שנתקבל מפי הטוחנים, הוא מופחת. כאמור, כל טחנה הפיקה לפחות 100 ק"ג ביום; בין 30 ל-35 טונות לשנה. אלא בימים ההם, כשמספר התושבים עבר את שתי הרבבות, הכמות הכללית של 600-700 טונות לשנה לא יכלה להספיק, מה גם שאחוז הנוזקים לטחינת-יד ביתית ירד, ויש להניח כי אז כבר טחנו גם במשך כל היממה, כלומר הפיקו עד כ-1,800 טונות קמח לשנה.

בכל משפחה בינונית היו מוליכים אחת לחודש שק תבואה לטחנה (80-100 ק"ג) והטחינה נמשכה 8-10 שעות. אין ספק כי היתה בכך מידה רבה של אי-נוחיות; המְתנה ארוכה ביום הטחינה, יחס מתרברב של בעלי הטחנות המחוסנים מכל התחרות וגם הפקעת דמי-טחינה. ג' פין ערך את המפקד שלו, כדי לחפש משקיע (אנגלי) שיסכים להקים טחנת קיטור בירושלים, ולא הצליח. אבל כמעט באותו זמן הופיע משקיע מסוג אחר; הלא הוא משה מונטיפיורי. עם הטיפול בהקמת 'משכנות שאננים' בכספי עזבונו של יהודה טורא, דאג מונטיפיורי גם לתת את השירות החיוני ביותר (לאחר בור-מים) למשכנים — להבטיח להם טחינה נאותה ללא תלות בטוחנים בעלי המונופול בפועל, וגם להקל עליהם בכל הקשור בדמי הטחינה. טחנת-הרוח שהוקמה שם נצלה את ההישגים האחרונים בטכנולוגיה של טחינה בכוח הרוח באותם הזמנים. גובהה היה

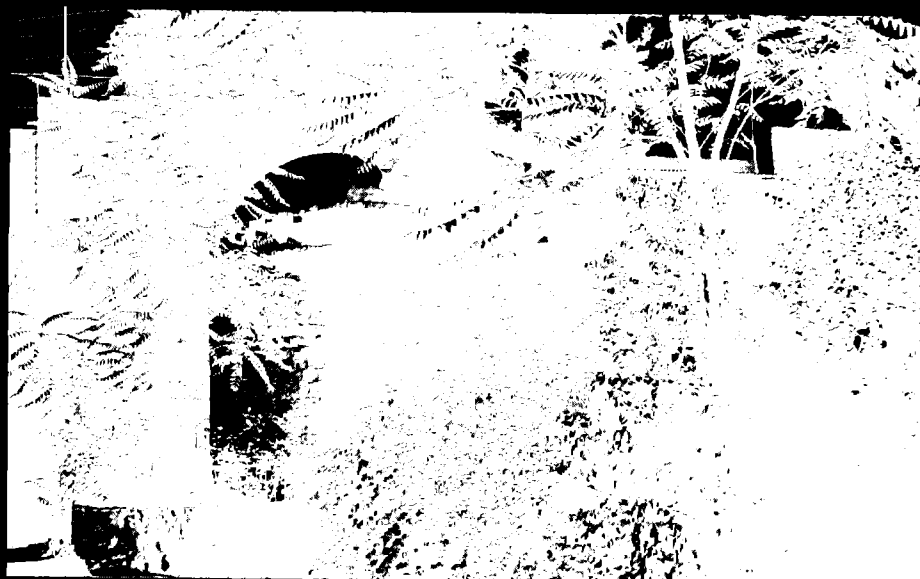
3 R. Pococke, *A Description of the East*, II, London 1748, part I 29.

4 Neophitos *Annals*, Jerusalem 1938, pp. 131, 134

5 G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palestina*, III, Gutersloh 1933, p. 251

6 ג' פין, עתות סופה, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 333.

טחנת-הרוח של מונטיפיורי בימי-משה.
שים לב לשבשבת-ההקוונה שעל הכיפה

טחנת-הרוח
בחצר רטיסבון

טחנת-הרוח
שמאחורי מלון 'המלכים'

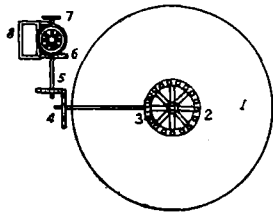

מפת ירושלים
מראשית שנות
השבעים של
המאה הקודמת
עם סימון
טחנות-הרוח

כ-16 מטר (50 רגל) ועליה כיפה מסתובבת על גלילים כך שלא היה צורך באדם המופקד על 'משמרת הרוח' שתפקידו היה לעקוב בשבע עיניים על שינויים בכיוון הרוח, ובמאמץ רב לסובב את הכיפה ל'עין הרוח' עם כל שינוי. בטחנה זו היתה שבשבת-הכזוה 'אוטומטית' הנמצאת בזווית של 180 מעלות ביחס לכנפי הטחנה, ואם הרוח נשבה בכיוון ההפוך לכיוון הכנפיים, היא הפעילה את השבשבת שהתחילה להסתובב ולמשוך איתה את הכיפה עד שכנפי הטחנה היו מגיעות ל'עין הרוח'. לפי דברי בני התקופה, היו בה ארבעה זוגות ריחיים, דבר שלא היה קיים בכל המרחב של מזרח הים-התיכון (למעט לטחנות-מים). הטחנה פעלה כמשך כ-25 שנים. לא-פעם נאלצו לתקן אותה על חשבונו של הגביר, מ' מונטיפיורי, וכשהפסיק לספק כסף לתיקונים חדלה לפעול.

קשה לדעת כמה זמן, אם בכלל, פעלו ב-זמנית כל ארבעת זוגות הריחיים. הטחנה חדלה לפעול לא רק מפני שהיתה בידי מפעיל-חוכר 'הלא איכפתי', שלא רצה להשקיע מאומה משלו בה, אלא גם, ואולי בעיקר, בשל סיבות טכנולוגיות. מנגנון הטחינה שלה היה מותאם לחיטה האירופית הרכה ולא לזנים הקשים של החיטה הארץ-ישראלית. טחינת זנים קשים מחייבת יותר כוח, ואילו עוצמת הרוחות בעיר לא היתה דומה לזו (ובפרט בקיץ) המקובלת, למשל, בחופי אנגליה. לפיכך, ימים של בטלה, או אי-יכולת להפעיל את הטחנה במלוא כושרה (ארבעה זוגות ריחיים) היו רבים. יש להניח שבדרך-כלל פעלו רק זוג אחד או שניים. עם זאת בימי מלחמת-העולם הראשונה, כשלא היה דלק לטחנות-קיטור ומנוע בארץ, ניסו להפעילה מחדש.

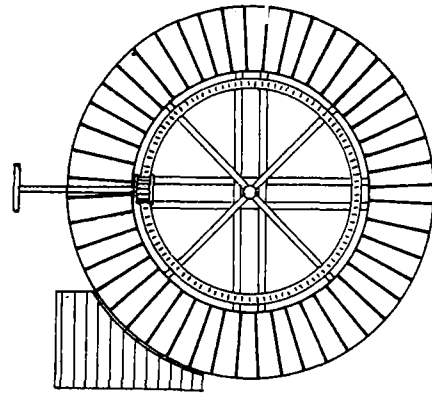
הניסיון של מ' מונטיפיורי הדליק 'אור ירוק' בקרב גורמים אחרים בירושלים שמחוץ ליישוב היהודי, ובמשך זמן די קצר, לאחר הפעלת הטחנה במשכנות שאננים (1856-1857), הוקמו עוד מספר טחנות-רוח, ביניהן לפחות אחת משוכללת כמוה. היו אלו שלוש הטחנות של הפטריארכיה האורתודוקסית; אחת מהן השתמרה עד היום (מאחורי מלון 'המלכים') טחנה קטנה בחצר רטיסבון (הבניין העגול קיים אבל ללא כל סימנים של מנגנון טחינה), ועם הקמת המושבה הגרמנית, ב-1873, הוקמה לזמן קצר טחנת-רוח גם בתוכה. אלא שגם טחנות אלו לא החזיקו מעמד, ותוך זמן לא רב, לכל היותר עשרים שנה חדלו לפעול, או עברו 'הסבה' מכוח הרוח לכוח בהמות.

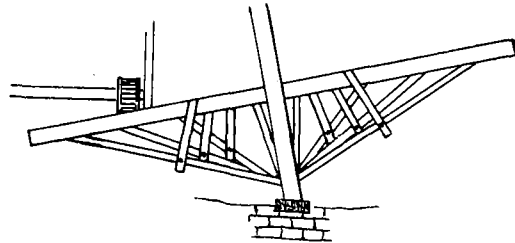
מידרכיה ירושלמית

1. מעגל הדריכה.
2. גלגל שיניים גדול (אופקי) בקרקעית מעגל הדריכה.
3. גלגל-ממסרה אנכי על גבי הגלגל הראשון.
4. גלגל אנכי שני בקצה הציר של מס' 3.
5. גלגל אופקי המניע את הרכב של הריחיים.
6. ריחיים.
7. גלגל המפעיל את הנפה.
8. הנפה.

(לפי ג. דלמן)

I. מבט מלמעלה

II. מבט מזו הצד

מידרכיה רגילה (ממזרח אירופה)

יותר מאוחר הוקמה (במורד רחוב בן-יהודה של היום) משאבת-רוח שגם היא לא החזיקה מעמד זמן רב.

רווח והצלה באו תחילה לא ממיכון מודרני וכוח החום, אלא משכלול הטחינה בכוחן של בהמות ש'עשו חייל' בארץ יותר מהרות. יהודים, יוצאי מזרח-אירופה, הכניסו ארצה, וקודם כל לירושלים, את 'טחנת-הדריכה', או המידרכיה, שהיתה מקובלת באירופה במקומות מחוסרי מים זורמים או רוחות חזקות. מידרכיות אלו הופעלו בכוחן של בהמות, בדרך-כלל סוסים, אך בצורה שונה מהמקובל עד אז בארץ; הם לא הלכו סחור-סחור וסובבו יצול של רכב-הריחיים, כי אם עמדו על עיגול-עץ נטוי, וכדי להחזיק מעמד עליו, נאלצו לדרוך על המקום, ותוך כך לסובב את העיגול ואת יחד מערכת של גלגלי-שיניים, שהאחרון שבהם הפעיל את רכב-הריחיים. היתרון של מידרכיה לעומת טחנה יצולית רגילה היה בזה שבה פעל כובד משקלה של הבהמה, וניתן היה להגדיל את כושר התפוקה שלה כרבע ואפילו בשליש. ועוד מעלה חשובה היתה למידרכיה: ניתן היה להגדיל את כושר התפוקה שלה על-ידי העמדת סוס נוסף (או שניים), וזאת על-ידי הגדלת קוטר העיגול והתקנת זוג (או שניים) של ריחיים נוספים?

התקנת המידרכיות, שתחילה היו רק יהודיות או גרמניות, הקהתה את חריפותה של בעיית הקמח והשגתו בעיר, או את 'משבר האנרגיה' שבא עם ההתפרקות (או ה'התפרקות') מטחינת-יד ואי-יכולתן של טחנות-יצול מסורתיות להדביק את הביקוש. ואם מספר התושבים בירושלים גדל במשך המאה הקודמת כמעט שבעתים ושל יהודים יותר (כעשרים מונים!), הרי מספר הטחנות (אבל לא של יחידות פעולה — זוגות הריחיים) לא רק שלא עלה ביחס ל-1854, אלא אף פחת, וזאת בשל

7 על כך בפירוט ראה: ש' אביצור, 'המידרכיות בארץ', טבע וארץ, ד, 3 (תשכ"א), עמ' 126-132.

הופעת גורמים אנרגטיים חדשים. בשנת 1864 ניסה אחד מגבאי הכוללים, זלמן לוין (לוי), להביא מכונת-קיטור ולהפעיל בעזרתה טחנת-קמח. הניסיון לא עלה יפה. כנראה שלא היה בנמצא בעל-מקצוע המסוגל להפעיל כהלכה מיתקן כזה, וודאי שלא ר' זלמן לוין היה יכול לעשות זאת. ספק אם טחנה זו הוציאה את שנתה. היא, מכונת הקיטור (וכנראה גם ציוד הטחנה), נמכרה לגרמני שהעבירה ליפו וניסה להקים שם תשלובת תעשייתית שלמה (טחנה, בית-כד ומנסרה) וגם הוא לא הצליח והפסיק. העניין כולו נשכח ולא השאיר את אותותיו בירושלים בכלל ואף לא בקרב יהודיה.⁸

ב-1877 (או ראשית 1878) הפעיל הבנקיר המומר מ' ברגהיים טחנת-קיטור, שהיא למעשה הראשונה בעיר ובארץ כולה שהחזיקה מעמד בבעלותו ובעלות בנו יתור מחצי יובל שנים. מקומה היה מחוץ לחומות, מול שער שכס והיו בה תריסר זוגות-ריחיים, שהוחלפו לאחר-מכן בעשרה גלילים. כדלק להסקת הדרך שלה שימשו עצים, בעיקר עצי-זית. הטחנה סיפקה קמח לבן, נקי ומנופה מטיב שעד אז לא יצרו בארץ, ו'ברגהיים מעל' (קמח של ברגהיים) נחשב למשובח ביותר. מאחר שטחנו חייטים גם מאחוזתו של ברגהיים באבו-שושה (גזר), שנחשבה לפי דיני ישראל כאדמת ישראל וחייבת במצוות התלויות בארץ, דאגו פרנסי הכוללים לבצען בפועל, להפריש את הטעון בפרישה ושליחיהם היו פוקדים את גרנותיו.

טחנה זו סבלה מיוקר הדלק, אבל היו שנים שבעליה נאלצו להפסיק את הפעלתה בחודשי הקיץ דווקא בשל מחסור במים (את המים לייצור הקיטור סיפקו מבורות הטחנה). ולכן על סף מאה זו שונה מקור הכוח של הטחנה (ראה להלן).

טחנת-קיטור שנייה הוקמה במושבה הגרמנית, אלא שלכאן, במקום מכונת-קיטור נייחת הובא לוקומוביל שניתן היה להסיקו גם בדלק נחות ומצוי יותר; מענפי זיתים גזומים, גזעים נפסלים, כרותים או עקורים וכן קש, סירה קוצנית וכד'.

מדובר כאן על טחינה בלבד ולא על התפתחויות ובעיות בתחומים אנרגטיים אחרים, מפני שעד ראשית המאה העשרים יכלו תושבי ירושלים להסתפק בתחומי הייצור השונים במשאבים האנרגטיים המסורתיים, פרט לטחינת קמח ללחם, ועד 1892 גם בשאר התחומים כולל הובלת נוסעים ומשאות. קשיים של ממש סביב העלאת פריון העבודה, הגדלת הייצור והדבקת צרכיה של האוכלוסיה הורגשו בחריפות רק בקשר להשגת קמח ללחם מתברואה מקומית ולא מקמח מיובא, כפי שזה הסתמן לאחר-מכן.

על סף המאה העשרים היו בירושלים וסביבתה הקרובה שש טחנות-קיטור⁹ וכנראה נכללה ביניהן גם טחנת-מנוע (ראה להלן). ערים מעטות בתורכיה דאז זכו למספר כזה של טחנות-קיטור או מנוע. ודווקא אז במרחק מה ממנה, החיו, חדשו ושכללו מיתקנים המונעים בכוח המים: חודשה, ובצורה מתקדמת, טחנה חרבה בוואדי קלט (מול המנזר) והוקמה טחנה קופעלת בטורבינה מודרנית על-ידי מדריכי בית-הספר המקצועי של כ"ח ליד עין-קלט עצמו.

עם סלילת הכביש יפו-ירושלים, ובעיקר לאחר תיקונו, התפתחה הובלת נוסעים בכלי-רכב (נוסף לרכיבה). הובלת מטען נעשתה כקודם על דבשות גמלים. בספטמבר 1892 זכתה ירושלים בחידוש טכנולוגי נוסף: נחנך קו מסילת-ברזל ליפו. אלא שהובלת מטענים נעשתה עוד זמן רב על-גבי

8 הדים קלושים ליוזמה זו והמשכה הגרמני ניתן למצוא אצל פ' גרייבסקי, החרש והמסגר, ירושלים תרפ"ז, עמ' 5; י"מ פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 31; J.E. Hanauer, *Walks in and around Jerusalem*, London 1926, p. 6.

F. Lange, *Geschichte des Tempels*, Stuttgart 1899, pp. 372-373

9 W. Verney & G. Dambmann, *Les Puissances Entrageries dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris 1900, p. 462

גמלים, שכן היא היתה זולה ונוחה יותר (מרציף הנמל ביפו עד ביתו, חנותו או מחסנו של הלכות). הדברים הגיעו לידי כך שהנהלת הרכבת קיבלה על עצמה הובלת מטענים 'משולבת': עד ירושלים ברכבת ומהתחנה אל הלכות בעיר (או בבית-לחם) על-גבי גמלים.

שינוי נוסף באנרגטיקה שחל על סף המאה העשרים, הוא הופעת המנועים. מכונת-קיטור היתה די מורכבת, גדולה ומסורבלת (הדוד!) , לא ניתן היה לתקנה במקום והעיקר — היא הצריכה הרבה מים לייצור קיטור. עם הופעת מנועי-שריפה פנימית שפותחו לתפעול ממשי בשני העשורים האחרונים (למעשה רק בשנות התשעים) של המאה הקודמת שונו פני הדברים. קודם כל הוחלפה מכונת הקיטור בטחנת-ברגהיים בגזוגנראטור, כלומר במנוע הפועל בדלק מוצק (פחמי-אבן או עץ ואפילו עצים שהתחכמו להופכם לפחם, ולאחר-מכן לגז במיתקן מיוחד הצמוד למנוע זה). לא נזקקו יותר למים רבים (רק לקירור) ולא לעצי-זית. ככל הטחנות החדשות הותקנו מנועים, וגם כמה מידרכיות הפכו להיות לטחנות-מנועים. לתקופה זו שייכת גם הפיכתו של הדפוס הפרנציסקאני בעיר העתיקה מִדְּיָנִי למופעל בקיטור. מן הדין לציין כי בכל בתי-הדפוס העבריים, וכן באחרים, נעשתה כל העבודה באותו זמן ביד. פועל מיוחד היה מפעיל בידיו את הגלגל של מכונת ההדפסה וכך גם בהדפסת עתונים. ביד או ברגל הניעו מחרטות, גלגלי-יוצר של קדרים, משחזות, מטחנות-קפה, מפוחים, מקדחים, גלגלי-טוויה, נולים וכד'. עם זאת הוכנס כבר מנוע ראשון לבית-הספר המקצועי של כ"ח.

בעשור הראשון של המאה ועד למלחמת-העולם הראשונה עובדו והוצעו כמה תכניות לפיתוח אנרגטי: לייצור חשמל להארת העיר, לתחבורה (חשמלית) ולשאיבת מים והספקת כוח לבתי-מלאכה ומפעלי-תעשייה קיימים והעומדים לקום.

וכאן הובאו בחשבון — או ניתנה להם עדיפות — צרכים אחרים מחוץ לטחינה. אם לדוּחַק בלחם, בכל הקשור לטחינת קמח, כבר נמצא פתרון, הזדקרה בכל חריפותה בעיית הספקת המים לעיר הגדלה והולכת, שאוכלוסיה עברו כבר את הרכבה השישית (ולאחר-מכן גם השביעית) ואינה יכולה להסתפק בכורות בלבד. נעשו גם תיקונים בבריכות-שלמה ובאמת המים המוליכה מהן הונחו צינורות-ברזל. אלא כל זה לא הספיק. בעידן המיכון התחילו לתפש דרך להביא מים ממקורות נמוכים מהעיר, כלומר לא רק בכבידה (גראוויטציה) מעין-ערוב או מבריכות-שלמה. הועלו הצעות להביא מים מעין-פרה, עין-פואר, עין-קלט וכן מהירדן ומהירקון. כל זה הצריך כוח מיכאני רב לשאיבת מים מעומק רב (במקרה של הירדן — כדי 1,200 מטר, ובמקרה של הירקון — 'רק' 800-900 מטר). פורסמו כמה הצעות מעניינות, כגון של מהנדס מים יהודי, מומחה של ממשלת הולנד באי יאוה, א' מאירס, שהציע להעלות לירושלים את מי עין-פרה ועין-פואר, וכמקור כוח להעלאתם תשמש טורבינת-מים בעוצמה של 500 כוח-סוס, שתופעל בכוחם של מי עין-קלט.¹⁰ אלא ההצעה העיקרית שמצאה לה מהלכין היתה קשורה בהקמת תחנת-חשמל בעיר, שתספק כוח לכל הצרכים של תושביה. בשנת 1911 קיבל יונוי מקושטא בשם פוקיה זיכיון להספקת מים, מאור ורכבת עירונית (חשמלית) בירושלים.¹¹ כך עברה נקודת הכובד בפיתוחה של ירושלים ויצירת מקורות אנרגטיים משלה מטחינה וייצור תעשייתי המחכה לקידום ופיתוח, לשאיבת מים. פוקיה מת זמן קצר לאחר קבלת הזיכיון (ב-1912) ולא הספיק להפעילו. בשנת 1913 נמסר (או אולי נמכר) זיכיון זה

10 פרטים בעברית ראה: ש' אביצור, כוח המים בתכניות הפיתוח של הארץ והמדינה, תל-אביב 1964, עמ' 19 (תוכרת זו נכללה, לפי אותו סדר העמודים בספר 'כוח המים בארץ ובעולם', אדם ועמלו 4, תל-אביב 1966).

11 הארכיון הצינוני המרכזי [להלן: אצ"מ], DVa/III, מכתבו של ד"ר א' רופין בעניין זה.

לסוחר יווני אחר בקושטא, אירופידים מוורומאטיס. ביום 14 (27) בינואר 1914 נחתם הסכם בין ראש עיריית ירושלים לבין מוורומאטיס, שהקנה לו זכות לספק חשמל לירושלים וסביבתה בקוטר של 20 קילומטר.¹² לא ברור איזה חלק מן הכוח, שעמדו ליצור בתחנת החשמל המתוכננת של מוורומאטיס, נועד לשאיבה. אלא מתוך המסמכים השמורים בארכיון הציוני עולה, כי את המים לעיר חשבו פוקיה ומוורומאטיס להביא מעין-ערוב ומבריכות-שלמה. מכאן שכאילו לא נדרש כוח רב, אם בכלל, לשאיבת מים לצורכי ירושלים.¹³ ואילו בהצעתו של א' מאירס הועדו 1.3 מיליון ק"ש (כשישים אחוזים מכל הזרם שיווצר בתחנת הכוח) לשאיבת מים. לאחר-מכן טען מוורומאטיס, כי בשנת 1916 קיבל גם זיכיון על הספקת מי הירקון לירושלים וכן, כנראה, גם של מי עין-פרה.¹⁴ מכל מקום, כבר אז הסתמנה הנטייה להביא מים לירושלים בשאיבה ולא (או לא רק) בכבידה, ובוזה התברר כי מרבית הכוח שיידרש לצורכי העיר ייועד לשאיבת המים. בזמן ביקורו של הקיסר וילהלם השני בירושלים (ב-1898) הותקן גנרטור לייצור חשמל במחנה אוהלים של הקיסר. ועם חנוכת בניין אוגוסטה-ויקטוריה על הר הזיתים, ב-1910, הותקן מאור חשמלי גם שם. ליותר מזה (במאור חשמלי) לא זכתה ירושלים בתקופת השלטון התורכי. עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הוקפאו התכניות ולא הגיעו לידי מימוש. מה שנעשה בשנות העשרים והשלושים היה גלגולם חלקיים או שינויים מהתכניות המקוריות.

לפיתוח האנרגטי של ירושלים בתקופת המנדט היו שני שלבים, עם כמה התפתחויות משנה בתוך השלבים עצמם. כשלב ראשון יש לראות את התקופה מהכיבוש הבריטי, בימים האחרונים של שנת 1917, ועד להפעלת תחנת-חשמל בעיר, במחצית השנייה של שנת 1929. ואילו השלב השני התחיל מהפעלת תחנת הכוח לייצור חשמל ושימוש בזרם גם כמקור-כוח. וזאת למעשה משנת 1930 ועד קום המדינה.

השלב הראשון

אחת הפעולות הראשונות של הצבא הבריטי כסביבת ירושלים — ולאחר-מכן גם השלטון המנדטורי — היתה הקמת תחנת-שאיבה בכריכות-שלמה (ויותר מאוחר גם במקומות אחרים). לצורך זה השתמשו תחילה בטרקטורים (ראשונים בארץ) שהובאו לשאיבת מים בסיני ובנגב (בעינות הבשור). תחילה סופקו מים אלה לצבא ולאחר-מכן גם לאזרחים. ואילו במשק האזרחי בעיר לא היתה ההתאוששות מפגעי המלחמה מהירה ביותר. טרם הצליחו להשיג חלפים ומנועים חדשים. ב-1922 נערך מפקד של התעשייה (המעטה!) והמלאכה היהודית בעיר. נמנו 1,344 בתי-מלאכה ומפעלי-חרושת שהעסיקו 2,895 איש. כמעט בכל בתי המלאכה ומפעלי החרושת היו המכונות והמכשירים ידניים, ורק ב-26 מפעלים נמנו 28 מנועים: ב-8 טחנות-קמח, 2 טחנות-קפה, 4 נגריות (5 מנועים), בכית-מלאכה לחרטות-עץ, 2 סדנאות למתכת ולמכונאות, במפעל לטבק, ב-2 בתי-דפוס (3 מנועים), ב-2 בתי-חרושת לקרח, בליטוגרפיה אחת

12 ההסכם (כהשמטת חלק ממנו) נמצא בתיקי גדליה וילבושביץ, אצ"מ, תיק A112/11.

13 ראה התיק שהוזכר בהערה 11.

14 ראה: א' אלמליח, ארץ ישראל וטוריה כימי מלחמת העולם, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 41-42 (במקום עין-פרה מודפס בטעות ואדי טורה).

ראשית המיכון במחצבות ירושלים – מכונות ליצירת חץ, 1925

ר-3 מפעלי-אבן (חציבה וטחינת אבן לחול). פורסמו נתונים ביחס לכוחם של 22 מנועים בלבד ועוצמתם הכללית הסתכמה ב-356.5 כוח-סוס.¹⁵

מאחר שחמישה מתוך שישה מנועים שאין פרטים עליהם היו בענפים שעוצמת מנועיהם היא בדרך-כלל בין 2 ל-10 כוח-סוס, ורק אחד בטחנת-קמח ואפשר שהיה חזק יותר, ניתן לקבוע שעוצמתם של כל 28 המנועים הגיעה לכל היותר ל-380-400 כוח-סוס. ואם ניקח בחשבון את מכונות הקיטור והמנועים מחוץ למגזר היהודי, כולל הממשלה והעירייה (שאיבה!), ניתן להניח שעוצמתו של כל הכוח הממוכן בירושלים הגיעה ב-1922 ל-600-650 כוח-סוס.

בולטת בהתפתחות זו 'שבירת' מעמדן העדיף של טחנות-קמח, כפי שהיה מראשית המיכון בעיר. עוצמתם הכללית של מנועי שמונה הטחנות לא עברה את 100 כוח-סוס. ואילו לשלושה מפעלי האבן היו מנועים בעוצמה של 115 כוח-סוס. זאת היא התחלה המבשרת שידוד מערכות באנרגטיקה הירושלמית: פיתוח ענף האבן תוך מיכון 'כבד', בהשוואה לכל שאר ענפי הייצור בעיר. לפי מספר המפעלים העסוקים בתעשייה ומלאכה והציוד האנרגטי שלהם, עמדה אז ירושלים במקום הראשון בתוך היישוב היהודי (והכללי!) בארץ. כשליש מכל העוצמה האנרגטית שנאגרה בתעשייה והמלאכה של היישוב התרכזה בירושלים.

לפי מפקדי התעשייה והמלאכה של ההנהלה הציונית בשנים 1925 ו-1926, חלו כבר תמורות מהותיות, המתחילות להיות מרחיקות לכת. בשנת 1925 עוצמתם הכוללת של המנועים במפעלי התעשייה והמלאכה של היהודים בעיר היתה שווה למעשה לזו שהיתה ב-1922 — 387 כוח-סוס, ואילו שנה אחת לאחר-מכן, ב-1926 — כבר 617 כוח-סוס, גידול של 60 אחוזים, בזמן שהגידול במספר המועסקים היה רק ב-20 אחוזים, פחות פי שלושה. מכאן אנו למדים כי תוך שנה אחת באה תנופה רבתי. אלמלא גידול זה, לא יכלו ודאי להגיע למימוש של כמה משימות, באשר לא ניתן לבצען בכוח-אדם בלבד,¹⁶ וספק רב אם בלי 'מכונות האש', כפי שכינו אותן פעם, יכלו לפתח את מפעליהם, ואו — לא תמיד — לכלכל את העניינים לשיעור רצונם של כל הנוגעים בדבר. תוך ארבע שנים הסתמנו שני תהליכים:

15 ידיעות החברה להתפתחות כלכלית של ארץ ישראל, א, חוברת ג (1923), עמ' 43-53, 84; מסחר ותעשייה, א, חוברת א (1923), עמ' 5-6.

16 נתוני המפקדים של התעשייה העברית משנות 1925 ו-1926 ניתנים לפי ד' גורביץ, ספר סטטיסטי לארץ ישראל, ירושלים 1929, עמ' 159-161.

ראשית המיכון במחצבות ירושלים — מראה מחצבה בקירבת העיר, 1925

- א. ירידת משקלה היחסי של ירושלים בהצטיידות האנרגטית: מכדי שלישי ב-1922 ירדה ל-9 אחוזים ב-1926. חיפה (בזכות תחנת-כוח פרטית של 'נשר') היתה למוליכה בעוצמת האנרגטיקה של מפעלי הייצור (פרט לחקלאות) בקרב היישוב היהודי, ואחריה תל-אביב-יפו.
- ב. פיתוחו וגידולו של ענף האבן והצטיידותו האנרגטית: ב-1922 במפעלי אבן (וייצור חומר- בניין בכלל) בירושלים היו מנועים בעוצמה של 115 כוח-סוס; ב-1925 — 120 כוח-סוס; וב- 1926 — 341 כוח-סוס.

תוך שנה אחת (הגיאיות של העלייה הרביעית) גדלה עוצמת המנועים בענף האבן כמעט פי שלושה וכפי שנראה, גם לאחר-מכן נשארה היד נטויה.

שנתיים לאחר מפקד התעשייה היהודית נערך מפקד כללי ראשון (וככללי גם אחרון) של התעשייה והמלאכה בארץ. לפי נתוניו ניתן ללמוד (תוך השוואה למפקד 1926. יש לזכור כי הנתונים במפקד 1928 מתייחסים למצב הדברים ב-1927) כיצד 'התחלקו הכוחות' בין המגזר היהודי והלא-יהודי בתעשייה ובמלאכה. אבל דבר יסודי חסר בפרסומי מפקד זה: אין נתונים על עוצמת המנועים ומכונות הקיטור שברשות המפעלים (יש רק סיכום ארצי כללי). רק זאת ניתן ללמוד, כי מתוך 658 מפעלי-תעשייה ומלאכה (לא נכללו בעלי-מלאכה שאין להם סדנאות) בירושלים, שהעסיקו 3,316 איש ואשה, רק ב-80 מהם היו מנועים והם הפעילו 260 מכונות. וזאת לעומת 751 מכונות שהונעו ביד. ב-10 מפעלים (בתי-כד לשומשום) הכוח המניע היה עדיין הבהמות. מיכון מלא היה רק בטחנות-קמח, בבתי-חרושת למצות ולביסקוויטים, במיתקני-חשמל פרטיים (לעצמם) ובמגרסות-אבן (ענף חדש). ואילו במפעלי-חרושת ברזל למכונאות השתמשו בכוח מכאני רק ב-6 מתוך 9; ורק ב-9 מתוך 101 (!) נגריות. מעניינת התפלגות בבתי-הדפוס, שהיו כבר בדרך למיכון מלא: ב-13 מתוך 28 בתי-דפוס השתמשו בכוח מיכאני.¹⁷

Government of Palestine, *First Census of Industries*, Jerusalem 1929, p. 34 17

לא נטעה, אם נעריך את עוצמת המנועים במפעלי ירושלים ובראשית 1928 (על שני מגזריה) במספר עגול של אלף כוח-סוס, או קצת יותר מזה. זאת בהתחשב עם מיתון כלכלי (בלשון המעטה) שחל ב-1927, ומתוך הנחה כי מנועי המגזר היהודי היו אז כשני שלישים מעוצמתם הכוללת של מקורות הכוח בתעשייה והמלאכה הירושלמית.

מן הדין לציין כי הסתמן צמצום במספרן ומשקלן הסגולי של חלוצות המיכון בעיר ובארץ — טחנות-קמח, אם כי מספרן היה עדיין גדול (6), בייחוד בהשוואה לערים האחרות; יותר ממחציתן של עוצמת המנועים היתה במפעלים של חומרי-בניין, בעיקר בתציבת האבן.

מפקד התעשייה והמלאכה העברית של 1930 התבסס על נתוני 1929, שבסופה התחילה לפעול תחנת החשמל בירושלים. לא תהיה זאת טעות משמעותית אם נניח שמפעלי התעשייה והמלאכה טרם הספיקו ליהנות מהחשמל, והנתונים של אותו המפקד מבטאים את מה ששרר בירושלים ממש לפני 'עידן החשמל'. לפי נתוני המפקד,¹⁸ היו בקרב יהודי ירושלים 45 בתי-חרושת ו-3 בתי-מלאכה, שהשתמשו במנועים להפעלת מכונותיהם בעוצמה כללית של 581.5 כוח-סוס, אם כי בפועל הפיקו קצת פחות מזה. לפנינו ירידת-מה בהשוואה ל-1926, בעטיו של משבר כלכלי.

אין להניח כי התשתית האנרגטית של ירושלים לפני התקנת רשת חשמל בעיר עלתה על 1,000 כוח-סוס בייצור תעשייתי. ולזה יש להוסיף את מפעלי השאיבה להספקת מים ואת הציוד האנרגטי של מפעלי התחבורה: משאיות, אוטובוסים, מכונות פרטיות ומוניות, בצד מספר לא מבוטל של פרכרות ועגלות הרתומות לסוסים, בהמות-משא וקטרי הרכבת. את עוצמתם הכללית יש להעריך ב-6,000 כוח-סוס לערך.

כבר צויין כי אור-חשמל נצנץ בירושלים מספר לילות בסתיו 1898, בזמן ביקורו של הקיסר וילהלם בארץ. במחנה האוהלים שלו (בקצה המזרחי של רחוב הנביאים של ימינו) שהוקם בירושלים, פעל גנראטור והמחנה הואר בנורות חשמל. וכאמור לעיל, גם תריסר שנים לאחר-מכן, עם חנוכת בניין על שם אשתו (אוגוסטה-ויקטוריה), הותקן שם גנראטור (ויש גורסים יותר מאחד) כדי לספק מאור לבית. לאחר מלחמת-העולם הראשונה הותקן חשמל מייצור עצמי — גנראטורים פרטיים — בכמה בתי-מלון, מוסדות-ציבור ועסקים פרטיים, שאחדים מהם גם סיפקו זרם למאור לשכניהם.¹⁹

א' מורומאטיס התדיין עם פ' רוטנברג על השליטה במקורות הכוח והספקת החשמל בארץ. הוא תבע את 'זכויותיו' על כוח המים של הירקון והירדן ועל הספקת חשמל בארץ בכללה. בית-משפט בין-לאומי בהאג הכיר רק בזכויותו הירושלמי (חשמל, מים, שירותים ציבוריים — קרי חשמלית עירונית), בקוטר של 20 ק"מ מהעיר. על סמך פסק-דין זה הוא קיבל זיכיון מחודש בפברואר 1926 ומכר אותו ב-1928 תמורת 60,000 לירות שטרלינג לחברה בריטית שנוסדה לספק חשמל לירושלים.²⁰ תוך שנה (1929) הוקמה תחנת הכוח והותקנה רשת-הספקה לצרכנים הראשונים. ראשי החברה היו קטני אמונה; הם לא העריכו נכונה את 'נפח' הדרישה לחשמל ואת קצב הפיתוח ולא יכלו להדביק את הדרישה. עם זאת מחיר הזרם היה תמיד יותר גבוה מאשר בחברת החשמל הארץ-ישראלית שיסד פ' רוטנברג.

עוצמתה של תחנת הכוח בראשיתה היתה 600 קילוואט (עוצמתה של תחנת הכוח של תל-אביב בראשיתה, שש שנים לפני-כן (ב-1923) כשאוכלוסייתה פחותה אז פי שלושה מאשר בירושלים,

18 ראה ד' גורביץ, דין וחשבון וסיכומים סטטיסטיים של מפקדי החקלאות, התעשייה, המלאכה והעבודה שנערכו ע"י הסוכנות היהודית ב-1930, ירושלים 1930.

19 B. Faris, *Electrical Power in Syria and Palestine*, Beirut 1936, p. 35

20 שם, שם, וכן שם, עמ' 47.

היתה 300 קילוואט), ובמשך הזמן התרחבה וגדלה, אם כי, כאמור, לא תוך ראיית הנולד ופיתוח בהתאם לכך, כי אם תוך הזדנכות לאחר הדרישה הגוברת.

השנה	העוצמה בקילוואט
1929	600
1932/1933	1,100
1935	2,100
1937	4,600
1938	6,600
1945/1946	8,600
1948	10,000

עוצמתה של תחנת הכוח של חברת החשמל הירושלמית²¹

תחילה (1929/1930) היו 2,540 צרכנים, באוקטובר 1932 הגיע מספרם כבר ל-3,802 ובשנות ה'פרוספריטי' (1935-1933) הגיע לכדי 5,000 ולבסוף עבר את ה-25,000. הצריכה העיקרית היתה למאור. בשנה הראשונה להפעלה היו רק 74 צרכנים לכוח (ב-1931 — 164) ובאוקטובר 1932 מספרם הגיע כבר ל-2,215.²²

מכירת זרם חשמלי לצרכנים בירושלים²³ (נתונים מעוגלים במיליוני קילוואט-שעה)

השנה	כמות (במיליוני קילוואט-שעה) שנמכרה	מזה לכוח (מנועים) בסך הכל	באחיים מכלל המכירות
1929	אין נתונים		
1930	אין נתונים		
1931	0.8	0.097	12.1
1932	1.1	אין נתונים	
1933	1.4	אין נתונים	
1934	2.2	אין נתונים	
1935	3.3	אין נתונים	
1936	4.5	אין נתונים	
1937	5.7	אין נתונים	
1938	6.5	אין נתונים	
1939	7.4	0.48	6.5
1940	7.5	0.57	7.6
1941	8.7	0.70	8.0
1942	10.4	0.87	8.3
1943	12.1	1.28	11
1944	14.2	1.62	11
1945	16.8	1.88	11.1
1946	18.6	2.48	13.3
1947	22.1	2.80 (הערכה)	12.6 (הערכה)
1948	14.3	1.20	8.4 (שנת המצור)

21 A. Singer, 'Electrical Services in Jerusalem', *Israel Economic Annual*, Jerusalem 1950, p. 203. וראה: הוועד הלאומי לכנסת ישראל, ספר הכלכלה הישובית, תל-אביב 1947, עמ' 216, 221-223; ש' אביצור, 'החשתי האנרגטית לתמורות במשק הארץ', אדם ועמלו, תל-אביב 1972, עמ' 33-35; פריס (לעיל, הערה 19), עמ' 37, 40.
 22 הנתונים לפי פריס (לעיל, הערה 19), עמ' 133-131; שנתונים סטטיסטיים (Statistical Abstract) של ממשלת המנדט; זינגר (לעיל, הערה 21), עמ' 203 ואילך; ספר הכלכלה הישובית (לעיל, הערה 21), עמ' 220-221.
 23 לפי זינגר (לעיל, הערה 19), עמ' 203 ואילך; שנתון סטטיסטי לישראל 1, עמ' 60; פריס (לעיל, הערה 19), עמ' 133; יי' פרס, אנציקלופדיית ארץ ישראל, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 433, אלא שיש להניח (וכך נהג המחבר) כי ביחס לשנת 1946 נפלה טעות: לתעשייה נמכרו 2,481 מיליון קו"ש ולא 1,481, כפי שהודפס שם.

הנתונים על עוצמת תחנת הכוח, היקף הייצור וחלקו הנועד לספק כוח לתעשייה מראים כי במשך פחות מ-19 שנה (השירות התחיל, כאמור, בסוף 1929) עלתה עוצמתה של תחנת הכוח פי 17, כמות הזרם שנמכרה במשך השנים 1931-1947, עלתה פי 27 (וכנראה יותר מפי 30 משנת 1930). גם כמות הזרם שנמכרה לתעשייה בשנים 1946-1947 (בהשוואה לשנת 1931) היתה כמעט פי 25-28 וירדה ב-1947 כדי פי 11 (לא נביא בחשבון את שנת 1948 שבגלל המצור, חוסר דלק וקיצוץ של הספקת הזרם חלה הפחתה מלאכותית בייצור). חלקו של הזרם הנועד לייצור תעשייתי עלה מ-12.1 אחוזים ב-1931, ירד עד כדי 6.5 אחוזים ב-1939, ועלה שוב עד 13.3 אחוזים ב-1946. ואילו בשנת המצור, כשהזרם סופק רק לצרכים חיוניים ביותר, לא עלה על 8.4 אחוזים. כאן אנו רואים פיגור רב בהשוואה לשאר חלקי הארץ, שקיבלו את הזרם מחברת החשמל לארץ-ישראל (ועל כך להלן). כאן נציין רק ונדגיש שוב, כי בשנת השיא, 1945, הצריכה לכוח לתעשייה לא עלתה על 13.3 אחוזים מהמכירות. קצב עליית השימוש בחשמל לצורכי תעשייה בעיר לא עלה באותה המידה כפי שעלתה הצריכה למאור ולשימוש ביתי.

בשנת 1937 נערך מפקד נוסף של התעשייה והמלאכה היהודיים בעיר, ומבחינת היקפו היה גם מפקד אחרון מסוגו (מפקד 1943 כלל רק את התעשייה — מפעלים גדולים יחסית). במפקד זה²⁴ נמנו 1,067 מפעלים (מהם 229 בתי-חרושת, השאר בתי-מלאכה) עם 4,589 מועסקים ועוצמה אנרגטית של 3,453 כוח-סוס. רק ב-165 בתי-חרושת, או נקרא להם מפעלי-תעשייה, השתמשו בכוח מיכאני וכן ב-85 בתי-מלאכה. ב-817 מפעלים, ביניהם 64 הנמנים על התעשייה, ומרבית בתי המלאכה (753) העבודה היתה ידנית בלבד. והנה בשנה השמינית לקיום רשת-חשמל בירושלים היו במפעלי הייצור של המגזר היהודי 819 מנועי-חשמל בעוצמה כוללת של 1,843 כוח-סוס. זאת התקדמות, אבל לא כל-כך ניכרת, אם נביא בחשבון כי כבר ב-1932 סיפקה חברת החשמל הירושלמית זרם ל-410 מנועים,²⁵ וזאת כמובן לכל המפעלים בעיר, ולא רק למגזר היהודי. אבל לעומת מספר רב זה של מנועי-חשמל (במגזר היהודי) פעלו 48 מנועי-שריפה פנימית עם עוצמה כללית של 1,560 כוח-סוס. מכאן שכוח המופק במנועי-שריפה פנימית היה לא רחוק מלהשתוות לזה שסופק על-ידי חשמל. במלים אחרות, המפעלים הגדולים הזקוקים לעוצמה רבה יחסית השתמשו במנועי-שריפה פנימית. ואילו מי שלא היה זקוק לכוח רב, ביחוד בתי-מלאכה, השתמשו במנועי-חשמל בעוצמה של $2\frac{1}{5}$ כוח-סוס בממוצע בלבד. בענף כמעט היחיד של 'התעשייה הכבדה' בירושלים — הפקת אבן ועיבודיה — 'שלטו' מנועי-שריפה פנימית בעלי עוצמה גדולה יחסית (בממוצע 36 כוח-סוס כל אחד), ובכל החטיבה של אבן ומלט השתמשו (39 מנועי-שריפה פנימית) ב-1,400 כוח-סוס לעומת 287 כוח-סוס (71 מנועים) שהשתמשו בזרם חשמלי. ענף חומרי בניין, ב-82 אחוזים מעוצמתו, היה קשור במנועי-שריפה פנימית. בשאר הענפים והמקצועות היו רק 8 מנועי-שריפה פנימית עם עוצמה כוללת של 160 כוח-סוס (20 כוח-סוס בממוצע למנוע). למנועי-שריפה פנימית היה עדיין משקל בענף המזון (189 כוח-סוס לעומת 454 כוח-סוס ממנועי-חשמל). בשאר הענפים ובייחוד בתעשייה 'שלט' כבר החשמל.

ההתפתחות הנוספת במשאביה האנרגטיים של ירושלים היתה הרחבת תחנת הכוח שלה, שעוצמתה,

24 ד' גורביץ, חרושת התחבורה והמסחר העברי, דינים וחשבונות וסיכומים סטטיסטיים של המפקדים שנערכו ב-1937, ירושלים תרצ"ט, עמ' 17, 20, 35.

25 פריס (לעיל, הערה 19), עמ' 133.

פועלים יהודים וערבים בעבודת הנחת קרחשמל לירושלים, 1947

כאמור, הגיעה לקראת 1947 ל-8,600 קילוואט. ערב קום המדינה הובא ציוד להגדלת עוצמתה בעוד 2,000 קילוואט, אלא שפעולות האיכה והמצור (ומחסור בדלק בעקבותיו) שיבשו את התקנתו והפעלתו במלואו. במידת-מה אמנם גדל מספר המנועים בייצור (ובתחבורה), אלא שחוסר יבוא, בשל מלחמת-העולם השנייה, האט באופן מלאכותי תהליך זה, כך שב-1948 עוצמתה של תחנת הכוח בפועל הייתה 10,000 קילוואט.

כבר הוזכר כי לעוצמה גדולה ביותר של משאבי כוח הזדקקה ירושלים, כדי להעלות ולהביא לעיר מים ממרחקים. ואם ראשית המיכון המודרני בעיר היה בהקמת טחנות-רוח ולאחר-מכן טחנות-קיטור להכנת קמח ללחם, הרי השימוש במנועי-שריפה פנימית לאחר הכיבוש הבריטי התמקד קודם כל בשאיבת מים. כאמור, טרקטורים ראשוניים, שהובאו על-ידי הצבא הבריטי ושימשו לשאיבת מים בסניני ובעיינות הבשור, 'דחפו' מים מכריכות-שלמה. אחריהם באו מנועים שהחליפום וכן מנועים להעלאת מים מעין-פרה, עין-פואר ולבסוף גם מעין-קלט. כשכל המקומות (תחילה רובם) המפורטים האלה לא הספיקו הונח קרצינורות של 18 אינץ' ממעיינות הירקון-ראשה-העין עד לירושלים, למרחק של 62 קילומטרים ובהפרשי גובה של 830 מטר. הקו הזה נבנה בראשית שנות השלושים והסתיים סופית (באופן כללי) כמחציתן (1935), לאחר שנפתרה בעיית זכיונו של א' מורומאטיס. הוקמו ארבע תחנות-שאיבה: במקום נביעת המים בראשה-העין, בלטרון, שעה-הגיא וסריס (בחלקו העליון המזרחי של שעה-הגיא). תחילה שאבו 2,270 מטרים מעוקבים ליום ואחר-כך כ-4,300-5,000. לבסוף הגיעו ל-14,000 מטרים מעוקבים ליום וגם זה לא הספיק. תוך כדי כך הוגדל גם מספר המנועים, יותר נכון עוצמתם בתחנות השאיבה, והגיע (שלושה מנועים של 360 כוח-סוס בכל תחנות השאיבה) לעוצמה כוללת של 4,320 כוח-סוס. התכנונו וניסו להגדיל את כמות המים הנשאבת ולשאוב גם בכוח החשמל. לפי תנאי הזיכיון היתה רשאית מחלקת העבודות הציבוריות המנדטורית לשאוב ממעיינות הירקון עד 10 מיליון גלון ליום (כ-45,000 מטרים מעוקבים), שהם כמעט 16.5 מיליון מטרים מעוקבים לשנה. ואילו בפועל הגיעו רק לכדי שליש של כמות זו, ונעצרו

כאשר מיצו את מלוא האפשרויות של השאיבה דרך הצינור הקיים, שכן כל תוספת פירושה צינור מים נוסף, וזאת לא יכלו לעשות תוך מלחמת-העולם השנייה ולא בשנתיים הראשונות לאחר סיומה, בשל מחסור עולמי בפלדה לצינורות.²⁶

אם נסיף לעוצמת המנועים בתחנות השאיבה של קו ירקון-ירושלים גם את מפעלי השאיבה הישנים מן המעיינות הקרובים (ברכות-שלמה, עין-פרה ועין-פואר) ולא כל-כך קרובים (עין-קלט) לירושלים, הרי נקבל עוצמה כללית של יותר מ-5,000 כוח-סוס, עוצמה הקרובה לזו שהיתה, כפי שיש להניח, לכל מנועי-שריפה פנימית (למעט תחבורה) בעיר כולה, ולא רק במגזר היהודי, בסוף שנות השלושים.

מכאן אנו למדים, שכדי לספק מים לעיר (וחלק ניכר מהבורות, בייחוד בשכונות הערביות עוד לא יצא מהשימוש), נזקקו למקור אנרגטי רב-עוצמה, העולה בהרבה על הכוח שהיה נדרש לו היו טוחנים את כל הקמת הדרוש ללחמם של תושבי ירושלים בתוכה היא. כוח הנדרש לרוות את הצימאון היה כפול כמה מונים על זה שנדרש להשביע לחם פשוטו כמשמעו.

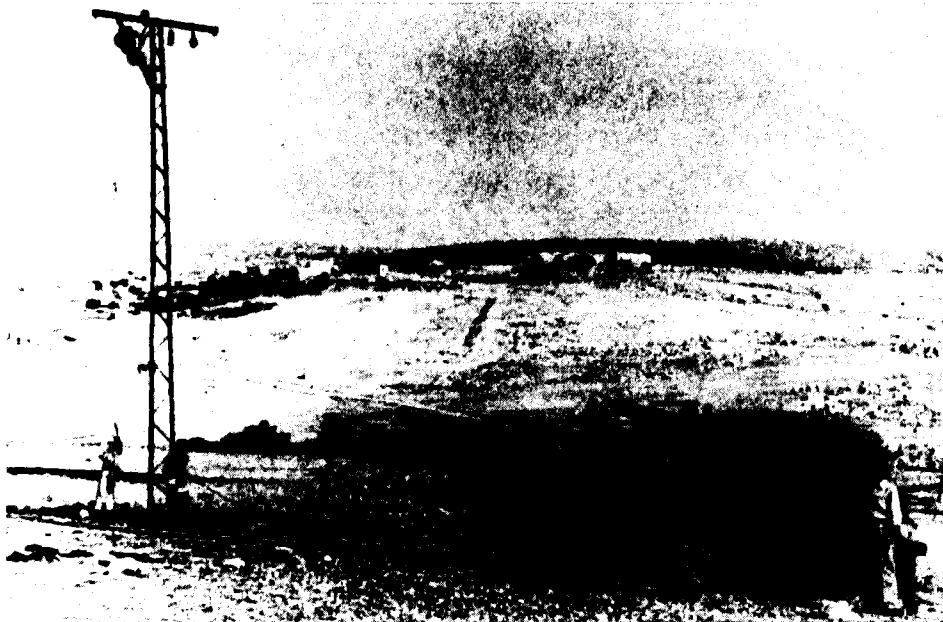
יוצא אפוא, כי בשנות השלושים חלק חמישי, אם לא יותר, מכל משאביה האנרגטיים של ירושלים, כולל האנרגיה שנדרשה לצרכים ביתיים, למאור ולתחבורה עירונית, נועד להבטחת מים לתושביה. ואם נביא בחשבון רק את הזרם החשמלי שנמכר להפעלת מנועים בתעשייה ואת מנועי-שריפה פנימית שנועדו לאותה מטרה, נמצא כי כמעט שתי חמישיות (כ-40 אחוזים) מכל מקורות הכוח שהיו ברשות העיר לצורכי הייצור, הועדו לשאיבת מים.

אם נרצה להפוך את ממדיו של הכוח אשר נדרש לספק מים לכל תושב בעיר בסוף תקופת המנדט ביחידות כוח אדם, הרי יצא כי לרשותו של כל תושב בעיר — מתינוק בן יומו לישיש שבישישים — עמדו שני 'עבדים' שסיפקו לו מים לצרכיו האישיים, ועדיין לא למלוא צרכיו. בפועל גם שני בני-תמותה אלה לא יכלו לבצע כהלכה, ובעיקר במהירות הדרושה, את שניתן היה לבצע בעזרת המנועים שהעלו מים בצינורות ממעיינות הירקון ומשלושת מעיינותיו של נחל פרת (ממעייני קלט סיפקו תחילה מים רק לצורכי מחנה צבאי בריטי שבקרבתו).

אמנם המנועים שהפעילו את המשאבות לא פעלו בעיר עצמה, אבל אין זה משנה את העובדה שהם היו חלק אינטגרלי והחיוני ביותר של מקורות הכוח של העיר. וספק הוא אם עיר כלשהי בעולם, בחלקו המפותח כמובן, היתה במצב דומה לזה שבירושלים.

מים ואבן דרשו את מרבית מקורות הכוח שעמדו לרשותה של ירושלים לצורכי הייצור. אי-אפשר שלא לעמוד על חלקה ומקומה של ירושלים בפיתוח משאבי הכוח בארץ. אם תחילה היא היתה חלוצת השימוש במקורות הכוח החדשים (רוח וקיטור) ובשימוש מוגבר בגזוגנרטורים לאחר-מכן, הרי ההתפתחות הכללית בארץ לא רק שהדביקה אותה באמצע שנות העשרים, אלא אף דחקה אותה אחורה מן המקום הראשון בתעשייה, וקודם כל התעשייה והמלאכה היהודית, אותו היא תפשה קודם. הפיגור בהתקנת רשת ציבורית של חשמל בירושלים — בשבע שנים ביחס לתל-אביב ובחמש שנים לערך ביחס לחיפה, טבריה ומקומות אחרים — נתן את אותותיו. מצבה הגיאוגרפי והרכב האוכלוסיה בה נתנו גם הם את אותותיהם. גידול האוכלוסיה, הרחבת מפעלי התעשייה ואתם גם ההובלה בירושלים פיגרו בהשוואה לערי הנמל, הקולטות יותר עלייה והרכב אוכלוסייתן אחר. ירושלים נדחקה יותר ויותר אחורה, לא בשל חיסול או התרופפות של ענפי כלכלה וצריכה ביתית

26 לפי תיקי הספקת המים של ארכיון עיריית ירושלים.

פועלי מפעל רוטנברג מניחים קו-חשמל לירושלים, 1947

מועטה של אנרגיה, אלא בשל התפתחות יותר נמרצת במקומות אחרים. כך, למשל, בשנים 1920-1922 כארבעים אחוז מכל המקורות האנרגטיים של התעשייה בארץ מוקמו עדיין בירושלים, ואילו ערב קום המדינה חלקה במשאביה האנרגטיים הכלליים של הארץ בגבולות המנדט לא הגיע כדי עשירית. חלקה של חברת החשמל הירושלמית במכירת הזרם לצרכנים בארץ נע בשנים האחרונות של תקופת המנדט סביב שמונה אחוזים. ואילו חלקה במכירת הזרם לתעשייה היה מגיע בקושי לשלושה אחוזים. בזמן שחברת החשמל לארץ-ישראל מכרה שליש מכל הזרם לתעשייה, מכרה החברה הירושלמית לצורכי התעשייה בין עשירית לשמינית מהזרם שהיא סיפקה.

תהליכים ותמורות בצרכיה האנרגטיים של ירושלים

ראשיתו של התיעוש בירושלים, ובארץ כולה לאחר-מכן, היה בחיפוש מקורות-כוח יותר חזקים מאשר כוחו של אדם ובהמה, כדי לטחון ביתר קלות, ולא פחות מזה ביתר מהירות, את גרגרי התבואה לקמח. מכאן נסיונות עקשניים לרתום לצורך זה את כוח הרוח במקומות שאין מים זורמים ושכלול טחינה בכוח המים במקומות שהם מצויים. אבל, כאמור, הצלחה יחסית באה עם הקמת טחנות-רוח מודרניות וממשית מאוד עם השימוש במידרכיות שלראשונה הותקנו בירושלים. גם השימוש היעיל בכוח החום — במכונות-קיטור — ראשיתו בירושלים בשנים 1877-1878, וזמן רב נאבקו מכונות-קיטור לצורותיהן השונות, כולל לוקומוביל, עם המידרכיות. ואם יכלו להן באיכות הקמת, לא הצליחו בתחרות עמן במחירי הטחינה. מכונות-קיטור ואחריהם מנועי-שריפה פנימית שדחקו אותן, ואשר בירושלים היו מיוצגים בעיקר על-ידי הגזוגנראטורים, נהיו הגורם בטחינה בעיר וערב מלחמת-העולם הראשונה הגיע מספרן ל-19, כולן בעלות מנועי-שריפה פנימית, ולבעלת העוצמה הגדולה ביותר ביניהן היה גזוגנראטור של 70 כוח-סוס. בתקופת המנדט צומצם בהדרגה

מספר הטחנות על חשבון גידול בממדיהן. ערב קום המדינה — לפי נתוני 1944 — היו בעיר 7 טחנות, שלוש מהן סווגו על-ידי ממשלת המנדט ככינוניות (סוג שני) וארבע לסוג שלישי (מהגדולות ביותר, דוגמת הטחנות של פיק"א בחיפה, לא היו אז בעיר), כשהן 'סופגות' חלק מהגידול בצריכת הדגנים וחלק לא מבוטל מובא יותר ויותר בצורת קמח מוכן. בשנות השמונים והתשעים היו טחנות הקמח 'צציגים' יחידים של אנרגטיקה חדשה של חום בעיר. במשך הזמן, ובייחוד בתקופת המנדט, חלה 'שחיקה' במעמדן של טחנות הקמח במשק האנגרטי של העיר. מחוסר נתונים סטטיסטיים כלליים ניתן לעקוב אחרי תהליך זה רק לפי המפקדים של התעשייה היהודית בעיר. לפי מפקד 1922 היו בעיר 8 טחנות יהודיות (ובניהן אחת למספוא) עם עוצמה כללית של כ-130-140 כוח-סוס שהיוו רק כ-32-35 אחוזים מעוצמת כל המנועים בירושלים.²⁷ ואילו כעבור חמש-עשרה שנה, ב-1937, בכל מפעלי המזון (טחנות-קמח לא הופרדו במפקד זה מבתי-חרושת למצות, ביסקוויטים ושמינים) העוצמה הכוללת של מנועיהם היתה 583 כוח-סוס, שהיוו רק 17 אחוזים מן המשאבים האנגרטיים המיכאניים של התעשייה בירושלים, כשארשותן של טחנות הקמח בלבד עומדת רק כעשירית ממשאבים אלה. ערב קום המדינה אחזו זה לא היה יותר גבוה, אלא עוד יותר נמוך, כנראה בין 7 ל-8 אחוזים בלבד.

לעומת זאת עלה חלקו ומשקלו של ענף האבן שהתפתחותו והתרחבותו היו קשורות במיכוננו או יותר נכון ב'מינועו' של ענף החציבה. בראשית המאה, בעוד כל המלאכות הקשורות בעיבוד אבן כחומר בניה היו עדיין ידניות. במפעלים לייצור מרצפות ומוצרים אחרים המכילים מלט או בתעשיית רעפים²⁸ ולבני טין שרופים התחילו להשתמש בכוח מיכאני. עם השימוש בכטון חלו שינויים משמעותיים ומרחיקי לכת. במפקד 1922 מופיעים לראשונה שני מנועים ומבצעי עוצמה הגדולים ביותר: אחד המופעל במחצבה ושני בטחנות 'חול'. עוצמתם (115 כוח-סוס) היתה אז כמעט שליש מעוצמתם הכוללת של כל המנועים לתעשייה היהודית בירושלים. מצב דומה היה בדרך כלל (אבל בלי הפעלת מנוע במחצבה) גם ב-1925. ואילו עם הגיאות של ראשית 1926 והפעלת מגרסות חצץ לייצור בטון הגיעה עוצמת המנועים במפעלי-אבן ל-341 כוח-סוס, שהיוו 55 אחוזים מהעוצמה הכוללת של מקורות הכוח המיכאני שעמדו לרשות התעשייה היהודית בעיר באותה שנה. לאחר זעזועים וצמצומים של המשכר בשנים 1927-1929 חלה שוב עלייה בממדי התפוקה בענף האבן, ולפי מפקד 1937 עוצמת המנועים העומדים לרשות מפעלי האבן והמלט (שנכרכו יחד בלוחות המפקד) במגזר היהודי הגיעה ל-1,687 כוח-סוס, יותר מפי חמישה מאשר ב-1926 ונשמר כמעט 'המעמד' הקודם (כמחצית מעוצמת כל המנועים: 49 אחוזים במקום 55 אחוזים ב-1926). מן הראוי לציין כי 90 אחוזים מעוצמתם של מנועי-שריפה פנימית שהשתמשו בהם בתעשייה היו בענף זה.²⁹ פיתוחם של ענפי-תעשייה אחרים בירושלים הוריד כנראה במידת-מה את משקלו הסגולי של ענף האבן במקורות האנרגיה שעמדו לרשותה של ירושלים. עם זאת נשאר ענף זה ראש וראשון לשימוש במשאבים האנגרטיים לצורכי התעשייה והבנייה בעיר וסביבתה.

מכאן אנו יכולים ללמוד, כי הבאת מים לעיר והפקת אבן ועיבודה היוו את הדחפים העיקריים לפיתוחם של המשאבים האנגרטיים בעיר.

27 ראה לעיל, הערה 15.

28 לפי מפקד התעשייה והמלאכה של שנת 1937 (לעיל, הערה 24).

29 על מקורות ונתונים אלה ראה לעיל, הערות 16, 18, 24.

- אם נרצה לסכם את מקורות הכוח שעמדו לרשות העיר ירושלים ותושביה הרי נגיע לנתונים הבאים:
- א. עד 1878 יכלו תושבי העיר להשתמש רק בכוח שריריהם ובשרירי בהמותיהם וזמן קצר גם (במקצת) בכוח הרוח אשר בשיאו לא עלה על 30-35 כוח-סוס.
  - ב. על סף המאה העשרים היו בירושלים מכונות-קיטור כולל לוקומוביל(ים) וקטרי-רכבת בעוצמה של כ-800 כוח-סוס. את חלק הארי בעוצמה זו נטלו הקטרים.
  - ג. ערב פרוץ מלחמת-העולם הראשונה עמדו לרשותה של ירושלים כאלף ומאתיים כוח-סוס. מחציתם היו קטרי-רכבת והשאר, פרט למכונת-קיטור אחת או שתיים, היו מנועי-שריפה פנימית, בדרך-כלל גזוגנרטורים. מצב דומה, או כמעט דומה, היה בשנים הראשונות לשלטון הבריטי.
  - ד. נקודת-מפנה היא בשנות העשרים, שביטוייה שימוש במנועים לשאיבת מים, הפקת ועיבוד אבן ועוד יותר פיתוח תחבורה ממונעת של מכוניות משא, אוטובוסים, מוניות ומכוניות פרטיות. את עוצמתם המירבית של כל המשאבים האלה עד להקמת שירותי חשמל בעיר יש להעריך ל-6,000 כוח-סוס בקרוב.
  - ה. בסוף 1947, כשתושבי העיר — כמעט כולם — נהגו ממאור חשמלי באופן מלא, ובאופן חלקי השתמשו בחשמל גם לבישול, חימום, קירור וכוח (ובמידת-מה גם בגז), בשירותי רכבת (כולל הובלת מוצרים מים המלח), אוטובוסים ומכוניות מסוגים שונים, משאביה האנרגטיים של ירושלים התקרבו (אם לא עלו) אז לארבעים אלף כוח-סוס, כשמחציתם — בתחומי התחבורה וכרבע מהם — הגנרטורים לייצור חשמל.
- בתקופת המצור נוכחו לדעת עד כמה היתה תלוייה העיר במקורות האנרגטיים (מנועים!) שלא היו ידועים לה ולארץ כולה, ואף לא היו קיימים בכלל יוכל וחצי שנים לפני זה. עצם קיומם של התושבים היה קשור באפשרות להשיג דלק להפקת חשמל והפעלת מנועים בייצור ובתחבורה. דמותה של העיר החל מהרבע השלישי של המאה הקודמת השתנתה, לא רק עקב גידולה של האוכלוסיה ושינוי יסודי בהרכבה האתני, בהקמת בניינים גדולים ונוחים, אלא גם בהבאת מים חיים ממרחקים, פיתוח תעשייה, שירותי תחבורה וחיי רווחה שהותוו על-ידי השגתם ופיתוחם של משאבים אנרגטיים שלא היו ידועים לבני העיר וליישוב כולו בעבר.

פרקים מזכרונות אליהו שייד*

צבי אילן

אליהו שייד, הממונה מטעם הבארון רוטשילד על מפעל ההתיישבות שלו בארץ בשנים 1883-1899, היה מן האישים הבולטים שהטביעו חותמם על תקופת העלייה הראשונה. משום כך יש חשיבות לזכרונותיו, שפרקים אחדים מהם מתפרסמים כאן לראשונה בתרגומו העברי של א' עבר-הדני. בזכרונות שייד אנו מוצאים תיאור רחב של התקופה, ניסיון להסביר, ולעיתים לתרץ, פעולות ועמדות שנקט האחראי על פעולות הבארון בארץ במשך רוב תקופת התמיכה, כמעט מראשיתה ועד סופה, במשך כשבע-עשרה שנים.

מלכתחילה אפשר להקשות על מידת התאמתו של שייד, שהיה חסר כל ידע חקלאי, לנהל מפעל-התיישבות בארץ זרה, שאת שפתה ותנאיה לא הכיר. שייד איננו מהסס לציין נקודות-חלשה אלו כבר בתחילת זכרונותיו. אולם אין בזכרונות מידע, שילמד אותנו מה היתה החכנית שעמה יצא למשימתו, אלו הנחיות הוטלו עליו, מה היה הקו המנחה שהוביל להשקעת מיליוני פראנקים, לקבוע גורלות אדם ויישוב.

מהזכרונות מסתבר כאילו כלל לא היתה תכנית. הפניות השונות של שייד לבארון בפאריס לקבלת הוראות נענות, כפי שהוא מספר, בשבחים או בהוראות שתמיות ללכת בדרך בה החל. אמנם יתכן שבדבריו אלה רצה שייד לקחת על עצמו את האחריות לכל שנעשה בארץ ולהמעיט בערך הכוונות של הבארון.

שייד ידע היטב, ומציין זאת בזכרונותיו לא-אחת, כמה קשה היה או ליישב אנשים בלתי-מנוסים בארץ, שתנאיה החקלאיים לא היו ברורים והיה צורך ללמוד מכשלונות הניסויים החקלאיים שנערכו. אך מה ידעו על כל אלה האנשים שעל גבם נערכו הניסויים? מה נעשה כדי לרכוש את רצונם הטוב, הכנתם, יוזמתם ומרצם? הלא היו, לפחות בחלקם, חובבי-ציון, או נציגי אגודות של חובבי-ציון. בארץ נקלעו למשטר בו נדרשו לציות עיוור, להיות נתמכים של בארון, שפקידיו לא תמיד היו יהודים, והיהודים שבהם לא תמיד היו חובבי-ציון. לא יפלא, אפוא, שבזכרונותיו של שייד אין מאום כמעט על מניעי המתיישבים. יש אצלו הערכה ואהדה אליהם, למרות התנגשויות וסכסוכים חריפים. הוא גאה בטיפוס האיכר היהודי שנוצר בארץ, אך אין זו הערכה לחובבי-ציון המגשים, אלא הערכה אנושית-יהודית כללית וקריאת-תגר כלפי המהססים שבין היהודים עצמם ובייחוד כלפי האנטישמיים. זאת ללא הדגשה שלחיים מעמל-כפיים יש ערך סגולי על רקע ההתיישבות בארץ, מקום השונה במהותו ממקומות אחרים בהם ניסו ליישב יהודים.

כתב-היד, שכתובתו הסתיימה ימים אחדים לפני תום עבודתו של שייד כמנהל ענייני המושבות, ב-1

* תודתי נתונה לאלה שעזרוני בטיפול בכתב-היד והכשרתו לדפוס — בראשונה לרחל עבר-הדני, בתו של המתרגם, עובדת הארכיון הציוני, לאברהם אזדרכת, לשולמית לסקוב ולשלמה שבא. הוצאה חדשה של הזכרונות, המבוססת על השוואת הנוסחאות השונות של כתבי היד, עומדת לראות אור בתרגום א' אמיר, בהוצאת יד יצחק בן-צבי.

אליהו שייד

אהרן עבר-הדני

בינואר 1900, הוא חיבור אפולוגטי, שנועד להסביר את מעשי הכותב ואת מפעל הבארון. זה חיבור של אדם, שלדבריו, ניצב במשך עבודתו בין הפטיש והסדן. הוא עמד לא רק בין המתיישבים והבארון אלא גם בין הבארון ופקידי האדמיניסטרציה, אדם שנחשב כלייכול, בעוד שכמעט כל פעולה שלו, כפי שהוא מעיד, חייבה הסכמה ולפחות דיווח לבארון. בכתיבה מצא דרך להציג את הדברים מנקודת־מבטו ולהגן על פעולותיו בסיוע עבודתו הממושכת. בזכרונותיו הוא מביע לויאליות כלפי הבארון והפקידים הסרים למרותו. במקרה אחד, של וורמסר, הפקיד של זכרון־יעקב, מתח ביקורת, אך זו היתה מתונה ומבינה.

ניכר בו שהיה רגיל בכתיבה. דברים קריאים ופשוטים, ששזורה בהם פה ושם גם נימה של הומור. מן הזכרונות עולים שרטוטים לקווי־אופי אחדים של שייד. הוא ניסה לשמש דוגמה למתיישבים בעבודה ונימוסי־שולחן, אף שהפקידים שתחתיו לעגו לו על כך. הוא יצא נגד ההתגנדות בלבוש והגינונים הזרים הנהוגים במושבות, והלא זה היה אחד הנושאים שהפקידות הואשמה כי החדירתם למושבות. גם בעניין אחר שהאשימו בו את פקידות הבארון — פזרנות בכספים — סיפר, כי במקרים אחדים פעל בחסכנות וקנה לו אויבים בשל כך.

לדבריו, סלד מביטויי הכבוד המופרזים כלפיו, דבר שהיה מקובל מאוד במושבות, ונאמר לא־אחת שהיה לרצון הפקידות. סיפוריו על הקרבן האישי שהקריב בעבודתו בארץ והקשיים בהם נתקל — מגעיו עם השלטונות, מסעות על גב סוס בחלקים נידחים של הארץ, בחום ובקור, המאלאריה שדבקה בו, נפילתו בידי שודדים וכד' — הם עדות לנעשה בארץ באותן שנים, אך יש בהם בהחלט גם רצון לעורר אהדה כלפי הכותב.

הרבה נכתב, בין שאר דברי הביקורת על שייד ונוהגיו, על חולשתו (וחולשת פקידים אחרים) לנשים. בין היתר הואשם שנהג שלא כהלכה בנערות שנבחרו להישלח לצרפת, ללמוד הוראה ולחזור כמוורות במושבות. רבים ציינו כי משפחות הנערות הללו זכו להעדפה לא־מוצדקת מצד שייד והפקידים. לדברים אלה אין זכר בזכרונותיו.

אליהו שייד (Elie Scheid) נולד בעיר הגנוי שבאלזאס ב־1841 ונפטר בצרפת ב־1922. כילדותו קיבל חינוך יהודי־מסורתי וכללי. מתוך ביקורת על המוסדות הפנימיים של קהילתו, יסד ב־1863 בעירו את חברת 'עם סגולה', בה שימש מזכיר ואחראי־כך נשיא. מטרתה של האגודה היתה להכניס שינויים בחיי הקהילה ולהתאימם לרוח הזמן. במשך הזמן מילא תפקידים ציבוריים שונים, מהם בעירייה המקומית, עד שנבחר לנשיא הקהילה היהודית בהגנוי. יתכן שלמוצא השונה של שייד ופקידים אחרים של הבארון, יוצאי אלזאס, האמונים על תרבות והשכלה יהודים וכללים, מתקדמים יחסית, שנפגשו במושבות עם 'עמך' יהודי ממזרח־אירופה, היה חלק באי־ההבנות וכתפישה השונה של הדברים שאפיינה את ימי הפקידות.

מ־1879 פרסם שייד מחקרים אחדים על תולדות היהודים ומוסדותיהם בעירו, וכן ספר על תולדות היהודים באלזאס שראה אור ב־1887. ב־1883 הזמין אותו הבארון רוטשילד לפאריס לארגן את חברת־הצדקה 'גמילות חסד'. לקראת סופה של אותה שנה בחר בו הבארון 'לארגן את המושבות שנוסדו', כלשונו של שייד, והוא יצא מיד לסיוע־עבודה בארץ. ביקורו הראשון והדיו מתוארים בפירוט בזכרונותיו. מאז, בזמן שהחזיק בתפקידו — עד סוף 1899 — ביקר בארץ עשרים ושתיים פעמים, מהן בביקורים שארכו שבועות אחדים ומהן ביקורים שנמשכו חודשים מספר. כן ביקר פעמים אחדות בחצר הסולטאן התורכי בקושטא, לצורך פעולות והשתדלויות שונות הקשורות ביישוב הארץ. במשך כמחצית הזמן שפעל בארץ, עד 1891, המשיך לנהל בפאריס את חברת 'גמילות חסד'.

במשך פעילותו כמפקח הכללי על פעולות הבארון בארץ, היה הכוח החשוב והדמות הדומיננטית בכל הפעולות הללו, בייחוד כמושבות שנמצאו בחסותו הבארון. היות שכך זכה מצד אחד לכבוד ולשבחים, אך מצד שני, גם לביקורת, לעתים קשה ביותר, על פעולותיו והתנהגותו ועל פעולת פקידותו הבארון, שעמה, כאמור, זוהה לחלוטין.¹

לפי זכרונותיו חזר שייד והגיש לבארון את התפטרותו מתפקידו, בשל המחלות שנתקף בהן בארץ מדי קיץ (קדחת ודיזנטריה), מהן נחלש מאוד. לדבריו, החל בהגשת בקשות ההתפטרות בקיץ 1894, תוך בקשה לשוב לתפקידו בוועד הצדקה. הוא מביא את תוכנם של מכתבי-שידול ששלח לו הבארון בבקשה שימשיך בעבודתו, ובאחד מהם אף רמוז להגדלת שכרו. לבסוף הוא כותב, ניאות הבארון במאי 1899 לקבל את התפטרותו — החל מראשית 1900. היות ובראש קובץ הזכרונות אומר שייד שהוא מגישו לבארון ולרעייתו, יש לשער שחייב היה לדייק בעניין זה, ומכל מקום כך הוצגו הדברים כלפי חוץ.

עם זאת עולים מכמה מקורות רמזים שבתקופות מסוימות לא היה הבארון שבע־צדו משייד, ראה בו את הרע במיעוטו, ולבסוף אף פיטרו.

נראה שהפסקת עבודתו של שייד קשורה בהעברת הטיפול במושבות ליק"א, סמוך לשנת 1900. לאחר שבע־עשרה שנות פעולה והשקעת אמצעים מרובים, עדיין לא הגיעו המושבות לעצמאות, והבארון החליט על החלפת הארגון האדמיניסטרטיבי והפקידים. בעניין זה כנראה לא נועץ הבארון בשייד שהורחק מן העבודה במושבות.

לאחר הפסקת עבודתו בארץ חזר שייד לנהל את מוסדות הצדקה של בית רוטשילד בפאריס, והמשיך לכתוב ולהתבטא בבעיות שונות הקשורות בארץ־ישראל ויישובה. מפעם לפעם כתב רשימות ב'זואכשריפט', שיצא לאור באלזאס. הוא חיבר עבודה גדולה ומפורטת על אוג'ין עמנואל, ממייסדי 'אליאנס'. במאמריו בכתבי־עת הוא חוזר ומגיב, בין השאר, בנושא היין ושיווקו, ותוקף את עמדתם העוינת של רבני ה'חלוקה', אשר פסלו את יין המושבות, בעוד שאת יין הטמפלרים, 'אויבינו המושבעים ביותר בארץ', התירו. בקשר לכך הוא מספר כיצד יסד, נוכח איום של קנאים דתיים, את בית־הספר בצפת, בשם הבארון רוטשילד, מוסד שעבר אחר־כך לידי 'אליאנס'.

הוא טוען נגד 'רעש' שהציונות עושה על כל רכישת קרקע בארץ ושואל: האם הרעשנו אנו כאשר הרחבנו לכל מושבה שטחי־קרקע ככל הדרוש לה? או האם הטמפלרים מכריזים על הקניות העצומות שהם עושים בדרך חיפה-נצרת או בדרך יפו-עזה? הוא מדגיש את התחרות הקיימת בין המדינות הנוצריות לבין עצמן, ולכן מונעות אחת מהשנייה לרכוש אדמות נוספות בארץ־הקודש ועל אחת כמה וכמה מקשות זאת על היהודים.

עולה מכל אלה ששייד לא ראה את פעילותו ככישלון, ושמר לעצמו זכות לבקר ולהעריך פעולות הנעשות בתחום ההתיישבות בארץ.

הזכרונות שנחמרו בכתב־יד בצרפתית, בשלושה כרכים, המכילים שישים עמודים בתבנית קטנה. כותרותיו מעוטרות, וכלולים בו מספר חרשימים ומפות. לספר שני שערים מצוירים. בשער אחד כתוב: 'Memoires Sur Les Colonies Juives et Ses Voyages en Palestine et en Syrie, par

1 מעורבות משפחת שייד בנעשה בארץ וקשריה לפעולת הבארון גדולים מהמקובל. מצאתי ששניים מכני משפחתו — סיימון שייד, יצואן, ואלברט לוי שייד, סוכן יינות וקוניאק מארץ־ישראל — היו קשורים בעסקים במושבות בארץ. התכתבות ארוכה שלהם עם מנהל זכרון־יעקב, א' שטרקמט, מ־1898, מצויה בארכיון הציוני המרכזי, J15/3423. הכתובת על מכתביהם היא זו של אליהו שייד בפאריס. כלומר לשייד היה גם אינטרס עיסוקי־משפחתי בדרך התפתחות המושבות. טיב גידוליהן וייצורן (גפנים ויין, למשל).

Elie Scheid' ('אליהו שייד – זכרונות על המושבות ומסעותיו בארץ-ישראל ובסוריה'). כותרת השער השני היא: 'זכרונות על המושבות היהודיות בארץ-ישראל, מאת אליהו שייד'. הכרכים היו בזמנו בארכיון פיק"א בחיפה. הסופר א' עבר-הדני עשה בהם שימוש בכמה מספריו.² פרטים מועטים ביותר מהם נכללו בספריהם של מ' ניישטט וי' קלויזנר.³ לאחר שהארכיון הועבר לאנגליה, לא היתה לחוקרים גישה לזכרונות במשך שנים. לא-מכבר הופיע ספר על בית רוטשילד ומפעלו בארץ, שנעשה בו שימוש בזכרונות.⁴ לאחרונה הוחזר ארצה ארכיון פיק"א ובו אחד מטופסי כתב-היד הצרפתי. העתקים נוספים מן הזכרונות נשמרו בידי צאצאיו בצרפת וצילומים מהם מצויים ברשות יד יצחק בן-צבי. כאן מתפרסמים קטעים מתוך תרגום שנעשה בידי א' עבר-הדני תוך השמטות לא-גדולות ומתוך רצון להיות נאמן למקור. התרגום מכיל 190 עמודי מכונת-כתיבה. עבר-הדני צירף לתרגום מעט הערות, ששולבו כאן בסוגריים מרובעים. התרגום שמור, יחד עם שאר ארכיונו של המנוח, בארכיון הציוני המרכזי.⁵

2 א' עבר-הדני, תולדות אגודת הכורמים, חרס"ו-תשכ"ו ולייסוד מושבות הגפן תרמ"ב, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' 106-107; הנ"ל, משמר הירדן, תרמ"ב-תש"ח, תל-אביב, תשכ"ה, עמ' 19-20.
 3 מ' ניישטט, הגולן, תל-אביב 1968, עמ' 168; י' קלויזנר, בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח, עמ' 269.
 4 S. Schama, *Two Rothschilds and the Land of Israel*, London 1978. הערכה על שייד וזכרונותיו ראה עמ' 81-85 בספר זה.
 5 ארכיון עבר-הדני, אצ"מ A302/26

* * *

אלמלא החליט להעמיד את עצמו לימין. וכיוון שקיבל החלטה, הבארן קרא לי והודיע כי הוא בחר בי לארגן את המושבות שנוסדו. הדבר היה קל לאמרו, אך אני ידעתי לנהל חשבונות וקופה – ותו לא. מעדי לא השתלמתי השתלמות מקצועית מיוחדת ואשר לחקלאות – ידעתי עליה ככל שעירוני עשוי לדעת, כלי לעסוק בה בגופו. הדבר אירע באוקטובר 1883, כשמגיפת החולירע השתוללה במצרים. כל ידידי הניאו אותי מהנטיעה וניבאו לי כי לא אחזור ממנה חי. אני שנעשיתי כבר במקצת 'מזרחי', עוד לפני היותי במזרח, דהיינו פטאליסט, חשבתי בלבי כי אם נגזר עלי למות במגיפה, הרי שוב אין למנוע את רוע הגזירה. אלא – ניחמתי את עצמי – אחד שהוא חש לעזרתם של אומללים, דינו שליח-מצווה שאינו ניוזק. אף-על-פי-כן מחובתי לציין, כי שילמתי מס כבד לטבע הארץ, לאחר שהחזקתי בה במלאריה, אשר לא אוכל עוד להרפא ממנה לעולם. ואמנם גם עתה, שעה שאני מהרהר בה פחות מכל, מפתיעה אותי אחת ההתקפות אשר אתה זוכר אותה לאחר מכן זמן רב. לא שמעתי איפוא לשידוליהם של ידידים וגמרותי בלבי לנסוע, למרות דמעותיהם של בני ביתי והעובדה שגם לי היה הרבר קשה, שלא נפרדתי מעדי מאשתי ומילדי לזמן רב. והאגה נוספת העיבה על שמי. הייתי צריך לצאת את פאריס למחרת ראש-השנה וכתוצאה מכך – לבלות יום כפור באניה בלביים – כיצד? עקב החולירע לא הפליגו האניות של 'מסאג'י מריטיס'¹⁰ בימים הללו למצרים, וכדי להגיע ליפו עקפו ועברו על פני סמיירה¹¹ – ובאופן זה המסע נתארך לשבועיים.

התחלות – זמארין

— — — באתי לחיפה בסוף אוקטובר (1883). האכרים של זמארין היכו לי בחוץ עם מר פראנק¹² הואיל ובים הסוער, לא התנדב אף אחד מהם, ובצדק, לעלות אל האניה לקבל אותו. חיפה נעשתה עיר נקה למדי בהשפעת המושבה הגרמנית שהוקמה בירכתייה וכן היה בה בזמנו בית-מלון 'כרמל' בבית של קומה אחת, בו קבעתי את מושבי¹³ בבוקר התחלתי בפעולה, אך אם ציפיתי למצוא אכרים חסונים, ראיתי לפני אנשים שבריאיותם עורערה מחמת מחסור ומלאריה. כיצד הגיעו לידי כך? כמסופר לעיל, נוסד בגלאץ ועד בנשיאותו של בנקאי, יצחק לָבֶל¹⁴ לאיסוף כספים כדי לשלוח מספר משפחות מרומניה לארץ. אף נמצאו רבים אשר התחייבו בכתב להכניס במשך השנים סכומים מסויימים לטובת המפעל. אחרים הכניסו כספים לזכות עצמם, כדי לקבל אחרי-כך חלקת קרקע ויכול האפשר גם משק קטן. מטעם הוועד יצאה משלחת לארץ לסייר מקום מתאים להתחנלות

כאשר החמירו והלכו הרדיפות של שנות 1881/1882 ברוסיה וברומניה, נשאו היהודים את עיניהם משם לעבר רחבי תבל והחלו להגר. בודדים מהם שסברו כי בסכומי כסף קטנים יוכלו להתחלל בארץ-ישראל כאכרים, פנו שמה. לאחר שהארץ מכונה בספרי הקודש 'ארץ ובת חלב רבש' – היו מהגרים אלו משוכנעים כי חלקת קרקע תספיק להם כדי מחיה שקטה, ללא זיעת אפיים יתירה. הם הבינו את דברי המקרא כפשוטם, אך מאוחר יותר נוכחו בטעותם. בינתיים קמו ברומניה ועדים שאספו קרנות, כדי לעשות בהם התחלה בייסוד מושבה גדולה; מאידך, שוב ברומניה וברוסיה, התאחדו בודדים שהיה להם קצת כסף, כדי להגר בחבורה ולהתחלל ביחד באחד המקומות בארץ. היו שסברו, כי מוטב שיעלו חלילה בעלי-הון אשר יחיו מכספם וירכשו בינתיים קרקעות כדי למכור אותן חלקות-חלקות לבעלי אמצעים מצומצמים שיבואו אחריהם. ולא עוד אלא כל אחד יקבל אמצעים לבנין בית וחלקה סמוכה לו, כדי להתקן לעצמו גינה ולנטוע גפנים מספר לצרכי ביתו.

כתוצאה מכל אלה נרכשה אדמת זמארין הקרובה לחיפה ע"י הוועד מגלאץ (רומניה); נרכשו אדמות ראש-פינה, יסוד-המעלה וראשון לציון.¹ ה' גוטמן וחבריו הקדימו לרכוש את אדמת פתח-תקוה עבור אנשים אשר יחליטו באין-בירה לקנות לעצמם אחיזה באדמת הארץ.² כעבור שנתיים נוספה על אלו שהזכרתי מזכרת-בתייה. להלן יסופר, במידה שאפשר, גם במושבות העצמאיות³ – קאסטיניה, רחובות, ואדי אל-חאנין, קטרה, הרטוב, יהוד, חדרה, משמר הירדן, עין-זיתן⁴ וכן מטולה וגולן.⁵ לכל אחת מאלו יוקדש פרק לחוד וקוראינו יכולים לבטוח כי נהיה חסרי-פניות.

בצרפת לא ידעו הרבה על המתרחש ברומניה וברוסיה. בחדש יוני 1883 נסע המנחם פ. וונציאני,⁶ חבר הוועד המרכזי של 'אליאנס איזרעלית אוניברסלי' בפאריס,⁷ לבקר את בתי-הספר שלה בסוריה ובדרכו מצא בחיפה את אכרי זמארין⁸ במצב שאין לתארו. הם נראו לו כשוליים חיים או טרופיים שהוטלו לאי שומם, ללא עזרה, אמצעים ותומך. הם נקלעו נבוכים לתוך אוכלוסיה, שראתה בהם מהגרים זרים, בלי שידעו את לשונה ונימוסיה, וראו את עצמם אובדי עצה. הדיאוש תקף אותם, בפרט לאחר שטעמו יסורי רעב, אף נפטרו לעולם האמת מבני משפחותיהם, מחמת מחלות שונות. וונציאני שחזר לפאריס, בא אל הבארן אדמונד דה-רוטשילד לדבר עמו על גורל המסכנים הללו והצליח לעניין אותו בכוח הסינגוריה שלו.

באופן זה נמשך הבארן לעסוק במושבות, בלי לשער כי ייתבע להקריב כלי-כך הרבה למען במרוצת השנים.⁹ אמנם אפשר להוסיף כאן כי בזכות זה הן קיימות, הואיל והן היו נדונות לכשלון חרוץ.

משפחות האיכרים של זכרון-יעקב בחיפה. הוא התעדר מהמצב במושבה עצמה, אשר לאיכריה הגיש תמיכה כלשהי.
7 יכל ישראל חברים' (כ"ח). חברה יהודית כללית, נוסדה ב'60 1860 ופעלה בעיקר בתחומי החינוך והסיוע בריכוז היהודים בארצות המזרח ובמזרח-אירופה.
8 זכרון-יעקב.
9 שיד מסמך כאן את ראשית פעולת הבארן בתחום ההתיישבות לתחילת פעולת-שלו. אולם כבר שנה קודם-לכן נענה הבארן לתמוך בראשון לציון בעלוושים (ומכאן כינויו 'הגדיב הירוד'). את זאת הוא מתאר בעצמו בהמשך הזכרונות.
10 חברת אניות.
11 איזמיר, עיר נמל בחוף המערבי של אנטוליה.
12 אמיל פראנק היה נציג 'אליאנס' והבארן רוטשילד בבירור.
13 על בתי-מלון במושבה הגרמנית דאו ראה: א' כרמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל, ירושלים 1973, עמ' 58.
14 יצחק לבל, בנקאי עשיר מבוקארשט, עמד בראש הוועד בגלאץ, ועל שמו נרשמו האדמות שרכשו בזמארין (וראה להלן).

1 הכותב אינו מקפיד על סדר הזכרת המושבות לפי זמן ייסודן. סדרן צריך להיות: ראשון-לציון, ראש-פינה (בלי להביא כאן בחשבון את גיא-אונ), זכרון-יעקב, ואדי אל-חאנין (לימים נס' ציונה), פתח-תקוה (חידוש היישוב במקום), עקרון (מזכרת-בתייה), יסוד-המעלה, גדרה.
2 הכוונה לרכישת הקרקעות ולנסיגן ההתיישבות הראשון במלבס ב'1876, שנעשה על-ידי אנשי חברת 'פתח-תקוה', לאחר כשלון נסיונם לרכוש ארמה ליד יריחו ('עמק עבר'). ביניהם היה דוד גוטמן, יהודי עשיר שעלה מהונגריה, והיה שותף לעוד יוזמות התיישבותיות.
3 המושבות שלא נתמכו על-ידי הבארן רוטשילד. זה הכיני הקבעו בפי שיד למושבות אלה.
4 השמות העבריים של המושבות הנזכרות: קאסטיניה – באר-טוביה; ואדי אל-חאנין – נס' ציונה; קטרה – גדרה; עין זיתן – עין-זיתן.
5 בגולן הוא מתכוון לאדמות בחורן, שפרק בזכרונות, בעקבות טיור למקום, מוקדש לתיאורן.
6 עמנואל פנחס (פליס) ונציאני (Chevalier Emmanuel Felix Veneziani). יהודי יוצא איטליה, נולד ב'1825 היה מנהל בנק באיסטנבול. נעשה בא-כוח הבארן הירש, בארצה ביום כ' אייר תת"מג (27.5.1883) ונחרד ממצב

הבארן של פועמים סכומי כסף לעזרת העולים – אחד ע"י מר אמיל פראנק מבירות ושני ע"י מר בראטר.¹⁹ אשר היה המותקן במקנה הקרקע ונשאר לשבת במקום מתוך תקווה להתנחל גם הוא (אף שהדבר לא עלה בידו והוא עזב את המקום). בינתיים התבואה הבשילה ואחד האכרים הטירונים, ל. הרשקו,²⁰ החליט כי אין להניח את פרי עמלם הפקר – והוא עלה לזמארין מחיפה עם אשתו ובנותיו, קצר ודש ומילא את התבואה בשקים. אחריו באו האחרים לנטול את חלקם ובאופן זה יכלו להתקיים במסכנות, כאשר באתי אליהם לפתע כנופל משמים.

ערכתי את רשימת האכרים וכינסתי אותם; הסברתי כי אם יהיו נבונים ויעבדו את אדמתם, הבארן אדמונד דה-רטשילד יסכים לטפל בהם, אך הוא ידרוש מהם ויתור על קנינם ומשמעת ויוררת וישומר לעצמו את הזכות להחזיר לרומניה את המתקוממים לסדר החודש. בו במקום ערכתי את דברי בכתב על הגליון אשר הכל נתבקשו לחתום עליו כי מסכימים הם לתנאים. הם היו במספר 54 גברים ו-42 מהם הסכימו לחתום, בעוד ש-12 סרבו. חמישים וארבע המשפחות מנו 328 נפש. במשך הקיץ 1883 עד לברואי היו בהם עשרים ותשעה מקרי מוות מקדחת ומחזור – דהיינו, כמעט 10% תמותה וזה אחוז גדול למדי. חקרתי מפייהם הם וכן בעיר למחירי המיצרקים ובהסכם עם הממונים עלי (בפאריס) שכרתי עבורם בעיר דירות למגורי המשפחות עד לשעה בה יותקנו מגורים במושבה, אף קבעתי תמיכה בסך 12 פראנק לנפש לחודש.

משפחה שהיו בה פעוטות כדי 4 נפשות בסך-הכל, קיבלה תוספת בחשבון של הנפשות ואשר לחולה או היולדת – הללו קיבלו תמיכה ויצאת מן הכלל (וכן הוספתי בגדי עבודה לגברים). עם גמר החישוב חילקתי מקדמה של חודש, כולל לאלה שסרבו לחתום, כי הכלל שנקטתי בעבודתי היה לפעול בנועם ולא להגיע לכלל רוגז; וכן להגיע למטירתי בלי להזקק לאמצעים קיצוניים. לאחר שחילקתי את המקדמות אמרתי לאנשים: אכלו היטב ושתו, והתחזקו וכאשר אחזור מדרכי לראש-פינה (המושבה השניה שנוסדה ע"י עלי רומניה בגליל העליון),²¹ אראה אם נוכל להתחיל בעבודה.

כן טיילגרפתי לפאריס בבקשה לשלוח לי רפואות ועד שגיעו, שאלתי את הדרוש מבית-המקדחת הקטן של הקהילה בחיפה. שכרתי רופא ורוקח שביקרו אצל החולים והיה לי העונג להזכוכ כן, חוץ מקורלאנד שמצבו היה אנוש, כל האחרים החלו להחלים. קראתי לעזרת את מר דיגור, הגנן הראשי בראשון-לציון,²² ומפאריס נשלח שמה במקומו קולאן כגנן ראשי. נסעתי לראש-פינה ושם ישבתי ימים אחדים כדי לארגן את הפקידות במקום וזוהי לחיפה. במקום החולים והתשושים שהשארתני בצאתי לדרך, פגשתי בשווי אנשים שהעלו חיך על פניהם ורוחם החזק. עם שנים אם שלושה מהחוטנים שבהם נסעתי לזמארין כדי לראות לראשונה במו עיני מה יש שם ומה ניתן לעשות.

מעתה פעלתי בלי שהיות. חזרתי לחיפה וקניתי כלים ולוחות, אתים ומעדרים, כלי נגרות ומסגרות ושלחתי הכל לזמארין. שלחתי שמה מיצרקי מזון וכלי בישול, בקצרה – כל הנחוץ כדי להקים מחנה עבודה מתוקן, אשר לא יסבל רעב. לקחתי אתי את כל הגברים המוכשרים לעבודה, חוץ לאלה שסרבו לחתום – וזה היה עונשם. חילקתי את האנשים לקבוצות – ומיד לבואנו למקום החול בעבודה: הללו התקיני

ולאחר סיוריה במקומות שונים החליטה המשלחת, לרכוש במרחק כ-30 ק"מ מדרום לחיפה אחוזה של 550 הקטאר,¹³ ובכלל זה כ-30 הקטאר מפחרים בין השדות של הפלחים של טאנטורה.¹⁶ קנייה זו נעשתה במחיר מופרז של 42 אלף פראנק, הואיל ובנחלה נכללו כשני-שלישים אדמת טרשים שאינה בת-עיבוד. הווי אומר: רכישה לקייה מתחילה וקרב ל-60 משפחות עמדו להתחלק בקרקע הזאת, שהיא משתרעת על גבעות הכרמל, בגובה של 160 מטר מעל פני-הים, ובמקום הנקרא בספר האחויות הממשלתי בשם 'זמארין'.

הצירים שלא הבינו בטיבה של קרקע ובו בזמן סמכו על המימרה הכתובה בדבר הארץ שהיא 'זבת חלב ודבש', לא העמיקו חקר מהו מספר ההקטארים אשר משפחה צריכה בה למחיה. הם חישוב ומצאו כי אחות קרקע כמות שהיא מספיקה ובלבד שיש בה כדי אחיזה לכל אחד מהעולים. על הנחלה נמצא בנין ערבי עם שני חדרים, בהם התגורר לרגל ביקוריו במקום מוכר הקרקע ובמרחק כמאתיים מטר משם נמצאו כמה חרשות ערביות ריקות שלא צלחו למגורים.

איני יודע מה סיפורו, הצירים לוועד בגלאץ בשוים מדרום, אך ההחלטה שנתקבלה שם, לשלוח בבת אחת שישים משפחה באניה לחיפה, לא היתה שקולה ביותר. כיוון שרואים בחוף המוקדם-עם כזה של גברים נשים וילדים, כשהם יורדים כגל מעל אניה, נוטים חלקי הרשות לחשוך מיד כי כל אניה עתידה להביא מכאן ואילך גלי עולים כאלה. הרשות נבהלה ולבסוף אסרה את ירידתם של העולים לחוף.¹⁷ האניה שוטטה איפוא זמן-מה לאורך החוף ומקץ שבועות מספר של ניסים ומאמצים לא-יישערו אף תלאות אשר לשון תלא לתאר אותן – התכנסו העולים על אף הכל בחיפה.

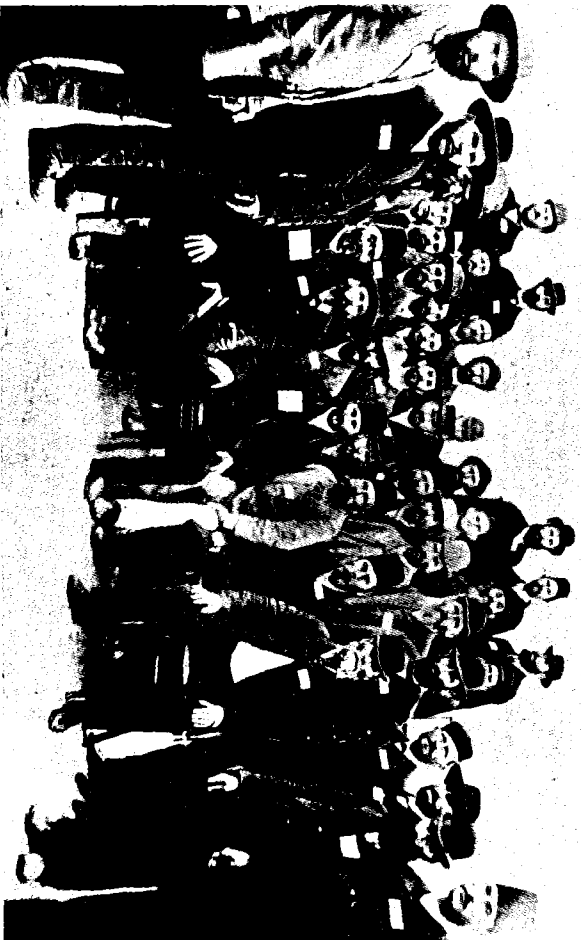
הוועד בגלאץ שלח סכומי כסף לסידור העולים, ע"י ועד-משנה במקום שלא ידע לנהל את העניינים והיה חסר יומה. פרט למאמרים שהיה שולח לעתונים כדי לעורר את רחמיהם של אחיהם בגולה על גורלם המר. ויום אחד הודיע הוועד בגלאץ כי קופתו שהכילה בזמנו למעלה מ-200 אלף פראנק התרוקנה ומאז לא נעשה דבר במושבה. הכסף כלה כעשן ובעלי ההתחייבויות הגדולות ברומניה לא עמדו בהן – כן שקע הגל אשר גאה בסימן של התלהבות רבה.

אף היו בין העולים הראשונים הללו טיפוסים מצויינים, מהם שהבינו יפה משמעותו של חלוץ מהו. הללו בנו מתחילה במו ידיהם בתות מבאנים ובוץ שמצאו במקום, אך הם היו בודדים והתעייפו ומהם שנטו וזוהו לארץ-מוצאם, לאחר שהשארו מאחורי גוים את תקוותיהם הנעלות ביותר. מאז החלו העולים לחיות בתחבולות, כשהם פנו אל נדיבים באירופה יש ונענו ואלה אף שלחו אילו סכומים, בהם התקיימו העולים איכשהו. מכספי הוועד שהוצאו לא נותרו בזמארין אלא שוורים אחדים, מחרשות וקצת חיטה.

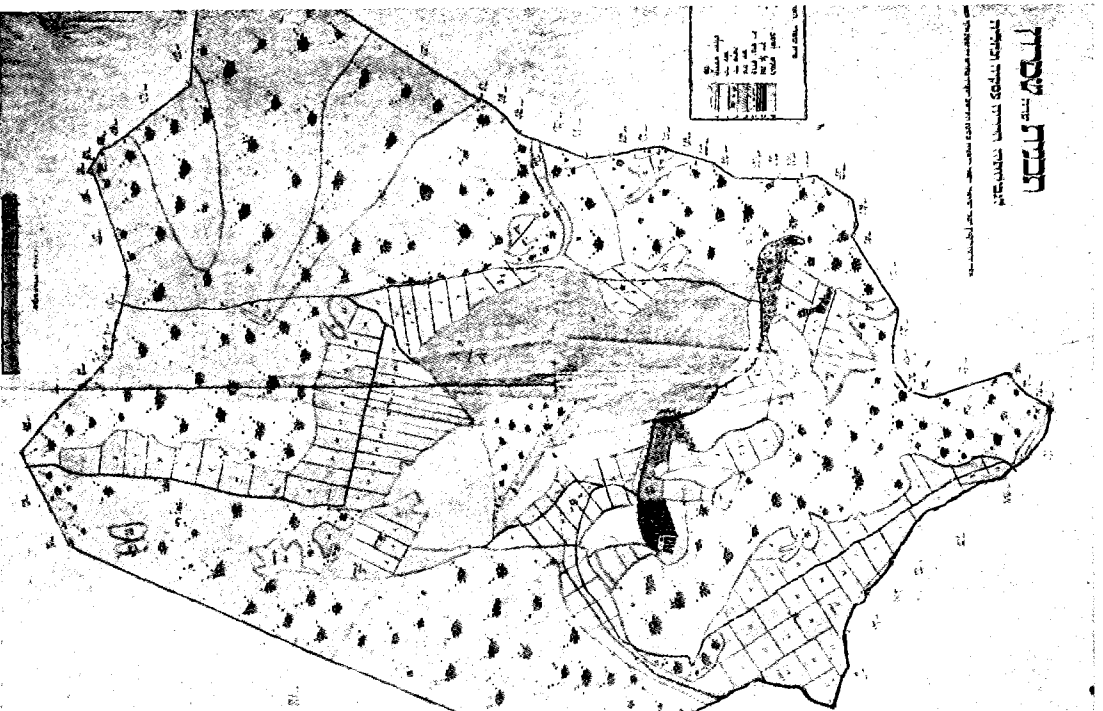
העולים שיטבו במקום החלו להעזר בעבודתם בערבי בשכר יומי וחרשו ורעו חיסה בחלקות הטובות שמצאו בין הטרשים. בעוד המיזרע נבט ולא נשאר להם אלא לייחל לחסדי שמים, ויצאו לשוטט בחיפה. ביוני¹⁸ בא המנוח ונציאני (כמסופר לעיל) והם תיארו לפניו את מצבם. רחמי נתעררו והוא חילק ביניהם כמה אלפי פראנקים. הם העלוהו מחיפה למושבתם והוא התרגש למראה החיטה שהוריקה אף החליט כי ניתן לעשותם לאכרים. בדעה זו חזר לפאריס ומסר על כך לבארן.

לחיות איכר במושבה. מאידך ידוע כי יחסיו עם המתיישבים היו גרועים ביותר, עד שעברתו במקום הופסקה, כעבור זמן קצר.
20 מאיר ליב הרשקו בא בקבוצה הראשונה של העולים מרומניה ונבחר על-ידי המתיישבים להיות מנהיג ומנהל העבודה של זמארין בראשיתה. ראש-פינה נוסדה זמן קצר לפני זכרון-יעקב על-ידי חברי אגודה ליישוב ארץ-ישראל במיינשטי שברומניה. היא קמה על אדמות גיא-אוני, מושבה בקרבת צפת (גי'עוני). שקמה בשנת תרל"ח ונעובה כעבור זמן-מה.
22 ג' דיגור (J. Dugourd), נוצרי, גנן-מומחה, ולמעשה הפקיד הראשון באדמיניסטרציה של הבארן. הוא נשלח להדריך את מתיישי ראשון-לציון, כשנה לפני באו של שייך ארצה, ופעל תחילה בפקידותו של שמואל הירש, מנהל מקה-יישראל.

15 הקטאר – 10 דונאם.
16 כפר ערבי לחוף הים מערב לזכרון-יעקב. אדמותיו השתרעו עד הגבעה שעליה נוסדה המושבה.
17 על הנודדים בים וראשית ההיאחויות במקום ראה: המגיד, 20 (ט"ז באייר תרמ"ג), עמ' 161 (הועתק אצל ש' בינאלי, חבת ציון, כ' ירושלים תשכ"א, עמ' 101-102).
18 1883.
19 ה' בראטר מחיפה, יוצא אלוזס שבצרפת, היה לפנים עובדו של א' פראנק, ומשהוטל על פראנק מטעם הוועד בגלאץ להיות אחראי על זמארין, מינה את בראטר כנציגו במקום. לא ידוע ממקור אחר כי בראטר ביקש

מייסדי זכרון-יעקב, 1889

מפת אדמות וסארין,
שרטוטו של מ' לובמן
משנת תרמ"ח

סיד שנמצא בקרבת מקום והללו מדפים למשכב, הללו אספו אבנים לגידור תנור וכן לבניית מטבח ואולם אוכל, והללו התקינו מריצות להסיע בהן את האבנים. הבעיה היתה כיצד להכשיר למגורים את החושות העזובות אשר תקרותיהן המתמוטטו מכבר, באופן שהפנים יהיה מלא מפולת ואשפה. היה הכרח לשפצן ולסייד אותן, כדי להתקין בהן את ספסלי השינה. בו בזמן עבדנו בבניית ארוזה מלוחות כדי לכלוא בה את השוורים שנתרלו במקום, אשר אמרתי להחזיר אותם מהעיר, שם לא יכלו עוד לעמוד על רגליהם. עם זה מאמצי לא הועילו, כי השוורים מתו בזה אחר זה.

התקנו סולמות והצעתי לאנשים לעלות בהם ולפנות את שרידי הגגות ההרוסים אך הללו סרבו. – 'איך אנו מומחים לפיני גגות' – אמרו. – יפה. – עניתי – ושוב איני זקוק לכם כי בעצמי אעשה את המלאכה. סמכתי ידבור למעשה ועליתי על סולם כשמעריי על כתפי. אך זה התחלתי לפנות את המפולת והללו ביקשו ממני לרדת הם יעשו את המלאכה. כן הוחל בפנינו גג אחר גג והעובדים במריצות הציאו את האשפה ושפכו אל הבורות מסביב. גם הסיד הוכן וסיידנו בו את הקירות ובלוחות אשר הובאו מחיפה קרינו את התקרות ושפכנו עליהן עפר אף היקינו כמעשה הערבים.²³

בפניו התקנה העובדים בנגרות את מדפי השינה, דוגמת אלה שבשמר צבאי והאנשים הטילו עליהם את כלי המשכב שלהם. לא עברו 48 שעות והיה לנו מספר חזרי מגורים מספיק לכל, כי ביחד עם בני האברים נמנו כ-100 איש, אשר חולקו עשרה-עשרה בחדר. בכל חדר נמצא מיחם לשפות בו תה, אשר האנשים שתו אותו כל היום, כי חששתי מאוד למי השתייה.

וזה דבר המים: היה לנו מעין אחד, אשר לימים הותקן אצלו המרזח. מים אלו שהונחו מאות בשנים היו עכורים ומלאים עלוקות; הייתי צריך לחלק לאנשים התיבות בד לסינון המים ואני עצמי מהלתי את מי השתייה ביין. אמנם עובדה מופלאה היא שאף אחד מאתנו לא נפל למשכב בחורף זה, בשל אמצעי הוהירות האלה. מקור המים היה מרוחק כדי קילומטר מזמארין מקום מושבנו. כיוון שבינתיים יצאו האנשים לסקל אותם השדות, אשר נראו כי ניתנים הם להכשרה למחרשת האירופית, הוחל בסלילת דרך לעגלות מהאבנים המסוקלות, מהמטבח אל המעיין. איש אחד הופקד על עגלת המים חו סובבה הלוך ושוב בדרך זו וסיפקה מים למטבח.

מלאכת המטבח והתנור נשלמה גם היא ובסמוך להם חדר אוכל. ביום השלישי כבר בישלה לנו את ארוחותינו הטבחית הזריזה שלנו, אמא של אחד האברים, בעזרתו של אחד הצעירים אשר קלף את הירקות. כל ימות השבוע בישלה מרק ירקות פעמיים ביום, אך ביום השישי לא הוגש בצהריים תבשיל חם, כי הטבחית טרודה היתה בהכנה של ארוחת השבת – העובדים אכלו איפוא ביום שישי גבינת כבשים, זיתים או נתח דג מלוח, מאלה שיובאו מן הים השחור. ואמנם בערב שבת הובא לנו בשר מהעיר כדי ארוחה לליל השבת ולמחרת. ארבעה אופים חילקו ביניהם את עבודת האפייה וכל אחד מהם אפה שבוע ימים בתורו. מיהן טוחן ואני הסביבה הביא בכל יום שני בשבוע כדי 500 ק"ג (200 רוטל) קמח ואני השתדלתי שיהיה תמיד מאגר קמח מוכן מראש, כדי למנוע מחסור.

אשר לבנין השני עם שני החדרים – בו התקנתי בחדר האחד מחסן למיצרכים והחדר השני היה לי למשרד, אסם לזרעים וכן חדר שינה לי

24 הצעירים הללו היו במעין 'בית-ספר חקלאי' שטרע בפי אנשי המקום בכינוי 'ארייטער שוללע' (בית-הספר לפתלים). ראה: א' סמסנוב, זכרון יעקב, פרשת דברי ימייה, תרמ"ב-תש"ב, זכרון יעקב [ללא ציון שנת הוצאה], עמ' 145, 150, 180, 186, 190-193 [להלן: סמסנוב, זכרון יעקב]. הסתבר שלא הוכנה תכנית-הוראה והשתלמות לתנכים, ובתחילת עבודתם עסקו בעבודות ציבוריות שונות, לעתים מפרכות: כעבור זמן מה הם נהיו לאיכרים בבית-שלמה, בשפה ובזכרון-יעקב גופא.

23 אישור מלא הכולל אף פרטים הנוגעים למעורבותו האישית של שייך בעבודה, כפי שעוד יסופר להלן, מצוי בכתבה ששלח לי 'אוליפנט ל-Jewish Chronicle' בלונדון. המכתב הותקן ל'המגיד', 28 (י"ז באדר תרמ"ד), עמ' 91. הכותב מתואר שם כ'שר וגדול נוצרי היושב זה כמה בקרבת הקלניות ומתבונן על ררכיהם'. אוליפנט היה קשור נאמנה בסיוע לנסינות ההתיישבות הראשונים והכיר מקרוב את המושבות ובעיותיהן. הוא סיוע לאנשי המושבה בטרם החל הבארן לתמוך בהם. אף אם בוודאי נשען בדבריו על מידע שקיבל משייך, הרי יש לדבריו ערך רב כאשר באים לשפוט את מדיניות הכתוב אצל שייך.

הבתים והצריפים הראשונים בזכרון-יעקב, 1885

להיאמר כי היו בין האנשים נרפים ושוב צריך הייתי לשמש דוגמה, כאשר יצאנו עם דיגור ומעדרים על כתפינו ביחד עם האכרים-למחצה, כדי לברא את הבתה של שיח הלוט (Ahis) אשר כיסה את האדמה. כמה מפקידינו ששמעו על המעשה לאחר מכן גלגלו לי, כי לא ידעתי לקיים את המרחק הנכון ביני ובין האכרים, אך אני לא נעלבתי ואילו צריך הייתי להתחיל מחדש, הייתי חוזר ונוהג בדרך שנהגתי.

למותר לומר, כי לא כל האנשים נוצרו לחיות חיי אכרים והדבר היה מתמיה אילו קרה להיפך, ובפרט כשהמדובר בתנאים כאלה, כאשר גם הטובים מתקלקלים מסיבת העבודה במשותף. עם זה יש לומר לשבחם של אכרינו שלא העלו תלונה על פיהם על התנאים בהם חיו והמוון בכלל. בענין זה הריני נזכר בעבודה אפיינית ומברחת, כאשר קניתי בשביל המטבח שמן זית. המוכר שנחשב לאדם ישר רימה אותי ומכר לי שמן מקולקל – ובצהריים השתמשו בשמן זה למרק עדשים. אך זה ישבנו לאכול ומשלחת באה אלי להגיד לי כי מוטב לשפוך את השמן שהתחמצן במידה כזאת, שאי-אפשר לבלוע את המרק...

אמרתי: טוב מאוד, תביאו לי ולמר דיגור שתי צלחות מרק ואם אמנם הוא כל-כך רע כדבריכם נשפוך את השמן. הם הלכו ואני לחשתי לדיגור: יהיה אשר יהיה ואנו נשבת את המרק, כי קשה לי להסכים לשפוך את השמן. בינתיים חזרו שני אכרים עם צלחות מרק והאחרים הלכו אחריהם לראות במתרחש. בלעתי כף ראשונה שהיתה עשויה לצרוב את הגרון, אך קראתי לדיגור בקול רם: נו, מה אתה אומר? – אשר לי – אילו ניתן כל יום מרק כזה הייתי מבריא והולך. – וכן גמרנו את צלחת המרק. – 'או! – קראו האכרים בפליאה – כיוון שמר שייד טועם טעם במרק, שוב אין להתלונן עליו... ולא דובר עוד בשפיכת השמן. אך לי ניתנה הזדמנות להבין מה היה טיבו של מרק העדשים אשר היו מאכילים בו במאה השש-עשרה את הנדונים לעבודת-פרך בצרפת.

בדרך כלל, לא אכלנו, אני ודיגור, מזון משובח יותר משל האחרים, כי חשוב היה לי להוכיח לאכרים כי אין בתוכנו מיוחסים, בין לגבי האוכל ובין לגבי המגורים – וכן במשך חודשים רצופים, ואמנם אצין בזה כי במשך עשר השנים הראשונות לעבודתי כמפקח על המושבות, עמד לרשותי רק חדר של ארבעה על ארבעה מטרים ובו הייתי מסתדר עם משכבי ושולחן העבודה שלי. ב-1893, כאשר הבארן ביקר כפעם השניה בזכרון-יעקב, הסכים לבנות בה בית פקידות חדש, כדי לגרום נחת רוח לבגשימול (מנהל המושבה) שהיה חולה מאוד. גם חזן, מנהל ראשון-לציון, זכה לכך, בעוד שבראש-פינה הבנין הקיים הוגדל. מאז רווח גם לי ומדי בואי לביקורי פתנו למעני חדרים לשינה ולעבודה. ברי, כי תיירים שבאו לאחר זמן ומצאו רווחה בכל, לא יכלו לתאר לעצמם כיצד היו פני הדברים בהתחלה.

כבר ציינתי כי חליפת המכתבים (עם פאריס) העסיקה אותי מאוד ואילו אניה הדואר היתה באה ביום שישי ומפליגה בשבת. כיוון שלא היה לי שמש או שליח, יש והייתי רוכב על סוס ביום שישי בבוקר העירה כדי לשלח את הדואר שלי. אמנם לא הייתי פרש מובהק, אך באין ברירה רכבתי. ובאחד הימים נכנסתי העירה בדהרה כשסוסי נבהל מערימת אשפה שבדרך ונעצר פתאום ואני הוטלתי לפני מעל לראשו – אך לפלא היה בעיני כי קמתי בריא ושלם. הללו הנוסעים

אמנם הצינורות הללו אינם תותחים. ואם רצית לתבוע את המעליל למשפט, נאמר לך במשרד הממשלה: אבל הלה פעל לטובת הממלכה – ומה עוד תבקש! –

אף סיפרתי לעיל, כי ב-1893 שודדתי בדיותי בדרכי בין עכו לצפת. אך אני ידעתי את שמו של ראש הכנופיה שהוא 'אישיות' בעכו ואשר הכפר סגור,²⁵ השוכן בין שתי הערים הללו, היה שייך לו. כאשר הובא למשפט בבירות הוא טען ל-'אליביו' והוכיח בעדים – פלחים מכפר שכן – כי הוא בילה אצלם אותו יום ולילה. הוא כבר עמד לצאת וזכאי, אך למזלי גילו אצלו כמה בגדים שלי ומלתחה. נמצא, כי עריו נשבעו לשקר, אבל אף אחד לא טרח להביאם לדין, כי זה ממנהגי המקום. ואחרון-אחרון: בזמנו הופצה שמועה כי אני נשלחתי ע"י ממשלת צרפת כדי להפוך מעט-מעט שלל-ארץ זה של סוריה למחוז צרפתי מובהק. אף גילה לי לאחר זמן אחד מיועצ-סוד, שהחלו להתחקות אחר צעדי בפאריס, כדי להוכיח אם אין לי קשרים עם אחד המיניסטרים. – זו פרשת התקלות שהיינו צפויים להן מצד הרשות.

עתה נשוב אל חדרי, בו תפס אותו מורגשטון את המשכב השלישי. לפני החלון היחיד שבחדר העמדתי שידה, אשר מבפנים סידרתי בה מעין בית-מרקחת: בנוסף לכך היו לי שולחן קטן וכיסא, מעליהם הייתי עורך את מכתבי לבארן אשר דרש ממני דוחות מפורטים על העבודה הנעשית. למותר לומר כי המכתבים הראשונים ששלחתי מפאריס לא היו מעודדים ביותר. במשך ימים רבים סיירתי את האחוזה ברגל וברכיבה, בלוחית דיגור, ומצאנו לצערנו כי אין בה אלא טרשים וסלעים עם סבכים של זית בר וכן חורשים קטנים של חרובי בר. בנובמבר 1883 כתבתי איפוא כי האדמה אינה טובה למיזרע תבואה ואין בה כדי מספר הנחלות הדרוש לאכרים הנמצאים במקום – ולפיכך אין ברירה אלא לקנות אדמה נוספת. והוספתי: 'הארץ היתה תמיד ארץ הזית ולפי מה שמצאתי בומארקן עץ הזית יגדל כאן יפה. דעתי איפוא כי בכל מקום, שיש בו כדי מטר מעוקב עפר יתקעו שתיל זית וכן הנני להרכיב את החרובים העשויים להניב מזון טוב לבקר'. הבארן השיב על כך בדצמבר: 'לעתידה אין אנו יכולים לקבל החלטה וגראה במאוחר יותר'. – ואני רשמתי לי את הדברים לזכרון.

בינתיים תריסר הטרבנים החלו משתעממים בחיפה ובוזה אחר זה באו לחתום על הגליון. לימים, ערך לי ביקור אחד מהם, יוסף גראף,²⁶ ואמר לי: 'איני רוצה כי תסע בלי לדעת מדוע לא חתמנו יחד עם האחרים. לפניך בא לבקר אצלנו מר ונציאני שהיה בעל קומה גדול והערמנו עליו במקצת. אחריו בא לביקר פראנק (מבירות) אף הוא בעל-קומה וגם אותו הולכנו שולל, וכן מר בראסר שהוא בעל גוף, אך אנו היינו מתלוצצים על חשבוננו. כאשר עמדנו בחוף ביום בואך וראינו כי קטן הנך מהם, אמרנו בינינו: 'האמנם כגון זה שולחים אלינו מפאריס! – נוכל לו בנקל... ולאחר מכן נוכחו לדעת כי אין אני קל כאשר סברו, וקיבלו את הדין.'

כל הקהל התכנס איפוא לזמארין ואני דרשתי מהם לעוק את השדות במקום שאפשר כדי שנוכל להיפטר מהמחרשה הערבית. ואמנם סוקלו כמעט כל האבנים והמחרשה האירופית יכלה לחרוש. העבודה נעשתה במשותף, כי לא היה טעם לעשות חלוקה של מעט הקרקע ולמסור לכל אחד חלקה קטנה שלא יהיה בה כדי לפרנס אותו. ניתנה האמת

שמואל. הצליח יפה בעבודתו בראש-פנה וכן בזכרון-יעקב. איכרי המושבה ראו בימי שירותו תקופה חדשה, יפה, לעמית הדימים של קדמו, וורמטר.

25 סגור, מצפון לכביש עכו-צפת הדיום, וממערב לכפר רמה.
26 הגיע לזמארין בקבוצה השלישית של המתנחלים שהגיעה מרומניה.
27 יעקב בן-שימול. קרוי בדרך-כלל בפי האיכרים ובעיתונות הזמן 'בן

רחוב בזכרון-יעקב, 1886 (מימין, במגבעת נראה פקיד הבארזן י"ל וורמסר)

שלנו בהר. החשיכה ירדה עלינו ואני נשארתי לשמור על הקרון, בעוד שאוסובצקי ושלוש הלכו לכפר הערבי ברייקי³², מהלך חצי-השעה משם, כדי למצוא סוסים כתגבורת לטוסים שלנו. הם הפעירו ואיימו על הערבים עד שהצליחו לשכור זוג סוסים, כל בלילה שבת ובשבת ביום היה חדר-האוכל הופך לנו מושבה, בה העירונו אכרים אחדים, שירדו לקראת שלום עם סוסיהם והחישו לו עזרה. לבסוף עלו למושבה, לאחר שהקיפו את ההר מצד פראדיס, עם שחר – אך היום יש כבר דרך סלולה למושבה גם מדרום. ונחזור לסדרי חיינו במושבה הצעירה. כל ימות השבוע התפלל כל אכר בפני עצמו, אך בליל שבת ובשבת ביום היה חדר-האוכל הופך לנו לבית-כנסת ואפשר לומר כי אותו יום קרנו כל הפנים מהמנוחה. גם כינוס העדה לתפילה לא היה כפשוטו, כי הדבר היה כרוך במאמץ ובמידת סבלנות להשיכן שלום בין האנשים לבין עצמם. דברי ריב היו נופלים בין שכנים ואחד היה מוכן לספר בגנותו של חברו. יש והדברים הגיעו לכלל בורות, כשאני יושב בערב אחרי הארוחה על מיטתי הייריבים מגישים לפני את עצמותיהם. יכולני לומר כי לא שמעתי אותם אומרים לאחר מכן כי שגיתי בהכרעתי, אף שהחמרתי לעיתים לגבי שגיאות שנעשו. – הדבר היה מכאיב גם לי כאשר הייתי נאלץ להעניש אחד מהם, אך ראיתי את עצמי כאב לבנים אשר טובתם הם לנגד עיני ותו לא.

כאן יש לזכור כי היו אכרים שהשקיעו מכספם בנחלה ולפיכך היו סבורים כי הם בעלי זכויות מיוחדות, אף אינם חייבים לעבוד בגופם כאחרים; מהם שהביאו עמדם מרומניה בחורים לעבודה הגסה, לעשות את עבודתם גם פה.³³ והנה בעת המחסור, לפני בואי, קמו תורים בחורים כאלה והלכו יאל המיסיון הפרוטסטנטי האנגלי בירושלים לבקש את עזרתו. כאשר באתי והדבר נודע לי, טלגרפתי אל מר שווארץ, מנהל בית-החולים רוטשילד בירושלים, בבקשה לשלוח את הבחורים בחזרה למושבה. ואמנם אחד-עשר צעירים שמחו לחזור מיד, אך השנים-עשר הדיף להשאיר שם ולא שמעתי עליו מאז.³⁴ כאשר הבחורים חזרו, כינסתי איספה כללית ואמרתי: חסל סדר משרתיים ואין לסבול כי נוהג בן זה יתקיים בינינו. איש שווה לרעהו ואני אתיחס למי שנחשב 'משרת' כאל אכר, בתנאי שהוא יעבוד במיטב מצפתו. הצעירים שמחו, אף-על-פי שאחדים מבעלי-הבתים נכזבו בפנים לבם.

בו בזמן סידרתי עבור המשפחות שהתגררו בעיר כיתת לימוד, כדי שילדיהן לא יהיו משוטטים בחצרות, עד בוא היום והן תוכלנה לעלות לחיות במושבה הבנויה. ואשר לבניית המושבה – הרי הרמה עליה עמדו בנינינו הארעיים לא נראתה לי מרווחה למדי, כדי לבנות עליה את הכפר העתידי. ממול היתה רמה שניה ורחבת-ידיים, אשר נשקף ממנה מראה על הים שאינו רחוק משם והוא נראה מלמעלה קרוב מאוד לרגלי ההרים. אמנם אותה גבעה היתה מכוסה חרשי-בר ובתה, בהם שוטטו בהמון חיזירי בר, אך אנו יצאנו להכשרת המקום והאורחים

היום בקרון מחיפה לזכרון-יעקב לא יבינו לקשי התחבורה באותו זמן, אשר על אחרים מהם אספר בהו.

יום אחד באמצע נובמבר היינו רוכבים לאיטנו, דיגור ואני, להיליה ירד עלינו, אף התנים השמימו מסביב את יללתם. – אותה שעה נתנו את דעתנו כי אמנם תעינו בדרכנו ונכנסו לכפר שאין אנו מכירים אותו. הקשנו על הלון ושאלנו איפה אנחנו? – 'אתם בטאנטורה'. – השיבו לנו מפנים הבית ואז חזרנו על עקבותינו והגענו בשלום לזמארין. לא כן בפעם אחרת, כאשר שוב חזרנו מהעיר, דיגור ואני, בסוף דצמבר לאחר שירדו גשמים עזים. שטפי המים ירדו בקצף מההרים וגאו כנחשול בנחל של פראדיס (הקרובה לזמארין). מכאן הציפו את העמק עד לגבעות טאנטורה והפכו אותו לאגם גדול.²⁸ ואמנם במאוחר יותר היתה העבורה הראשונה של האדמיניסטרציה לחפור תעלה ארוכה כדי 4 ק"מ, בעומק 4 מטרים, כדי להוריד את מי השטפונות לים.²⁹ ביתניים אנו התנהלנו בתוך האגם אשר מימיו הגיעו עד לחוה הסוס ולא ביקשנו דבר אלא למהר ולהגיע למטרנו, כאשר סוסו של דיגור כרע לפתע יחד עם רוכבו בנים – ופעם אחרת רכבתי לבדי מהעיר, כשלפני מוטל על עורף הסוס שק מלא מגידיות (מטבע תורכי בכסף, שערכו כדי 4.25 פראנק) לצורך תשלום של שכר העבודה: תוך חיכוך בעור הסוס נפרמה קרקעית השק בלי שהשגחתי בכך ובאותו מישור של פראדיס נתפורו מטבעותי על פני הדרך... הרי תקלות אשר לא נודעו לחברי הפקידים שבאו במאוחר יותר.

ואם כך ברכיבה, הרי הגסיעה בקרון לא היתה קלה יותר. האכרים היו נוסעים בעגלות-הסולמות שלהם העירה לעיתים קרובות לצרכי המושבה והתייגעו לאין-שיעור כדי להחליץ ממהמורות בדרך. פעמים רבות היו מעירים אותי בחצות לילה בבקשה לשלוח סוסים לתגבורת לעגלות, שלא יכלו לעלות בהר המושבה. כגון זה אירע לי בעצמו, כאשר הייתי ביפו והוצרכתי לחזור לזמארין. לא רציתי להמתין לאניה שתפליג מיפו לחיפה – ואז נמצא כיפו עגלון בשם שלום שהיה נשכר לנסיעות. הייתי יחד עם אוסובצקי³⁰ ושאלנו את שלום: האם מוכן הנך להסיענו בדרך השדות לזמארין? – דאי. – השיב בקצרה.

ואמנם שלום זה לא היה נרתע מפני קושי או סכנה, ואנו לא התחשבנו בתושבי הכפרים בדרך, אשר עדיין לא ראו קורות אלא לעיתים נדירות. – מטורפים! – קראו אחרינו מדי עברנו על פני כפר. ובקלקליה קיבל הענין צורה גרועה משנה, כי פרחי הכפר רדפו אחרי הקרון ויירו אבנים עלינו.³¹ הייתי נאלץ לשלוף את אקדחי ולירות באוויר כדי להפחידם. לצער, רוח זו של יריבות מצד הערבים לא רפתה במשך השנים באווירה המורעלת שגברה בכפרים.

יצאנו איפוא בשעה ארבע בבוקר ברתימה לשלושה סוסים, דוגמת הנוהג של האירופאים בארץ והגענו בשעה שמונה בערב לגשר שהיה באחוזת סלים כורי השכנה לזמארין. אבל אם מצד צפון למושבה כבר סללו האכרים דרך לנסוע בה לחיפה, עדיין לא עלה על הדעת לסלול דרך גם מצד דרום – והבדהמות העייפות לא יכלו עוד למשוך את הקרון

28 פורדיס, כפר לרגלי הכרמל, מצפון לזכרון-יעקב. בינו ולבין גבעת המושבה עובר נחל תות-דלילה (ואדי מילח).

29 התעלה נחפרה, ככל הנראה, לכיוון נחל התנינים, ורכו החורמו המים לים. בשנות העשרים למאה הנוכחית נעשה על-ידי פיק"א מפעל גדול לייבוש הביצות באזור, שנודעו בכינוי ביצות כבארה (ממוחזר למעגן-מיכאל).

30 יהושע אוסובצקי (1858-1929). מונה פקיד ראשי של הבארזן בראשון לציון ב-1883. הסתכסך עם האיכרים לאחר ה'מרד' 1887 נאלץ לעזוב את המושבה.

31 לפי הזכרת קלקליה, עולה שנסעו בציר הקדום של דרך הים, לרגלי הרי שומרון.

32 ברייקה, כפר קטן מדרום-מזרח לזכרון-יעקב.

33 על פרשה זו, של הבאת הצעירים מרומניה, שלא שמו אליה לב עד-כה במחקר, כותב אחד המתיישבים בזכרון-יעקב: 'מ'דעת זאת כי בעת ענינו דחקנו עובדנו רבים ממשרתינו שהביאנו עמנו מרומענין להיות בעזרתו בעבודתנו'. המגיד, 3 (י"ט בטבת תרמ"ד), עמ' 23. על הבאת הצעירים כותב גם ע"פ וציאני, וראה: ש' בינאלי, חבת ציון, ב' (לעיל, הערה 17), עמ' 139. 34 ב'המגיד', 3 (י"ט בטבת תרמ"ד), עמ' 21, מספר ד' בומוגרנט מירושלים, שד"ר שוארץ הוציא לבקשת שידד 14 מהקולוניסטים מדי המיסיות ויחיבים על אחחחס. אצל סמטוטוב (זכרון יעקב, עמ' 91) מובא המספר 12, כפי שנוקב שידד, אלא ששם נאמר כי שידד טילגרף בעניין לנסים כבר.

לאורך הירך ואל תוך המגפיים. וכן ישבתי כדי 8 שעות רצופות על הסוס בלי ניע, מתחת למבול, כשהסוס התנהל לאיטו. בבית-המלון צריכים היו שניים לחלוץ אל מגפי מעל רגלי. הייתי צריך לחולל נפלאות כדי להספיק להתאושש ולעלות למחרת על האניה המפליגה, כשהדבר לא עלה בידי אלא בעזרת באקשיש – הכל-יכול בארץ ואשר הכל יודעים את כוחו.

למעשה, אמצעי זה ידוע קצת ברוב ארצות תבל, אך הוא מתבטא בצורות שונות – לא כך הבאקשיש כאן שהוא מובן מאליו הכרחי, ואלמלא היה קיים לא הייתה קיימת ממשלה ופקידות שלה מעיקרה. זה – עקב הדלדול באוצר הממלכה שאינו יכול לשלם לפקידים אלא משכורת זעומה. וכיוון שהדבר נוגע לחיפה אביא בזה אילו דוגמאות אפייניות. מנהל המכס שהוא בסוף-דבר בעל משרה חשובה, משכורתו החדשית לכל היותר היא מאה פראנק; מנהל הדואר והטלוגראף, שהוא חייב להיות איש משכיל ולדעת לשונות, אנו מקבל יותר מהקודם. קצין משטרה משוכר כדי 60 פראנק ו'נדארס' אשר עליו גם כלכלת סוס מקבל כדי 20 פראנק בחדש. וכל זה 'על תנאי', כי למעשה כל הפקידים באים על משכורתם לעיתים נדירות והממשלה מפגרת תמיד כלפיהם בכמה חדשים. אנשים אלו הם בעלי משפחות שצריכות לאכול ומאין יקחו? –

והנה אתה בא לבקש שירות והם דורשים כי תשלם להם עבור עבודתם – מה תוכל להשיב על כך? אף שיקול נוסף: פקיד זה, יהיה מי שיהיה, ושוב מהטעמים שפורטו בזה, היה מוכרח בזמנו לתת באקשיש לפלוני כדי לקבל את משרתו – הוא שואף אפוא להחזיר לעצמו את אשר הוציא. אמנם פה ושם ישנם כאלה אשר מצבם החמרי מרשה להם להיות בלתי תלויים בשכרם וישרים – וזה לשבחם. מובן שכל זה היה נעלם אילו אוצר הממלכה היה עשיר יותר – אך האם דבר זה אפשרי? אמנם כן אך הדברים אמורים, אלמלא היו אדוקים כל-כך לפסוק של הקוראן:

הכנסות האוצר העיקריות נובעות מ'מס העושר'³⁶ אשר לגבי דידו הפלח היחיד אינו קיים, כי הכפר הוא הנושא במס עם הגון. וראש הכפר, המוכתאר, חייב לבוא העירה אל המושל ולהציע לו סכום כולל עבור המס. לרוב אינם מגיעים לכלל הסכום, כי האחד דורש סכום גדול יותר מכפי שהשני יכול לשלם. ואז אחת מן השתיים: או שאחד המלווים בריבית, השורצים לרוב בארץ, מוסיף למושל על הצעת המוכתאר ובאופן זה מעמיד את עצמו כלפי הכפר במקום המושל, לגביית העושר על חשבוננו; או המוכתאר מושלך לבית-הכלא עד שהוא מסכים לחתום על הסכום. לכאורה, זה שרירותי – אך למי תתלונן? דוגמה: הכפר אשר המוכתאר שלו נקרא לבוא אל הרשות, צריך לשלם 4000 פראנק כ'מס העושר', בעוד שהתבואה כולה שווה כדי 20,000 פראנק. אבל 4000 הפראנק אינם בנמצא ומאין המוכתאר יקח אותם? ילך אל המלווה בריבית, הלווק מ'30 עד 50 אחוז ריבית והכפר לא יוכל לעולם לסלק את הריבית. נמצא, כי כעבור שנים מספר הכפר כולו יהיה שייך למלווה בריבית והפחלים יהיו לעבדיו או ינטשו את נחלתם וייהפכו לנוודים.

ועוד: אם המלווה בריבית חוכר את העושר מהממשלה, הוא מקבל לעזרתו שני חיילים לפקח על הגון והכפר חייב לכלכל אותם ואת סוסייהם במשך חודשים, כי החוכר עצמו אינו נחפז לבוא. אם הכפר מתלונן לרשות, שולחים אליו ועדה שהוא חייב לאכסן, לכלכל ולטפל בה ובסוף-דבר – החוכר וזהו והכפר נחרב והולך. יש והפלח ממשך לעבד את אדמתו, אך יש והוא נוקט דרך אחרת: תוך היותו רעב בעצמו הוא מחליט 'להרעיב' גם את הממשלה – הוא לא יורע אלא כדי צרכי ביתו בדיוק יותר השדה משאיר בור. באופן זה אין לממשלה לגבות אלא מעט. ואמנם משום כך תיקנה הממשלה כי אדמות שנטשו שלוש שנים רצופות נעשות 'מחלול', דהיינו – הפכות לנכס האוצר. משיב

הבלתי-רצויים לנו מבעלי-החיים נאלצו לחוש להם מפלט במקום אחר. באתי לכלל הרשאה שבשתיקה לבנייה עם קיימקאם חיפה וכן התחלנו עם דיגור, ומספר אכרים אתנו, לסמן בתמרורים את הרחובות והבתים. המסתתרים באבנים מצאו להם את החומר מן המוכן על ההר למכיר והעבודה התקדמה. הבנאים כבר החלו להקים בתים, כאשר לפתע הגיעה אלינו שמועה כי מר לבל (הבנקאי ברומניה אשר על שמו נרשמה אדמת זמארין עם קנייתיה) הלך לעולמו. מיד נסעתי אל מושל עכו לברר את המצב והוא אמר לי: אתה באת לחיפה ליישב אכרים בזמארין ללא תעודה כלשהי מאת בעל הקרקע, המיפה את כוחך לכך. אתה טוען כי הנך מוכיר ועד הצדקה בפאריס וכי יצירת המושבה היא מעשה של צדקה. כליזה יתכן, אבל הכרחי שאתה תהיה בסדר, שאם לא כן לא ארשה לך להמשיך את הבנייה.

הבטחתי לו להספיק את המלאכה, אלא ירשה לסתתים בלבד להמשיך את עבודתם, כדי שיהיה לי חומר לבנייה מן המוכן – והסכים. ולמעשה היה הצדק עם המושל, כי נסיעתי מפאריס בזמנו הייתה כה נחפזת, שלא עלה בדעתי להצטייד אף בתעודה אחת. עתה טילגרפתי מיד לבארן (ב'12 בינואר 1884, לפי צופן מוסכם בינינו): 'אכר 42431950 מת. לבל' יתן רשות 07933098 2011 כאשר תסודר העברה כדין. דאגו למיסמכים 2813384'. – והפירוט: 'המושל הכללי יודע על פטירתו של לבל. הוא יתן הרשאה בכתב לבנייה לאחר שתיעשה העברת הקרקע (מ'מס לבל) כחוק. הואיל להשיג את המיסמכים בלי איחור ולשלוח אותם אלי מיד.

לא יכולתי לשלוח יותר מ'שלוש טלוגראמות עם צופן סודי, כי הללו נאסרו עלי. ובהיותי צופה לחשובה, נשארתי כמגשש בסנוורים בכל הנוגע לעבודתי. בצאתי לזרכי, לא אמר לי הבארן, כהוראה לעבודתי אלא מילים אלו: 'תראה במקום'. מאז שלחתי דוחות בזה אחר זה, אך מסיבת החולירע במצרים הדואר נתעכב והתשובות הגיעו אלי לאחר הפסקות ארוכות. בינתיים נשלח מר וורמסר מפאריס לנהל את עבודת המושבה זמארין ואני צריך הייתי להכניס אותו לעניינים,³⁵ אף-על-פי שהייתי שרוי באידיעה גמורה מה חושבים בפאריס על עבודתי – האם צריך אני לקמשיך במגמה שהתחלתי? האם פעלתי נכון בכל אשר התחלתי? שמא צריך הייתי להתחיל אחרת? לא ידעתי מטוב ועד רע.

במבוכה זו מה עלי להורות לוורמסר? – בכל מכתב לפאריס ביקשתי תשובות. רמז כלשהו, כדי להנחות אותי. אף פניתי לאחד מידידי הוותיקים בפאריס, שהיה מקורב לבארן, בספקותי – עד שלבסוף הגיעו אלי טלוגראמות בזה אחר זה. ב'9 בינואר (1884) מהבארן בלשון זו: 'קיבלתי מכתב אחרון מ'11 בדצמבר, מ'רצה מהדראפורטיס האחרונים, תוכל להמשיך במגמה שהותוותה במכתבך'. למחרת טלוגראמה שניה: 'קיבלתי המכתבים... מ'רצה. יכול להמשיך. מסכים עמך בכל... תפעל באותה רוח בראש-פינה'. ב'26 בינואר שוב טלוגראמות: 'מ'רצה מאוד מהמכתבים ומניהול העבודה' – – – מעתה יכולתי למסור לוורמסר הוראות לפי ראות עיני, כדי שיקבל עליו את ניהול המושבה. נשארתי לשבת אתו כמה שבועות והצגתי אותו בפני השלטונות בחיפה ובעכו, הכנסתי אותו לפרטי העניינים העומדים על הפרק וזמארתי לפאריס. כדי להפליג באניה מחיפה, רכבתי בלוויית אכר אשר הוביל את מזוודתי. בהיותנו עם פראדיס החל לרדת גשם – וגשם בעונה זו פירושו מבול... בדרך כלל, הגשמים בארץ יורדים בסדר זה: בחדשים ממאי עד סוף נובמבר אינה יורדת אף טיפת מים; הכלל הוא כי הגשמים יורדים בחדשים דצמבר, ינואר פברואר, מארס ואפריל, בסך-הכל כדי ארבעים ימי עש – ותוך תקופה קצרה זו מדי-הגשם מראה כמות מים שווה לזו היורדת בלונדון תוך שנים-עשר חודש. הגשם הוא צפוף ויורד בדליים – אמנם מעל הגומי שלבשתי דגן יפה על גופי אך לא על הרגליים, אשר המים חדרו אליהן בקילוחים

35 יהודה ליב וורמסר, יוצא אלאס שבצרפת, הפקיד הראשון של זכרון-יעקב. שדה בה שנים אחדות ויחסי עם האיכרים היו גרושים. עד כד-יך שמדור בו ב'1886. עם סיום הסיכסוך המר עובד עשר משפחות את המושבה ואילו

36 וורמסר הפטר משירותו אצל הבארן. 'העושר' – מס המעשר מן היבול. נבייתו הייתה נעשית לעתים על-ידי חוכרים מבין העשירים המקומיים שעלו בתקופות יתירה.

גם הפלח בתכסיס משלו: הוא מחלק את ארמתו לשלושה חלקים חוזר ככל שנה חלק בתורו – ובכך מונע את החרמתה לאוצר הממלכה. כן יש לדעת כי הפלח חייב לשלם על כל עץ פרי וירק וזו הסיבה שאין מגדלים אותם אלא בנדירות, הואיל וגם כאן צפויים תכני הרשות ונציגייה.

הפקעה

הטלגראמה שלי לבארון מ־12 בינואר בדבר נחיצות המיסמכים לאחר פטירת לבל ברומניה פעלה הבארון הבין כי אי־אפשר יהיה להתקדם בבניית זמארין אלא אם נוציא משהו ממשי מאת הוועד בגלאץ, הבארון החליט לקבל את הבעלות על הקרקע ולפטור את הוועד בגלאץ מכל דאגה, אבל לצורך זה היה דרוש שטר־קנין. אמנם בנו של מר לבל המנוח בא לפאריס כשהוא מצוייד בפיו־יכוח של אחיו, והעביר על גליון ניר פשוט אך מבוילל את נחלת זמארין משמו של אביו המנוח על שמו של מר מיכאל ערלאנגר.³⁷ אשר נאות להשאיל את שמו לצורך הנה, ברם, בעיני הרשות העותמאנית היתה העברה כגון זו נטולת ערך, ואמנם התככים הוחלו, והיינו: הופצה שמועה כי לבל נפטר בלי שהשאיר אחריו ילדים יורשים. אף זאת לדעת, כי תורכי שנפטר בלא בן, האשה והבנות אינן נעשות יורשות והממשלה מקבלת לרשותה את העזובין.

כן היה החוק גם לגבי אירופאים הדרים במדינה, אלא בתוקף הקאפיטולאציות יכול האירופי למנוע את הרעה, כאשר כתב צוואה לטובת מישוה. איזאק לבל המנוח שלא ידע את החוקים האלה, לא העלה על דעתו שיש להשאיר צוואה בענין הנחלה של זמארין, אף לא היה צריך לכך – כי היו לו שני בנים.³⁸ מי יכול היה איפוא להעלות על דעתו, כי הממשלה תנסה להתעלם ממצאותם של הבנים! – על יסוד הנחה מופרכת זו תפסה הממשלה את הבעלות על זמארין מתוך הסתמכות על זכותה השרירותית, וכיוון שהאדמה היתה לפני הימכרה 'ואקף' הדיינו הקדש דתי, נעשתה החרמת הנחלה לזכותו של שייח' אל־איסלאם (ראשם הדתי של המוסלמים בקושטא).

בינתיים חזרתי לפאריס (בפברואר 1884), ובאפריל דרש הפקיד וורמסטר מוכרזן־יעקב טלגראפית עזרה, כי זמארין הופקעה ויש לחוש לקושטא כדי לבטל את ההפקעה. לצורך זה, הוסיף, יהיה די בחתימה של השייח' אל־איסלאם. הבארון קרא לי, ובנוכחותם של הרב צדוק כהן ומר ערלאנגר אמר לי, בהראותו על הטלגראמה של וורמסטר: 'עליך לנסוע לקושטא, אך הריני אוסר עליך ללכת אצל השייח' אל־

איסלאם, כי הוא לעולם לא יתן לך את חתימתו' –

אותה שעה ראיתי לגנד עיני את סלע זמארין, אשר לעולם לא יהיה בו כדי לכלכל את האכרים... מאידך, השלטונות של קושטא אשר יבקשו לבלוע אותי חי... כיצד אחלץ ממבוכ זה? אעשה מאמצים, וקרוב לוודאי ללא תועלת, כדי להוציא מהממשלה במחיר יקר, שטח זה של ארמת סלעים! – פניתי לבארון ואמרתי לו: ארוני, זמארין עלתה בזמני 42 אלף פראנק והיא שווה לכל היותר 5000 פראנק. עכשיו עלי לנסוע לקושטא ולהוציא כסף תועפות, כדי לקבל בחזרה משהו שאינו שווה בטורח. יטיב איפוא לעשות, אם במקום לשלחני לקושטא, תניח את זמארין לתורכים ובכסף אשר עלי לבזבז בקושטא בהוצאות שונות, תקנה כמה אלפי הקטארים אדמה טובה ובת־עבוד בקרבת מקום או במקום אחר. אתה תעשה עסק טוב והאכרים יבואו על

סידורם בקלות יתר. – כל דברי היו לשוא, כי הבארון החליט לשמור דווקא על נחלה זו וזה משום העקרון שבדבר.³⁹ עלי הוטל איפוא ללכת לקושטא ולפעול בענין זה.

כתוצאה מכך, בדיוק אחרי עשרה שבועות לשוני מהארץ, ב־4 במאי 1884, יצאתי שוב לדרך וסרתי תחילה לגלאץ, שם התגוררה משפחת לבל המנוח ושם יכולתי לקבל את המיסמכים הדרושים לי. שם הכינותי תעודות לידה של הבנים־היורשים וכל זה חתום ומאושר בגושפנקא של הקונסול האוסטרי, כי משפחת לבל נתינתה היתה אוסטרית. אמנם הקונסול התורכי במקום סירב תחילה לקבל את המיסמכים הללו, אך לבסוף אישר, ומצוייד בהם נסעתי לקושטא, בה לא הכרתי אף אחד ולא ידעתי את לשונה.⁴⁰

עשיתי מיד כמה ביקורים ונגשתי לעבודתי ברצינות, כשהבארון שלח לי הוראה נוספת לנסוע לחיפה ולתהות שם על מקור התככים. הפלגתי לחיפה (בראשית יוני) וברדתי בבירות ציפתה לי הודעה, להופיע בפני הקאדי (השופט הדתי) בעיר זו, על שום תביעה של פלוני על סכום מסויים מהנחלה זמארין. אותו תובע טען, כי לאחר שזמארין הופקעה כעת ע"י הרשות, שוב אינו יכול להגיש תביעה על הנחלה אלא לתבוע את המגיע לו ממני. בהזדמנות זו העמדתי בפני הקאדי כעדים את וורמסטר ובראסר, שאמנם לבל השאיר אחריו בנים יורשים והקאדי אישר במימך ארוך ומנומק כי הבנים חייב, לשמותיהם ולגילם, ככל הכתוב בהחלטות. מיסמך זה שימש לי יפה בהמשך פעולתי, אך כאשר הגשתי את החלטת הקאדי למושל דמשק, השיב הלה כי הוא אינו יכול לפעול מאומה למעני ואין להסדיר את הדבר אלא בקושטא (שם נמצא השייח' אל־איסלאם).

משא־ומתן בקונסטאנטינופול

לאחר בזבז של חמישה־עשר יום בחיפה, חזרתי לבירה; – עם זה זמני בחיפה לא יצא לריק, כי עוד בחורף שעבר, לרגל ביקורי בדואר של חיפה, הכרתי שם בעל נכסים גדול, אשר אחיו היה חיר בממשלה. איש זה היה גם עתה אדיב מאוד כלפי וצייד אותי במכתב המלצה אל אחיו הוויזר בקושטא. הגעתי שמה בחום המעיק של יולי ורק הנוסע לאורך החופים האלה בחישי החום יודע מה עומד של דרך זו, כאשר התיאבון ניטל ממך והשינה נודדת. למרבה הרעה נכנסתי לקושטא בעיצום הרמדאן, כאשר מחצית היום המשדרים טגורים ואם אתה רוצה לראות את מישוה עליך לעשות מאמצים מיוחדים כדי להתקבל בשעות שלאחרי־הצהריים בביתו. בבוקר הכל ישנים כדי להתאושש מהסעודה שנערכה בלילה ולהיות מוכן לצום ביום. הלכתי איפוא מיד לבואי למסור את מכתב ההמלצה שניתן לי אל האישיית שהוזכרה לעיל והוא הבטיח לי לעמוד לימיני. לשמחתי, הכרתי יהודי נעים מאוד אשר ניהל אותי בעצתו והוא שערך את הבקשות אשר כתבתי בצרפתית ותורגמו לתורכית. הוא הראה לי על הדלתות אשר עלי להידפק עליהן ואשר יש סיכוי כלשהו להצלחה בהן, בעוד שהוא עצמו נשאר מאחורי הקלעים. ואני הבאתי אתי את פסק־הדין של הקאדי מבירות, כדי לקבל עליו את האישור של שייח' אל־איסלאם, אעפ"י שהבארון (כאמור לעיל) אסר עלי לפנות אליו במישרים.

כן הייתי רץ ממשרד אל משנהו עם מיסמכי הלידה האוסטריים שבתיקי וכעבור חודש עדיין עמדתי במקום שדייתי בו ביום בואי. הייתי

39 העיקרון הוא שלא להוציא בשום מחיר אדמה שהיתה כבר בידי יהודים. עמדה זו של הבארון אשריה גם במקרה אחר (האדמות בולגן).

40 בדור־יכלל פוטרים את פעולתו (המוצלחת, כפי שניראה להלן) של שייך בקושטא בעניין הקרקעות בכמה מלים. תיאורו הנרחב כאן הוא עדות על עצם הפעולה וכן דוגמה לסוג הקשיים שהיו למתיישבים עם השלטון העות'מאני.

37 מ' ארלאנגר (1827-1892), ממיסודי 'כל ישראל חברים', מנהל פעולות הצדקה של בית רוטשילד בפאריס. סייע לק' נטר בייסוד מקה־ישראל, ביקר בארץ והשתתף הרבה למען יישובה. היה המקשר בין הבארון לבין חובבי־ציון ברוסיה.

38 י' לבל נפטר ביום ט"ו באייר תרמ"ג (23.5.1863). טענת התורכים, שלא היו לו יורשים, היתה תואנה להשתלט על הקרקע. היו לו חמישה צאצאים – יורשים, מהם שני בנים, ראה: סמטוטוב, זכרון יעקב, עמ' 95.

ההצלחה האירה לי איפוא פנים ועתה היה אסור לי לקלקל בפזיזות לצאת מקושטא. כי בינתיים הוציא בית־הדין הדתי בעכו פסק־דין אשר לפיו עמדה זמארין למכירה פומבית ועלי היה להמשיך לפעול בזה לביטול פסק־הדין – שוב קושי אשר למעשה באירופה הוא מצוי יותר מאשר בתורכיה. ואני לא היתה לי אלא עקשנותי – ואם פעלתי כה יפה בהשגת החתימה, הרי לא נאה לי להכשל בשאר הטיפולים. ואמנם לא בלבד שאומץ־לבי לא רפה אלא המחמאות והברכות של הבארון גרמו לי להכפיל אותו.

שוב הלכתי אל ידידי היהודי, הוא האחד ששירותו היה לי להועיל. הראיתי לו את המיסמך החתום בידו של השייח־אל־איסלאם הווספתי כי אני רוצה להשיג את ביטול פסק־הדין של עכו – ומה עלי לעשות כדי להשיג אותו?

'עכשו – אמר – מסור לי את המיסמכים שלך ובוא אתי. אני אשמש לך מורה־דרך ומתרגם בוועדה של דפטריה־האנה (ספר האחוזה)'. שם ישב בראש הוד מעלתו ס. פשה ויתעצי הסביר לו בשתי מילים את ענייני וסיכום: אם כבודו מסתפק בעדויות אירופאיות, הריהו במיסמכים האוסטריים – שמא כבודו מעדיף אסמכתאות מוסלמיות? הרי פסק־דין של הקאדי מכירות אשר אושר ונחתם ע"י השייח־אל־איסלאם –

לנוכח בריהו זו נאלצה הוועדה להיכנע ולהכריע לזכותי. אלא – כדי לבטל את פסק־הדין היה צורך לכתוב לעכו ולבקש משם את נוסח פסק־הדין. משום המרחק ניתן היה לחשוב כי התשובה תגיע מעכו כעבור שישה שבועות. בעוד שטליגראפית היה די 8 ימים. הפצרתי בהם כי יבקשו את פסק־הדין טליגראפית על חשבונתי. האם ניתן לקבל את הצעתני? – עיינו דגנו בדבר במשך ארבע שעות עד שגאונו לי להזיק טליגראמה. עריכת הטליגראמה נמשכה יומיים ועוד יומיים עברו עד שנחתמה ע"י נשיא הוועדה. ברם, למדתי שאסור להתרגז מעיכובים כאלה, אף־על־פי שבפאריס לא יכלו להעריך אותם.

כינתיים הגיעוני מהבארון הדברים דלקמן: 'חיכיתי למכתבך לפני שאשיב לך ואני עושה לך את המחמאה הכנה ביותר על מידת התבונה בה ניהלת את המשא־ומתן. מכתבי הקודמים לא היו אלא עצות למקרה שהפתרון יידחה' – ופסק־הדין מעכו בושש לבוא. שלחתי שמה טליגראמה שניה ורחופה יותר מהראשונה – ועדיין חיכיתי – ולשווא! – וורמסר צריך היה להקדים להודיע לי אם ה'עילאם' (פסק־הדין) נשלח משם וגם ממנו לא נתקבל דבר. וכל אלה שראו אותי מטייל אולי קינאו בי על הבטלה שאני נהנה ממנה, אך הללו לא ידעו מה ניקר אותה שעה בראשי. רציתי לחזור לביתי ולא להעדר משם בראש־השנה הממשמש ובא, אך בעל־כרחי נשארתי יושב בקושטא לבלות את החג. ולבסוף 25 בספטמבר קיבלתי טליגראמה. פתחתיה בקוצר־רוח – והיא מהבארון וזה תוכנה: 'ורמסר ודיגור הודיעו טליגראפית על התקוממות רצינית (במושבה ראש־פינה) ואך תסיים (בקושטא), אחזיק טובה אם תוכל לנסוע לשם להחזיר את הסדר'.

הווי אומר: לא הביתה, אלא חזרה לארץ – ואין בריחה. לבסוף הגיע ה'עילאם' הצפוי, אך בינתיים מישמש ובא חג הבייראם (הקרנב) ובשבווע הקדוש (השנה החדשה) אין לבקש דבר מתורכי. שוב הודיינתי בסבלנות, אך אין זאת כי רכשתי לי כבר עמדה כלשהי בעיני הפקידות הבכירה של הדפטריה־האנה – ולא עבר שבוע ימים ופסק־הדין בוטל. מיד רצתי לבית־הדואר וטליגרפתי לבארון: 'מול טוב. הוא מבוטל'. זה היה הנצחון השני שלי וחזרתי שמח לבית־המלון, שם מצאתי מכתב מהבארון בו כתב: 'כבר הודעתני לך על ההתקוממות שפרצה בראש־פינה. כעת נוצרו קשיים נוספים והפעם בקשר לדי־האמבורג.⁴¹ מר וורמסר שלח לי טליגראמה, בה מדובר על אמצעי גירוש (מהמושבה) בעזרת המשטרה ומריבה שפרצה בין אשרי (מנהל

יכול למלא כרך בתיאור הריצות חסרות־התכלית שעשיתי כאן במשך שישה שבועות, כשאני מוטרד ע"י נוכלים אשר העתירו עלי את עצותיהם ושידלו אותי להזקק לעורכי־דין. אני אמרתי לעצמי כי אם ארצא את הענין מידי, שוב לא אהיה חפשי לפעול כהבנתי והענין ימשך בלי סוף. בדרך כלל הייתי מחונן בסבלנות, אך הפעם הייתי קרוב 'לצאת מבלי' הללו שאינם מכירים את קושטא ואת המימרה השגורה בה 'בקאלם' (נראו), אשר משננים לך אותה עד לזרא, אינו יכול לתאר לעצמו מה עבר עלי. אף־על־פי־כן שמרתי על מנוחת נפשי הממשכתי בטיפול.

בביקורים שערכתי לאישים שהכרתי, בין האירופאים המתגוררים שם, כבר יעצו לי הכל להשתקע בעיר, כי לדעתם ירחק היום בו אני לתוצאה כלשהי. מאריך, הבארון גם הוא לא עזר את מצב־רוחי ובי־בספטמבר קיבלתי ממנו מכתב דלקמן: 'אני מחכה באיסבלנות רבה לתוצאות של טיפולך ונראה לי כי כאן נתקלנו בענין פסיכולוגי, אשר לבסוף תגיע בו לפתרון טוב או רע. אני מודה כי אהיה מופתע מאוד אם הפתרון יהיה חיובי ובמקרה זה – בכל ידיעתך את זריותך, אחשוב אותך לאחד שיש לו מזל רב. הניחוש הקרוב לוודאי שלי הוא איפוא – כשלוך. זו דעתני אני חו גם דעתו של מר ווציאני' – 'יהי כן' – אמרתי לעצמי – ועוד נווכח עם מי הצדק ואפילו אצטרך להבקיע קירות'. מעתה נקטתי צעדים נועזים ביותר ורציתי להשפיע ממרצי על כל אותם הפקידים אשר ידעו לשמור על אדישותם וראו כי משהו יוצא־דופן. לבסוף, כאשר רוחי קצרה, חזרתי בביקור אל האישים, אשר אליו הבאתי את מכתב ההמלצה של אחיו מחיפה בבואי.

'הי! – קרא מיד לכניסתי – ואנה הגעת?' 'הגעתי לכך שרצתי קרובה להיטרף. ואם לא תהיט לי ירך כדי להשיג את חתימת השייח־אל־איסלאם, הריני להביא הנה את אשתי ולדי ואני ארעיש כל יום לפתח ביתך בלויית כל הפמליה שלי. או אז אולי תרחם עלי ותחלץ אותי מן המיצר'.

חיך ואמר לי: 'מחר בבוקר (בשעה שתיים לפי השעון העותמני – תשע אירופי) תבוא אל השייח־אל־איסלאם ואני אהיה שם ואעזור לך לקבל את החתימה המציקה לך'. הרי שניתנה לי הבטחה סופית ולא יכולתי עוד להבליג על שמחתי. רצתי אף מכיר היהודי כדי להתחלק אתו. – או! – קרא כאשר סחתי לו – מה עזר ואירופאי הנך. אתה מכיר את מעט את העותמני. האמנם תאמין כי אותו איש ישכים לקום רק כדי לגרום לך הנאה? לעולם לא. הוא רצה להיפטר ממך וזה הכל'.

אף־על־פי־כן הקדמתי למחרת בבוקר להימצא במקום וכדי להיטיב לראות במתרחש עמדתי בשער בו נכנסות המרכבות (לחצר המשחים של השייח־אל־איסלאם). ואישי קיים את דברו. בשעה תשע בדיוק ראיתי את מרכבתו נכנסת לחצר, כשהוא משיב על קידתי העמוקה. הוא לא שהה עוד כדי 10 דקות אצל השייח־אל־איסלאם ואחר משומי הסף יצא אלי והכניס אותי אל הלשכות, בהן הייתה שמורה בקשתי. בדרכי החלטתי לרמוז לו, כי אחזיק לו טובה במיוחד אם הדבר ייעשה במהירות האפשרית והוא הבטיח לי להחיש את הענין. נתמלאתי עז לומר לו כי אני מבקש את המיסמך החתום ליום המחרת, והוא השיב בלי ניד עפעף: הוא יהיה מוכן ... ואמנם הוא האיך בפקד שהוטל עליו לכתוב את המיסמך ולחש לו, כי השייח־אל־איסלאם דורש בהחלט כי השירות יניתן לי בלי דיחוי – אף הוסיף: על האדון הזה המליץ נ. פשה, שהוא יושב כעת אצל השייח־אל־איסלאם.

ביום השלישי הייתה החתימה בידי ומצוידי בה אצתי לחזרי בבית־המלון וכתבתי לבארון, כי אני יכול לחזור, לאחר שהחתימה הושגה והשליחות שהוטלה עלי ברעצה – שלחתי את המכתב רציפתי לתשובה. אף קיבלתי תשובה טליגראפית: 'קיבלתי מכתבךך ... מול־טוב ... תודות ומחמאות ... התנהגות רזיזה ... אני כותב לך ... המתן למכתבי וגמור' – עיקרו של דבר, שלא קיבלתי נזיפה על פנייתי אל השייח־אל־איסלאם.

41 ד"ר האמבורג נתמנה כרופא בראש־פינה (ראה להלן).

של 6 שבועות, חזרתי לפאריס באמצע פברואר 1885. מובן שנתקבלתי במטר ברכות וניתן לומר כי הצלחת מאמציי היתה צעד ממשי ראשון להתיישבות. הבארון חשב גם הוא, ועמו כל אלה שהתענינו במפעל, כי אלמלא הישג, לא היתה ברירה אלא למשוך את היד מענין ההתיישבות, כי לא היה סיכוי להמשך בו.

זמאריין בסימן הרחבה

לא הרפיתי מרעיוני למצוא קרקע נוספת בסמוך לזמאריין וחזרתי מדי פעם לנושא זה, כי הכרחי לרכוש את אדמות נזלה, שפיה, אוס-ג'מאל ואת האחוזה של סלים כורי. הבארון נטה לדעתי והורה לקנות את שלוש האחוזה הראשונות, אך לרחות לעת-עתה את האחרונה. באופן זה כללה כעת המושבה זמאריין, יחד עם הטרשים והגבעות המכוסות בתה, כדי 23 אלף דונאם; – וכיוון שהיא מנתה יחד עם הצעירים למעלה מ-1000 אכר, לא הספיק גם השטח המוגדל כדי מיזרע תבואה (פלחה). הבארון לא היה מודאג מכן, הואיל וחשב על ענפים אחרים ורווחיים יותר אשר יתפשו שטחים קטנים יותר (מגידולי שדה).

הבארון לא התכוון למסור תיכף לידי האכרים שטחי קרקע גדולים יתר על המידה משום נימוקים סבירים, אשר לא אעמוד עליהם בזה. לדעתו, היה צריך קודם כל לקשור את האכרים לאדמתם ומסיבה זו הוא העמיד מבניהם של האכרים גננים, גננים עוזרים, חבתיים (ביקבים) וכו' – כדי שעל ידם יקבלו גם ההורים את הנטייה לעבודות השונות. עדיין היה חשש שמא הסוחר, שבא מאחת הערים של רוסיה או רומניה, יזדור לעקור מהמקום ויחזור אל מסחרו, בשעה שהאדמה תתן לו את האמצעים לכך. ואמנם כגון זה אירע בזמאריין, כאשר אכרים אחדים עזבו ב-1888 ללא נימוק סביר (ראה להלן).

ובארץ, עדיין לא קיבל עליו אף אחד משימה כגון זו לפני הבארון ולא היתה ברירה אלא להתקדם בגישוש ובניסוי רצופים. דהיינו: אם למסור לידי האכר מספר מסויים של עצי פרי מסוגים שונים, אפשר יהיה להוכיח מה תהיה ההכנסה מכל אחד מהם, והתוצאה תשמש בסיס להמשך הפעולה. וכן כתב לי הבארון ביוני 1891: 'העיקר הוא לארגן את העניינים כך, שיהיו לנו גידולים ברזקים, טובים ורווחיים. כיוון שנגיע לכך, נראה לאחר מכן מה יש לעשות.'

מובן מאליו כי הללו שלמדו את הלחץ על חשבוננו ושפטו לאחר-מעשה את אשר נעשה ונוסה, להם קל הרבה יותר להגיד כי צריך היה לנסוק במיזרע תבואה. אבל – קודם כל למיזרע תבואה, לפי ארבעים הקטאר (400 דונאם) בממצע למשפחה, היה צורך לרכוש (בשביל המושבות) אדמות עידיות למעלה מ-150 אלף דונאם ולנטוש את השטחים היבנתיים אשר רכשו האכרים עצמם, בין בזמאריין, בין בראש-פינה ובין בראשון-לציון – הואיל ואדמות אלו לא התאימו מעיקרן למיזרע.

ועוד: האמנם היה מובטח כי מיזרע התבואה מצליח תמיד בארץ, שיש לצפות בה לגשמים במשך שבועות וירחים, ואז החרישה והזריעה נעשות במאוזן? כמו כן לוקה היכול מומן לזמן מסיבות שונות אשר לא כאן המקום לפרט אותן. ובאירופה – האם התבואה מכניסה כדי סיפוק האכרים? אכר צריך שיהיה לו הכל ואמנם מטעם זה רצה הבארון בראש לכל להוכיח מה עשויים להכניס גידולים תעשייתיים, כדי לדעת מה יש להוסיף לכל אכר באדמת מיזרע, עד שיהיה לעובד-אדמה ממש.

ראש-פינה⁴² ובין ד"ר האמבורגר, המאשימים איש את רעהו. מעתה הדבר דחוף ביותר, כי תסיים בקושטא כדי לנסוע לזמאריין ולראש-פינה ולבדוק במקום את העניינים, לחקור את האנשים ולהחזיר את הסדר ככל שאפשר. –

כאמור, משאלתי האחת היתה לעזוב את הבירה, אך בניתים נתקבלה טליגראמה נוספת מהבארון: 'אלף מחמאות וברכות. סדר העברה (של נחלת זמאריין) על שם ערלאנגר. – חזרתי אל הפטרייה-חאנה – לבקש על העברת הקרקע. אבל אם גם נאותו לי, ההסכמה ניתנה להלכה אך לא למעשה. כנהוג, אין נחפזים בזה והימים עברו. לפני ביצוע ההעברה היה צורך לכתוב לעכו ולברר אם האחוזה (זמאריין) אינה ממושכנת (עבור חוב) ואם המיסים שולמו עליה וכו'. טענתי: 'למען אלהים, אל נא תכתבו מכתבים שמא תראו את פני פה גם ב'ביראם' של השנה הבאה. ערכו את שאלתכם בנוסח טליגראפי, ארוך כרצונכם ועם תשובה משולמת – ואני אשא בהוצאות – ובכך תעוררו לי להעלם מכאן, שהרי אני מבין כמה אני מציק לכם...'.

בפעם זו עכו גילתה וזיוות יתר התשובה לא ארכה אלא המישהי עשר יום, בה נאמר כי הכל בסדר וכי אין כל עיכוב להעברת הקרקע. קיבלתי את המיסים האלה לידי, אך כיוון שכך רציתי כבר לקבל את לידי גם התעודות (תעודות המעלות) בקושטא גופה ושוב התרצצתי כל בוקר על פני המשדרים. בו בזמן טילגרף לי וורמסר: 'אני יכול לקבל רשויון לבנות (בזמאריין) אם תודיע לקיימקאם בחיפה, כי הקושטאים נמצאים בידך. – שוב לא הפסקתי את מאמציי וסיפירתי לוועדה של הפטרייה-חאנה: כי האכרים בזמאריין מוסיפים להתקומם והמושלי אינו מתערב כי אינו מאמין שאמנם הענין הוכרע לטובתי ביקשתים איפוא לטלגרף לעכו ולחיפה את הנוסח המילולי שערכתי קודם לכן ואשר עבר בישיבה מיד לידי. הוויכוח בנושא זה נמשך כשחברי הוועדה טענו: 'עדיין לא פעלנו אף פעם בדרך זו'. – ואני חוזר ומשיב: 'ידי שכל מעשה יש לו פעם ראשונה שלו...'.

עד שנאותו לי גם בענין זה והטליגראמה נשלחה לארץ בלשון זו: 'ענין נכסי לבל נסתים. זמאריין. דיר-קומה, טאנטורה (שמות הנחלות של אחוזת זמאריין) הועברו ע"ש מר מיכאל ערלאנגר נתין צרפת. כל ההוצאות שולמו. אל תעשו שום קושי לבעלים החדשים של הקנין. – וזה היה ביום טובבמבר.

הבארון ידע כי אני טורח להשיג את הרשויון לבנייה וכתב לי: 'קיבלתי מכתבך וחזרו על ברכותי על התוצאות. טוב שרדיתי את נסיעתך לארץ לאחר שיכולת לנצל את זמנך בדרך מועילה יותר בקונסטאנטינופול. אני מסכים לכל הצעדים שעשית, כדי לקבל את ההרשאה לבנייה ואני בטוח כי בלי מאמצים אלו בקונסטאנטינופול לא היית מגיע לפתרון השאלה. –

ואמנם אך זה קיבלתי לידי את הקושטאים וורמסר טילגרף אלי מזמאריין: 'ימול טוב. השגתי הכל בכתב ואתה יכול לעזוב כעת את קונסטאנטינופול. –

עשיתי כעצת וורמסר ובסוף נובמבר עזבתי את העיר אשר בפעם זו הסבירה לי פנים. נסעתי מהארץ בפברואר וחזרתי אליה בדצמבר – זו לי פעם שלישית לבוא לארץ ועדיין לא יצאה שנת 1884. בבואי ארצה פגשתי את ד"ר האמבורגר (שנתמנה, כאמור, להיות רופא בראש-פינה) אשר התכוון לגרום לנו צרות.⁴³ גמרנו בכך שקיבל את פיתוריו והלכתי להחזיר את השלום בין הפקיד אשרי ובין האכרים בראש-פינה. כדבר הזה עשיתי גם בזמאריין ונסעתי לבקר בראשון-לציון ולבסוף בעקרון אשר נוסדה לאחרונה.⁴⁴ נמצא. כי אם יצאתי מפאריס למסע

43 אולי אין זה מקרה שכאן, יותר מאוחר בזכרון-יעקב (להלן), קשורים סכסוכים ומרידות במאבק בין הפקידים והרופאים. האחרונים הריגשו עצמם יותר עצמאיים, פחות כפופים הירשו לעצמם לחלוק על הפקידות. אף ד"ר הלל יפה (להלן) היה מבקר חריף של הפקידות ושל שידי. וראה: ה' יפה, דור מפעילים, ירושלים תשל"ה.

44 מזכרת-יבתייה.

42 אורי, בוגר בית-הספר החקלאי של בייח באלג'יר, היה הפקיד-המנהל מטעם הבארון בראש-פינה ולאחר שהסתכסך עם איכריה, הועבר לזכרון-יעקב, לשמש בה כמורה לצרפתיים. נחשב כמתן ביחסו לאיכרים, ובשל יחסו העדין מכבר של וורמסר, הסתפק כמשך הזמן אל ד"ר גולדברג האיכרים המורדים. בעקבות זאת נאלץ לעזוב את העבודה כשירות הבארון.

בית-הכנסת בזכרון-יעקב

הקהילה), המוכר ע"י השלטון. עם כניסתם לתחומי הממלכה הוכח לשולטן כי הוא יכול לסמוך על נאמנותם, כאילו היו ותיקים בזה מדרות רבים. אף יצויין כי יוצאי רומניה היו בלאו הכי נתינים עותמניים (מהימים שרומניה נכללה בתחומי הממלכה העותמנית). כדי לגמול לשלטון, קבעו האכרים בהחזקת טובה בתפילת שחרית של שבת תפילה מיוחדת לשלום השולטן, אשר החזן אמר אותה בקול רם והקהל שמע אותה בקימה ובדומיה. פקדי הממשלה שעברו מזמן לזמן במושבות הביעו את קורת-רוחם מהגילויים האלה של נאמנות החזקת טובה מצד האכרים כלפי הוד מלכותו.

לאחר התפילה לשלום השולטן הושמעה תפילה שניה לשלום ה'נדיב', אשר נתכנה בשם אלמוני זה כי חשב שיוכל לעשות את פעולתו למען המושבות בסתר והשתדל שלא להודיע בחוץ כבארון אדמונד דה-ירוטשילד. ברם, מעשיו היו כה מדהימים, שהכל ידעו מי הוא המוסר את זמנו ומאדו, כדי להוכיח לעולם שהיהודים לא שכחו במשך אלפי השנים את מעשה אבותיהם הקדמונים.

מובן מאליו כי בתנאים המתוארים ההתחלות היו קשות וחקלאים אינם נוצרים בין-לילה, אבל האנשים לא חסרו את הכוונה הרצון העז. ואמנם מודרכים ע"י דיגור הגנן הראשי הם למדו מהר את המלאכה הקשה וכיום הם עושים אותה בקלות. באופן שנראה כי נולדו חקלאים, ואילו המפגרים שבהם כמעט ואינם ניכרים.

כדי לספק את כל השתילים אשר הבארון אמר לנטוע, ובעיקר כדי להכין לנטיעה את המספר העצום של אקאליפטוסים אשר נועדו לנטיעה כדי למנוע את האדים הרעים העולים מביצות טאנטורה (כבארה לאחר מכן) לצד המושבה, היה הכרח להתקין משתלות דיגור היה צריך בכל בוקר לפקח על עבודת האכרים שנעשתה עדיין במשותף. הוא היה עמוס עבודה וכיוון שלא יכול להשתלט בעצמו על הכל, צורפו אליו כמה צעירים מבני האכרים. הללו שגילו בשרונות מיוחדים, הבארון שלח מהם שלושה בזה אחר זה אל בית-הספר לגננות בוורסאי – והם האחים ברייל⁴⁶ ופרץ פסקאל. אחריהם נשלח אפלבום, אף הוא בן אכר, אשר יחד עם רוזנהאק, יתום מפאריס, למדו את תורת הכורמות ברואיבה הסמוכה לאלג'יר⁴⁷. וכן הוחל, נוסף על נטיעת עצים, גם בנטיעת כרמים.

ובינתיים כדי להכשיר את הקרקע עד בוא השעה, בה ייקבע סופית מה לגדל עליה, זרעו חיטה, שעורה, בקיה, תירס וכו', אשר סיפקו לפחות את כלכלת הבהמות ובחלק גם של האנשים. – עם זה, כאשר חזרתי למקום ב-1886 לביקור של פיקוח, מצאתי שינוי במרכז זה מן הקצה אל הקצה. הצריפים והאורות של זמארין לשעבר נהפכו לבתי- מגורים, בהם גרו חמש-עשרה משפחות שהיוו מעין רובע עירוני של תושבים המתפרנסים מעבודתם במושבה. ומלבד אלה: מטעי תות ועץ מליה לאורך הרחובות. לפני הבתים במושבה רוצפו מדרכות. העבודה נעשתה בחלק ע"י האכרים בעצמם וכן נטיעת האקאליפטוסים והאורנים מאחורי זכרון-יעקב בוואדי היורד אל נולה.

46 דניאל (דן) ואברהם ברייל.

47 כמה מאנשים אלה נעשו יותר מאוחר עובדים בשירות הבארון בזכרון-יעקב ובמושבות אחרות. אמנם הבארון העסיק במושבות נוצרים, בייחוד אנרגומים, אך באופן שיטתי שלחו אנשיו בני איכרים ללמוד חקלאות בצרפת ובאלג'יר, ומדום נעשו אחר-כך עובדים במושבות. ראה על כך: דברי שייד ב'הצבי', 19 (ג' באדר א' תרנ"ז): סמסונוב, זכרון-יעקב, עמ' 249.

ואין צורך לומר כי הללו שימשיכו בהתישבות אחריו, יפיקו מלא התועלת מניסיוני הראשונים של הבארון.

ועדיין המושבה היתה בזמארין הישנה – דבר המכריח אותי לחזור בסיפורי על עקבותי. ההרשאה לבנייה שניתנה לי ע"י מושל חיפה ב-1883 לא היתה רבת-ערך, לאחר שהכל התעכב עם פטירת לבל ועיקול האחוזה, לאחר שענייני התקדם בקונסטאנטינופול במידה ממשית, יעצתי לבארון לרכוש מאת הוועד בגלאץ את צריפי העץ שהיו מוכנים שם עבור האכרים – כל צריף עשוי להרכבה של שני חדרים במקום. באופן זה ניתן היה להקים אותם בזמארין תוך זמן קצר. כיוון שהבארון הסכים לרכוש את הצריפים, הובאו הללו מגלאץ והוקמו כבר ברחוב הראשי של המושבה העתידה (ולא בזמארין הישנה), כפי שהתווינו אותה (כמסופר לעיל). וכדי להבדיל בין שני חלקי המושבה אשר על שתי הגבעות, נשאר השם זמארין צמוד לצובר הבקתות שהוקמו מהחרבות הישנות על הגבעה האחת, בעוד אשר לשוב החדש, אשר הוקם בראש הגבעה השניה, ניתן השם זכרון-יעקב (לזכר אבי הבארון).

מעט-מעט הועמדו 50 הצריפים על תילם, ללא עיכוב מצד השלטונות. במרכז המושבה הוקם בית-כנסת 150 מקומות ישיבה לגברים למטה וכמספר הזה בעזרת הנשים. הדעת נותנת כי אין לבצע עבודה כגון זו בלי מבט למרחוק, אשר יתרחש כעבור חמישים שנה, אף-על-פי שבזמנו היו כאלה שסברו כי תכנית הבנייה מופרזת. הרי אי-אפשר היה לפקפק כי תוך עשור שנים הישוב הזה יוכפל וכן יגדל מספר הפועלים היהודים שיימצאו במקום – במקרה זה בית-כנסת קטן יצר להכיל את הכל.

לאחר מכן הוקם בית-ספר בו לימדו נוסף על השפות עברית וערבית גם צרפתית. באותו בנין פינו שני חדרים לבית-מרחק, בעוד שהרוקח והמילדת התגוררו בבית סמוך. כן בנו בית-הספר, בנין הפקידות והבית של דיגור במרכז. כאן עמדו אפוא יחד עם בית-הכנסת ארבעת הבנינים בארבע קרנות הככר הציבורית, אשר בתוכה הועמדה לאחר מכן מזוקת מים. הרופא שוכן מצד שני של בית-הכנסת.

המרחץ הוקם בסמוך למעין המים, ולמטה בקומה הראשונה גרו הרב והשושן. לימים, נתיחד מעין זה למרחץ בלבד, כי בינתיים נתגלו בזה אחר זה שלושה מעינות אחרים אשר מימיהם היו זכים יותר ומדום הובילו האכרים בחביות לצרכי ביתם.

יהודים אלו מרומניה, בדומה לאחיהם מרוסיה אשר במושבות האחרות, עלו לבנות לעצמם מולדת, לאחר שגורשו מארצותיהם ע"י האנטישמיות של ממשלותיהן. הם הבינו כי בחסותה של ממשלת השולטן שוב לא יציקו להם על שום אמונתם וכן היה זכור לכל, כי מגורשי ספרד ב-1492 מצאו מקלט ברחבי תורכיה. השולטנים שמשלו בזה אחר זה ראו ביהודים נתינים נאמנים ואמנם בני אמונתנו לא גרמו קשיים לשלטון אשר העניק להם מחסה.

מטעם זה קיבלו העולים הראשונים והללו שבאו אחריהם אורחות עתמנית ולא היתה להם סיבה להתחרט על כך. כל ציפליק החוזקה בממלכה כקהילה עותמנית⁴⁸, אשר בראשה עומד מוכתאר (ראש

48 גיפתליק. בשם זה נקראו בארץ אדמות הסולטאן. עד היום דבק השם בקטע של בכירה-הירדן, במצאו של נחל תרצה (פארעה). כאן הכוונה גם למושבה.

הבארון בארץ בביקורו הראשון

כל זה הוסדר הסדר זמני, כשכל אבר קיבל מגורים שלו ליחוד, ואחד שמשפחתו עדיין התגוררה בחיפה העלה גם אותה לזכרון-יעקב תוך השנתיים שעברו. מאחורי הבית של דיגור היה שטח ריק זרוע סלעים והוא התחיל לסקל אותו. פה רשם מילא עפר בין הסלעים וכן צץ כאן ג'ניו אשר הפך לגן הציבורי והוקף בשיחי משוכה של שיטה שהפיעה את ריחה מסביב.⁴⁸ תיירים ופקידי ממשלה שבאו לבקר במושבה לא הסכו שבחים ואמנם הגן גדל והאילנות הצלו על שביליו – פרחים הפיצו ריח מסביב ובמרכזו התנוססה מזקת המים. המראה היה מרענן וכיוון שנעדרו במושבה בתי קפה ומשקאות, נהנו האכרים בלבול במקום זה עם משפחותיהם וילדיהם בימי מעד וחג.

באביב 1887 ערכו הבארון ורעייתו מסע למצרים ומשם הגיעו לביקור בארץ. הם ביקרו בכל המושבות – ובוזה לוח ביקוריהם. משעה שירדו ביפו שכרו מרכבה לעלות לירושלים, וכדי שלא יכירו בהם הקדימו לנסוע בלי בני-הלווי אשר הגיעו אחריהם. באו עד שער יפו בירושלים ופנו מיד אל כנסית הקבר, בה סיירו שעה ארוכה, בלי שנודעה זהותם. אילו הכירו בהם, אפשר שצפויים היו לזלזול ביהודים. הרי לא זו בלבד נאסרה ליהודים הכניסה לכנסיה, אלא אף לא הניחו להם לעבור ברחוב המוליך אליה.

וגם אני נהגתי כך בביקורי בירושלים, לבוא שמה בלי להזהות, כי הקנאות היתה קשה בכל כיתות הנוצרים, אך יותר מכל נדעו בה האורתודוכסים היוונים, שהיו קיצוניים ביותר והקפידו באותה מידה כלפי יהודים וקתולים כאחד. ... מסתבר כי באירופה תתכן ברית צרפתי-ירוסית, אך לא כן בירושלים... ורי שצרפת החוסה על הקתולים של המזרח תגלה נטייה לרכוש חלקת קרקע בירושלים, כדי שרוסיה תתעורר מיד למנוע את הדבר בכל הדרכים. והרי מעשה שהיה: לפני שנים מספר הקימו קתולים לאטיניים מגדל גבוה על הר הזיתים ומיד אחריהם הניעה הקנאה את הרוסים להרים מגדל מפואר הרבה יותר. במקום שצרפת פתחה בתי-ספר לצרפתיים, פתחו הרוסים בתי-ספר משלהם כפעולה נגדית – ולא בארץ בלבד אלא עד דמשק הגיע הדבר. הממשלה הרוסית שקדה על כך ומפקח מיוחד בא מפרטבורג מטעם המשרד לחינוך הרוסי לבחון את התלמידים.

הממשלה העותמנית מצידה העמידה בכניסה לכנסית הקבר משמר צבאי כדי למנוע את הכיתות השונות לבוא בשפיכת דמים. אף-על-פי-כן, אם בעת התפילה אחד המאמינים צועד בהיסח-הדעת צעד לפניו כלפי הדוכן של כיתה אחרת, הוא מוכה מיד וכן מעיד גם בדק (1893):⁴⁹ "הנוצרים מכל המקום מכל הכיתות אינם ראויים לשליחותם; היריבות המכוערת בה הם שרויים מתנהלת באמצעים קשים ביותר ואין פלא כי המוסלמי מגלה רחשי בוח כלפי המקום הקדוש לנוצרי". הבארון והבארונות שנכנסו ויצאו אלמונים מרובע זה, חזרו אל חזריהם בבית-המלון. הם נשאו בעיר ארבעה ימים, ביקרו בכל מקום ועמדו על אווירה זו של זנכיים – עם שבמרצת הזמן חל שיפור רב מבחינה זו. הם חזרו מירושלים לראשון-לציון, ממנה יצאו לבקר

בוואדי-אל-חאנין ובמושבה עקרון ולאחר מכן בפתח-תקוה. משם נסעו לזכרון-יעקב בדרך שתיארתני לעיל, בנסיעתי עם העגלון שלום. בפתח-תקוה רצה כל אחד לזכות בכבוד ללוותם בדרכם, ואמנם מורי-הדרך הללו ברוב תחרותם השכילו לעשות במידה כזאת, שהם הוליכו מצד אחד את הבארון לעבר חוף הים ואת הבארונות מצד שני אל הכפר הערבי טובארין (מזרחה לזכרון-יעקב)⁵⁰ – זה לאחר שהקרן בו נסעה הבארונות נתקע בתעלה והגלגל שלו נשבר. לבסוף, הגיעו בשלום לזכרון-יעקב והוקסמו ממראה עיניהם.

הם לא ציפו למצוא כפר גדול ממש במקום, אשר רק לפני 3 שנים שררו בו שממה ובתה. הבארון הביע את קורת רוחו במכתב מלא שבחים ששלח לוורמסר אשר נמצא באותו זמן בטבריה. כן החליט להשאיר בזה זכר לביקורו והורה לוורמסר לבנות בנין מרווח אשר יכיל את מיטותיהם של חניכים צעירים, עם רוח בין המיטות לצורך אוורור, ובתוכם – מקום לשולחנות האוכל. בענין הצעירים הללו כבר נרמז לעיל וכאן אוסיף אילו פרטים על מפעל זה.

התנאים שהוצגו לצעירים שהתכנסו לקריאת הבארון אל המושבה, היו כדלקמן: (1) הם נמצאים בארץ, ללא הבדל מאיזו ארץ באו; (2) הם מסכימים מראש לעבוד היטב. וכן נאמר להם: אם במשך שלוש שנים יתנהגו יפה וילמדו את כל העבודות אשר חקלאי חייב לדעתן, הם יקבלו 30 פראנק בחודש, שיכון ובגדי עבודה אף זוג נעליים בשנה. כעבור שלוש השנים יקבלו, כפרס, סידור של אבר בתנאים המקובלים עלינו.

הבנין למען הצעירים הרשלם ולענין ניתן פירסום. מיד החלו להגיע מכל קהילות הארץ וסוריה צעירים, אשר הבטיחו נפלאות ונצורות אם יקבלו אותם. בלי לעשות ברירה ביניהם נתקבלו שישים הצעירים שהגיעו ראשונים והרשימה נעלה. בימים הללו עדיין לא נדע הריס לחרישה עמוקה⁵¹ והיו עוברים במכוש, באופן שהכשרת הקטאר אדמה עלתה כדי אלף וחמש פראנק. בזכרון-יעקב לא חסרו גבעות טרשים להכשרה והבארון הורה לדיגור להכשיר אחת מהן ע"י הצעירים הללו. העבודה הוחלה ובאדמה שהוכשרה נטעו שקד ומשמש. איני יודע אל נכון בכמה עלתה הנטיעה באדמת טרשים זו, אך התוצאה היתה מעציבה: העצים התנונו והלכו בלי שהניבו פרי הצעירים עבדו בלי ללמוד הרבה. בכך הוכח לבארון כי אין להצליח במטעים אלו אלא במקום שיש רטיבות בתשתית הקרקע. על כל פנים, מציאותם של הצעירים דחפה לרכוש עבורם קרקע כדי שיוכלו לקבל את סידורם כאכרים בבוא הזמן.

בינתיים הסתדרו הצעירים במטבח משותף, כשהם העמידו מתוכם תורנים חרשיים לעבודה זו והסדר היה נאה. צרכי החיים עלו להם בזול והם יכלו לחסוך מהכסף החדשי שקיבלו בסך 30 פראנק. באופן כללי היו כאן בחורים טובים, אף הוצאו מהם אחדים לשירותי המושבה – האחד לבית-המרקחת ושני להדרכה בכורמות וכו'. עם זה כעבור שנה פחת מספר הצעירים, כי לא ראו תכלית בעבודת ההכשרה שהוטלה עליהם – ורוחם רפתה, באופן שנתרו מהם 36 צעירים, אך את מקום החסרים שוב לא מילאו.

⁴⁸ מ"ש פוחצ'בסקי, בוסתנאי, תרפ"ט, מחוברת ו (ה; באייר) ואילך; סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 113-127.

⁴⁹ K. Baedeker, *Palestine and Syria, Handbook for Travellers* 1876 ואילך. הדרכה לתיירים שהופיע במהדורות רבות משנת 1876 ואילך.

⁵⁰ סבארין, כ"ב ק"מ ממזרח לזכרון-יעקב. ⁵¹ סוג מחרשה אירופית.

את הגן הזה הכשירו למעשה שישה צעירים מרוסיה שבאו בסוף שנת תרמ"ה לזכרון-יעקב בהמלצת חובבי-ציון שם. והבארון היה נכון להכשירם כמדריכים חקלאיים, במטרה להחליף את המומחים הנוצרים שהיו במושבות. הם שרו פרק'זמן בזכרון-יעקב, ומצד וורמסר היגור לא נעשה ניסיון רציני להכשירם כמדריכים. לאחר-מכן עברו לראש-פנה ובהמשך התפזרו במושבות (אחד מהם עזב את הארץ). על הקבוצה ראה:

לשאלת הלכה צדוקית אחת*

משה מרטין פלקס

ברצוני להעיר על עניין אחד במאמרו המאלף של י' פטריך 'אמת-המים מעיטם לבית המקדש והלכה צדוקית אחת',¹ הוא שיחזורו של פטריך את ההלכה הצדוקית בעניין טומאת מים הנמצאים במחובר לקרקע. פטריך טען בעניין זה:

בהלכות חז"ל יש תפיסה יסודית כי מים המצויים במחובר לקרקע אינם מקבלים טומאה. מכאן עולה כי מי האמה טהורים בהיותם מחוברים למעיין הנובע מן הקרקע. אולם, אם אמנם זו היתה התפיסה ההלכתית בזמן המחלוקת שבין הכיתות, תמוהה ואינה מובנה תשובת הפרושים, שהרי מי האמה טהורים בהיותם במחובר לקרקע, כך אין דומה ה'ניצוק', שהוא תלוש ונוגע בטומאה, לאמת-המים שמימיה טהורים, מהיותם מחוברים לקרקע גם אם היה המת כתוכה. המפרשים חירצו קושי זה בטענה שהפרושים התייחסו להלכה צדוקית, דהיינו שהצדוקים לבדם גרסו שגם המחובר אל הקרקע עלול להיטמא. ללא תירוץ זה אין תשובת הפרושים מובנת.²

לדעתי תשובת הפרושים מובנת, אפילו אם נניח שלפי הצדוקים המחובר אל הקרקע אינו עלול להיטמא. שנינו במשנה:

אומרים צדוקים: קובלין אנו עליכם פרושים שאתם מטהרים את הניצוק.

אומרים פרושים: קובלין אנו עליכם צדוקים שאתם מטהרים את אמת המים הבאה מבית הקברות.³

המשנה הזאת באה בסידרה של משניות שצורתן היא: אומרים צדוקים: קובלין אנו עליכם פרושים ש... אומרים פרושים: קובלין אנו עליכם צדוקים ש...

כמה חוקרים כבר הצביעו על הצורה המעובדת והמתוחכמת של משניות אלה.⁴ לכן לא היינו מצפים לתיאור מלא של עמדת הצדוקים בעניין הנ"ל. יש לפנינו מקור מגמתי שמטרתו היא להציג את הצדוקים ככל האפשר באור שלילי. הצדוקים קובלים על ההלכה הפרושית בעניין ניצוק. בעניין זה טענו הפרושים שכלי עליון טהור, המחובר לכלי תחתון טמא על-ידי זרם נוזל, נשאר טהור. בפני

* תדתי נתונה לד"ר ד' שורץ אשר בסמינריון שלו באוניברסיטה העברית העליתי לראשונה דברים אלה וכן לד"ר י' לויין על שקרא טיוטה של הערה זאת. האחריות לדברים אלה מוטלת עלי כלבד, כמובן.

1 קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 11-23.

2 שם, עמ' 12.

3 ידים ד ז.

4 ראה: ש' ליברמן: יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 229; J. Lightstone, 'Sadducees versus Pharisees: The Tannaitic Sources', *Christianity, Judaism and Other Greco-Roman Cults, Studies for Morton Smith at Sixty*, III (1975), pp. 206-217

קובלנתם זו של הצדוקים מגיבים הפרושים שהצדוקים מטהרים את מי אמת־המים הבאה מבית־הקברות. תגובת הפרושים כעין קל וחומר היא, דהיינו אמת־המים הוא מצב יותר חמור מניצוק, מפני שקצה הזרם נוגע בטומאה ובכל זאת המים האלה נשארים טהורים. לא כן הדבר בעניין הניצוק, שהפרושים מודים שבכלי התחתון המים טמאים, מפני שהם נמצאים בכלי טמא והוויכוח הוא סביב הכלי העליון והמים שבתוכו בלבד. לעומת זאת בעניין ניצוק הצדוקים גורסים שהכלי טמא, ויש פה סתירה בין שתי העמדות של הצדוקים. דהיינו, איך הצדוקים מטהרים את מי אמת־המים שנגעו בטומאה, ובעניין הניצוק מטמאים את הכלי העליון והמים שבתוכו שעדיין לא נגעו בטומאה?! ואמנם היו יכולים הצדוקים להגיב שהמים כאמה — במחובר לקרקע הם.⁵ אין זאת הפתעה שהאפשרות הזאת אינה נזכרת. הסיבה פשוטה לגמרי — המגמתיות של מקורותינו. ולכן אין פה עדות להלכה צדוקית הגורסת שמים שנמצאים במחובר לקרקע עלולים להיטמא.

5 ראה פירוש רע"ב למשנתנו, ועוד ראה: A. Guttman, *Rabbinic Judaism in the Making*, Detroit 1970, p. 54: 'The case of the water canal is different, the Sadducees may have replied to the Pharisees because of the explicit of Lev. 11:36 "a fountain or a cistern wherein is a gathering of water shall be clean"'

הארכיון העירוני בירושלים

מנחם לוין

למן הימים הראשונים להקמתו, ב־1963, כיוזמתו של ד"ר אלכס ביין, נתגבשה תפיסה של הקף פעילות נרחב של הארכיון העירוני בירושלים, לפיה הוא יכנס חומר ארכיוני לתולדות העיריה ולתולדות העיר, שכונותיה, מוסדותיה, אגודותיה ואישיה למעט חומר של מוסדות המדינה, ההסתדרות הציונית ומפלגות. ניתנה עדיפות לאיסוף חומר המצוי בעיר ובארץ, אך נשקלה בחיוב פעילות בעולם כולו לאיתור חומר בעל־ערך. כמורכב ניתנה הדעת לצורך בקיום אוספים דוקומנטאריים משלימים כגון אוספי צילום, מפות, מודעות, סרטי קול ודברי דפוס וכן חומר מוזיאוני, כגון: חותמות, מטבעות, מדליות וכד'. הארכיון נחשב חלק אינטגרלי ממערכת הארכיונים הציבוריים בישראל ובאופן פורמאלי הוא סניף של גנזך המדינה. הארכיון פעל בשנותיו הראשונות לכינוס חומר ארכיוני שנמצא בעיריה, אצל ועדי שכונות, במוסדות־ציבור ותיקים וכידיים פרטיות.

הושם דגש על פעולת האיסוף והכינוס מתוך ידיעה ברורה שבארכיונאות פועל הזמן תמיד לרעה, שכן חומר ארכיוני נשמר על־ידי אנשים שאינם מודעים לערכו ההיסטורי. פעלנו רבות להשיג חומר במוסדות היישוב הישן — הועד הכללי כנסת ישראל, שרידי הכוללים הוותיקים, ישיבות וכד'. חומר רב עדיין קיים ברשות גופים אלו אך בשל שיקולים פוליטיים הם מסרבים להפקידו בארכיון ציבורי או אפילו להרשות צילום שלו. כך שההשגים בתחום זה היו דלים למדי. עיקר ההשגים היה הצלת הארכיונים השכונתיים הוותיקים שנשמרו בידי צאצאי העסקנים וממשיכיהם — ארכיוני בית־הכרם, בית וגן, תלפיות, קרית־משה, גאולה, זכרון־משה ונחלת־אחים.

יחס אוהד לארכיון גילו המוסדות הכלכליים החשובים — לשכת המסחר, התאחדות בעלי־מלאכה והתאחדות בעלי־תעשייה, שהפקידו חומר ארכיוני בעל ערך היסטורי בארכיון העיר. בית־הספר 'בצלאל' שהתקשה לקיים ארכיון היסטורי עצמי ניאות ברצון להפקיד את ארכיונו הישן אצלנו ועל זה נוסף ארכיונו הפרטי של פרופ' בוריס שץ, שהופקד על־ידי בנו, בצלאל שץ. אישים רבים ובני־משפחתם הסכימו להפקיד ארכיוניהם הפרטיים או ארכיוניהם העסקיים בארכיון העיר. בעלי מקצועות, כמהנדסים, עורכי־דין ורואי־חשבון היו מוקד מיוחד לפעילות, כי נוכחנו לדעת שבמהלך פעילותם המקצועית מצטבר אצלם חומר היסטורי רב־ערך. כמוכן שאנו מקפידים כאן על כללים חמורים של אתיקה מקצועית וחלק מהחומר סגור לעיון לתקופה ממושכת.

מלחמת 'ששת הימים' הביאה למפנה קיצוני בפעילות הארכיון. העניין האקדמאי והציבורי בירושלים ותולדותיה, שקיבל תמריץ עצום עם איחוד העיר, הביאנו ליצירת קשרים עם מוסדות־ציבור במזרח העיר, שהיה ברור לנו שיש ברשותם חומר ארכיוני רב־ערך בעל עומק כרונולוגי רב.

הקשיים המדיניים-כלליים בקיום מגעים מסוג זה מכבידים עלינו מאוד, אך ניתן להצביע על השגים מסוימים, בעיקר אצל הכנסיה האנגליקנית בירושלים.

בעיות ולבטים

בעיית היסוד של ארכיון העיר היא מקומו. די מוזר, שלעיר ירושלים לא נבנה עד כה מבנה ייחודי שישכן את החומר הרגיש מאוד והחד-פעמי שקיים בדרך-כלל בארכיון. הבעיה היא חלק מההזנחה הכללית של נושא מבני הארכיונים בישראל. הארכיונים הממלכתיים והלאומיים הראשיים עדיין שוכנים במבנים 'ארעיים' ואי-יכולתם להוות דוגמה, ליצור קנה-מידה לאומי מחייב לפעילות, מחלישה את מערכת הארכיונים כולה וארכיוני הערים אינם יוצאי דופן בעניין זה. מאז 1980, שוכן ארכיון העיר במבנה עירוני ברחוב אגרון 28, ששימש בעבר סוכנות למימכר רכב. נעשה מאמץ ניכר על-ידי עיריית ירושלים להתאים מבנה זה לייעודו החדש. למבנה חסרונות רבים, אך הוא מעניק לראשונה מזה 17 שנה הזדמנות לגישה נוחה של הציבור אליו. במקום ייבנה חדר-עיון נוח; תהיה לראשונה אפשרות להציג במקום חומר ארכיוני בתערוכות. ריכוז כל החומר במקום אחד מאפשר לצוות הקטן של הארכיון פעילות יעילה יותר משבעבר. הארכיון מקיף כיום כ-1.25 ק"מ חומר ארכיוני. יש בו אוספי צילום חשובים ביותר, ספריית-עזר בנושא ירושלים ואוספים אחרים בעלי ערך רב.

החומר הארכיוני

א. חומר שמקורו בעיריה.

1. עיריית ירושלים העות'מאנית

ספרי החלטות של מועצת העיריה, 1891-1914, כתובים ביד בלשון הערבית. פנקסי רישום הכנסות, 1891-1914, בערבית.

2. עיריית ירושלים המנדטורית

מועצת העיריה — פרוטוקולים, 1934-1948.
ועדות המועצה — פרוטוקולים, 1934-1948.
מנהל כללי — תכתובת, 1934-1948.
מחלקת אספקת המים — תיקי תכנון, הפעלה ותכתובת, 1919-1948.
מהנדס העיר — תיקי בניין, 1936-1948.
תיקי תכנון (במשרדי מחלקת ההנדסה, רח' הלל), 1930-1948.

3. עיריית ירושלים הישראלית

- מועצה — פרוטוקולים, 1977-1948.
- ועדות המועצה — פרוטוקולים, 1977-1948.
- מנהל כללי — תכתובת, 1977-1948.
- מהנדס העיר — תיקי תכתובת, 1970-1948.
- מהנדס העיר — תיקי בניין, 1977-1948.
- לשכות סגני ראש העיר, 1977-1948.
- מחלקה לחינוך — תיקי תכתובת, 1970-1948.
- אגף למלאכה ותעשייה — תיקים נבחרים של עסקים שנסגרו, 1975-1948.
- כמו־כן יש חומר רב של מחלקות ואגפים בעיריה.

4. בתי־ספר יסודיים ותיכונים

ארכיונים של בתי־ספר שנסגרו:

1. בית־הספר 'דורש־ציון', 1970-1880 (ארכיון לא שלם).
  2. בית־הספר 'תחכמוני', 1977-1914 (ארכיון שלם).
  3. בית־הספר כ"ח, בנות, 1977-1900 (שרידי ארכיון).
  4. בית־הספר 'רוחמה', 1978-1960 (ארכיון לא שלם).
  5. בית־הספר ע"ש רמז, 1979-1949 (ארכיון שלם).
  6. בית־הספר ע"ש סוקולוב, 1975-1949 (ארכיון לא שלם).
  7. בית־הספר 'מוריה', 1979-1952 (ארכיון שלם).
  8. בית־הספר 'תלפיות', 1971-1968 (ארכיון שלם).
  9. בית־הספר 'יסודי התורה', 1976-1953 (ארכיון לא שלם).
  10. בית־הספר לנערים עובדים 'למל', 1975-1957 (ארכיון שלם).
  11. בית־הספר תיכון ערב 'אופקים', 1977-1958 (ארכיון לא שלם).
  12. בית־הספר בית חינוך תיכון ערב, 1977-1955 (ארכיון לא שלם).
  13. בית־הספר תיכון 'מעלה', 1976-1945 (ארכיון שלם).
- כמו־כן יש חומר נבחר של 14 בתי־ספר פעילים.

מוסדות חינוך אחרים:

14. 'בצלאל' — בית־ספר גבוה לאמנות, 1970-1906 (ארכיון כמעט שלם).
15. בית חינוך לעוורים, 1970-1910 (ארכיון כמעט שלם).
16. בית חינוך יתומים הספרדי, 1955-1920 (שרידי ארכיון).

5. ארכיונים של ועדי שכונות

1. בית וגן, 1957-1919 (ארכיון שלם).
2. בית־הכרם, 1960-1922 (ארכיון כמעט שלם).
3. תלפיות 1970-1922 (ארכיון כמעט שלם).

מנחם לוין

4. קרית-משה, 1924-1948 (רק תכתובת).
  5. רחביה, 1930-1948 (שרידי ארכיון).
  6. גאולה, 1926-1948 (ארכיון חלקי).
  7. זכרון-משה, 1907-1953 (רק פנקסי חשבונות ותקנות).
כמו-כן יש חומר דוקומנטארי על מרבית שכונות ירושלים הכולל תקנות, פרסומים וקטעי עתונים.
6. מוסדות-ציבור, אגודות
1. לשכת המסחר, 1948-1975 (ארכיון שלם).
  2. התאחדות בעלי-מלאכה 1948-1970 (ארכיון שלם).
  3. התאחדות בעלי-תעשיה, 1932-1948 (ארכיון שלם).
  4. ארגון בעלי בתי-מלון, בתי-קפה ומסעדות, 1948-1960 (חומר נבחר).
  5. מושב-זקנים וזקנות המאוחד, 1892-1960 (ארכיון כמעט שלם).
  6. בית-זקנים וזקנות הכללי, 1919-1948 (שרידי ארכיון).
  7. הסתדרות עורכי-הדין בירושלים, 1928-1938 (פרוטוקולים).
  8. 'חובבי ירושלים', 1956-1960 (ארכיון שלם).
  9. הנהגת צופי ירושלים, 1919-1923 (תכתובת).
7. מפעלים כלכליים, עסקים
1. 'המקשר', קואופרטיב לתחבורה, 1932-1966 (ארכיון כמעט שלם).
  2. 'ציון', קולנוע, 1920-1960 (ארכיון כמעט שלם).
  3. 'מאו בולוס', בית מסחר, 1895-1953 (פנקסי רישום מכירות).
  4. 'יקבי ציון', 1926-1941 (שרידי ארכיון).
  5. 'ברמן', מאפיה 1920-1940 (שרידי ארכיון).
  6. דפוס 'שיינבוים-וייס' 1919-1947 (דוגמאות של דברי דפוס).
  7. דפוס 'רונלד' 1949-1955 (דוגמאות של דברי דפוס).
  8. אכסניה 'תפארת ציון' 1926-1947 (פנקסי עסקים).
8. ארכיון עיריית מזרח ירושלים, 1948-1967 (ארכיון שלם).
9. כנסיות
1. כנסיה יוונית-אורתודוקסית, 1890-1978 (אוסף דברי דפוס ומעט חומר ארכיוני).
  2. כנסיה אנגליקנית — פנקס רישום מכתבים והחלטות, 1837-1861 (העתק צילומי).
  3. החברה הרוסית האורתודוקסית לארץ-ישראל, 1890-1955 (שרידי ארכיון).

ארכיונים פרטיים

מהנדסים

- משרד הקרילין, מהנדסים, 1924-1939 (תכניות ומפות).
קלרויין, יוסף, אדריכל, 1935-1965 (תכניות לבניינים).
הופמן, אוטו, אדריכל, 1949-1970 (תכניות לבניינים).
סוד מוריה, שלמה, מהנדס, 1935-1960 (תכניות לבניינים).

עורכי־דין

- אמדור, אלכסנדר, 1934-1952 (תיקים נבחרים).
ברנבלום, שלמה, 1925-1955 (תיקים נבחרים).
מזרחי, שלמה, 1925-1975 (תיקים נבחרים).
גרוסמן, משה, 1932-1950 (תיקים נבחרים).
קרונגולד, חיים, 1947-1952 (חומר על פעילותו הציבורית).

אמנים

- שץ, בוריס, 1900-1932 (ארכיון אישי ועסקי).
שץ, בצלאל, 1935-1948 (ארכיון אישי ועסקי).
רבן, זאב, 1924-1950 (ארכיון עסקי).
ניקובה, רינה (רקדנית), 1925-1970 (ארכיון אישי).

מוכתרים

- אלפרט, ישראל, מוכתר 'בית-ישראל', 1940-1947.
ברנבלום אלתר — פנקס רישום לידות לאשכנזים.
עות'מאנים, 1891-1898.

ארכיונים פרטיים אחרים

- אבישר, דוד (מורה, עסקן וסופר).
אולנדורף, פאני (עובדת סוציאלית).
אלישר, יעקב שאול ('ראשון לציון').
בראור, אברהם יצחק, ד"ר (גיאוגרף ומורה).
בר־דיין, חיים, ד"ר (חוקר ועסקן ציבורי).
הלוי מרדכי, הרב (מזכיר ועד העדה הספרדית).
האפט, יעקב (עסקן ציבורי).
ווישיץ, אפרים (עורך־דין ועסקן ציבורי).
כהן, מנדל (נגר).
כהנא, שמואל (אמרגן).
מאיר, יעקב ('ראשון לציון').

מנחם לחין

מזרחי, חנינא (עסקן, סופר ומורה).
מלכו, יצחק רפאל (עסקן).
מלצר, פייבל (חוקר ומחנך).
צורף, שלמה זלמן (בונה בית-הכנסת 'החורבה').
קלוגאי, יצחק (מורה וחוקר).
אשבי, צ'רלס רוברט (מתכנן ערים, ארכיטקט ואמן), 1919-1924.
ניקולאיסון, ג'ון (מסיונר ועסקן הכנסיה האנגליקנית), 1837-1860.

חומר אחר

קיים חומר רב נוסף — פנקסים, תיקי תכתובת ופריטים בודדים שהגיעו ממקורות שונים. ברשימה זו צוינו החטיבות החשובות ביותר.

מגבלות עיון

לפי החוק, חומר ארכיוני של העיריה סגור לעיון ל-20 שנה, למעט פרוטוקולים משיכות המועצה וועדות פומביות שלה ופרסומים.
חלק מהחומר שבארכיון סגור לעיון לתקופה של 50 שנה.

ד"ר שולמית אליאש — אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 ד"ר אריה פילובסקי — האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 מר עורך פרי — האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 גב' אלינוער ברקת — אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מר צבי אילן — מוריץ דניאל 36, תל-אביב.
 פרופ' שמואל אביצור — מכון אבשלום, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מר שאול שטמפפר — האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 ד"ר שמעון שטרן — אוניברסיטת חיפה, חיפה.
 פרופ' מרדכי גיחון — אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מר יהושע פרנקל — האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 מר בן ציון לוריא — רח' הירשברג 1, ירושלים.
 ד"ר יהושע שוורץ — אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 מר מנחם לוי — ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים.
 מר משה מרטין פלקס — בית מדרש לרבנים, ירושלים.

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית-ההוצאה להשתמש בציורים. בתצלומים ובמוצגים שברשותם

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים 101, 136, 138, 142, 154, 181, 197, 198, 202, 204
 ארכיון האוניברסיטה העברית, ירושלים 105, 109, 117, 125
 ארכיון צבא צרפת, פאריס 147
 הקרן-הקיימת-לישראל, ירושלים 143
 קרן היסוד, ירושלים 184, 185
 מוזיאון ישראל, ירושלים 92, 99
 אוסף א' סוסקין 153
 חרמונה טריפון 145, 149
 רחל עבר הדני 207

המקורות לשאר התצלומים שבחוברת:

יובל האוניברסיטה העברית בירושלים תרפ"ה-תשל"ה, ירושלים תשל"ה 132
 מ' אבי יונה (עורך), ספר ירושלים, א, ירושלים—תל-אביב תשט"ז 33
 ש' אבידור הכהן, יחיד בדורו, ירושלים 1980 165
 ש' דותן, פולמוס החלוקה בתקופת המנדט, ירושלים תש"ם 157
 ד' יודילוביץ (עורך), ראשון לציון, ראשון-לציון תש"א 207
 א' סמסונוב, זכרון יעקב, זכרון-יעקב [ללא ציון שנת הוצאה] 213, 215, 216, 221

K. Baedeker, *Jerusalem and its Surroundings*, London 1876 191
 G.E. Bean, *Turkey's Southern Shore*, New-York—Washington 1968 56
 K. Lehmann-Hartleben, *Die Tranjansäule*, Berlin—Leipzig 1926 8, 10, 14, 19
 F. Palmer, *Report on the Facilities of Harbour Provision for Palestine*, London 1923 175, 176, 177, 178, 179, 182
 Tamara Talbot Rice, *The Seljuks*, London 1961 61, 62, 65, 67
 Soeur Marie Aline de Sion, *La Fortresse Antonia à Jérusalem et la Question du Prétoire*, Paris 1955 36, 37
 G.R. Watson, *The Roman Soldier*, London 1969 6

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 21

YAD ZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • OCTOBER 1981

EDITORS: YAACOV SHAVIT, YORAM TSAFRIR, ISRAEL BARTAL

CONTENTS

INTRODUCTION 1

MORDECHAI GICHON / THE SUCCESS OF THE ROMAN LEGIONS: MILITARY ANALYSIS
IN JOSEPHUS' *WARS OF THE JEWS* 3

JOSHUA SCHWARTZ / *ALIYAH* FROM BABYLONIA DURING THE AMORAIC PERIOD 23

BEN ZION LURIA / THE LOCATION OF THE *AKRA* AT THE NORTHERN PART OF THE
TEMPLE MOUNT 31

ELINOAR BAREKET / RELATIONS BETWEEN THE BABYLONIAN COMMUNITY IN FUSTAT,
EGYPT, AND THE PALESTINIAN *YESHIVA* DURING THE FIRST HALF OF THE ELEVENTH
CENTURY 41

JOSHUA FRENKEL / PALESTINE IN THE SELJUKID PERIOD (1071-1098) 49

ODED PERI / POLITICAL CHANGES AND THEIR EFFECTS ON THE ESTABLISHMENT OF
WAQFS IN LATE 18TH CENTURY JERUSALEM 73

SHAUL STAMPFER / THE 'COLLECTION BOX': THE SOCIAL ROLE OF ERETZ ISRAEL
CHARITY FUNDS 89

ARYE L. PILOWSKY / LANGUAGE, CULTURE AND NATIONALISM IN THE NEW *YISHUV* —
THE DEBATE ON THE ESTABLISHMENT OF A YIDDISH CHAIR IN THE HEBREW
UNIVERSITY, 1927-1928 103

NAKDIMON ROGEL / RETURN TO THE NORTH: RESETTLEMENT OF THE NORTHERN
BORDER, 1921 135

SHULAMIT ELIASH / THE CHIEF RABBINATE AND THE PARTITION PLAN OF 1937 155

SHIMON STERN / THE DISPUTE CONCERNING THE CONSTRUCTION OF HAIFA PORT
DURING THE BRITISH MANDATE 171

SHMUEL AVITZUR / SOURCES OF ENERGY FOR JERUSALEM IN THE PRE-STATE
PERIOD 187

DOCUMENT: ZVI ILAN / SELECTIONS FROM THE DIARIES OF ELIE SCHEID 207

NOTES: MOSHE MARTIN FLAKS / CONCERNING ONE SADDUCEAN *HALAKHAH* 223

ARCHIVES: MENACHEM LEVIN / THE JERUSALEM MUNICIPALITY ARCHIVES 225

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1981
Assisted by the Ministry of Education and Culture
ISSN 0334-4657 Printed in Israel